

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)
ISSN 2786-6513 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

ВИПУСК 2 (47)
ISSUE 2 (47)

Ужгород 2022
Uzhhorod 2022

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 21 листопада 2022 р., протокол № 10.

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»

Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301 від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 2 (47). 226 с.

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»), Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна.

Редакційна колегія:

Бабіч Марек – магістр, PhD, доцент, декан Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Галемба Агнешка** – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, Польща; **Гутька Мирослав** – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського факультету Католицького університету в Ружомберку, Словаччина; **Калішевська Івона** – доктор, доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, Польща; **Кічерра Віктор** – кандидат історичних наук, PhD., доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Марек Павел** – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії університету Палацького в Оломоуці, Чехія; **Мицанин Василь** – доктор історичних наук, доцент; професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Немеш Ярослав** – магістр, PhD, доцент; доцент кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Словаччина; **Нікжентайтис Альвідас** – доктор габілітований, професор Литовського інституту історії, Литва; **Радченко Наталія** – докторка історичних наук, доцентка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Тодоров Ігор** – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Худіш Павло** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Цоранич Ярослав** – доцент PhDr., Ph.D., завідувач кафедри історичних наук, заступник декана з освіти та акредитації Греко-католицького богословського факультету Пряшівського університету, Словаччина; **Шмігель Міхал** – doc. PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Словаччина; **Шмід Марек** – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського університету в м. Чеське Будейовіце, Чехія; **Шніцер Ігор** – кандидат історичних наук, PhD., доцент; завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», Україна; **Шульце Вессель Мартін** – доктор, професор; професор історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в Мюнхені, Німеччина.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>
Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3, м. Ужгород, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record №10 from November 21, 2022.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2022. Issue 2 (47). 226 p.

Editor-in-chief:

doc. **Yurii Danylets**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»), Ukraine.

Deputy Editor:

doc. **Igor Prokhnenko**, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine.

Editorial board:

doc. Mgr. **Marek Babic**, PhD., Dean of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr hab. **Agnieszka Halemba**, Professor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Poland; Mgr. **Miroslav Hutka**, PhD., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia; dr **Iwona Kaliszewska**, Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Poland; doc. **Viktor Kichera**, Candidate of History, PhD., Docent Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. **Vasyl Mishchanyin**, Doctor of History, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. **Ihor Todorov**, Doctor of History, Professor of the Department of Country Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. **Pavlo Khudish**, Candidate of History, PhD., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. PhDr. PaedDr. **Pavel Marek**, Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Czech Republic; doc. Mgr. **Jaroslav Nemeš**, PhD., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Slovakia; prof. habil. dr. **Alvydas Nikžentaitis**, Professor of the Lithuanian Institute of History, Lithuania; **Nataliia Radchenko**, PhD hab. (History), Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; doc. PhDr. **Jaroslav Coranič**, PhD., Head of Department of historical sciences, Vice-dean for education and accreditation of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Slovakia; doc. PhDr. **Michal Šmigel'**, PhD., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Slovakia; doc. PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Czech Republic; doc. **Ihor Shnitser**, Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU», Ukraine; prof. Dr. **Martin Schulze Wessel**, Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Germany.

Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations,
3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Дегтярьова Еліна**
Архітектура освітніх закладів Ужгорода 1919 – 1938 рр. та концепція держави
добробуту в Чехословацькій республіці 8
- Данилець Юрій**
Духовна семінарія на честь Іоанна Богослова в Бітолі та Підкарпатська Русь:
історичні зв'язки, навчальний процес, випускники 21
- Хромова Вікторія**
Психологічний стан арештованого на прикладі кримінально-слідчої справи
священника Миколая Миколайовича Тихомирова 35
- Федчук Олександр**
Волинське православне чернецтво як джерело поповнення неоунійного кліру 42
- Мартинів Марія**
Особливості фінансового та матеріального становища Тернопільського інституту
удосконалення кваліфікації вчителів 1945 – 1950 рр. 51
- Міщанин Василь**
Особливості останньої сталінської виборчої кампанії на Закарпатті
(вибори до місцевих рад 22 лютого 1953 р.) 59
- Буяк Галина**
Становлення Богдана Хаварівського як особистості, громадсько-політичного
і культурно-просвітнього діяча (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) 67

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Зубанич Ласлов, Балла Естер**
Жінки в історії ранньомодерного часу – видатні особистості родини Другетів 75
- Фенич Володимир**
Визнання Мукачівської єпархії Римським Престолом (1655 р.) та королем Угорщини
(1659 р.) католицькою церквою грецького обряду 87
- Перун Михайло**
«Possessiones seu villae Kenezios habentes...»: еволюція інституту кенезства на території
комітату Берег у другій половині ХVІ – першій третині ХVІІІ століть 107
- Марек Павел**
Захисник чехословацької єдності. Дослідження політики чехословацьких націонал-
соціалістів у Словаччині в 1918 – 1938 рр. (англійською) 119
- Шніцер Ігор**
Проблема конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин
в Чехословаччині в 1946 – 1948 рр. 130

Скиба Іванна

Економічні реформи в Угорщині (кінець 1950-х – 1960-і роки) 139

**ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ**

Смерека Богдан

Самбірська волость і Самбірський повіт: реконструкція меж
(кінець XIV – XVI століття) 147

Мандрик Іван, Минда Отілія

Спільне та відмінне в історичному розвитку народів Центральної
та Південно-Східної Європи у новий час (XVI – початок XX ст.)..... 163

Чергик Наталія, Мільчев Володимир

Методика підготовки музеографічних публікацій вітчизняними дослідниками
другої половини XIX – початку XX ст..... 172

Кузьма Вікторія

Історіографія історії музейної справи на Закарпатті XX ст. 181

Радченко Наталія

Справа «Польської організації військової» 1930-х рр. в сучасному
історіографічному дискурсі 192

Прокопчук Вікторія

Німці та більшовики в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945 рр.
у документах українського націоналістичного підпілля..... 204

Міськов Іван

Печатки та герби Мукачева у дослідженнях Олексія Філіппова 212

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ 220

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Degtyaryova Lina

Architecture of Educational Institutions of Uzhhorod 1919 – 1938 and the Concept of the Welfare State in the Czechoslovak Republic 8

Danylets Yurii

John the Theologian Theological Seminary in Bitola and Subcarpathian Rus: historical connections, educational process, graduates..... 21

Hromova Viktoriya

The psychological condition of the arrested priest Mykolay Mykolayovych Tihomirov on the example of the criminal investigative case 35

Fedchuk Alexander

Volyn Orthodox monasticism as a source of replenishment of the neo-Union clergy 42

Martyniv Mariia

Features of the financial and material position of the Ternopil Institute of Teacher Qualifications improvement 1945 – 1950 51

Mishchanyn Vasyl

Features of the last Stalinist election campaign in Transcarpathia (elections to local councils on February 22, 1953) 59

Buyak Halyna

The formation of Bohdan Khavariivskyi as personality, social, political, cultural and educational figure (the second half of the 20th century – the beginning of the 21st century) 67

WORLD HISTORY

Zubanych Laslov, Balla Ester.

Women in the history of the Early modern time – outstanding personalities of the Drugeth family 75

Fenysh Volodymyr

Recognition of the Mukachevo Diocese by the Catholic Church of the Greek Rite by the Roman Throne (1655) and the King of Hungary (1659) 87

Perun Mykhailo

«Possessiones seu villae Kenezios habentes...»: the evolution of kenezship on the territory of Bereg county in the second half of the 16th – the first third of the 18th centuries 107

Marek Pavel

Defender of Czechoslovak unity. A probe into the politics of the Czechoslovak National Socialists in Slovakia between 1918 and 1938. 119

Shnitser Ihor

The problem of constitutional regulation of Czech-Slovak relations in Czechoslovakia in 1946 – 1948..... 130

Ivanna Skyba

Economic reforms in Hungary (late 1950s – 1960s)..... 139

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Smereka Bohdan

Sambir volost and Sambir district: reconstruction of borders (end of 14th –16th centuries) 147

Mandryk Ivan, Otiliia Mynda

Common and different in the historical development of the peoples of Central and South-Eastern Europe in modern times (XVI – early XX centuries)..... 163

Cherhik Nataliia, Milchev Volodymyr

Methodology for the preparation of museographic editions by domestic researchers of the second half of the XIX – early XX centuries..... 172

Kuzma Victoria

The historiography of the history of the museum work in Transcarpathia of the 20th century 181

Radchenko Nataliia

The case of the Polish military organization of the 1930s in modern historiographical discourse..... 192

Prokopchuk Viktoriia

Germans and Bolsheviks in the Ukrainian-Polish conflict of 1939 – 1945 in the documents of the Ukrainian nationalist underground 204

Ivan Miskov

Seals and coats of arms of Mukachevo in the research of Oleksiy Filippov 212

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE 220

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 727:373(477.87-21-89Ужгород):304.35(437)]“1919/1938”

DOI: [https://doi.org/10.24144.2523-4498.2\(47\).2022.266702](https://doi.org/10.24144.2523-4498.2(47).2022.266702)

АРХІТЕКТУРА ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УЖГОРОДА 1919 – 1938 рр. ТА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ ДОБРОБУТУ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Еліна Дегтярьова

аспірантка, викладачка кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: dehtiarova.lina@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57219893497

<https://orcid.org/0000-0003-3215-4242>

Стаття присвячена комплексному дослідженню закладів освіти, збудованих в Ужгороді протягом 1919 – 1938 рр. Спираючись на архівні джерела та літературу, авторка формує репрезентацію якостей нових освітніх будівель, особливості архітектурних стилів, принципів будівництва закладів освіти доби модернізму в Чехословацькій республіці і деталей планування тих чи інших об'єктів на прикладі Ужгорода, а також у деяких випадках – характерних підходів викладання. Шкільні будівлі споруджуються за новими стандартами, що зумовлено появою нового напрямку в європейській архітектурі – модернізму. Та питаннями естетики і технологій особливості даної архітектури не обмежуються, адже нові споруди будуються і за новими стандартами в питаннях гігієни, комфорту та заощадження енергії. Архітектура міжвоєнної доби сприймається та аналізується в статті як знаряддя державної політики республіки в справі розвитку однієї із найважливіших соціальних сфер – освіти. У статті наголошується на відкритті нових для міста освітніх закладів, таких як ромська школа, ремісниче фахове училище, училище для жіночих професій та гімназія єврейської громади Ужгорода. Авторкою проводиться аналіз розвитку, переформатування та оновлення вже існуючих закладів, для яких були заплановані чи збудовані нові будівлі: середні школи, акушерська школа, школа єврейської громади та інші. Освіта стає обов'язковою, суттєво покращується ситуація в питанні мови викладання, більшість закладів фахової освіти є безкоштовними або майже безкоштовними для слухачів. На думку авторки, відкриття в Ужгороді фахових шкіл як нової форми освіти стало важливим фактором у вирішенні проблеми безробіття та продемонструвало далекоглядність підходів уряду чехословацької республіки в підходах до вирішення соціальних та економічних питань. Більшість запланованих об'єктів освітніх закладів у міжвоєнний період в Ужгороді не було реалізовано через економічну кризу та наслідки Віденського арбітражу. Проте плани уряду республіки в питанні освітніх закладів в Ужгороді демонструють масштабність підходів у вирішенні питань створення та розвитку освітньої сфери як невід'ємної складової формування держави загального добробуту.

Ключові слова. Чехословацька республіка, освіта, архітектура міжвоєнного модернізму, держава загального добробуту, Ужгород, заклади освіти, ромська школа.

Постановка проблеми. Після входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької республіки у 1919 р. місто Ужгород мало стати головним містом краю. Населення міста стрімко зросло внаслідок звичної для європейських міст післявоєнної урбанізації населення, а також приїзду до Ужгорода значної кількості чеських і словацьких урядовців та фахівців різних спрямувань. В умовах післявоєнної економічної кризи влада республіки на території Підкарпатської Русі та зокрема Ужгорода зіткнулася з низкою проблем, що потребували негайного вирішення: занедбаність міської інфраструктури, відсутність достатньої кількості сучасних адміністративних та житлових приміщень для представників уряду, держслужбовців та клерків різних спрямувань, слабо розвинутого рівня медицини і освіти та інших. У сфері освіти всіх рівнів до питомої проблематики браку навчальних приміщень, тим більше відсутності таких, що збудовані за тогочасними вимогами, додається ще й проблема неписьменності в краї. Після політики мадяризації земель, що належали Угорській короні, та законів Аппоні 1907 р., державних шкіл з іншою мовою викладання, окрім угорської, на Підкарпатській Русі

не було. Всі 34 двомовні школи, в яких навчання проходило не лише угорською, але й русинською (українською) мовою, були церковними [Pešina, 1936, р. 261]. Окрім очевидної мети, що стояла перед урядом Чехословацької республіки – подолання неписьменності на Підкарпатській Русі шляхом побудови великої кількості нових шкіл – стояла мета наступна: зменшення безробіття шляхом запровадження фахової середньої освіти для молоді з місцевого населення, задля її успішної соціалізації в умовах нового світу після Першої Світової війни та стрімкого зростання населення міст краю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Частково чи побіжно навчальні заклади Ужгорода міжвоєнного періоду згадувалися в загальних нарисах з історії міста та краю українськими та іноземними науковцями [Федака, 2010], [Кобаль, 2012], [Rychlík, Rychlíková, 2016], [Hrbek, 2018], та інші. Статистичне висвітлення тема освіти на Підкарпатській Русі, зокрема мовного питання, отримала в праці Юлії Делібалтової [Делібалтова, 2014]. Проблематика реалізованих та нереалізованих освітніх закладів Ужгорода наразі найбільш повне висвітлення отримала в

дисертаційній праці Рагіслава Попелки [Popelka, 2013]. Однак у даній праці аналіз більшості вагомих об'єктів досліджуваної теми був більше зацентрований на архітектурних особливостях досліджуваних об'єктів. Атрибутування автором більшості освітніх закладів Ужгорода, періоду побудови та авторство є точним і збігається з архівною джерельною базою. Дослідники Еліна Дегтярьова та Олег Олашин [Degtyarova, Olashyn, 2019] частково висвітлили ситуацію щодо нереалізованих освітніх об'єктів Ужгорода.

У зв'язку із зазначеним вище, **метою цієї статті** є зібрати, проаналізувати та ввести в науковий обіг комплексне дослідження найбільш визначних об'єктів освітнього призначення міжвоєнного періоду в Ужгороді. Опрацювати зібраний об'єм архівних джерел і скласти максимально повну картину з історії виникнення і формування навчальних закладів Ужгорода в 1919 – 1938 рр.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр у законодавстві першої Чехословацької республіки в питаннях шкільних будівель використовувався угорський закон № XXXVIII 1868 р., доповнений чехословацьким малим законом про шкільну освіту 1922 р. [Rychlík, Rychlíková, 2016, р. 163], що залишав право будувати шкільні будівлі місцевій владі [Pešina, 1933, р. 261]. Проте, враховуючи скрутне становище міських бюджетів, зокрема ужгородської казни у 1926 р., при Міністерстві освіти була сформована міжміністерська комісія з метою допомоги в будівництві шкіл на території Словаччини і Підкарпатської Русі. До складу комісії увійшли представники міністерств фінансів, народної освіти, громадських робіт і шкільного реферату з центрами в Братиславі та Ужгороді. При земському уряді була сформована комісія, що давала дозвіл на виділення коштів із бюджету краю на фінансування будівництва та реконструкції освітніх закладів [Дудаш, с. 107]. У 1921 р. в Ужгороді було сформовано шкільний відділ цивільної адміністрації, який очолив досвідчений педагог Йозеф Пешек [Клима, 1936, с. 101].

У спадок після Австро-Угорської монархії місту залишилися лише кілька масштабних будівель, прийнятних для тимчасового розміщення державних установ чехословацької влади, проте саме освітні заклади, побудовані на межі XIX – XX ст. як репрезентативні архітектурні споруди авторства знаних архітекторів, майже всі продовжували успішно виконувати свої функції за нової влади. В колишній королівській католицькій гімназії ім. Другетів було розміщено державну чехословацьку гімназію, в колишній королівській державній реальній школі на площі Жатковича – горожанську школу з русинською (українською) мовою навчання. Словацька народна школа була розміщена в колишній державній початковій міській школі на площі Другетів [ДАЗО, ф. 125, оп. 6, спр. 390, арк. 18], збудованій в 1902 р. за проектом Жігмонда Герцага та Шандора Баумгартена [Олашин, Дегтярьова, 2019, с. 40–41]. Згодом, у 1927 р., фірмою Гавлік і Ржичарж було прибудовано третій поверх даної будівлі в стилі історизм, а також проведено водогін та центральне опалення [Popelka, 2013, р. 88]. Будівля державної горожанської школи на площі Жа-

тковича (нині пл. Жупанатська) і надалі виконувала свої функції – звісно, без слова «королівська» в назві, з якою була збудована в 1903 – 1904 рр. за проектом Шому Пеца [Олашин, Дегтярьова, 2019, с. 44–45]. Державна горожанська школа до 1926 р. тимчасово розміщувалася в тій самій будівлі, що і словацька школа [Podkarpatska Rus, 1933, р. 4]. Після того, як приміщення колишньої Королівської державної горожанської школи на набережній Рошковича (архітектори Амбруш Орто, Еміл Шомло, 1913 р.) звільнило управління цивільної справи, сюди з урочистостями переїхала горожанська школа з чеською і словацькою мовами викладання [Podkarpatská Rus, 1926, р. 1].

З перших років діяльності уряду республіки на території Підкарпатської Русі йшлося про планування нових шкільних будівель і класів, яких катастрофічно бракувало в краї та місті Ужгород. Якщо розглядати саме будівлі як логічне віддзеркалення процесів, які відбувалися в державі і кожному місті зокрема, то слід одразу окреслити, що описані нижче в статті об'єкти з'явилися в Ужгороді на тлі двох важливих явищ, що саме набували розвитку в Чехословацькій республіці: поява архітектури модернізму та запровадження концепції держави загального добробуту (welfare state).

Архітектурний напрям модернізм, основні концепції якого були сформульовані в веймарській школі Баугауз в 1919 р., отримав широке розповсюдження на початку 1920-х рр. в Європі. Модернізм в архітектурі є логічним продовженням ідей модернізму в філософії та образотворчих видах мистецтва і відображає ідею простих форм без зайвих декоративних елементів, проте з особливим наголосом на людиноцентричність, комфорт і сучасні технології. Візією державної політики чехословацької республіки в питаннях будівництва закладів освіти було проектування якомога більш репрезентативних об'єктів – як з точки зору власне якісної прогресивної архітектури, так і з питань дотримання сучасних норм гігієни, комфортних умов для навчання і проживання (за потреби – влаштування в будівлях училищ інтернатних приміщень для учнів).

Концепція соціального захисту зародилася у Європі ще в 1900-х рр. Згодом була сформульована на початку 1940-х рр. як «держава загального добробуту» та пройшла фазу активного втілення в 1950-х – 1970-х рр. [Andersen, 2012, р. 4]. Доступ до базової шкільної освіти, пільги та можливість отримувати безкоштовну середню та вищу освіту є однією зі складових концепції держави добробуту [The Editors of Encyclopaedia Britannica]. Обидва явища – концепція держави добробуту та засади архітектури модернізму – були синкретизовані з демократичною людиноцентричною політикою Чехословацької республіки в гуманітарних сферах, що відобразилося в результаті на освітніх закладах Ужгорода, які з'явилися або були заплановані в 1919 – 1938 рр.

Державна ювілейна Масарикова школа. Найбільш відомою ужгородською школою, збудованою в міжвоєнний період, є ювілейна Масарикова школа. Починаючи з 1919 р., до Ужгорода переїхало багато чеських чиновників з родинами, тож школу з чеською мовою викладання було відкрито ще в 1920 р. Проте

окремого приміщення школа не мала, класи були локалізовані в кількох приміщеннях міста.

Дискусії про будівництво нової школи в центрі урядово-житлового кварталу велися з 1926 р. Остаточне рішення про доцільність будівництва чеської державної початкової школи саме на цій ділянці Мале Галагове міжміністерська комісія прийняла 11 травня 1928 р. Міністерство громадських робіт доручило розробку проєкту празькому архітектору, театральному драматургу та актору Петру Кропачеку (1889 – 1931) [Masarykova škola, 1932, р. 11]. На той час за проєктами Кропачека вже було успішно збудовано кілька шкіл на території республіки. Зокрема, в найближчій великій метрополії Словаччини, Кошицях, архітектор завершив у 1928 р. ювілейну дівочу міщанську школу [Priatková, 2017, р. 191] – споруду більш прогресивної архітектури, в якій чіткіше проартикульовано засади функціоналізму, в першу чергу завдяки пласкому даху і рядам великих вікон, що імітують стрічкові.

У травні 1930 р. розпочалося будівництво школи, і до кінця року каркас будівлі під дахом вже був завершений. Кошторис Масарикової ювілейної школи склав 2 850 000 крон [České story v Užhorodu]. У будівлі площею 1210 м² було розміщено 12 учбових приміщень [Uzhhorod Modernism], 1 майстерню, 2 приміщення груп дитячого садка, актову залу, кабінет директора, учительську кімнату, два кабінети, спортзал, квартиру адміністратора школи та квартиру двірника [ДАЗО, ф. 21, оп.1, спр. 1537, арк. 550]. У травні 1931 р. до канцелярії президента Масарика було подано клопотання про дозвіл для школи носити його ім'я. Президент подякував за такий прояв і назву «Масарикова школа» було урочисто проголошено на відкритті. На момент урочистого відкриття 28 жовтня 1931 р. у Масариковій ювілейній школі навчався 1201 учень. Проте лише половина зі школярів відвідувала будівлю на набережній Рошковича. На момент завершення будівництва нова будівля школи вже не вирішувала потреб міста в кількості класних приміщень. Ще 14 класів було розпорошено по місту: 2 – на Старому ринку, 4 – в руській початковій школі, 6 – в інспектораті шкільної освіти в державній гімназії та 2 класи в дитячому садочку на вулиці Другетів [Uzhhorod Modernism].

Протягом наступних двох років тривали роботи з облаштування школи, усунення недоліків, до яких колаудаційна комісія ставилася вкрай прискіпливо. Шкільні будівлі повинні були відповідати всім вимогам того часу, які ставилися урядом республіки: добре денне освітлення в класах, дотримання сучасних гігієнічних норм, достатня кількість класів, аби забезпечити провітрювання між уроками, обов'язкова наявність спортивного залу як елементу комплексного підходу до піклування про здоров'я молоді. Остаточоно Масарикова школа з прилеглими територіями була здана в експлуатацію у вересні 1933 р., майже через два роки після початку навчання [ДАЗО, ф. 21, оп.1, спр. 1537, арк. 789].

Триповерхову будівлю школи спроектовано в стилі функціоналізм. В плані будівля має форму літери «L». Окрасою та архітектурним акцентом будівлі школи був пілон із флагштоком перед ганком, знищен-

ний за радянських часів. У другій пол. ХХ ст. будівлю школи було розширено за рахунок делікатної, витриманої в пропорціях і стилі, добудови східного крила.

В інтер'єрі школи архітектор передбачив «вікна подвійного світла» у верхніх частинах стін класів, що освітлювали денним світлом коридори, і склоблоки в межах сходових маршів, які також максимально освітлювали приміщення коридорів. Всі ці прийоми функціоналістської архітектури, що активно використовували чехословацькі архітектори в проєктуванні закладів освіти та охорони здоров'я, відповідали політиці заощадження енергії, та в першу чергу – грамотній інсоляції приміщень, що позитивно впливає на здоров'я. На ділянці біля школи первісно, згідно плану Адольфа Лібшера, автора часткового регуляційного плану кварталу Малий Галагов, мала бути побудована будівля нового театру [Liebscher, 1927, р. 153]. Проте до кінця 1930-х рр. плани магістрату щодо міського театру змінилися, було прийнято рішення розширити додатковими об'ємами існуючу будівлю міського театру. Таким чином школа отримала також відкритий спортивний майданчик, який виконує свої функції донині.

Ромська школа. Наступну шкільну будівлю складно віднести до помітних архітектурних взірців міжвоєнного модернізму в Ужгороді. Проте в історичному аспекті відкриття ромської школи є подією непересічною, адже це була перша ромська школа в Чехословацькій республіці і Європі [Lázňovský, 1930, р. 310]. Спроби долучити ромських дітей до навчального процесу розпочалися ще в 1923 – 1924 рр., проте успішними вони не були [Bartošová, 2018, р. 66] – через свободолюбивий спосіб життя та гіперактивну повагу ромських дітей. У 1926 р. за ініціативи Йозефа Шімека, керівника ради Міністерства освіти в Ужгороді, була збудована перша ромська школа. Фактично це був окремий клас словацької народної школи, розміщеної на вулиці Другетів. Мовою навчання в ромській школі була словацька. Шіmek запровадив індивідуальний підхід до ромських дітей, розробивши експериментальний розклад, в якому було менше загальноосвітніх предметів і більше уроків музики для хлопців і ручної праці для дівчат. Для цього він отримав спеціальний дозвіл в Міністерстві освіти. Особливий підхід був помітний ще при будівництві ромської школи – зовні звичайного, трохи більшого за інші, будинку з двосхилим дахом на вулиці Берчені. В першу чергу – через розташування в безпосередній близькості до ромського табору. Також при будівництві було застосовано підхід залучення, аби причетність до самої школи на емоційному рівні була чимось важливим для ромського населення. За домовленістю, скріпленою відтисками пальців на папері, протягом кількох місяців роми власноруч і власним коштом виготовили 19 000 цеглин з вальку для спорудження будівлі [Závodská, 2013, р. 91].

На будівництво школи Міністерство освіти виділило 15 000, президент Т. Г. Масарик – 10 000, віцегубернатор А. Розсипал – 5 000 і магістрат – 35 000 крон. У будівлі школи було передбачено кімнату для вчителя, умивальні кімнати для дітей та кухню, в якій Чехословацький Червоний хрест годував школярів безкоштовними обідами [Nemeškal, 1927, р. 3]. Сан-

технічним обладнанням школу забезпечило Міністерство охорони здоров'я, фірма «Bat'a» надала взуття для школярів, «Викладацьке видавництво» надіслало книжки та підручники тощо [Šimek, 1937, p. 2]. За 10 років існування школа виросла до 2 класів, причому всі учні завершили навчання. Експеримент з унікальним підходом до навчального процесу виявився вдалим в першу чергу через введення великої кількості уроків музики – за цей час були створені та успішно функціонували 2 музичні колективи учнів ромської школи [Šimek, 1937, p. 2].

Єврейська початкова школа та будинок громади. Хедер – єврейська початкова школа, в якій навчалися передусім хлопці, існувала в Ужгороді ще з 1866 р. [Rychlík, Rychlíková, 2016, p. 153–154]. Правління єврейської ортодоксальної громади запланувало будівництво нової будівлі івритомовної початкової школи в січні 1931 р. Для реалізації будівництва необхідно було 1 590 000 крон, проте громаді вдалося назбирати лише 1 100 000. 6 листопада 1930 р. правління звернулося до магістрату міста Ужгород з проханням допомоги у співфінансуванні сумою в 150 000 крон [ДАЗО, ф. 93, оп.1, спр. 1513, арк. 1]. Зі свого боку громада акцентувала на тому, що бере на себе часткове розвантаження проблеми нестачі шкіл і учбових приміщень. Ще одним аргументом громади було надзвичайно вдале для урбаністичної ситуації в місті рішення, передбачене проектом: будівля мала бути на 3 м вужчою за попередню з боку провулку, що веде від синагоги до вул. Ракоці. До того ж, колони, що підносили частину першого поверху з боку вулиці Ракоці та галерея, створена цим рішенням, також розширяли міську площу для пішоходів. Ситуація загалом демонструє гнучкість підходів у вирішенні фінансової скрути з боку приватного забудовника та допомога з його ж боку у вирішенні глобальної проблеми нестачі шкільних приміщень в місті. В результаті даного підходу зрештою в будівлі єврейської школи Міністерство освіти за 25 000 крон на рік [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 2258, арк. 112] винаймало приміщення для класів державної торговельної школи та комерційної шкіл з русинським (українським) та чехословацьким відділенням [Popelka, 2013, p. 87].

Архітектором проекту поліфункційного комплексу, до якого входила школа, єврейський культурний центр (будинок громади) і пекарня, був відомий кошицький архітектор Людовит Ельшлегер (1896 – 1984). Очевидно, це було замовлення, а не відкритий конкурс, адже на відміну від державних установ, приватні замовники могли запросити архітектора, який мав успішні реалізації подібних проектів. І це був саме випадок Ельшлегера, адже архітектор на той час вже збудував кілька дуже вдалим за архітектурними якістьми та функційністю об'єктів. Серед них були і єврейські освітні заклади – сиротинець з майстернями і освітнім закладом для єврейських дівчат у Мукачеві (1926 р.) [Priatková, Pásztor, 2012, p. 76–81] та ортодоксальна синагога зі школою в Кошицях (1926 – 1933 рр.) [Priatková, Pásztor, 2012, p. 110–127], яка на той час була в процесі завершення.

Наріжна чотириповерхова поліфункційна споруда розташована на перехресті тогочасної вулиці Ракоці та вулички, що прямує до ортодоксальної синагоги на

сучасній площі Фенцика. Приміщень класів було по 4 на кожному з трьох поверхів, які займала школа. Три класні кімнати кожного поверху орієнтовані на південний захід, у тихий двір, а вікна четвертої виходять на вулицю. З класних кімнат двері відкриваються назовні в коридор, завжди в напрямку евакуації в разі пожежі. Сучасні критерії безпеки експлуатації будівлі забезпечували також двомаршеві сходи, розташовані в кінці коридору, що вели безпосередньо на вулицю. З метою забезпечення достатньої вентиляції та провітрювання коридорів і сантехнічних приміщень на другому та третьому поверхах у бік вулиці довелося відмовитися від об'єму одного класу.

На першому поверсі архітектором було також спроектовано канцелярські приміщення, на другому – велику залу урочистостей культурного центру, на третьому – креслярський зал, пральню та сушарку. Окрім школи та приміщень культурного центру в будівлі було передбачено кошерну пекарню для випікання маці [ДАЗО, ф. 93, оп.1, спр. 1513, арк. 6], для допоміжних приміщень якої було відведено весь перший поверх з боку провулку, де будівля мала загалом 4 поверхи через складний ландшафт. Також, з боку вулиці Ракоці, був окремий вхід до трикімнатних житлових квартир – вірогідно, для керівника школи та викладачів. На другому поверсі до окремої сходиноквої клітки житлового блоку був перехід із приміщень школи.

Для почерку Ельшлегера є характерним використання ренесансних рис в архітектурі модернізму [Priatková, Pásztor, 2012, p. 69]. Серед цих елементів слід згадати і п'ять функційних колон, що звужені донизу і оздоблені стилізованими нерв'юрами зі «штучного каменю». Завдяки своїй формі притягують увагу в міському середовищі – як на відстані, так і зблизька.

До житлових приміщень, школи та пекарні вели чотири різнопланові портали з оздобленням в техніці «штучного каменю».

Державний заклад освіти і підготовки акушерок. Даний об'єкт, побудований в 1930 р., можна віднести як до закладів навчального спрямування за прямим призначенням, так і медичного – за підпорядкуванням до Міністерства охорони здоров'я. Історія акушерської школи в Ужгороді сягає 1890 р., коли при міській державній лікарні, останньою на території Транслейтанії, було відкрито ужгородську державну акушерську школу. В 1894 р. було збудовано окрему триповерхову будівлю школи в ареалі комплексу міської лікарні [Нѣмецъ, 1936, с. 77–78]. Першим директором акушерської школи став відомий лікар та ініціатор будівництва нових павільйонів лікарні Андрій Новак (1849 – 1940). У 1927 р. Новак звільнився, і на посаду директора було призначено Владіміра (Велеміра) Немеца. Новий директор не лише успішно розвивав справу школи, але і став її популяризатором, опублікувавши в 1930-х рр. кілька статей та брошуру за власний кошт про функціонування школи [Нѣмес, 1937].

У 1927 р. було куплено ділянку поруч зі старою будівлею. Наступного року законом від 9.XI.1928 №200 акушерську школу було скасовано і відкрито державну установу для навчання і курсів акушерок.

Протягом 1929 – 1930 рр. шляхом добудови і перебудови старої споруди за проектом празького архітектора Йозефа Главачека [Bursík, 1933, р. 295] було збудовано сучасну будівлю в стилі функціоналізм. Кошторис акушерської школи склав 2,5 млн крон [Hrbek, 2018, р. 163]. Будівля була облаштована сучасним медичним обладнанням та двома ліфтами.

В триповерховій новій будівлі були приміщення навчальних класів, 3 просторі кімнати інтернату для слухачок з навколишніх міст і сіл на 25 ліжок та кімната керівниці інтернату [Němec, 1937, р. 13]. Тут також було пологове і гінекологічне відділення та лікарняні палати на 70 ліжок [Mikulaninec, 1936, р. 169], дві операційні зали, лабораторія, рентген-кабінет та діатермічний кабінет [Němec, 1936, р. 78]. В середньому за рік у період 1930 – 1936 рр. в закладі навчалось 23 студентки і, за свідченнями професора Немеца цієї кількості випускниць вистачало на область. Щоправда, на кожну з них припадало від 58 до 53 новонароджених на рік, що було практично вдвічі більше, ніж на територіях Словаччини, Чехії та Сілезької Моравії. Більшість учениць проходили навчання безкоштовно. Лише у першій навчальній рік 1930/31 5 із 23 учениць сплатило за училище з власної кишені, а 3 оплатили половину вартості навчального курсу. Вже у 1935/36 навчальному році лише дві з поміж 23 учениць сплачували повну вартість навчання [Němec, 1937, р. 10–11].

Державне ремісниче училище. Ставка на ремісниче училище в Ужгороді була великою і цілком відповідала державній політиці уряду республіки в перспективі вирішення проблеми безробіття. Більшість фахів, які мали здобути молоді люди після навчання в училищі, в першу чергу забезпечили б працевлаштування на масштабному будівництві, що саме широко розгорнулося в місті та краї. Той факт, що в перші роки будівельного буму на Підкарпатській Русі навіть мурувальні та штукатурні роботи виконували не місцеві, а переважно словацькі – територіально ближче локалізовані, ніж чеські – працівники, був вимушеним кроком, зумовленим відсутністю відповідних спеціалістів на місцях. Випуски кваліфікованих освічених фахівців різних профілів ремісничого училища з числа місцевої молоді мали суттєво знизити рівень безробіття і реалізувати локальну державну політику, започатковану наприкінці 1920-х рр. – запрошувати на будівництва місцевих робітників. На користь даної гіпотези свідчить і той факт, що, до прикладу, сучасна функціоналістична будівля ремісничого училища (арх. Едуард Жачек, 1932 р.) [Priatková, 2017, р. 192] в більших за кількістю населення Кошицях є меншою за розміром, ніж будівля ужгородського училища.

Перше ремісниче училище на Підкарпатській Русі була відкрите 12 лютого 1920 р. в Ужгороді. Класи школи спочатку розмістилися в колишній керамічній школі, згодом – у руській початковій школі на пл. Масарика. Класів катастрофічно бракувало, тож учні були змушені приходити на заняття після 17:00 – по завершенні основної роботи і уроків у школах [Медьешій, 1936, с. 107]. Місто виступило замовником у будівництві окремої будівлі школи. Магістрат виділив на Вербнику ділянку під будівництво та 450 тис. крон, Міністерство освіти виділило 700 тис., зем-

ський уряд – 500 тис. крон. Вже 6 серпня 1931 р. [Годовой отчет. Пять лѣт ..., с. 23–25] було урочисто закладено наріжний камінь, про що свідчить і мурована табличка на фасаді.

Сучасна будівля ремісничої школи була побудована у 1931 – 1932 рр. на вулиці Йокаї, (нині – Православна набережна) за проектом місцевого архітектурного бюро Kavasch a syn, засновниками якого були інженер Эрне Ковош та його син, архітектор Олександр Ковош [České stopy v Užhorodu]. Перші традиціоналістські креслення фірми «Ковош і син» пройшли певну стилістичну еволюцію в бік більш чистого функціоналізму. Проте дах будівлі залишився двосхилим, як і на перших версіях креслень [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 1724, арк. 3]. Будівля була оснащена згідно тогочасних вимог до навчальних закладів, а саме: водопостачанням і каналізацією (на той час водогін функціонував у місті вже 2 роки [Kaspar, 1933, р. 113–116]) центральним опаленням [Podkarpatská Rus, 1933, р. 4], роздягальнями, сучасними вбиральнями тощо.

Урочисте відкриття відбулося 19 січня 1933 року. Запланованого бюджету школи не вистачило на меблі в класах, терміново знайти кошти в Міністерстві освіти чи міському бюджеті було складно, адже це був час світової фінансової кризи, негативний ефект якої було посилено господарчою кризою в Чехословацькій республіці. Школи міста та Ужгородська меблева фабрика позичили меблі [České stopy v Užhorodu]. Внаслідок даної матеріальної допомоги були укомплектовані більшість приміщень, що уможливило початок занять в запланований термін – 1 лютого 1933 р., а також проведення занять в одну зміну і лише в робочі дні [Podkarpatská Rus, 1933, р. 4].

У ремісничій школі навчали обробці дерева, металу, будівництву, пошиттю чоловічого, жіночого одягу та взуття, художніх ремесел та інших професій [Podkarpatská Rus, 1933, р. 4]. До навчального процесу були залучені найкращі інженери, ремісники та художники. Зокрема, фаховий рисунок в училищі викладав відомий представник закарпатської школи живопису Федір Манайло [Годовой отчет городской... 1938, с. 14, České stopy v Užhorodu].

Міське державне училище для жіночих професій «Весна». З 1937 р. на базі ремісничої школи було відкрито фахову школу «Весна», де навчали професіям, які в 1920 – 1930-х рр. в Європі ще вважалися виключно жіночими. У річному звіті школи, виданому в 1938 р. [Годовой отчет городской..., 1938, с. 7], згадується, що училище для жіночих професій знаходиться в ремісничому училищі тимчасово. Отже, в планах було будівництво окремої будівлі для училища в майбутній перспективі. Навчання в училищі було платним, проте для дівчат з малозабезпечених родин робили винятки. Наприклад, у 1937/1938 навчальному році 8 учениць було повністю звільнено від оплати, 9 – від $\frac{2}{3}$, 3 – від половини, а 1 – від $\frac{1}{2}$ суми за рік [Годовой отчет городской ..., 1938, с. 21].

Назва типу школи прямо свідчила про призначення – «mestska odborní škola pro ženská povolání» (міське державне професійно-технічне училище для жіночих професій). В ужгородській дворічній школі учениці чехословацьких і русинських (українських) класів отримували базову середню освіту, навички кулі-

нарії та консервації [Годовой отчет..., 1938, р. 5]. Однак, у те поняття, яке в ХХІ ст. звучить як сексизм і анахронізм патріархального суспільства, у 1930-х рр. були вкладені протилежні змісти, достатньо революційні для того часу. В порівнянні з ситуацією на початку ХХ ст. на більшості території чеських, словацьких земель ідеї шкіл даного типу виглядали як суттєві кроки в бік емансипації. Яка на території Підкарпатської Русі переживала ще більш занедбаний стан аніж на решті території новоутвореної республіки. Завданням даних училищ було виховати освічених емансипованих жінок, які б володіли саме культурою утримання домашнього побуту [Stojan, 1938, р. 7], де «культура» була словом якщо не головним, то важливим. Хоча це і не відмінняє того факту, що саме чоловіки надалі обіймали всі службові посади та володіли більшим правом мислити категоріями кар'єри і розвитку в Ужгороді.

На підставі аналізу рівня забезпечення матеріальної бази училища для жіночих професій (1929 – 1930) у місті Брно архітекторів Богуслава Фукса та Ярослава Полашека, видатного авангардного об'єкту також і з погляду архітектурних характеристик, слід припустити, що основною метою даних шкіл було виховати нове покоління жінок, які в майбутній перспективі могли б мати більше самостійності в сучасному світі – від статусу сучасної освіченої дружини, що в змозі бути не лише домогосподаркою, але і особистістю, здатною на самостійний вибір предметів інтер'єру та дизайну помешкання до перспектив продовжити освіту та відкрити власну справу. На користь даної гіпотези свідчить перелік предметів і дисциплін, що вивчалися в навчальному закладі: історія культури (викладач проф. Йосиф Томашек, директор училища), живопис і рисунок (викладач Федір Манайло) чеська, русинська та німецька мови, історія освіти, бухгалтерський облік, виховання, бойова фізична підготовка, спів, а також безпосередньо ужиткові навички, поєднані з теоретичним матеріалом – крій та пошиття одягу та постільної білизни, вишивання, наука про тканини, наука про домашнє господарювання, консервації та інші [Годовой отчет..., 1938, с. 14]. Навчальний процес і власне факт існування училища для жіночих професій став хоч і не радикальним, проте впевненим кроком у бік емансипації жіночого населення Ужгорода.

Єврейська гімназія. Першу єврейську гімназію на Підкарпатській Русі відкрило товариство Яхве в місті Мукачево у 1925 р. На початку 1938 р. єврейська меншина на Підкарпатській Русі вже мала своїх 7 початкових шкіл та 2 гімназії. Щоправда, в ужгородській гімназії через брак приміщень від 1934 р. були лише перший і другий класи. Вони розміщувалися в будівлі єврейської школи на колишній вулиці Ракоці (нині Волошина), про що свідчать збережені до наших днів написи на стіні.

На побудову окремої будівлі ужгородської єврейської гімназії, дитячого садка та школи товариство Яхве збирало кошти з усієї Чехословацької республіки та з-за кордону. Загальний кошторис будівництва склав 700 тисяч крон [Národní listy, 1938, р. 4]. Автором проекту гімназії був ужгородський інженер Шимон Шпігель, а головним підрядником виступила

фірма інженера Золтана Орото, також з Ужгорода [Русській народный голосъ, 1938, с. 3]. Дозвіл на будівництво єврейської гімназії на набережній Палацького було видано нотарським міським урядом 26 травня 1937 р. [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 3634, арк. 62]. А вже 1 січня 1938 року на Вербнику в присутності губернатора Костянтина Грабаря, представників міської влади, освітян та громадськості простору сучасну будівлю гімназії було урочисто відкрито. Тут уже мало проводитися навчання до п'яти класів з подальшим розширенням до повного гімназійного циклу – семи років навчання [Lidové noviny, 1938, р. 3]. Архівні креслення [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 3605, арк. 37] та ескіз на сторінках добового видання «Reprezentací sborník veškerého školství na Podkarpatské Rusi při příležitosti 20 letého trvání ČSR. 1918 – 1938» [Stojan, 1938, р. 76] свідчать про те, що проект 1937 р. зі скругленим східним фасадом, який композиційно віддзеркалював проект ремісничої школи на початку кварталу, не було завершено. Реалізоване було лише коротше північне крило будівлі. Найбільш логічним припущенням стосовно причини часткової реалізації є політичні обставини, адже часові межі побудови гімназії в рік анексії Підкарпатської Русі владою Угорщини призупинили та унеможливили подальшу реалізацію більшості проектів будівництва.

Нереалізовані будівлі. Першою школою в Ужгороді в міжвоєнний період мала стати «антикризова (приблизний переклад змісту) чеська школа в колонії родинних будинків» у 1926 р. [ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1537, арк. 229–237]. Збудована як антикризове тимчасове рішення в 1923 – 1924 рр., колонія переважно дерев'яних будинків згодом отримала народну назву Мала Прага. Причину, чому ця школа стала першою і в списку нереалізованих освітніх об'єктів, можна лише припустити. Ймовірно, керівництво реферату громадських робіт, яке приймало рішення щодо наземного будівництва в Ужгороді, визначило марною тратою ресурсів будівництво тимчасової школи в тимчасовій колонії родинних будинків для чиновників уряду. Адже на той час вже велися передпроектні роботи деяких об'єктів майбутнього адміністративно-житлового кварталу Малий Галагов, де були передбачені планом Адольфа Лібшера і житлові будинки для урядовців, і чеська школа [Liebscher, 1927, р. 153].

На ділянці між ремісничим училищем і єврейською гімназією була запланована чехословацька вища торговельна школа. Ділянку місто давало безкоштовно, але інвестицій на будівництво не було. 1 листопада 1935 р. спільними зусиллями кураторії та магістрату було знайдено компроміс, на який погодилося Міністерство шкільництва та народної освіти [Degtyarova, Olashyn, 2020, р. 111]. Магістрат мав збудувати школу власним коштом, а держава б винаймала її у міста протягом 25 років за 25 000 крон (сума щорічної виплати орендних приміщень). Місто виділило власну ділянку в кварталі Вербник, проте до реалізації справа не дійшла. На схожих умовах була виділена ділянка на Вербнику і для будівництва державної фахової деревообробної школи, яку спершу, у 1934 р., планували побудувати в кварталі Малий Галагов. Проекти для обох шкіл були розроблені у березні

1935 р. інженером Меліхаром Марковцем на ділянках біля ремісничого училища [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 2258, арк. 112–113]. 12 червня 1936 р. Міністерством вже ухвалено пуристичний проект іншого архітектора, Євгена Вальца, що міг би стати вагомим доповненням прогресивної архітектури Ужгорода міжвоєнної доби. Проте вже наступні документи за 8 березня 1938 р. свідчать про те, що місто Ужгород відклало будівництво торговельної академії на невизначений час [ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 2267, арк. 5 – 12, 76, 88 – 89, 104 – 109, 126 – 140, 164 – 166, 332].

Проект освітньої будівлі, на долю якого вплинули саме часові рамки – чехословацька русинська (українська) державна реальна гімназія на Малому Галагові, спроектована видатним архітектором чеського походження Алоїзом Баланом [Moravčiková, 2009, p. 38–39] у березні 1938 р. [Degtyarova, Olashyn, 2020, p. 109–110, ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1526, арк. 5,7,11, 26, 27, 30, 35, 37, 38, 40]. До нашого часу зберігся котлован під будівлю гімназії на захід від Земського уряду, симетрично осі партеру. Проект триповерхової будівлі гімназії з двосхилим дахом і асиметричною вхідною групою був схожим за архітектурним, відносно консервативним стилістичним вирішенням, і за довжиною чільного фасаду споруди Крайового суду на протилежному боці площі. В ньому чеський архітектор, відомий на той час своїми авангардними реалізаціями на території Чехословаччини, демонструє повагу та делікатність до роботи свого колеги, Адольфа Лібшера, підтримуючи загальний стиль архітектури площі та кварталу.

Лише в планах залишилися і русинська міщанська народна школа з «підкарпаторуською» мовою навчання, про побудову якої йшлося в 1937 – 1938 рр. Уряд виділив 1 млн чехословацьких крон на побудову даного об'єкту. Архітектором проекту школи з 15 класними приміщеннями, спортзалом, майстернями та залом урочистостей був ужгородський архітектор Бела Фодор [Popelka, 2013, p. 96–97].

Висновки. Враховуючи всі обставини і паралельність нагальних потреб, які вирішував уряд Чехосло-

вацької республіки в міжвоєнний період на Підкарпатській Русі і в Ужгороді зокрема, прогрес у вирішенні питання шкільної, фахової та середньої освіти був, безперечно, помітний. Збудовані в цей період освітні будівлі та продуманість даних проектів, висока якість використаних матеріалів і технологій, а також рівень вимог до будівель навчальних закладів демонструють це якнайкраще. Проте станом на 1938 р. навчальна галузь все ще перебувала в стані постійної нестачі шкіл та шкільних приміщень в Ужгороді. Певні потреби навіть у сфері освіти закривали приватні забудовники, які були в свою чергу фінансово підтримані державою чи місцевою владою: насамперед через низку законів, орієнтованих на побудову держави добробуту, та шляхом прямих інвестицій з державної чи міської скарбниці. Кілька проектів шкільних будівель залишилися лише в планах за нез'ясованих обставин. Проте ті, що були заплановані в першій половині 1930-х рр., залишилися на папері, найбільш вірогідно через фінансову кризу та її наслідки. Кілька амбітних державних планів не було втілено через політичні обставини. Рішення Віденського арбітражу стало на заваді будівництва русинської (української) гімназії, кількох державних середніх та фахових шкіл (училищ). Найбільш лаконічно з даної проблематики висловився PhD Растіслав Попелка: «З точки зору шкільної забудови, міжвоєнна історія будівництва Ужгорода – це більше історія планів, ніж реалізації» Логічним, вкрай важливим продовженням цього списку мав би стати університет, але конкретних планів щодо його ймовірного будівництва нами знайдено не було. Резолюцією Української педагогічної спілкарні в 1936 р. про відкриття українського університету в Ужгороді державне управління освітою відклало, мотивуючи рішення недостатньою кількістю студентів [Rychlík, Rychlíková, 2016, p. 174]. Проте навіть ті проекти навчальних закладів, що вдалося реалізувати протягом 1919 – 1938 рр., кардинально змінили наповненість міста важливими закладами освіти та якісними архітектурними об'єктами водночас.

Список використаних джерел

- Andersen, J. G., 2012. Welfare States and Welfare State Theory, *Centre for Comparative Welfare Studies, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet*. CCWS Working Paper, 38 p.
- Bartošová, Jana, 2018. "Cikánská škola" v Užhorodu. *Československý pokus o vzdělání Romů na Podkarpatské Rusi*. *Historia Scholastica* [Online]. Доступно: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/105f1c46-63d5-424f-95b7-86ddd7c58d20> p. 66 (дата звернення: 23.09.2022).
- Bursík, J., 1933. Stavby v Užhorodě a Mukačevě, *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, p. 294–295.
- Degtyarova, L., Olashyn, O., 2020. Urban Planning and Construction of the Interwar City of Uzhhorod: Mission Interrupted, *Architektura a Urbanizmus*, Vol. LIV, 1–2, p. 106–115.
- Druhe hebrejské gymnasium v Československu, 1938, *Národní listy*, roč. 10, č. 1, p. 4.
- Hrbek, A., 2018. *Podkarpátska Rus. Stoleté výročí vzniku*, Olomouc: Poznání, 264 p.
- Kaspar, M., 1933. Vodovod města Užhorodu, *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, p. 113–116.
- Khudish, P., Degtyarova, L., Olashyn, O., 2021. Masarykova škola. *České stopy v Užhorodu*. [Online] Доступно: <https://kyiv.czechcentres.cz/o-nas/Czech-steps-uzhorod/Masarykova-skola?locale=cs> (дата звернення: 20.10.2022).
- Khudish, P., Degtyarova, L., Olashyn, O., 2021. Živnostenská škola. *České stopy v Užhorodu*. [Online] Доступно: <https://kyiv.czechcentres.cz/o-nas/Czech-steps-uzhorod/zivnostenska-skola?locale=cs> (дата звернення: 20.10.2022).
- Lázňovský, Bohuslav, 1930. *Průvodce po Československé republice II. část. Země Slovenská a Podkarpatoruská* Nakladatelské údaje, Praha: Orbis, 755 p.
- Liebscher, A., 1927. Regulace Malého Galaga v Užhorodě, *Horizont: revue současné kultury v Československu*, roč. 1, č. 1–10, p. 153–155.

- Degtyarova, L., Olashyn, O., 2018. Masarykova škola. Uzhhorod Modernism. Online] Доступно: <http://am.umodernism.com/en/object/38> (дата звернення: 20.10.2022).
- Masarykova škola. Výroční zpráva české státní obecné jubilejní školy Masarykovy v Užhorodě 1920 – 1932, 1932, Užhorod: Státní tiskarna, 48 p.
- Mikulaninec, Š., 1936. Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi, *Podkarpátska Rus 1936 (ed. J. Zatloukal)*, Bratislava: Klub přátel Podkarpátské Rusi v Bratislave, p. 168–173.
- Moravčíková, H., 2009. Functionalism in Slovakia: A Tool of Modernisation and National Revival, *Modernism in Europe. Modernism in Gdynia. Architecture of 1920s and 1930s and Its Protection*, p. 37–44.
- Nemeškal, C., 1927. Cikánská škola v Užhorodě, *Výstavní Zpravodaj*, Užhorod, roč. 22, č. 14–15, p. 3.
- Němec, V., 1937. *Státní ústav pro vzdělání a výcvik porodních asistentek v Užhorodě v roce 1927 – 1936*, Užhorod: nákladem vlastním, 63 p.
- Nové hebrejské gymnasium na Podk. Rusi, 1938, *Lidové noviny*. roč. 10, č. 41, p. 3.
- Pešina, J., 1933. Školství národní a střední, *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, p. 259–267.
- Pešina, J., 1936. Národní školství na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus (Zatloukal, J., ed.)*, Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, p. 259–266.
- Popelka, R., 2013. *Šírenie funkcionalizmu – Československá medzivojnová architektúra Užhorodu*. [Dizertační práce], 203 p.
- Priatková, A., 2013. Českí architekti mezivojnového období v Košiciach, *Pamiatky a múzeá*, Bratislava: Slovenské národné múzeum a Pamiatkový úrad SR. roč. 62, č. 1. p. 43–50.
- Priatková, A., 2017. Medzivojnové Košice (1918 – 1938) v kontexte novopostavených školských zariadení na území mesta, *Vývoj kultúry východného Slovenska*. Košice: Štátna vedecká knižnica, p. 186–201.
- Priatková, A., Pásztor, P., 2012. *Oelschläger – Őry. Architekt építész architect*, Košice: Agentúra SÁŠA Košice s.r.o., 343 s.
- Slavnostní otevření ceske mest'an. školy v Užhorode, 1926, *Podkarpatská Rus*, č. 44, 3 listop., s. 1.
- Stojan, F., 1938. *Reprezentáční sborník veškerého školství na Podkarpatské Rusi při příležitosti 20 letého trvání ČSR. 1918 – 1938*, Prešov: Redakci a nakladem reprezentáčního sborníku, 253 s.
- Šimek, Josef, 1937. K desetiletí cikánské školy v Užhorodu, *Pestry tyden*, roč. II, č. 12, s. 2.
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. Welfare state, [Online]. Доступно: <https://www.britannica.com/topic/welfare-state> (дата звернення: 20.09.2022).
- Учу́вання в нове́ живно́стєнськє́ шко́лє, 1933, *Podkarpatská Rus*, roč. 16, č. 2, s. 4.
- Závodská, M., 2013. Josef Šimek: K desetiletí cikánské školy v Užhorodě. *Romano džaniben* roč. 20, č. 1, p. 89–96 [Online] Доступно: <https://www.dzaniben.cz/article.html?x=1&a=7afa9fb730f4e3475718462286d98f6&m=b40d&t=3> (дата звернення: 23.09.2022).
- Годовой отчет городской общественной фаховой школы для женских профессий "Весна" в Ужгородь – *Ву́ро́чнї зпрáва мє́стськє́ вє́рє́жнє́ одбо́рнє́ шко́лы про́ жє́нськá пово́лáні "Весна" в У́жхородє́ 1937 – 38, 1938*, Užhorod: Nakladem kuratoria městské veřejné odborné školy "Vesna" v Užhorodě, 40 s.
- Годовой отчет. Пять лет фаховых ученических школ в Ужгородь в новом здании – *Ву́ро́чнї зпрáва. Пє́т лет одбо́рнє́х ищє́новськє́х шко́л в У́жхородє́ в новє́ будовє́ 1933 – 34. 1937 – 1938, 1938*, Užhorod: Novina, 38 p.
- Державний архів Закарпатської області, ф. 21, оп. 12, спр. 1537, на 803 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 1513, на 157 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 1526, на 216 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 1724, на 36 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 2267, на 340 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 2268, на 205 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 3605, на 63 арк.
- ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 3634, на 85 арк.
- ДАЗО, ф. 125, оп. 6, спр. 390, на 55 арк.
- Делібалтова, Ю., 2014. Школи на Підкарпатській Русі в 1919 – 1929 роках, *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*, вип. 1 (32), с. 25–30 [Online] Доступно: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/2412/1/%d0%a8%d0%9a%d0%9e%d0%9b%d0%98%20%d0%9d%d0%90%20%d0%9f%d0%86%d0%94%d0%9a%d0%90%d0%a0%d0%9f%d0%90%d0%a2%d0%a1%d0%ac%d0%9a%d0%86%d0%99%20%d0%a0%d0%a3%d0%a1%d0%86%20%d0%92%201919-1929%20%d0%a0%d0%9e%d0%9a%d0%90%d0%a5.pdf> (дата звернення: 30.09.2022).
- Клима, В., 1936. Школьное дѣло и просвѣщение на Подк. Русі, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936 (Э. Бачинский, ed.)*, Ужгород: Русский Народный Голосъ, с. 101–105.
- Кобаль, Й., 2008. *Ужгород відомий та невідомий*, Львів: Світ, 196 с.
- Медьешій, С., 1936. Развитие школ для ремесленных учеников на Подкарпатской Русі, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936 (Э. Бачинский, ed.)*, Ужгород: Русский Народный Голосъ, с. 107–109.
- Нѣмецъ, В., 1936. Развитие акушерства на Подкарпатской Русі, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936 (Э. Бачинский, ed.)*, Ужгород: Русский Народный Голосъ, с. 77–79.
- Олашин, О., Дегтярьова, Л. – Olasin, O., Gyehtyárjova, L., 2019. *Архітектура Ужгорода. Австро-угорська доба – Ungvár építészete az Osztrák-Magyar Monarchia korszakában. 1867 – 1918*, Ужгород: Карпатська вежа, 112 с.
- Открытые еврейской гимназии в Ужгородѣ, 1938, *Русский народный голосъ*, № 5, с. 4.
- Федака, С., 2010. Ужгород кризь віки: нариси з історії Ужгорода. Ужгород: Патент, 295 с.

References

- Andersen, J. G., 2012. Welfare States and Welfare State Theory. *Centre for Comparative Welfare Studies, Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet*. CCWS Working Paper, p. 4. (in English).
- Bartošová, J., 2018. "Cikánská škola" v Užhorodu. *Československý pokus o vzdělání Romů na Podkarpatské Rusi*. *Historia Scholastica* [Online]. Dostupno: <https://biblio.hiu.cas.cz/records/105f1c46-63d5-424f-95b7-86ddd7c58d20> p. 66 (data zvernennia: 23.09.2022). (in Czech).

- Bursík, J., 1933. Stavby v Užhorodě a Mukačevě. *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, p. 294–295. (in Czech).
- DAZO (State archives of Transcarpathian Region (Derzhavnyj arxiv Zakarpats'koyi oblasti), F. 21, sign. 12, fol. 1537, on 803 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 1513, on 157 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 1526, on 216 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 1724, on 36 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 2267, on 340 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 2268, on 205 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 3605, on 63 pp.
- DAZO, F. 93, sign. 1, fol. 3634, on 85 pp.
- DAZO, F. 125, sign. 6, fol. 390, on 55 pp.
- Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2018. Masarykova škola. Uzhhorod Modernism. [Online] Dostupno: <http://am.umodernism.com/en/object/38> (data zvernennia: 20.10. 2022). (in English and Ukrainian).
- Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2020. *Urban Planning and Construction of the Interwar City of Uzhhorod: Mission Interrupted*. Architektura a Urbanizmus, Vol. LIV, 1 – 2, p. 106–115. (in English).
- Delibaltova, Yu., 2014. Shkoly` na Podkarpats`kij Rusi v 1919 – 1929 rokax [Schools in Carpathian Ruthenia in 1919 – 1929 years]. Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, vyp. 1 (32), s. 25–30 [Online]. Dostupno: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/2412/1/%d0%a8%d0%9a%d0%9e%d0%9b%d0%98%20%d0%9d%90%20%d0%9f%d0%86%94%9a%90%a0%9f%90%a2%a1%ac%9a%86%99%20%a0%a3%a1%86%20%92%201919-1929%20%a0%9e%9a%90%a5.pdf> (data zvernennia: 30.09. 2022). (in Ukrainian).
- Druhe hebrejské gymnasion v Československu, 1938, *Národní listy*, roč. 10, č. 1, p. 4. (in Czech).
- Fedaka, S., 2010. *Uzhgorod kriz` vika` nary`sy` z istoriyi Uzhgoroda* [Uzhhorod through the ages: essays on the history of Uzhhorod], Uzhhorod: Patent, 295 s. (in Ukrainian).
- Godovoj otchet gorodskoj obshhestvennoj fakhovoj shkoly dlja zhenskikh professij "Vesna" v Uzhgorode [Annual report of the city public school for women's professions "Spring" in Uzhhorod] — Výroční zpráva městské veřejné odborné školy pro ženská povolání "Vesna" v Užhorodě 1937 – 38, 1938, Užhorod: Nakladem kuratoria městské veřejné odborné školy "Vesna" v Užhorodě, 40 s. (in Russian and Czech).
- Godovoj otchet. Pyat` let faxovy`x ucheny`chesky`x shkol v Uzhgorode v novom zdanii [Annual report. Five years of vocational schools in Uzhhorod in a new building] – Výroční zpráva. Pět let odborných učňovských škol v Užhorodě v nové budově 1933 – 34. 1937 – 1938, Užhorod: Novina, 38 p. (in Czech and in Russian).
- Hrbek, A., 2018. Podkarpátska Rus. Stoleté výročí vzniku. Olomouc: Poznání, 264 p. (in Czech).
- Kaspar, M., 1933. Vodovod města Užhorodu. *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933* (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, p. 113–116. (in Czech).
- Khudish, P., Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2021. Masarykova škola. České stopy v Užhorodu. [Online] Dostupno: <https://kyiv.czechcentres.cz/o-nas/Czech-steps-uzhorod/Masarykova-skola?locale=cs> (data zvernennia: 20.10. 2022). (in Czech and Ukrainian).
- Khudish, P., Degtyaryova, L., Olashyn, O., 2021. Živnostenská škola. České stopy v Užhorodu. [Online] Dostupno: <https://kyiv.czechcentres.cz/o-nas/Czech-steps-uzhorod/zivnostenska-skola?locale=cs> (data zvernennia: 20.10. 2022). (in Czech and Ukrainian).
- Klyma, Viktor. (1936) Shkolnoe delo i prosveshchenie na Podk. Rusy [Schooling and education at Subc. Ruthenia], *Podkarpatskaia Rus za hody 1919 – 1936* (E. Bachynskii, ed), Uzhhorod: Russkij Narodnyj Golos, s. 101–105. (in Russian).
- Kobal, J., 2008. *Uzhgorod vidomyj ta nevidomyj* [Uzhhorod known and unknown], L'viv: Svit, 196 s. (in Ukrainian).
- Lázňovský, Bohuslav, 1930. Průvodce po Československé republice II. část. Země Slovenská a Podkarpatoruská Nakladatelské údaje, Praha: Orbis, 755 p. (in Czech).
- Liebscher, A., 1927. Regulace Malého Galaga v Užhorodě, *Horizont: revue současné kultury v Československu*, 1 (1–10), p.153–155. (in Czech).
- Masarykova škola. Výroční zpráva české státní obecné jubilejní školy Masarykovy v Užhorodě 1920 – 1932, 1932, Užhorod: Státní tiskarna, p. 11. (in Czech).
- Medeshii, S., 1936. Razvitie shkol dlja remeslennykh uchenykov na Podkarpatskoj Rusi [Development of a school for craft students in Subcarpathian Rus]. *Podkarpatskaia Rus za hody 1919 – 1936* (E. Bachynskii, ed), Uzhhorod: Russkij Narodnyj Golos, s. 107–109. (in Russian).
- Mikulaninec, Š., 1936. Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi, *Podkarpátska Rus* (ed. J. Zatloukal), Bratislava: Klub přátel Podkarpátské Rusi v Bratislave, p. 168–173. (in Czech).
- Moravčíková, H., 2009. *Functionalism in Slovakia: A Tool of Modernisation and National Revival*. Modernism in Europe. Modernism in Gdynia. Architecture of 1920s and 1930s and Its Protection, p. 37–44. (in English).
- Němec, V., 1937. *Státní ústav pro vzdělání a výcvik porodních asistentek v Užhorodě v roce 1927 – 1936*, Užhorod: nákladem vlastním, 63 p. (in Czech).
- Nemeškal, C., 1927. Cikánská škola v Užhorodě, *Výstavní Zpravodaj*, Užhorod, roč. 22, č. 14–15, p. 3. (in Czech).
- Nemets, V., 1936. Razvitie akusherstva na Podkarpatskoj Rusi [Development of midwifery in Subcarpathian Rus], *Podkarpatskaia Rus za hody 1919 – 1936*. (E. Bachynskii, ed.), Uzhhorod: Russkij Narodnyj Golos, s. 77–79. (in Russian).
- Nové hebrejské gymnasion na Podk. Rusi, 1938, *Lidové noviny*, roč. 10, č. 41, p. 3. (in Czech).
- Olashyn, O., Dehtiarova, L., – Olasin, O., Gyehtyárjova, L., 2019. Arkhitektura Uzhhoroda. Avstro-uhorska doba [Architecture of Uzhhorod. Austro-Hungarian era] – Ungvár építészet az Osztrák-Magyar Monarchia korszakában. 1867 – 1918, Uzhhorod: Karpatska vezha, 112 p. (in Ukrainian and Hungarian).
- Otkrytie evreiskoi himnaziy v Uzhhorode, 1938, *Russkii narodnyi holos*, № 5, s. 4. (in Russian).
- Pešina, J., 1933. Školství národní a střední, *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919 – 1933*, (J. Musil, ed.), Užhorod: Odbor spolku československých inženýrů v Užhorodě, p. 259–267. (in Czech).
- Pešina, J., 1936. Národní školství na Podkarpatské Rusi, *Podkarpátska Rus* (Zatloukal, J. [red.]), Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, p. 259–266. (in Czech).

- Popelka, R., 2013. Šíření funkcionalizmu – Československá mezivojnová architektúra Užhorodu. [Dizertační práce]. (in Slovak).
- Priatková, A., 2013. Českí architekti mezivojnového období v Košiciach, *Pamiatky a múzeá*, Bratislava: Slovenské národné múzeum a Pamiatkový úrad SR. roč. 62, č. 1, p. 43–50. (in Slovak).
- Priatková, A., 2017. Mezivojnové Košice (1918 – 1938) v kontexte novopostavených školských zariadení na území mesta, *Vývoj kultúry východného Slovenska*, Košice: Štátna vedecká knižnica, p. 186–201. (in Slovak).
- Priatková, A., Pásztor, P., 2012. Oelschläger – Óry. Architekt építész architect, Košice: Agentúra SÁŠA Košice s.r.o., p. 38–40. (in Slovak, English and Hungarian).
- Šimek, Josef, 1937. K desetiletí cikánské školy v Užhorodu, *Pestry tyden*, 12 č, II r., p. 2. (in Czech).
- Slavnostní otevření ceske mest`an. školy v Užhorode, 1926, *Podkarpatská Rus*, č. 44, p. 1. (in Czech).
- Stojan, F., 1938. *Reprezentační sborník veškerého školství na Podkarpatské Rusi při příležitosti 20 letého trvání ČSR. 1918 – 1938*, Prešov: Redakci a nakladem reprezentačního sborníku, 253 p. (in Czech).
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. Welfare state, [Online] Dostupno: <https://www.britannica.com/topic/welfare-state> (data zvernenia: 20.09. 2022). (in English).
- Vyučování v nové živnostenské školé, 1933, *Podkarpatská Rus*, p. 4, 16.02. 1933. (in Czech).
- Závodská, M., 2013. Josef Šimek: K desetiletí cikánské školy v Užhorodě, *Romano džaniben*, roč. 20, č. 1, p. 89–96. (in Czech).

Lina Degtyarova

Postgraduate student, lecturer at the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

ARCHITECTURE OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UZHGOROD 1919 – 1938 AND THE CONCEPT OF THE WELFARE STATE IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC

The article deals with a comprehensive study of educational institutions built in Uzhhorod during 1919 – 1938. Based on archival sources and literature, the author forms a representation of the qualities of new educational buildings, features of architectural styles, principles of construction of educational institutions of the modernist era in the Czechoslovak Republic, and details of the planning of objects on the example of Uzhhorod, as well as in some cases – characteristic teaching approaches. School buildings are built according to new standards, which is caused by the emergence of a new movement in European architecture – modernism. However, the peculiarities of this architecture are not limited to issues of aesthetics and technology, because new buildings are built according to new standards in matters of hygiene, comfort and energy saving. The architecture of the interwar period is perceived and analyzed in the article as a tool of the state policy of the republic in the development of one of the most important social spheres – education. The article emphasizes the opening of new educational institutions for the city, such as a Roma school, a vocational school, a school for women's professions, and a building of a gymnasium of the Jewish community of Uzhhorod. The author conducts an analysis of the development, reformatting and renewal of already existing institutions for which new buildings were planned or built: secondary schools, midwifery school, school of the Jewish community and others. Education is becoming mandatory, the situation regarding the language of instruction is improving significantly, most vocational education institutions are free or almost free for students. According to the author, the opening of vocational schools in Uzhhorod as a new form of education became an important factor in solving the problem of unemployment and demonstrated the foresight of the Czechoslovak government's approaches to solving social and economic issues. Most of the planned objects of educational institutions in the interwar period in Uzhhorod were not implemented due to the economic crisis and the consequences of the First Vienna Award. However, the plans of the government of the republic in the matter of educational institutions in Uzhhorod demonstrate the scale of approaches in solving the issues of creation and development of the educational sphere as an integral component of the formation of the welfare state.

Keywords. Czechoslovak Republic, education, architecture of interwar modernism, welfare state, Uzhhorod, educational institutions, Roma school.

ІЛЮСТРАЦІЇ

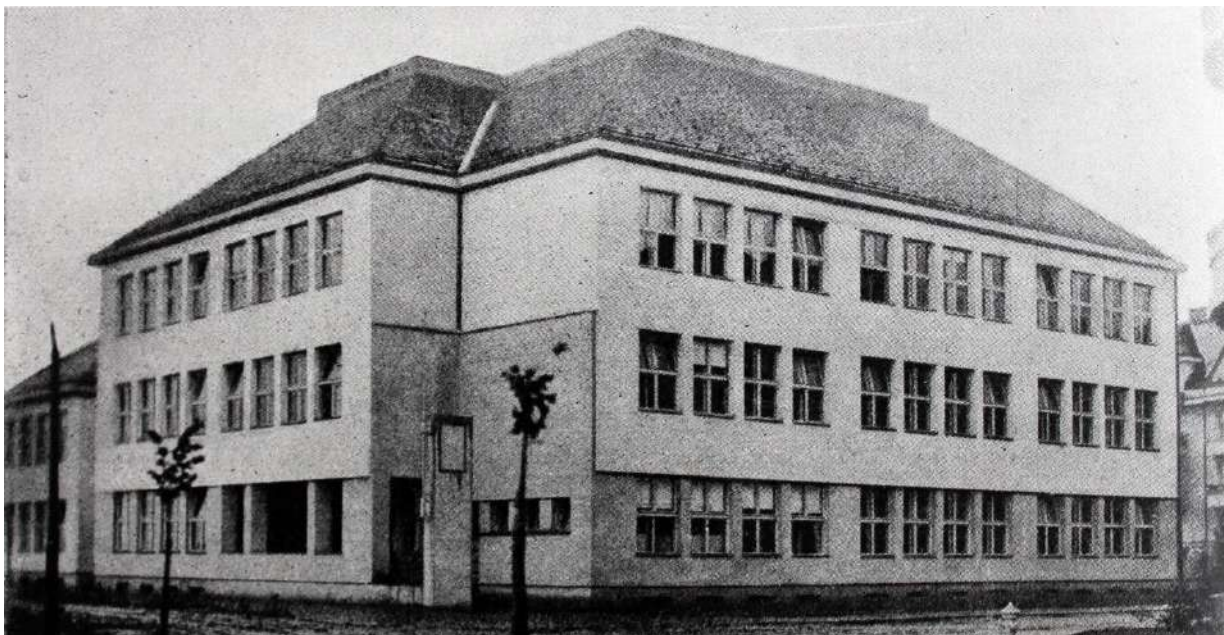

Рис. 1. Південний і східний фасад державної ювілейної Масарикової школи, поч. 1930-х рр., *Technická práce v zemi Podkarpatoruské 1919-1933*, p. 266.

Рис. 2. Ромська школа. Ліворуч – будівля школи, праворуч – урок музики в школі, *Pestry tyden*, 1936, 12 č, II г., s. 2.

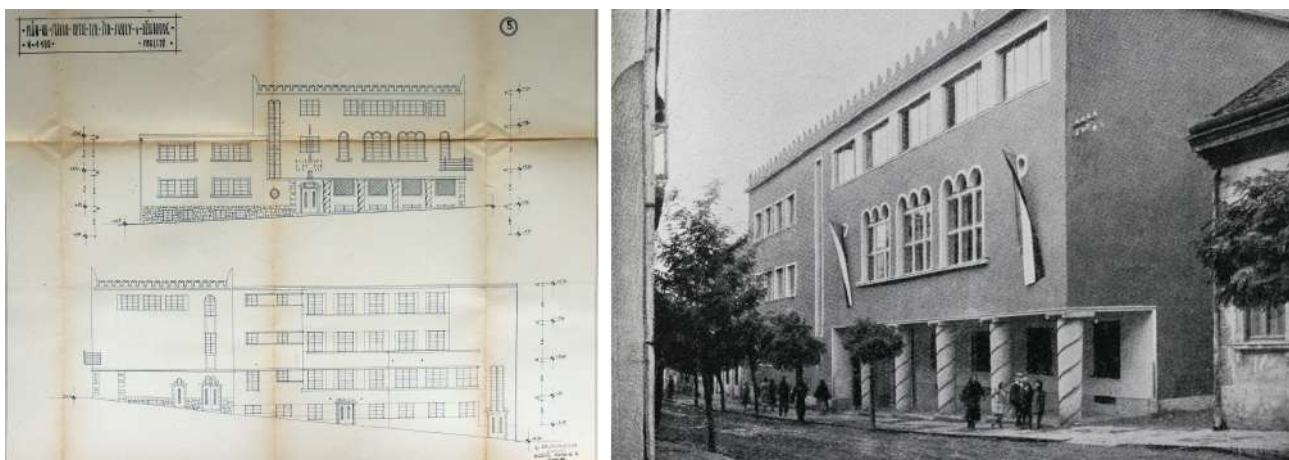

Рис. 3. Єврейська початкова школа та будинок громади. Ліворуч – одна з нереалізованих версій креслення північного і західного фасадів, Державний архів Закарпатської області, оп. 12, спр. 1513, арк. 10. праворуч – вигляд школи з вулиці Ракоці, *Stero črt a obrzků z Podkarpatské Rusi*.

Рис. 4. Державний заклад освіти і підготовки акушерок. Ліворуч – стара будівля акушерської школи 1896 року, Němec, V., 1937. Státní ústav pro vzdělání a výcvik porodních asistentek v Užhorodě v roce 1927 – 1936, p. 42, праворуч – будівля 1930 року, Нѣмецъ, В., 1936. Развитие акушерства на Подкарпатской Руси. Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936 (Э. Бачинский, ed.), с. 77.

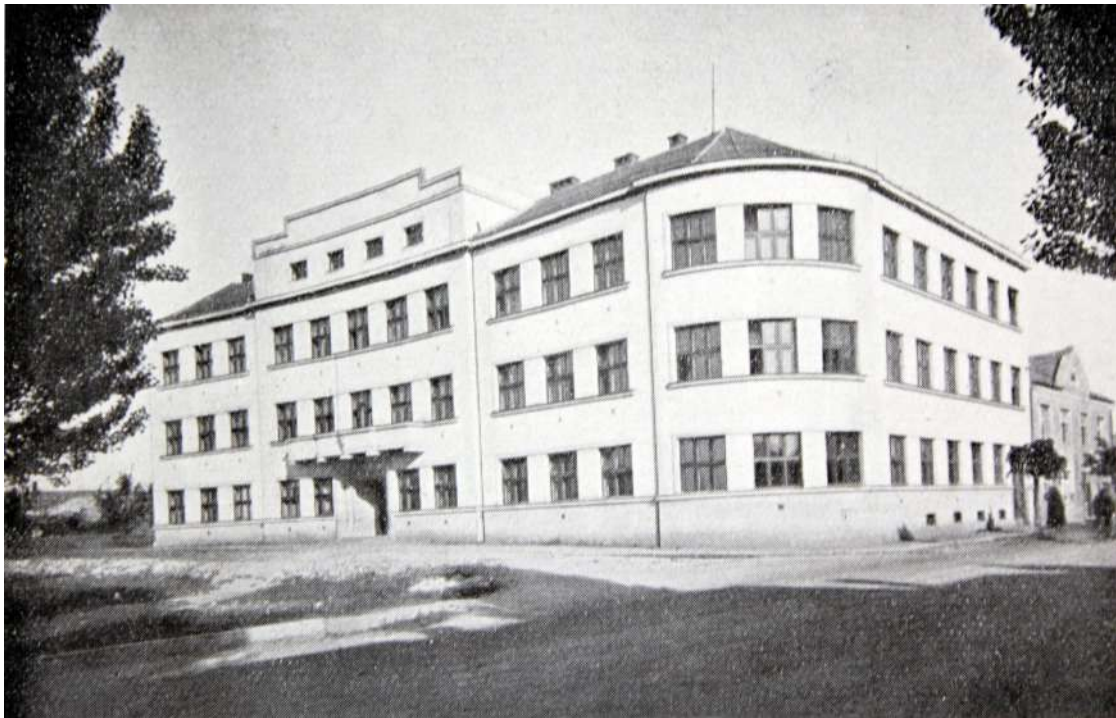

Рис. 5. Державне ремісничє училище. Годовой отчет. Пять лѣтъ фаховых ученических школ в Ужгородѣ в новом зданіи – Vyroční zpráva. Pět let odborných učňovských škôl v Užhorodě v nové budově 1933–34, p. 3.

Рис. 6. Єврейська гімназія. Ліворуч – креслення запланованої будівлі гімназії 1937 року (часткова реалізація), праворуч – північний фасад гімназії, який було реалізовано, ДАЗО, ф. 93, оп. 1, спр. 3605, арк. 37.

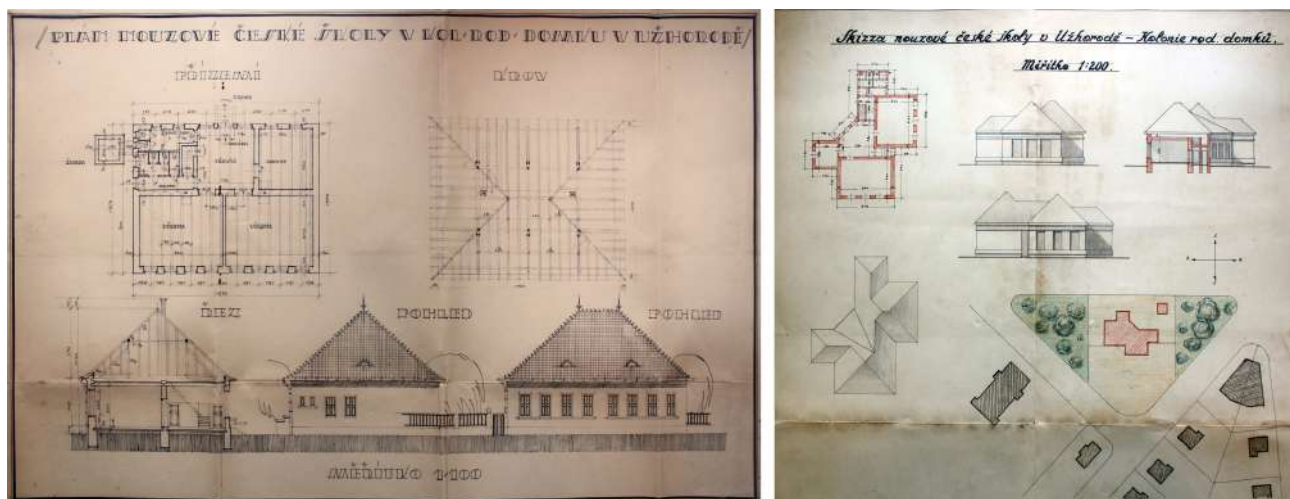

Рис. 7. Чеська школа в колонії родинних будинків. Ліворуч – креслення школи 1923 – 1924 рр., праворуч – розташування школи на ділянці біля родинних будинків. ДАЗО, ф. 21, оп. 12, спр. 1537, арк. 770.

ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ НА ЧЕСТЬ ІОАННА БОГОСЛОВА В БІТОЛІ ТА ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ: ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ, НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, ВИПУСКНИКИ

Юрій Данилець

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56032318300

Researcher ID: P-6617-2017

<https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

У статті досліджуються історичні зв'язки Підкарпатської Русі з одним із духовних закладів на Балканах – семінарією Іоанна Богослова в Бітолі. Схарактеризовано вкрай низький освітній рівень православного духовенства на початку 1920-х рр. Показано мережу православних семінарій в Королівстві сербів, хорватів та словенців в цей період. Спираючись на документи сербських та українських архівів з'ясовано етапи залучення студентів із Підкарпатської Русі до навчання в середніх і вищих духовних та богословських закладах королівства. Оцінюється роль єпископів-делегатів Сербської православної церкви, які найбільше прислужилися для від'їзду абітурієнтів на навчання в Македонію. Вперше в історіографії встановлено імена підкарпатців, котрі закінчили духовну семінарію та були висвячені у сан священників. У статті також згадуються й інші семінаристи, котрих відрахували за неуспішність чи перевели на навчання в інші навчальні заклади. Характеризується навчальна програма семінарій, позанавчальний процес, система заохочень та дозвілля студентів. Річні звіти богословії дають можливість також прослідкувати шлях реформування навчальних програм навчального закладу, збільшення та зменшення кількості годин з окремих предметів. Автор приходять до висновку, що Бітольська духовна семінарія підготувала близько 30 священників для Підкарпатської Русі та була однією з найбільш популярних та шанованих у краї. Православне духовенство, котре закінчило студії в Македонії, вирізнялося високою освіченістю та вмінням згуртувати навколо себе вірників на парафіях. Виходячи із цього, єпархіальні архієреї доручали «бітольцям» великі приходи чи проблемні парафії, де було потрібно нормалізувати ситуацію. У висновках окреслюються перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Бітоль, духовна семінарія, Сербська Православна Церква, Підкарпатська Русь, студенти.

Постановка проблеми. Унаслідок міжнародних угод та перемовин після Першої світової війни сучасна територія Закарпаття ввійшла до складу Чехословаччини (далі ЧСР) під назвою Підкарпатська Русь. У політичному плані мешканці краю були упосліджені, адже обіцяна автономія була надана Прагою лише в 1938 р., коли сама республіка опинилася на грані розділення та окупації. Станом на 1921 р. із загальної кількості населення Підкарпатської Русі русинами/росіянами/українцями було записано близько 60% громадян [Фединець, 2010, с. 151]. В релігійному відношенні цей край був досить строкатим. Найбільше налічувалося греко-католиків (329 319 чол.), другими за кількістю були юдеї (93 008), третіми – реформатори (61 963), четвертими – православні (60 986), п'ятими – римо-католики (54 985), інші та без визнання (4 332) [Statistický Lexikon obcí].

Перелічені вище церкви мали сформовану адміністративну структуру, духовні навчальні заклади, парафії та церковне майно, то православна церква знаходилася лише на початковій стадії інституційного розвитку. Якщо повернутися на кілька сотень років назад, то треба відмітити, що після укладення Ужгородської унії 1646 р., переміщення центру православної єпархії в Мараморош та остаточної її ліквідації в 1733 – 1735 рр., православна церква на Закарпатті де юре перестала існувати [Монич, 2020, с. 121]. Внаслідок

док цілого ряду причин на початку ХХ ст. на території Березького та Марамороського комітатів зародився новоправославний рух, який жорстоко переслідувався угорською владою. Осуд світової громадськості здобули два судові процеси проти православних в Мараморош-Сиготі (1903 – 1904 рр., 1913 – 1914 рр.) [Данилець, 2021, с. 171–189].

Після 1919 р. православний рух набув нової сили, поставивши завданням упорядкування церковної структури. З 1920 р. в ЧСР розпочала діяльність Сербська Православна Церква (далі – СПЦ), спираючись на канонічні права як спадкоємець Карловацької митрополії. Прага надала можливість делегату Синоду СПЦ єпископу Нішському Досифею (Васичу) очолити православний рух та створити в 1921 р. «Карпаторуську Православну Церкву», автономне утворення, яке юридично не було визнане ні чехословацькою владою, ні СПЦ [Данилець, 2017, с. 285–300]. Названий архієрей перебував на посаді делегата до 1926 р., хоча з 1924 р., через конфлікти з празьким урядом, не зміг в'їхати на територію Підкарпатської Русі [Marek, 2020; Данилець, Марек, 2019]. Після Досифея делегатами СПЦ на Підкарпатській Русі були єпископи Іриней (Чирич), Серафим (Йованович), Йосиф (Цвійович). Наприкінці 1931 р. була створена Мукачівсько-Пряшівська єпархія, яку очолив єпископ Дамаскін (Грданічка). В 1938 р. його змінив Володимир (Раїч),

якому не судилося тривалий проміжок часу перебувати в Мукачеві. У квітні 1941 р. він був заарештований, інтернований та в липні того ж року висланий до Югославії. В 1945 р. Мукачівсько-Пряшівська єпархія була включена до складу Українського екзархату РПЦ. З 1923 р. в ЧСР також існувала Празька архієпископія на чолі з архієпископом Савватієм (Врабцом), яка підкорялася Вселенському патріархату [Marek, Bureha, Danilec, 2009]. Ця структура не змогла широко розгорнути діяльність на Підкарпатській Русі та була в 1945 р. також поглинена РПЦ.

Головною метою даної публікації є вивчення значення духовної семінарії у Бітолі у підвищення освітнього рівня православного духовенства на Підкарпатській Русі.

Джерела та література. Проблематика історичних зв'язків Підкарпатської Русі з духовною семінарією в Бітолі недостатньо вивчена в історіографії. Окремі факти про навчання в Македонії знаходимо в статті сербського історика Саші Антонієвича [Антонієвић, 2012] та двох публікаціях українського дослідника Юрія Данильця [Данилець, 2016; Данилець, 2018]. Джерельною основою публікації виступили фонди Архіву СПЦ в Белграді, Архіву Мукачівської православної єпархії та Державного архіву Закарпатської області. Важливу інформацію автор почерпнув із щорічних звітів духовних семінарій у Бітолі та в Сремських Карловцях, які були опрацьовані в бібліотеці Синоду СПЦ в Белграді.

Виклад основного матеріалу.

Освітній рівень православного духовенства.

На початку ХХ ст. на Закарпатті було всього декілька священників, котрі здобули рукопокладення після короткотермінових курсів при Яблочинському монастирі на Холмщині в тодішній Російській імперії. Їхній освітній рівень значно поступався місцевим греко-католикам, римо-католикам та реформаторам. Єпископ Досифей на поч. 1920-х рр. отримував від своїх підкарпатських вірників регулярні клопотання про необхідність забезпечення парафій належними богословськими кадрами. У одному із листів до архієрея представники православних громад наголошували, що на 60 приходів у наявності є тільки 10 священників та 15 вчителів церковноприходських шкіл. «...Священники служать в своїх приходах максимум один раз на місяць, тому що в інший час повинні їздити по довколишнім селам і відправляти Службу Божу там, де православні храми не мають пастирів» [ДАЗО, ф. 255, оп. 1, спр. 49, арк. 1]. Недостатня кількість духовенства відбивалася також і на викладанні Закону Божого в державних та церковноприходських школах. Діти православних селян у переважній більшості опинялися поза навчанням, адже батьки не дозволяли їм відвідувати уроки в греко-католицьких вчителів.

Під час роботи першого собору Карпаторуської Православної Церкви 19 серпня 1921 р. присутні знову вимагали від сербського єпископа забезпечити парафії необхідною кількістю духовенства [Преосвященный Досифей..., 1921, с. 3]. Зрозуміло, що надіслати із Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (далі КСХС) священників архієрей не мав повноважень. Тому вже у другому номері заснованої єписко-

пом газети «Русский православный вестник» було надруковано інформацію про готовність приймати студентів в духовні установи в «Сербії», допоки «Карпаторуська Православна Церква не має змоги утримувати духовну семінарію» [Нашъ уставъ, 1921, с. 1]. Часопис також опублікував перелік вимог для вступу до духовних семінарій та богословського факультету, вказуючи на пільги для підкарпатців [Объявления..., 1921, 16 сентября, с. 3]. Зокрема, вони полегали у скасуванні вікового цензу в 18 років для вступників, що надавало можливість чоловікам більш зрілого віку здобути духовну освіту [Объявления..., 1921, 23 сентября, с. 5].

На кінець 1921 р. під керівництвом єпископа Досифея на Підкарпатській Русі працювало 12 душпастирів (8 священників та ієромонахів отримали підготовку й духовний сан в колишній Російській імперії; 3 священників прибуло із США [Новый Православный священникъ, 1921, с. 8; Въ Карпатскую Русь, 1921, с. 7] та один душпастир (о. М. Мейгеш) – перейшов із Греко-Католицької Церкви). Цього було критично недостатньо для нормального функціонування парафіяльного життя православних громад. Коштів на відкриття та утримання духовної семінарії бракувало. Не було і професійних кадрів, котрі б могли там працювати.

Мережа духовних семінарій в КСХС в 1920–1930 рр.

За спогадами митрополита Йосифа (Цвйовича), протягом всього історичного періоду в сербських богословських закладах навчалось 40–50 студентів-карпаторосів [Митрополитъ скопски Јосиф, 2008, с. 244]. Вони здобували освіту в п'ятьох духовних семінаріях та двох чернечих школах. Духовні семінарії працювали в Бітолі, Сремських Карловцях, Сараєві, Призрені та Цетинє. Чернечі школи – в Раковіце та Високих Дечанах.

Найдавнішою за часом духовна семінарія була створена в Сремських Карловцях у 1794 р. [Гаврилович, 1984]. В 1836 р. вона була реформована, а вже в 1900 р. отримала ім'я на честь Святого Савви [Радић, 2007, с. 239–240]. У другій половині ХІХ ст. була перенесена до Белграда, але в 1920 р. знову повернулася до Сремських Карловців [Ђорђевић, 1936, с. 4]. В 1922 р. у духовному закладі в чотирьох класах навчалося 133 студенти [Извештај о богословијама, 1922, с. 658]. Другою за хронологією відкриття була православна семінарія Святого Петра Цетинського в Цетинє (1863 р.) (Чорногорія) [Kondić, 2005]. В 1922 р. у семінарії було всього два класи [Извештај о богословијама, 1922, с. 658]. Духовна семінарія в Призрені святих Кирила та Мефодія відкрилася в 1871 р. [Marković Novakov, 2011]. Спочатку заклад існував як богословсько-учительська школа, а вже в 1922 р. зосередився на підготовці виключно духовенства. У тому ж році в чотирьох класах у Призрені навчалося 154 семінаристи [Извештај о богословијама, 1922, с. 658]. Духовна семінарія в Сараєво (Боснія) також була заснована в другій пол. ХІХ ст. (1882 р.) [Пузовић, 2012, с. 175]. Станом на вересень 1922 р. в Сараєві вчилася тільки два класи (I–II) із 64 слухачами [Извештај о богословијама, 1922, с. 658]. I, нареш-

ті, духовна семінарія в Бітолі була заснована єпископом Йосифом (Цвійовичом) в 1921 р. та діяла до 1941 р. На 1922 р. в духовному закладі Македонії навчалось 94 студенти у двох класах (I-II) [Там само]. Нині м. Бітоль (Бітола) знаходиться на території Республіки Північна Македонія.

Підкарпатці в духовній семінарії в Бітолі.

Проведений пошуковий аналіз в архівних установах Сербії та України показав, що першим студентом із Підкарпатської Русі в Бітолі був Михайло Когут, 1896 р.н. із с. Калини Тячівського округу. В Автобіографії від 7 березня 1947 р. він вказував, що з осені 1921 р. вчився в Македонії та закінчив два класи [Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. М. Когута, арк. 8]. Насправді навчання в Бітолі розпочалося з 16 лютого, а офіційне відкриття відбулося 26 лютого 1922 р. [Богословија у Битољу 1921 – 1932, 1933, с. 13]. Чому М. Когут не продовжив навчання, а повернувся на батьківщину, нам не відомо. Однак, вже 21 вересня 1923 р. він був рукопокладений у сан священника єпископом Веніаміном (Федченковим)¹ та призначений в с. Дубрівка Іршавського округу [ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 1261, арк. 19].

27 липня 1928 р. єпископ Злетовсько-Струмичський та делегат СПЦ на Підкарпатській Русі Серафим (Йованович) звернувся до Архієрейського Синоду в Белграді з проханням відрядити в його розпорядження для пастирського служіння до Східної Словаччини випускника Бітольської духовної семінарії ієродиякона Варсонофія (Кеміня), підкарпатця за походженням [АСПЦ 1]. 25 вересня 1928 р. єпископ Бітольський Йосиф (Цвійович), під віданням якого знаходився згаданий духовний заклад, повідомив Синод, що о. Варсонофій (Кемінь) дійсно перебуває при семінарії, закінчив 5 класів навчання, однак не склав випускного іспиту (матури) та «не впевнений, що скоро його складе» [АСПЦ 10]. Таким чином, ієродиякон не був направлений для пастирської роботи до Східної Словаччини, й, за нашими даними, більше не повернувся на Підкарпатську Русь. Однак, проаналізоване листування дає можливість визначити дату вступу о. Варсонофія до духовної семінарії на честь Іоанна Богослова в Бітолі – вересень 1923 р. Тобто, він був другим студентом із нинішнього Закарпаття, який там навчався і пройшов повний курс до кінця 1928 р.

В період 1922 – 1925 рр. нами не виявлено документів про вступ нових слухачів до духовного закладу в Македонії, хоча до інших семінарій та чернечих шкіл підкарпатці були прийняті. Наприклад, з 1922 р. в монастирській школі в Раковіце навчалися Василь Плиска, ієродиякони Єфрем (Іваняс) та Євфимій (Прокоп). З 1922 р. в одному з монастирів Нішської єпархії перебував ієромонах Мойсей (Костянець) [Данилець, 2018, с. 294]. Восени 1924 р., до монастирської школи в Раковіце відправився Георгій Батьков [АСПЦ 9], співбрати Миколаївського монастиря с. Іза: рясофорний монах Іоанн (Іваняс) та послушники Ілля Діус і Василь Сабов [Пузовић, 2011, с. 39].

В 1926 – 1928 рр. у тій же школі навчався монах Веніамін (Керечанин) з Тереблянського монастиря. З 1925 р. в духовній семінарії в Сремських Карловцях здобували освіту Михайло Цуцков [ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д., спр. 165, арк. 9–10] та Валентин Горзов. Якщо перший студент закінчив навчальний заклад з успіхом в 1930 р., то другого було відраховано в 1927 р. [АСПЦ 12].

В 1926 р. до Сербії поїхало навчатися чотири підкарпатці: Іван Мучичка та Василь Манзюк – до духовної семінарії в Сараєво, Никанор (Данко) – до монастирської школи в Раковіце [Пузовић, 2011, с. 48] та Іван Солко – в Бітоль. І. Солко походив з містечка Берегово, яке знаходилося в угорському анклаві Підкарпатської Русі. Ще в 1921 р. згаданий діяч звернувся до єпископа Досифея з проханням прийняти його на навчання до духовної семінарії в Сремських Карловцях за кошт югославського уряду. На той час він закінчив перший курс Ужгородської греко-католицької учительської семінарії та бажав перейти в православ'я, присвятивши своє життя Православній Церкві [АСПЦ 18]. Попри підтримку згаданого архієрея та відповідного схвалення Синоду СПЦ, дане питання не було вирішено і відклалося, як бачимо, аж на п'ять років. І. Солко з успіхом закінчив духовну семінарію в Бітолі в 1931 р. та через два роки був рукопокладений у священницький сан. В 1939 – 1941 рр. він працював референтом Єпархіального управління Мукачівсько-Пряшівської єпархії, а в 1941 – 1945 рр. – на посаді секретаря даної церковної структури [Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. І. Солка, арк. 130–131; 134]. Володів угорською мовою, служив у ряді парафій з угорськомовними вірниками. Помер після 1982 р. [ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д., спр. 168, арк. 87]. В 1931 р. навчання в Бітолі закінчив І. Мучичка, котрий перевівся зі Сремських Карловців [Богословија у Битољу 1921 – 1932, 1933, с. 46], в тому ж році єпископом Йосифом (Цвійовичем) був рукопокладений в сан священника [Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. І. Мучички, арк. 9 зв.]

Єпископ Іринеї (Чирич), який змінив Досифея (Васича) на посаді делегата Синоду СПЦ наприкінці 1926 р., доклав максимальні зусилля, щоб збільшити кількість студентів із Підкарпатської Русі в КСХС. Щоб переконати уряд країни в необхідності підтримати фінансово та різними пільгами підкарпатців, він підготував детальний звіт від 8 березня 1927 р., який надіслав на адресу Міністерства закордонних справ в Белграді. Аналіз документа свідчить про той факт, що ситуація в єпархії продовжувала залишатися невтішною. Владиці Іринею вдалося зібрати інформацію тільки про 61 зі 100 православних священнослужителів Підкарпатської Русі. За словами єпископа, лише чотири особи із них закінчили повну гімназію та теологію, 3 були випускниками російських духовних семінарій, 19 пройшли богословський курс в с. Буштино [Данилець, Ю., 2020], 9 – мали лише початкову школу, а решта – некваліфіковані учні будь-якої іншої школи (учительської, цивільної, економічної, кадетської). Тільки 34 мали відповідні документи про здобуття певної освіти, інші ж, не могли пред'явити жодних свідчень. У звіті висловлюється

¹ Єпископ Веніамін (Федченков) (з 1951 р. – митрополит) (1880 – 1961 рр.).

цілком закономірні твердження, що відсутність освіти позбавляє священників права отримувати конгруу, навчати дітей Закону Божому, вести метричні книги [Библиотека Матице српске: фонд Поклон библиотека др Иринеја Ђирнђа и Стевана Ђирнђа, ек. бр. 113./през. из 1927, арк. 10]. Вихід із ситуації владика бачив у наступних діях: прийняття до духовних семінарій в КСХС «хоча б через кожний другий рік по 2 карпаторосів»; відкриття при єпископській резиденції богословських курсів, навчання на яких буде змушено пройти все духовенство; вивчення ситуації щодо відкриття духовної семінарії на Підкарпатській Русі [Там само, арк. 11–12].

За словами С. Антонієвича, Священний Синод СПЦ вже 4 квітня 1927 р. прийняв конфіденційне рішення щодо необхідності прийняття з осені того ж року по два студенти із Підкарпатської Русі до кожної семінарії в королівстві. Цей крок був реакцією на вищенаведений звіт єпископа Іринія (Чирича) [Антонієвић, 2012, с. 137]. При зарахуванні студентів до сербських семінарій керуючі єпископи намагалися забезпечити їхнє проживання. Якщо підкарпатці з поважних причин прибували на навчання пізніше, їх приймали без труднощів. На відміну від студентів-сербів, при двох негативних оцінках під час екзаменаційної сесії, закарпатців не позбавляли стипендії, надавши право перескласти іспити. Крім того, більшість семінаристів навчалися за кошти Синоду СПЦ, або ж їх утримання фінансувалося із фонду Мукачівсько-Пряшівської єпархії. Також було передбачено підготовчий період для вивчення сербської мови та проживання протягом цього часу. У таких ситуаціях Синод розпорядився поселяти підкарпатців у монастирях на Фрушкій горі. За клопотаннями керівництва семінарії Синод надавав також богословам із Підкарпатської Русі житло в сербських монастирях під час літніх канікул [Там само, с. 138].

Протягом 1927 р. до духовних та чернечих шкіл вступило близько десятка осіб. С. Антонієвич виявив у архіві Синоду СПЦ лист настоятеля Миколаївського монастиря в с. Іза архімандрита Матфея (Вакарова), котрий клопотав про зарахування до духовних навчальних закладів 8–10 учнів із Підкарпатської Русі [Там само, с. 137]. Часопис «Новоје вгетја», який виходив в Ужгороді, 9 вересня 1927 р. повідомляв, що до Сербії виїхало дев'ять «карпаторуських православних гімназистів», щоб там продовжувати свої студії. Редакція підкреслювала, що термін навчання в духовних семінаріях складає п'ять років та констатувала, що богослови, мовляв, повернуться з Сербії вже як православні священники [Devjat karpatoruskich..., 1927, s. 3].

Після виходу статті у світ керівник об'єднаної Підкарпатської (Мукачівської) жупи запросив від оточуючих начальників поіменні списки кандидатів до семінарій [ДАЗО, ф. 117, оп. 1, спр. 128, арк. 1]. В ДАЗО виявлено звіт Хустського головнотрудового від 8 жовтня 1927 р., в котрому повідомлялося про 5 жителів с. Іза, які закінчили гімназійну освіту та мали від'їхати до КСХС. Окружний начальник підкреслював, що вони отримають безплатне утримання. У документі перелічено імена абітурієнтів: Петро Сабов, Михайло Кундря, Дмитро Рушак, Дмитро Кемін та

Дмитро Симулик [Там само, арк. 2]. У листуванні жупана з Цивільним управлінням Підкарпатської Русі в Ужгороді згадувалося, що восени 1927 р. на навчання до сербських семінарій відбули також уродженці Тячівського округу: Дмитро Федина та Микола Країло [ДАЗО, ф. 2, оп. 2, спр. 91, арк. 188]. У тому ж році на навчання були прийняті Євгеній Боршош, Георгій Шелевер, Василь Катуня [Данилець, 2018, с. 292]. Нам вдалося виявити документи, що із вищеназваних осіб п'ятеро в 1932 р. значаться серед випускників духовної семінарії в Бітолі. Це Є. Боршош, М. Країло, П. Сабов, Д. Симулик та Г. Шелевер [Богословија у Битољу 1921 – 1932, 1933, с. 47]. Всі вони стали православними священниками (М. Країло, 1933 р., Є. Боршош [Рукоположень, 1935, с. 15], П. Сабов, 1935 р., Д. Симулик, 1936 р. [Рукоположення..., 1936, с. 14], Г. Шелевер, 1937 р. [Рукоположення..., 1937, с. 16].

Офіційний орган Сербської патріархії «Гласник» в №14 за 1927 р. надрукував порядок вступу до Бітольської семінарії в 1927–1928 навчальному році. Редакція зазначала, що за рішенням міністра віросповідання від 27 червня 1927 р. буде прийнято до першого курсу семінарії 30 учнів, яким буде виділено державне утримання. Серед цих 30 студентів – 20 були мешканцями гімназійного інтернату при семінарії та закінчили IV класи гімназії. Десять інших студентів – за рішенням Синоду СПЦ від 30 червня 1927 р., приймалися з інших єпархій: Охридської – 2 студенти, Злетовсько-Струмицької – 2, Бітольської – 5 та Підкарпатської єпархії – 1 учень. Далі часопис повідомив про порядок подачі документів: «заяви про вступ до першого класу семінарії надсилаються архієрею єпархії, від якої є кандидат. Ці клопотання будуть подані компетентними архієреями до адміністрації духовної семінарії для подальшої юрисдикції» [Упис ученика..., 1927, с. 221]. Кожна заявка повинна була супроводжуватися:

- 1) шкільним атестатом про закінчення чотирьох класів гімназії;
- 2) хресним листом або юридично підтвердженим свідоцтвом, що є учень православного віросповідання і що при вступі йому не більше 17 років;
- 3) письмовою згодою одного із батьків або опікуна на можливість вивчати богослов'я;
- 4) письмовим зобов'язанням учня та його батьків чи опікунів, підтвердженим державними органами влади, про прийняття сану священства після закінчення семінарії та служіння у визначених церковними та державними органами влади місцях, а в іншому випадку відшкодування державній скарбниці всіх коштів, витрачених на своє утримання;
- 5) довідкою про прямий податок з батьків..., виданою в липні–серпні 1927 р. та підтверженою компетентною фінансовою адміністрацією;
- 6) зобов'язанням батьків або опікунів, що вони належним чином сплачуватимуть наперед щомісячні платежі, якщо учень навчається власним коштом.

До навчання в семінарії не допускалися абітурієнти з фізичними вадами та недоліками. Набір учнів до 1-го класу семінарії відбувся 4 та 5 вересня, а зарахування до інших класів здійснювалося 6 вересня того ж року. Часопис надрукував також перелік речей, які з

собою повинен був мати кожен семінарист: «4 пари білизни, 4 пари шкарпеток, 4 носові хустинки, новий одяг та взуття, 2 рушники, 1 зубна щітка та 1 щітка для чищення взуття та одягу» [Там само].

Найбільша кількість прохань про зарахування на навчання до сербських духовних семінарій відноситься до 1928 р. В Архіві СПЦ виявлено заяви 14 юнаків із Підкарпатської Русі, котрі виявляли бажання здобути духовну освіту. Однак не всім вдалося отримати фінансову підтримку Синоду та стати студентами. Наприклад, жителі с. Кирельгаза Севлюшського округу² Степан Ботош та Михайло Іванига вчасно не отримали закордонні паспорти та прибули до духовної семінарії в Бітолі в середині навчального року. У зв'язку з цим, керівництвом навчального закладу їм було відмовлено у зарахуванні і юнаки були змушені повернутися додому. На початку 1929 р. С. Ботоша призвали до військової служби, після завершення якої він відмовився від попереднього задуму [АСПЦ 2]. М. Іванига, згідно з документами сербських архівів, також на став семінаристом [Данилець, 2018, с. 298].

До Призрену в 1928 р., як державний стипендіат, був прийнятий Кирило Кипаза [АСПЦ 3], в Сремській Карловці – Василь Поп [Богословија Светога Саве..., 1929, с. 19], Георгій Станканинець (до 2 класу) [Там само, с. 20], в Цетинє – Василь Бенца, Василь Сабов, Іван Крічфалушій, Юрій Шутко [АСПЦ 16]. Після першого класу навчання В. Бенца та І. Крічфалушій покинули семінарію, а В. Сабов і Ю. Шутко залишилися на літні канікули в одному із монастирів на Фрушкій горі [АСПЦ 15]. Вже восени 1929 р. вони були переведені на навчання до Сремських Карловців, де закінчили II–IV класи [Богословија Светога Саве..., 1930, с. 21]. Наступні два роки підкарпатцям довелося навчатися вже в стінах Бітольської духовної семінарії, куди вони перейшли разом з В. Попом у 1932 р. Стосовно В. Сабова, то він ще з часу навчання в Раковіце був пострижений в чернецтво з іменем Феофан. В 1926 р. єпископом Досифеєм рукопокладений у сан ієродиякона [Архів Свято-Миколаївського монастиря..., арк. 26]. В сан ієромонаха – 8 вересня 1932 р. єпископом Дамаскіним (Грданічка) в Мукачеві [ДАЗО, ф. 21, оп. 16, спр. 111, арк. 2 зв.]. Ю. Шутко прийняв священницький сан в 1934 р., В. Поп – в 1936 р. [Рукоположенія..., 1936, с. 14].

2 липня 1929 р. заступник голови Синоду СПЦ митрополит Чорногорсько-Приморський Гавриїл (Дожиц) звернувся із листом до югославського міністра освіти з приводу додаткових наборів студентів із закордонних єпархій СПЦ. У документі він обґрунтував необхідність прийняття абітурієнтів на навчання без вступного іспиту, пояснюючи цей відступ від правил слабким знанням сербської мови. Він пропонував прийняти на навчання 13 юнаків із Будимської (2 чол.), Темишварської (4 чол.), Підкарпатської та Чеської єпархій (7 чол.) до Сремської духовної семінарії в 1929/1930 навчальному році [АСПЦ 5].

В 1929 р. до Бітольської духовної семінарії не поступило жодного підкарпатця. Натомість 4 учні значаться у списках слухачів семінарії у Сремських Карловцях (Петро Кернашевич, Степан Пазина, Гаврило

Путраш, Василь Тимар) [Богословија Светога Саве..., 1931, с. 24].

В 1930 – 1931 рр. делегатом Синоду СПЦ на Підкарпатській Русі був єпископ бітольський Йосиф (Цвійович). За його ініціативи Синод СПЦ посилив підтримку кандидатів із Підкарпатської Русі. В 1930 р. до семінарії в Бітолі вступили: Петро Спішак, Йосип Ілюк, Георгій Боднар, Михайло Шмига [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1931, с. 26]. Успішність по предметах у студентів була різною. П. Спішак закінчив курс з «дуже добрим» результатом, Й. Ілюк – з «добрим», Г. Боднар і М. Шмига не закрили сесію і мали перескладання у вересні 1931 р. з кількох предметів. Перший студент – з «Історії християнської церкви», другий – з німецької мови та церковного співу [Там само]. Нам вдалося прослідкувати біографії згаданих здобувачів. П. Спішак (1936 р.) [ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, арк. 9 зв.] та Й. Ілюк (1939 р.) [Данилець, Куцов, 2013, с. 250] були рукопокладені у сан священника. Стосовно М. Шмиги та Г. Боднара, то вони пізніше були відраховані з семінарії за неуспішність.

Єпископ Йосиф, намагаючись впорядкувати питання щодо навчання підкарпатців у духовних закладах Королівства Югославія, звернувся 18 лютого 1931 р. з листом до Синоду СПЦ. У документі він виклад чотири позиції, які мали на меті врегулювати прийняття та подальшу долю семінаристів. Зокрема, єпископ просив зараховувати абітурієнтів тільки по рекомендації Єпархіального управління; періодично надсилати відомості про кількість учнів при духовних семінаріях та їх успішність; висилати документи про завершення навчання безпосередньо до єпархіального керівництва та не надавати випускникам-підкарпатцям священницьких і дияконських місць на парафіях в королівстві, щоб сприяти їх поверненню на Підкарпатську Русь [АСПЦ 10]. Синод СПЦ підтримав клопотання єпископа-делегата та розіслав ректорам духовних семінарій та правлячим архієреям відповідні інструкції.

В 1931 р. кількість студентів із Підкарпатської Русі в Бітолі зросло. До першого класу були зараховані Юрій Кузан та Василь Сомош [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1933, с. 28]. Крім того, з Сремських Карловців було переведено 9 підкарпатців (в II клас – 3 чол., в III – 3, в IV – 3) [Богословија Светога Саве..., 1932, с. 26–27]. Нам вдалося встановити імена цих студентів. В II клас семінарії перейшли: Михайло Гандера, Іван Густі, Микола Щербей; в III клас – Петро Кернашевич, Степан Пазина, Гаврило Путраш; в IV клас: Василь Поп, Василь Сабов, Юрій Шутко [Там само]. Отже, в Сремських Карловцях не залишилося жодного вихідця із Підкарпатської Русі та Східної Словаччини. Як зазначалося вище, значна частина підкарпатців вчилася в Королівстві Югославія коштом Синоду СПЦ. Наприклад, в 1931 р. із 32 синодальних стипендіатів – 30 було з Підкарпатської Русі [Антониєвић, 2012, с. 139].

В грудні 1931 р. була проголошена Мукачівсько-Пряшівська єпархія та призначений постійний єпископ Дамаскін (Грданічка). Він продовжив практику відраджання кандидатів на священство до духовних навчальних закладів Королівства Югославія. У спис-

² Нині смт. Королево на Закарпатті

ках студентів за 1932 – 1933 навчальний рік зафіксовано імена першокурсників із Підкарпаття: Варфоломій Бутюк, Дмитро Дячок, Василь Гречка, Петро Шуберт [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1933, с. 27–28]. Цікавий факт, але всі названі учні мали перескладання з окремих предметів під час літньої сесії. Були випадки й більш критичні. Наприклад, М. Куруц на початку навчального року не зміг перекласти іспити, не був переведений до 2 класу і втратив фінансову підтримку Синоду. Він змушений був залишити навчання в семінарії [Там само, с. 11]. Був відрахований з II класу також П. Шуберт [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1935, с. 30]. Водночас, своїм коштом складає іспити за I та II клас семінарії ієромонах Інокентій (Чопик), якого було зараховано зразу до III класу [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1933, с. 29]. Загальна статистика 1932 – 1933 н.р. показує, що в стінах семінарії навчалось 17 чол. [Там само, с. 36].

В наступні роки вступ студентів до Бітольської духовної семінарії пішов на спад. В 1933 – 1934 н.р. до I класу вступив лише 1 учень (Максим Сандович³ з Пряшівщини) [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1934, с. 39], в 1934 – 1935 н.р. – 0, 1935 – 1936 н.р. – 3 чол. (Василь Деяк, Микола Логойда, ієромонах Мефодій (Бобик) [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1936, с. 81–82], 1936 – 1937 н.р. – 0.

Офіційне видання Мукачівсько-Пряшівської єпархії – журнал «Православний карпаторуський вестник» в №3-4 за 1936 р. присвятив випускникам духовної семінарії в Бітолі окрему замітку. У статті зазначалося, що в поточному році духовний заклад закінчило семеро закарпатців. Наводилися імена випускників: ієромонах Інокентій (Чопик), Й. Ілюк, І. Густі, П. Спішак, М. Щербей, М. Гандера, С. Пазина. Редакції зауважувала, що *«протягом останніх п'яти років, ми маємо вже, слава Богу, 32 чол., які закінчили богословські школи в Сербії, котрі на пастирській службі зарекомендували себе, як чудово прилаштовані церковні діячі в цей неймовірно важкий час... Особливо радісно відмітити нам, що всі ці молоді пастирі, хоч і провели за кордоном по шість і більше років, однак ні в самій малій мірі не втратили своєї самобутності (свого національного обличчя), не втратили інтересу до свого народу; навпаки, явно відчувається всіма, з якою любов'ю вони входять в багатоманітне і складне життя своїх приходів»* [Окончили духовну семінарію, 1936, с. 16].

Ситуація трошки почала змінюватися в 1937 – 1938 н.р., коли до I класу було зараховано 6 учнів із Підкарпатської Русі (Йоаким Бабинець, Іван Мотринець, Михайло Луцик, Іван Решетар, Георгій Миндей, Андрій Шелько) [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1938, с. 46–47]. В Архіві СПЦ виявлено лист-клопотання єпископа Дамаскина (Грданічка) до Синоду СПЦ від 27 червня 1937 р. щодо зарахування до Бітольської семінарії Я. Бабинця, М. Луцика та ієродиякона Серапіона (Іваника) [АСПЦ 6]. 30 липня 1937 р. владика відправляє до Югославії чергове клопотання, на цей раз вже щодо вступу 5 юнаків, уро-

дженців Підкарпатської Русі. Три абітурієнти (Андрій Шелько, Іван Мотринець та Георгій Миндей) походили із с. Великі Лучки на Мукачівщині. У списку охочих вступити на навчання значився також Іван Решетар із с. Червеньово того ж округу та ієромонах Никанор (Данко), який у 1928 р. завершив чернечу школу в Раковіце [АСПЦ 7]. У тому ж архіві виявлено звернення ієромонаха Никанора до єпархіального керівництва де він пояснює своє бажання продовжити освіту браком відповідних богословських знань [АСПЦ 14]. Із листа названого архієрея до Синоду СПЦ від 27 серпня 1937 р. довідуємося, що частина закарпатців (о. Серапіон (Іваник), М. Луцик, І. Решетар та Я. Бабинець вже перебували у Бітолі, інші ж – А. Шелько, І. Мотринець та Г. Миндей, затрималися вдома через неотримання закордонних паспортів. Єпископ Дамаскин сподівався їх відрядити до семінарії на 1 вересня того ж року та просив Синод про всіляке сприяння новоприбулим [АСПЦ 8]. Як видно із тексту листування, прізвище Данка не фігурує серед тих, хто вступив до Бітолю. На нашу думку, причиною відмови ієромонаху послужив певний кадровий голод в єпархії.

Ієродиякон Серапіон (Іваник) також не був зарахований в число студентів семінарії, хоча він із згадується у листі єпископа Дамаскина. Він залишився при єпархіальному архієрею в Мукачеві, а після його від'їзду до Канади опинився в Югославі, де перебував з 1938 по 1943 рр. у монастирі Прохора Пчинського [ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д., спр. 140, арк. 90 зв.]. Сербські джерела свідчать, що з 1942 р. по липень 1943 р. ієромонах Серапіон навіть тимчасово виконував обов'язки настоятеля цієї обителі [Жительи і служительи...]. В 1943 – 1945 рр. – служив на парафії в с. Горський Сеновец в Болгарії [ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д., спр. 140, арк. 90 зв.]

Навчання давалося не всім студентам легко. Вже після I класу проблеми із складанням іспитів виникли у 4 із 6 вищеназваних осіб. М. Луцик мав заборгованість із двох предметів: сербської мови та історії християнської церкви, І. Решетар – із загальної історії та історії християнської церкви. Щодо Г. Миндея та А. Шелька – то вони мусили повторно пройти I клас семінарії [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1938, с. 47]. У підсумку, тільки І. Решетар пересклав відповідні предмети і був переведений до наступного класу. М. Луцик не з'явився на сесію, отримавши відрахування з семінарії [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1939, с. 27].

В Архіві СПЦ збереглося листування з приводу поновлення Г. Миндея та А. Шелька. Згідно існуючих тоді правил при повторному навчанні на курсі студент втрачав стипендію та змушений був оплачувати всі витрати із власної кишені. 14 вересня 1938 р. А. Шелько [АСПЦ 19], 18 вересня – Г. Миндей [АСПЦ 13] звернулися до ректора духовної семінарії з клопотанням про відновлення виплати стипендії Синоду СПЦ. Вони переконували, що не в змозі оплачувати за проживання в інтернаті. Керуючий навчальним закладом прот. Душан Лазичич у листі до єпископа Охридсько-Бітольського Платона (Йовановича) підтримав клопотання студентів. Маємо у своєму розпорядженні й звернення владика Платона до Си-

³ Був відрахований після II класу і не поновлявся.

ноту СПЦ. Однак, рішення було негативне. Про це свідчить лист єпископа Володимира (Раїча), котрий змінив Дамаскіна (Грданичку) на Мукачівсько-Пряшівській кафедрі. Архієрей повідомляв Синод 23 грудня 1938 р., що батьки названих студентів погодилися оплачувати за утримання своїх синів [АСПЦ 4]. Проблема на цьому не була вирішена. З листування члена Синоду СПЦ єпископа Серафима (Йовановича) з єпископом Платоном та ректором семінарії за вересень 1939 р. довідуємося, що фінансування на утримання студентів мало виділятися із фонду Мукачівсько-Пряшівської єпархії [Данилець, 2018, с. 306]. Безпосередньо було домовлено, що кошти будуть виплачені тільки на перший семестр I класу, а якщо семінаристи покажуть належний рівень навчання, підтримка продовжиться [АСПЦ 17].

За підрахунками С. Антонієвича, в 1938 р. у Королівстві Югославія богослов'я студіювало 29 юнаків з Мукачівсько-Пряшівської єпархії [Антонієвич, 2012, с. 139]. Загальна кількість студентів в Бітолі в 1937 – 1938 н.р. складала 11 чол. [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1938, с. 58], а в 1938 – 1939 н.р. – 12 чол. [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1939, с. 59]. В 1938 – 1939 н.р. до I класу семінарії вступило 4 студентів з Мукачівсько-Пряшівської єпархії (Петро Боїшко, Арсеній Шоваг, Мирон Луканич, Андрій Мигальо) [Там само, с. 46–47]. Всі вони закінчили навчальний рік з «дуже добрим» та «добрим» успіхом. У списках за цей навчальний рік серед першокласників, які втратили утримання за державний кошт, значаться А. Шелько та Г. Миндей, про яких йшлося вище [Там само, с. 47]. Однак, вже наступного року вони залишили навчання.

Після початку Другої світової війни вступ нових студентів до богословських та духовних закладів Королівства Югославія ускладнився. В 1939 – 1940 н.р. в стінах духовної семінарії Іоанна Богослова в Бітолі продовжувало здобувати освіту 10 чол. з Мукачівсько-Пряшівської єпархії [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1940, с. 49]. Із них – 4 на II класі, 3 – в III класі та 3 – в V класі [Там само]. Наступний навчальний рік завершився достроково. На початку квітня 1941 р. припинилися заняття у семінарії, приміщення якої зайняли німецькі війська. Згодом там було розташовано шпиталь, ще пізніше – болгарську поліцію. У середині травня 1941 р. всі викладачі семінарії виїхали з Бітоля до Сербії [Радић, 2002, с. 62]. Таким чином, ціла епоха діяльності духовної семінарії була завершена.

Постає питання, що сталося зі студентами із Підкарпатської Русі, які навчалися на цей час в семінарії. Зі спогадів прот. Й. Бабинця довідуємося, що в травні 1941 р. підкарпатці повернулися із Югославії додому. В травні 1942 р. в Будапешті була відкрита Вища православна богословська школа, яка готувала до священного сану студентів – сербів, румунів, угорців, українців. До неї було прийнято 10 колишніх бітольських вихованців. У підсумку, переважна більшість випускників цього навчального закладу із Закарпаття після війни пішли на цивільну роботу [Особистий архів прот. Йоакима Бабинця. Автобіографія, 1997, арк. 2]. Духовний сан прийняли лише М. Логойда [Архів Мукачівської православної єпархії. Особова

справа о. М. Логойди, арк. 1 а] та Й. Бабинця. Продовжив духовне служіння ієромонах Мефодій (Бобик).

Отже, протягом неповних 20 років духовна семінарія в Бітолі підготувала для Підкарпатської Русі та Східної Словаччини близько 30 священників.

Спогади про навчання в духовній семінарії в Бітолі.

В особистому архіві прот. Й. Бабинця (1921 – 2009) в м. Рахів, зберігаються матеріали про його навчання в стінах духовної семінарії в Македонії. Особливий інтерес викликають фотоілюстрації, а також два варіанти автобіографій. Ці документи написані українською та російською мовою, однак не мають точного датування. Перша автобіографія складена очевидно наприкінці 1980-х рр., можливо після повернення о. Йоакима з Угорщини. Другий варіант було підготовлено в 1997 р., до 50 річниці священства. На даний час, це єдині документи, які містять спогади закарпатців про навчання в духовній семінарії в Бітолі. Наведемо в статті кілька невеликих уривків, котрі характеризують повсякденне життя семінаристів.

«...Після закінчення четвертого класу гімназії й отримання «малої матури», я поступив в число студентів Бітольської богословії... Склад семінаристів, як і гімназистів, складався із різних національностей, в основному із сербів, але були також і македонці, хорвати, албанці, росіяни та ми «карпатороси» – українці... Вихідців із Підкарпатської Русі направляли в основному в Бітоль і тут організувалася свого роду «колонія» карпаторосів, яка мала привілей в тому, що нам виділили каплицю, де наші студенти ієромонахи карпатороси відправляли богослужіння і ми співали нашими закарпатськими наспівами. Правлячий Охридсько-Бітольський єпископ Миколай (Велимирович), пізніше Жичський, відомий православний проповідник, названий «новий Златоуст», дуже любив наш церковний спів і часто просив, щоб ми співали нашим наспівом. В окремі роки нас «карпаторосів» налічувалося більше як 30 осіб. Всі ми, як семінаристи, так і гімназисти, знаходилися під великим впливом улюбленого вихователя і викладача семінарії о. Іоанна (Максимовича)... Навчання в семінарії супроводжувалося практичними заняттями по богослужінню і пастирській діяльності, чому дуже багато праці і часу присвячував ... о. Іоанн...». [Особистий архів прот. Йоакима Бабинця. Автобіографія, прибіл. кін. 1980 рр., арк. 2–3].

«...Бітольська богословія була центром кадрів православного духовенства в Подкарпатській Русі – Закарпатті... Ми мали свого вихователя о. Димитрія Билякова (Белякова – авт.), який приїхав з Закарпаття, щоб нас готувати для роботи в Мукачівсько-Пряшівській Православній єпархії. Там і був виданий нотний збірник церковного співу нашого народу. Митрополит Йосиф, хоч вже не був нашим єпархіальним єпископом, при кожній нагоді цікавився своїми «карпаторосами» та надавав нам і матеріальну підтримку. Відносини між богословами були дружніми... Всі ми жили дружно та в любові. Старались освоювати богословські знання, які нам як священникам

стануть в пригоді...» [Особистий архів прот. Йоакима Бабиниця. Автобіографія, 1997, арк. 1].

Навчальна програма, виховний процес, заохочення студентів, відпочинок та дозвілля.

Навчальні програми для духовних семінарій в КСХС, а пізніше в Королівстві Югославія, затверджувалися централізовано Синодом СПЦ та міністерством віросповідання. З 1922 р. по 1928 р. семінарія працювала за навчальним планом, який складався з 25 обов'язкових та 3 факультативних предметів (іноземні мови: англійська, німецька, французька). Семінаристи навчалися в духовному закладі 5 років [Богословија у Битољу 1921 – 1932, 1933, с. 33]. В 1928 р. почався перехід на 6 класове навчання. Частина предметів була змінена, окремі вилучені з навчання. Чергові зміни в навчальних планах відбулися в 1930 р. Учні I класу мали навантаження 32 години на тиждень, інші класи – по 33 години [Там само, с. 36].

Студентський побут у Бітолі, режим навчання та повсякденне життя семінаристів описав у окремій статті тодішній викладач духовної семінарії в Цетинє Іван Гарднер.⁴ Він високо оцінював навчальний заклад, підкреслюючи, що «семінарія є однією із найкращих і відрізняється майже чернечим укладом життя» [Гарднер, 1930, с. 2]. *«Вихованці встають о 6-й годині ранку та негайно, під наглядом чергових вихователів, вирушають до церкви до утрєннї та літургїї. Служби іноді здійснюються учнями, які мають священний сан, а співають, читають та прислужують у вієтарї – виключно учні. Служби цілком по статуту, з дуже незначними скорочєннями. Після богослужєння – 5 уроків. Після занять – обїд. Щосєреди та по п'ятницях і під час постів – суворо пієне харчування. Годують дуже добре, їжа здорова та баєата. Після обїду – ще іноді уроки, або ж – відпочинок. У мієто учні мають право ходити лише у євята, та й у цюму немає потреби, бо семінарія має величєзний двір, де учні можуть прогулюватися. До вечірнї учні йдуть обов'язково, як і до утрєннї. О 6 год. веч., після вечірнї – підготовка уроків по класах до наступного дня. О 9 год. – вечірнї молитви та учні лягають спати. Під час обїду та вечірнї читаються житія євятих церковнослов'янською та єербською мовами. Під час постів – Рїздвяного та Великоєго – всі вихованці обов'язково говіють та причаєаються єв. Тайн. Напередодні дня причаєаєа всі вихованці вичитують «Правило до єв. Причаєаєа» за канонїком» [Там само]. Окремо І. Гарднер згадує вихователя о. Іоанна (Максимовича), який особливо тепло відносився до підкарпатців та гуртував їх навколо себе.*

Для кожного курсу в семінарії призначався персональний вихователь, котрий контролює навчання підопічних в навчальному закладі, проживання в інтернаті, харчування тощо. Як зазначалося в публікації до десятиріччя духовної семінарії в Бітолі, *«коли життя школи увійшло в нормальну фазу, інтернат також набув свого звичного вигляду. Поступово закупувалися речі й задовольнялися різні потреби.*

Правда, не все йшло гладко, були, наприклад, проблеми з одягом та взуттям (затримки), а також неприємні випадки з кухарами, яких не легко знайти в Бітолі – але особливих явищ і змін не було. Постачання було здебільшого виконано правильно» [Богословија у Битољу 1921 – 1932, 1933, с. 28].

У нашому розпорядженні є річні звіти духовної семінарії в Бітолі з 1930 – 1931 н.р. по 1939 – 1940 н.р. (за виключенням 1931 – 1932 н.р.). Вони містять важливу інформацію не тільки про кількісний і якісний склад студентів, вихователів та професорсько-викладацький склад, але й інші важливі дані. Нашу увагу привернула інформація про преміювання студентів за досягнення у навчанні, культурне життя та дозвілля в Бітольській семінарії.

Наприклад, за результатами 1935 – 36 н.р. студент V класу семінарії із Підкарпаття В. Сомош за хороші успіхи в навчанні був нагороджений книгами [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1936, с. 89]. Аналогічну нагороду отримав випускник семінарії В. Бутьок в 1937 р. [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1937, с. 80]. Два рази поспіль грошовою премією нагороджувався В. Грєчка (в V і VI класах). У 1937 р. спільна робота з однокласником Вукошем Кандїчем на тему «Успїєннє Прєєвятої Богородицї згідно з службою 15 єерпнєя» була відзначена премією в розмірі 200 динар [Там само, с. 78], а наступного року, теж за спільну роботу, але вже з Бориславом Дїдичем, на тему: «Празник П'ятидесятницї», семінаристи отримали 350 динар [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1938, с. 54]. У 1939 р. за роботу «Релїгїєно-національна роль старозавїтних пророків» був відзначений ученє 4 класу В. Деяк (150 дин.) [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1939, с. 55]. Грошові нагороди та книжки надавалися «Фондом митрополита Йосифа».

Студентів заохочували також різноманітними паломницькими поїздками, або ж відпочинком при монастирях в курортних зонах країни. Після 1930 – 1931 н.р. літні канїкули семінаристи провели в Брайчинському монастирі поблизу Прєєспанського озера, яке знаходилося в курортній зонї поблизу кордону з Греєцією та Албанїєю [Антонїєвїч, 2012, с. 138]. Бували семінаристи й в інших рекреаційних зонах, наприклад в державному санаторїї в Перїєстерї (29 вереснєя 1934 р.) [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1935, с. 21], у м. Прїєлеп (24 жовтнєя 1937 р.) [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1938, с. 19] і т.д. 9 жовтнєя 1930 р. учні разом з вихователями були на екскурсії в с. Ляхцї (Лавцї), де молилися на єв. Літургїї та оглянули неолїтїчні водні джерела, а також криницю, з якої живився водопровід семінарії [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1931, с. 7]. 11 жовтнєя 1930 р. та 6 травнєя 1931 р. відбулася екскурсія до монастиря Буково, неподалїк Бітоля [Там само]. До цієї обителї студенти виїздили щороку, переважно в осіннї місяцї на короткий термін. Крім монастиря Буково семінаристів возили до монастирів Христофора [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1933, с. 7] (13 жовтнєя 1932 р.), Трескавац біля Прилепу (8–9 жовтнєя 1933 р.) та інших обителєй [Српска Православна Богословија у Битољу..., 1934, с. 8].

⁴ У 1931 р. пострижений в чернецтво з іменем Фїліп. В 1942 – 1944 рр. – єпископ Потєдамський, вїкарїї Берлінської єпархїї РПЦЗ.

30 жовтня 1937 р. семінаристи їздили на чотириденну екскурсію до Скоп'є на честь 25-річчя визволення Південної Сербії [Там само]. Керівництво семінарії залучало студентів до різних релігійних та культурних акцій, які відбувалися в Бітолі. Наприклад, 17 жовтня 1937 р. учні відвідали виставку проти атеїзму в Сокольському домі в Бітолі [Там само, с. 19], а 7 листопада 1937 р. студенти із Підкарпатської Русі спілкувалися з чехословацьким консулом із Скоп'є Ярославом Махачом [Там само, с. 20]. У річних звітах надрукована інформація про дві паломницькі поїздки випускників семінарії на Афон весною 1937 р. та 1938 р. Серед учасників прощі 1937 р. були три закарпатці: В. Бутьок, В. Сомош та Ю. Кузан [Инокентіє, ієромонах, Григориє, ієромонах, 1937, с. 65–70; 77]. У 1938 р. у складі групи на Святу гору їздили В. Гречка та Д. Дячок [Баряторович, 1938, с. 42–46; 53]. Таким чином, крім суто навчальної програми, студенти мали можливість широко розвивати свій кругозір, оздоровлюватися, відпочивати після занять та на канікулах.

Висновки. Отже, починаючи від заснування духовної семінарії в Бітолі (1921 – 1922) та до вторгнення німецьких військ у Югославію у квітні 1941 р.,

вихідці із Підкарпатської Русі здобували духовну освіту в цьому закладі. Така потреба була викликана відсутністю навчального осередку в Чехословаччині, до складу якого входило Підкарпаття та недостатньою кількістю кваліфікованого православного духовенства. Десять із двадцяти років, досліджуваних нами у статті, Православна Церква в автономії проходила складний період інституційної розбудови. Делегати Синоду СПЦ докладали значні зусилля, щоб розв'язати проблему підготовки духовенства, заручаючись підтримкою югославського світського та церковного урядів. Завдяки сербському фінансуванню близько 30 осіб здобули освіту в Бітольській духовній семінарії та були рукопокладені на священників. Це найбільший показник з усіх духовних семінарій та чернечих шкіл Югославії. Богослови підсилили інституційний розвиток Церкви на Підкарпатській Русі як після утворення Мукачівсько-Пряшівської єпархії наприкінці 1931 р., так і пізніше. Випускники сербських богословських і духовних закладів вирізнялися освіченістю та активністю на парафіях, могли об'єднати навколо себе вірників, пізніше намагалися протистояти радянській атеїстичній системі.

Список використаних джерел

- Devjat karpatoruskich pravoslavnych gimnazistov, *Novoje vremja*, 1927, 9 septembra, s. 3.
- Kondić, Pavle, 2005. *Cetinjska bogoslovija i njeno duhovno-prosvetno značenje: 1863 – 1945*: Bogoslovija Sv. Petra Cetinjskog, Cetinje, 308 s.
- Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». *Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939)*, Olomouc: UP v Olomouci, 390 s.
- Marković Novakov, Aleksandra, 2011. *Pravoslavna srpska bogoslovija u Prizrenu: (1871 – 1890)*. Eparhija niška i Eparhija raško-prizrenska, Niš, 242 s.
- Marek, P., Bureha, V., Danilec, J., 2009. *Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. K 50. výročí úmrtí (1959 – 2009)*, Olomouc, Univerzita Palackého 250 s.
- Statistický Lexikon obcí v Podkarpatské Rusi*, 1928, Praha, 70 s.
- Антонијевић, Саша, 2012. Школовање ученика из чешко-моравске мукачевско-прјашевске епархију у Српским богословским школама, *Acta Patristica*, №7, с. 130–144.
- Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. І. Мучички, на 148 арк.
- Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. І. Солка, на 147 арк.
- Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. М. Когута, на 84 арк.
- Архів Мукачівської православної єпархії, Особова справа о. М. Логойди, на 121 арк.
- Архів Свято-Миколаївського монастиря в с. Іза-Карпулаш Хустського району. «Списокъ и точное описание жизни братіи живущих и жившихъ въ Монастыри Святителя о. Николая что при селе Иза, округа Хустскаго въ Карпатской Русии», на 64 арк.
- Архів Сербської Православної Церкви, Белград (далі АСПЦ), АСПЦ 1 – Серафим (Йованович), єпископ. Лист до Святого Архієрейського Синоду Сербської Православної Церкви в Белграді, 27.07.1928 р.
- АСПЦ 2 – Ботош С. Лист до Єпархіального управління в Ужгороді від 28.03.1929 р.
- АСПЦ 3 – Варнава (Росич), митрополит. Лист до Синоду СПЦ від 25.10.1928 р.
- АСПЦ 4 – Володимир (Раїч), єпископ. Лист до Синоду СПЦ від 23.12.1938 р.
- АСПЦ 5 – Гавриїл (Дожич), митрополит Лист до міністра освіти від 28.07.1929 р., син. бр. 1319.
- АСПЦ 6 – Дамаскин (Грданічка), єпископ. Лист Синоду СПЦ від 27.06.1937 р.
- АСПЦ 7 – Дамаскин (Грданічка), єпископ. Лист Синоду СПЦ від 30.07.1937 р.
- АСПЦ 8 – Дамаскин (Грданічка), єпископ. Лист Синоду СПЦ від 27.08.1937 р.
- АСПЦ 9 – Досифей (Васич), єпископ. Лист до Святого Архієрейського Синоду СПЦ в Белграді, 28.08.1924 р.
- АСПЦ 10 – Йосиф (Цвійович), єпископ. Лист до Святого Архієрейського СПЦ в Белграді, 25.09.1928 р.
- АСПЦ 11 – Йосиф (Цвійович), єпископ. Лист до Синоду СПЦ від 18.02.1931 р.
- АСПЦ 12 – Ковачевич Д., ректор. Лист ректора духовної семінарії в Сремських Карловцях до Святого Архієрейського Синоду СПЦ в Белграді, 8.08.1929 р.
- АСПЦ 13 – Миндей Г. Лист до ректора Бітольської духовної семінарії від 18.09.1938 р.
- АСПЦ 14 – Никанор (Данко), ієромонах. Лист Синоду СПЦ від 24.08.1937 р.
- АСПЦ 15 – Ристич В., ректор Цетинської духовної семінарії. Лист до Синоду СПЦ від 5.06.1929 р.
- АСПЦ 16 – Ряснянський С., секретар. Лист на ім'я єпископа Серафима (Йовановича) від 25.09.1928 р.
- АСПЦ 17 – Серафим (Йованович), єпископ. Лист до ректора Бітольської духовної семінарії від 28.09.1939 р.
- АСПЦ 18 – Солко І. Прошение на ім'я «єпископства в Сремських Карловцях», 30.08.1921 р.
- АСПЦ 19 – Шелько А. Лист до ректора Бітольської духовної семінарії від 14.09.1938 р.

- Барјаторович, Ј., 1938. Поклонички пут у Свету Гору, *Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1937/38 годину*, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», с. 42–46.
- Библиотека Матице српске: фонд Поклон библиотеке др Иринеја Ђирића и Стевана Ђирића, ек. бр. 113./през. из 1927, арк. 1–48.
- Богословија Светога Саве у Сремским Карловцима. Извештај за школску 1928/29 годину*, 1929, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, с. 1–27.
- Богословија Светога Саве у Сремским Карловцима. Извештај за школску 1929/30 годину*, 1930, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, с. 5–31.
- Богословија Светога Саве у Сремским Карловцима. Извештај за школску 1930/31 годину*, 1931, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, с. 1–33.
- Богословија Светога Саве у Сремским Карловцима. Извештај за школску 1931/32 годину*, 1932, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, с. 3–31.
- Богословија у Битољу 1921 – 1932, *Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1932/33 годину*, 1933, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», с. 4–47.
- Въ Карпатскую Русь, 1921, *Русский православный вѣстникъ*, 12 октябрия, с. 7.
- Гаврилович, Никола, 1984. *Карловачка богословија (1794 – 1920)*, Сремски Карловци, 259 с., [24] с. с таблама: илустр.
- Гарднер, И., 1930. Карпаторуссы в сербских Духовных Семинариях, *Православная Карпатская Русь*, 15 марта, с. 2.
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 1261, на 51 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 16, спр. 111, на 44 арк.
- ДАЗО, ф. 117, оп. 1, спр. 128, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. 225, оп. 1, спр. 49, на 2 арк.
- ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д., спр. 140, на 96 арк.
- ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д., спр. 165, на 104 арк.
- ДАЗО, ф. р – 1490, оп. 4д, спр. 168, на 104 арк.
- Данилец, Ю., 2017. Подготовка и проведение Первого собора Карпаторусской православной церкви 1921 г., *Теолошки погледи. Версконаучни часопис*, Београд, №2, с. 285–300.
- Данилец, Ю., Марек, П., 2019. О миссионерской деятельности владыки Досифея (Васича) на Подкарпатской Руси в 20-х годах XX века, *Rocznik Teologiczny*, LXI – z. 3, с. 445–477.
- Данилец, Ю., 2016. Богословська освіта православного духовенства на Закарпатті (1910 – 1938 рр.), *Русин*, №1, с. 145–158.
- Данилец, Ю., 2018. Навчання вихідців із Підкарпатської Русі в духовних семінаріях та монастирських школах Сербської Православної Церкви (1920 – 1930 рр.), *Труди Київської Духовної Академії*, №29, Київ, с. 291–309.
- Данилец, Ю., 2020. Заснування та діяльність пастирських курсів в с. Буштино на Підкарпатській Русі в 1923 – 1924 рр., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Ужгород: Вид-во УжНУ "Говерла", вип. 1 (42), с. 39–52.
- Данилец, Ю., 2021. Оцінка вироку на Другому Мараморош-Сиготському процесі (1913 – 1914 рр.) в періодичі, *Pravoslavny teologicky sbornik*, Prešov, XLVII (32), с. 171–189.
- Данилец, Ю., Куцов, К., 2013. Йосип Іванович Ілюк, *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2014 рік*, Ужгород: Вид-во В. Падяка, с. 249–253.
- Жители и служители монастыря Св. Прохора кроз историју. [Online]. Доступно: <http://www.svprohor.org/Siteview.asp?ID=5> (дата звернення: 26.06.2022 р.).
- Извештај о богословијама, 1922, *Весник Српске Цркве*, септембар-децембар, с. 658.
- Инокентије, јеромонах, Григоріје, јеромонах, 1937. Поклонички пут у Свету Гору, *Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1936/37 годину*, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1, с. 65–70.
- Митрополит скопски Јосиф, 2008. *Мемоари*, Цетиње: Светигора, 394 с.
- Монич, О., 2020. Діяльність православної єпархії в комітаті Мараморош у першій половині XVIII століття, *Архіви України*, № 4, с. 107–127.
- Нашъ уставъ, 1921, *Русский православный вестникъ*, 16 сентября, с. 1.
- Новый Православный священникъ, 1921, *Русский православный вѣстникъ*, 16 ноябрия, с. 8.
- Объявления Центрального Православного Комитета, 1921, *Русский православный вестникъ*, 16 сентября, с. 3.
- Объявления Центрального Православного Комитета, 1921, *Русский православный вестникъ*, 23 сентября, с. 5.
- Окончили духовну семінарію, 1936, *Православный карпаторусский вестникъ*, №3–4, с. 16.
- Особистий архів прот. Йоакима Бабинець. Автобіографія, прибіл. кін. 1980 рр., на 3 арк.
- Особистий архів прот. Йоакима Бабинець. Автобіографія, 1997, на 2 арк.
- Преосвященный Досифей в Карпатской Руси, 1921, *Русский православный вестникъ*, 9 сентября, с. 3.
- Пузовић, Предраг, 2011. Монашка школа у манастиру Раковица, Београд, 143 с.
- Пузовић, Предраг, 2012. Сарајевска богословија, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књ. 12, Зборник радова научног скупа, Београд: Православни богословски факултет, с. 174–183.
- Радић, Радмила, 2002. *Држава и верске заједнице 1945 – 1970. Први део: 1945 – 1953*, Београд. ИНИС, 438 с.
- Радић, Радмила, 2007. Богословија Св. Саве у Сремским Карловцима: између Синода СПЦ и Министарства вера Краљевине СХС, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*. Зборник радова, књ. 2. Приредіо Богољуб Шијаковић. Београд: Православни богословски факултет, с. 239–240.
- Рукоположенія и назначенія, 1937, *Православный карпаторусский вѣстникъ*, №9, с. 16.
- Рукоположенія, назначенія на приходы и перемѣщенія священниковъ, 1936, *Православный карпаторусский вѣстникъ*, №3–4, с. 14.
- Рукоположень, 1935, *Православный карпаторусский вѣстникъ*, №1, с. 15.
- Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1930/31 годину*, Битољ: Штампарија и радионица папирних кеса «Победа», 1931, с. 3–43.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1932/33 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1933, с. 6–38.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1933/34 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1934, с. 3–56.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1934/35 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1935, с. 16–64.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1935/36 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1936, с. 48–97.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1936/37 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1937, с. 70–87.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1937/38 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1938, с. 46–62.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1938/39 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1939, с. 46–65.

Српска Православна Богословија у Битољу. Извештај за школску 1939/40 годину, Битољ: Штампарија и печаторезница «Победа», 1940, с. 8–55.

Ђорђевић, Никола, 1936. Стогодишница Београдске Богословје, односно Богословје Св. Саве, *Богословија Св. Саве у Срем. Карловцима, Извештај за школску 1935/6 годину*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима, с. 4–6.

Упис ученика у битољску Богословију за школску 1927/28. год, 1927, *Гласник. Службени лист Српске Православне Патријаршије*, број 14, 15 (28) јула, с. 221.

Фединець, Чілла, 2010. Освіта і релігійне життя, *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура, україномовний варіант українсько-угорського видання* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег. Остапеч, Ю., Офіцинський, Р., Сорко, Л., Токар, М., Черничко, С.; Відп. за вип. Токар, М.], Ужгород: Видавництво «Ліра», с. 146–152.

References

Antonijević, Saša, 2012. Školovanje učenika iz češko-moravske i mukačevsko-prjaševske eparhije u Srpskim bogoslovskim školama [Study of the Czech-Moravian and Mukachevo-Presov eparchy students in Serbian theological schools], *Acta Patristica*, №7, s. 130–144. (in Serbian).

Arkhiv Mukachivskoi pravoslavnoi yeparkhii, Osobova sprava o. I. Muchychky [Archive of the Mukachevo Orthodox Diocese, Personal file of Fr. I. Muchichka], na 148 ark. (in Ukrainian, in Russian, in Czech, in Hungarian).

Arkhiv Mukachivskoi pravoslavnoi yeparkhii, Osobova sprava o. I. Solka [Archive of the Mukachevo Orthodox Diocese, Personal file of Fr. I. Solko], na 147 ark. (in Ukrainian, in Russian, in Czech, in Hungarian).

Arkhiv Mukachivskoi pravoslavnoi yeparkhii, Osobova sprava o. M. Kohuta [Archive of the Mukachevo Orthodox Diocese, Personal file of Fr. M. Kogut], na 84 ark. (in Ukrainian, in Russian, in Czech, in Hungarian).

Arkhiv Mukachivskoi pravoslavnoi yeparkhii. Osobova sprava o. M. Lohoidy [Archive of the Mukachevo Orthodox Diocese. Personal case of Fr. M. Logoyda], na 121 ark. (in Ukrainian, in Russian, in Czech, in Hungarian).

Arkhiv Serbskoi Pravoslavnoi Tserkvy, Belhrad (ASPTs). ASPTs 1 – Serafym (Iovanovych), yepyskop. Lyst do Sviatoho Arkhiereiskoho Synodu Serbskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Belhradi [Archives of the Serbian Orthodox Church, Belgrade (ASPC). Seraphim (Jovanovich), bishop. Letter to the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church in Belgrade], 27.07.1928 r. (in Serbian).

ASPTs 2 – Botosh S. Lyst do Yeparkhialnoho upravlinnia v Uzhgorodi [ASOC. Botosh S. Letter to the Diocesan Administration in Uzhgorod], 28.03.1929 r. (in Russian).

ASPTs 3 – Varnava (Rosych), mytropolyt. Lyst do Synodu SPTs [ASOC. Varnava (Rosych), Metropolitan. Letter to the Synod of the Orthodox Church], 25.10.1928 r. (in Serbian).

ASPTs 4 – Volodymyr (Raich), yepyskop. Lyst do Synodu SPTs [ASOC. Volodymyr (Raich), bishop. Letter to the Synod of the Orthodox Church], 23.12.1938 r. (in Serbian).

ASPTs 5 – Havryil (Dozhych), mytropolyt Lyst do ministra osvity [ASOC. Gavriil (Dozhich), Metropolitan Letter to the Minister of Education], 28.07.1929 r., syn. br. 1319. (in Serbian).

ASPTs 6 – Damaskyn (Hrdanichka), yepyskop. Lyst Synodu SPTs [ASOC. Damascene (Grdanichka), bishop. Letter of the Synod of the Ukrainian Orthodox Church], 27.06.1937 r. (in Serbian).

ASPTs 7 – Damaskyn (Hrdanichka), yepyskop. Lyst Synodu SPTs [ASOC. Damascene (Hrdanichka), bishop. Letter of the Synod of the Ukrainian Orthodox Church], 27.08.1937 r. (in Serbian).

ASPTs 8 – Damaskyn (Hrdanichka), yepyskop. Lyst Synodu SPTs [ASOC. Damascene (Grdanichka), bishop. Letter of the Synod of the Orthodox Church], 30.07.1937 r. (in Serbian).

ASPTs 9 – Dosyfey (Vasych), yepyskop. Lyst do Svyatoho Arkhiereys'koho Synodu SPTs v Belhradi [ASOC. Dosytheus (Vasych), bishop. Letter to the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church in Belgrade], 28.08.1924 r. (in Serbian).

ASPTs 10 – Yosyf (Tsviyovych), yepyskop. Lyst do Svyatoho Arkhiereys'koho SPTs v Belhradi [ASOC. Joseph (Tsviyovych), bishop. Letter to the Holy Bishops' Council in Belgrade], 25.09.1928 r. (in Serbian).

ASPTs 11 – Yosyf (Tsviyovych), yepyskop. Lyst do Synodu SPTs [ASOC. Joseph (Tsviyovych), bishop. Letter to the Synod of the Orthodox Church], 18.02.1931 r. (in Serbian).

ASPTs 12 – Kovachevych D., rektor. Lyst rektora dukhovnoyi seminariyi v Srems'kykh Karlovtsyakh do Svyatoho Arkhiereys'koho Synodu SPTs v Belhradi [ASOC. Kovacevich D., rector. Letter from the rector of the theological seminary in Sremski Karlovtsi to the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church in Belgrade], 8.08.1929 r. (in Serbian).

ASPTs 13 – Myndey H. Lyst do rektora Bitol's'koyi dukhovnoyi seminariyi, 18.09.1938 r. [ASOC. Mindei G. Letter to the rector of the Bitola Theological Seminary] (in Serbian).

ASPTs 14 – Nykanor (Danko), iyeromonakh. Lyst Synodu SPTs, 24.08.1937 r. [ASOC. Nikanor (Danko), hieromonk. Letter of the Synod of the Orthodox Church] (in Serbian).

ASPTs 15 – Rystych V., rektor Tsetyn's'koyi dukhovnoyi seminariyi. Lyst do Synodu SPTs [ASOC. Rystych V., rector of the Cetinsk Theological Seminary. Letter to the Synod of the Orthodox Church], 5.06.1929 r. (in Serbian).

- ASPTs 16 – Ryasnyans'kyy S., sekretar. Lyst na im'ya yepyskopa Serafyma (Yovanovycha) [ASOC. S. Ryasnianskyi, secretary. Letter addressed to Bishop Seraphim (Jovanovych)], 25.09.1928 r. (in Serbian).
- ASPTs 17 – Serafym (Yovanovych), yepyskop. Lyst do rektora Bitol's'koyi dukhovnoyi seminariyi [ASOC. Seraphim (Jovanovich), bishop. Letter to the rector of the Bitola Theological Seminary], 28.09.1939 r. (in Serbian).
- ASPTs 18 – Solko I. Proshenie na im'ya «yepyskopstva v Srems'kykh Karlovtsyakh» [ASOC. Solko I. Proshenie in the name of "bishopsrics in Sremski Karlovtsi"], 30.08.1921 r. (in Russian).
- ASPTs 19 – Shel'ko A. Lyst do rektora Bitol's'koyi dukhovnoyi seminariyi [ASOC. Shelko A. Letter to the rector of the Bitola Theological Seminary], 14.09.1938 r. (in Serbian).
- Arkhiv Sviato-Mykolaivskoho monastyrja v s. Iza-Karputlash Khustskoho raionu. «Spisok i tochnoe opisanie zhizni bratii zhijushhiih i zhivshih v Monastyrji Svjatitelja o. Nikolaja chto pri sele Iza, okruga Hustskago v Karpatskoj Rusi» [Archive of the Saint Nicholas Monastery in the village of Iza-Karputlash, Khust district. "The list and exact description of the life of the brothers who live and lived in the Monastery of St. Fr. Nikolay at the village of Iza, Khustsky District in Carpathian Rus"], na 64 ark. (in Russian).
- Barjatorovič, J., 1938. Poklonički put u Svetu Goru [Pilgrimage path to Mount Athos], *Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1937/38 godinu*, Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», s. 42–46. (in Serbian).
- Biblioteka Matice srpske: fond Poklon biblioteka dr Irineja Ćirića i Stevana Ćirića [Library of Matica Srpska: gift library fund of Dr. Irinej Ćirić and Stevan Ćirić], ek. br. 113./prez. iz 1927, ark. 1–48. (in Serbian).
- Bogoslovija Svetoga Save u Sremskim Karlovcima. Izveštaj za školsku 1928/29 godinu* [Saint Sava Seminary in Sremski Karlovci. Report for the school year 1928/29], 1929, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, s. 1–27. (in Serbian).
- Bogoslovija Svetoga Save u Sremskim Karlovcima. Izveštaj za školsku 1929/30 godinu* [Saint Sava Seminary in Sremski Karlovci. Report for the school year 1929/30], 1930, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, s. 5–31. (in Serbian).
- Bogoslovija Svetoga Save u Sremskim Karlovcima. Izveštaj za školsku 1930/31 godinu* [Saint Sava Seminary in Sremski Karlovci. Report for the school year 1930/31], 1931, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, c. 1–33. (in Serbian).
- Bogoslovija Svetoga Save u Sremskim Karlovcima. Izveštaj za školsku 1931/32 godinu* [Saint Sava Seminary in Sremski Karlovci. Report for the school year 1931/32], 1932, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija, s. 3–31. (in Serbian).
- Bogoslovija u Bitolju 1921 – 1932, *Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1932/33 godinu* [Seminary in Bitola 1921 – 1932, Serbian Orthodox Seminary in Bitola. Report for the school year 1932/33], 1933, Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», s. 4–47. (in Serbian).
- Ćorđević, Nikola, 1936. Stogodinjica Beogradske Bogoslovje, odnosno Bogoslovje Sv. Save [The centenary of the Belgrade Theological Seminary, that is, the Theological Seminary of St. Sava], *Bogoslovija Sv. Save u Srem. Karlovcima, Izveštaj za školsku 1935/6 godinu*, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija u Sremskim Karlovcima, s. 4–6. (in Serbian).
- Danilec, Ju., 2017. Podgotovka i provedenie Pervogo sobora Karpatorusskoj pravoslavnoj cerkvi 1921 g. [Background and carrying of the First Council of the Carpatho-Ruthenian Orthodox Church in 1921], *Teoloshki pogledi. Verskonauchni chasopis*, Beograd, №2, s. 285–300. (in Russian).
- Danilec, Ju., Marek, P., 2019. O misionerskoj dejatel'nosti vладыki Dosifeja (Vasicha) na Podkarpatskoj Rusi v 20-h godah XX veka [The Orthodox Mission of Bishop Dositheus (Vasić) in Subcarpathian Ruthenia in the 1920s], *Rocznik Teologiczny*, LXI – z. 3, s. 445–477. (in Russian).
- Danylets', Yu., 2016. Bohoslovs'ka osvita pravoslavnoho dukhovenstva na Zakarpatti (1910 – 1938 rr.) [Theological education Orthodox Clergy in Transcarpathia (1910–1938 years)], *Rusyn*, №1, s. 145–158. (in Ukrainian).
- Danylets', Yu., 2018. Navchannya vykhidtsiv iz Pidkarpats'koyi Rusi v dukhovnykh seminariyakh ta monastyr's'kykh shkolakh Serbs'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy (1920 – 1930 rr.) [Education of immigrants from Subcarpathian Rus in theological seminaries and monastic schools of the Serbian Orthodox Church (1920-1930)], *Trudy Kyyivs'koyi Dukhovnoyi Akademiyi*, №29, Kyyiv, s. 291–309. (in Ukrainian).
- Danylets', Yu., 2020. Zasnuvannya ta diyal'nist' pastyr's'kykh kursiv v s. Bushtyno na Pidkarpats'kiy Rusi v 1923 – 1924 rr. [The establishment and activities of the pastors' school in the village of Bushtyno in Subcarpathian Rus in 1923 – 1924], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU "Hoverla", vyp. 1 (42), s. 39–52. (in Ukrainian).
- Danylets', Yu., 2021. Otsinka vyroku na Druhomu Maramorosh-Syhots'komu protsesi (1913 – 1914 rr.) v periodytsi [Evaluation of the verdict at the Second Maramoros-Sygot trial (1913-1914) in periodicals], *Pravoslavnyy teologický sbornik*, Prešov, XLVII (32), s. 171–189. (in Ukrainian).
- Danylets', Yu., Kutsov, K., 2013. Yosyp Ivanovych Ilyuk [Yosyp Ivanovych Ilyuk], *Kalendar kraveznavchyykh pam'yatnykh dat na 2014 rik*, Uzhhorod: Vyd-vo V. Padyaka, s. 249–253. (in Ukrainian).
- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO) [Sovereign archives of the Transcarpathian region (SATR)], f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 21, op. 16, spr. 111, na 44 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 21, op. 9, spr. 1261, na 51 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 21, op. 9, spr. 237, na 18 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 225, op. 1, spr. 49, na 2 ark. (in Russian).
- DAZO, f. r – 1490, op. 4d, spr. 168, na 104 ark. (in Russian).
- DAZO, f. r – 1490, op. 4d., spr. 140, na 96 ark. (in Russian).
- DAZO, f. r – 1490, op. 4d., spr. 165, na 104 ark. (in Russian).
- Devjat karpatoruskikh pravoslavnykh gimnazistov, *Novoje vremja*, 1927, 9 septembra, s. 3. (in Czech).
- Gardner, I., 1930. Karpatorussy v serbskikh Duhovnyh Seminarijah [Carpatho-Russians in Serbian Theological Seminaries], *Pravoslavnaja Karpatskaja Rus'*, 15 marta, c. 2. (in Russian).
- Gavrilovič, Nikola, 1984. *Karlovačka bogoslovija (1794 – 1920)* [Karlovac Theological Seminary (1794 – 1920)], Sremski Karlovci, 259 s., [24] s. s tablama: ilustr. (in Serbian).
- Inokentije, jeromonah, Grigorije, jeromonah, 1937. Poklonički put u Svetu Goru [Pilgrimage route to Mount Athos, Serbian Orthodox], *Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1936/37 godinu*, Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1, s. 65–70. (in Serbian).
- Izveštaj o bogoslovijama [Report on seminaries], 1922, *Vesnik Srpske Crkve*, septembar-decembar, s. 658. (in Serbian).

- Kondić, Pavle, 2005. *Cetinjska bogoslovija i njeno duhovno-prosvetno značenje: 1863 – 1945*: Bogoslovija Sv. Petra Cetinjskog, Cetinje, 308 s. (in Serbian).
- Marek, P., 2020. «Obtížný cizinec». Vladyka srbské pravoslavné církve Dositej a meziválečné Československo (1920 – 1939), Olomouc: UP v Olomouci, 390 s. (in Czech).
- Marković Novakov, Aleksandra, 2011. *Pravoslavna srpska bogoslovija u Prizrenu: (1871 – 1890)*. Eparhija niška i Eparhija raško-prizrenska, Niš, 242 s. (in Serbian).
- Mitropolit skopski Josif, 2008. *Memoari* [Memoirs], Cetinje: Svetigora, 394 s. (in Serbian).
- Monych, O., 2020. Diyal'nist' pravoslavnoyi yeparkhiyi v komitati Maramorosh u pershiy polovyni XVIII stolittya [Activities of the Orthodox Eparchy in Maramorosh County in the first half of the 18th century], *Arkhivy Ukrayiny*, № 4, s. 107–127. (in Ukrainian).
- Marek, P., Bureha, V., Danilec, J., 2009. *Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a dila zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. K 50. výročí úmrtí (1959 – 2009)*, Olomouc, Univerzita Palackého 250 s. (in Czech).
- Nash ustav [Our charter], 1921, *Russkij pravoslavnyj vestnik*, 16 sentjabrja, s. 1. (in Russian).
- Novyj Pravoslavnyj svjashhennik [New Orthodox Priest], 1921, *Russkij pravoslavnyj vestnik*, 16 nojabrja, s. 8. (in Russian).
- Objavlenija Central'nago Pravoslavnago Komiteta [Announcements of the Central Orthodox Committee], 1921, *Russkij pravoslavnyj vestnik*, 16 sentjabrja, s. 3. (in Russian).
- Objavlenija Central'nago Pravoslavnago Komiteta [Announcements of the Central Orthodox Committee], 1921, *Russkij pravoslavnyj vestnik*, 23 sentjabrja, s. 5. (in Russian).
- Okonchili duhovnu seminariju [Graduated from the seminary], 1936, *Pravoslavnyj karpatorusskij vestnik*, №3–4, s. 16. (in Russian).
- Osobystyy arkhiv prot. Yoakyma Babynets'. Avtobiografija [Personal archive of prot. Joakima Babinets. Autobiography], prybl. kin. 1980 rr., na 3 ark. (in Russian).
- Osobystyy arkhiv prot. Yoakyma Babynets'. Avtobiografija [Personal archive of prot. Joakima Babinets. Autobiography], 1997, na 2 ark. (in Ukrainian).
- Preosvjashhennyj Dosifej v Karpatskoj Rusi [His Grace Dositheus in Carpathian Rus], 1921, *Russkij pravoslavnyj vestnik*, 9 sentjabrja, s. 3. (in Russian).
- Puzović, Predrag, 2011. *Monaška škola u manastiru Rakovica* [Monastic school in Rakovica monastery], Beograd, 143 s. (in Serbian).
- Puzović, Predrag, 2012. Sarajevska bogoslovija [Sarajevo Theological Seminary], *Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati, knj. 12, Zbornik radova naučnog skupa*, Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, s. 174–183. (in Serbian).
- Radić, Radmila, 2002. *Država i verske zajednice 1945 – 1970. Prvi deo: 1945 – 1953* [State and religious communities 1945 - 1970. First part: 1945 - 1953], Beograd. INIS, 438 s. (in Serbian).
- Radić, Radmila, 2007. Bogoslovija Sv. Save u Sremskim Karlovcima: između Sinoda SPC i Ministarstva vera Kraljevine SHS [Theological Seminary of St. Sava in Sremski Karlovci: between the Synod of the SPC and the Ministry of Religion of the Kingdom of SHS], *Srpska teologija u dvadesetom veku: istraživački problemi i rezultati. Zbornik radova*, knj. 2. Priredio Bogoljub Šijaković. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet, s. 239–240. (in Serbian).
- Rukopolozhen [Ordained], 1935, *Pravoslavnyj karpatorusskij vestnik*, №1, s. 15. (in Russian).
- Rukopolozheniya i naznacheniya [Ordinations and appointments], 1937, *Pravoslavnyj karpatorusskij vestnik*, №9, s. 16. (in Russian).
- Rukopolozheniya, naznacheniya na prikhody i peremeshcheniya svyashhennikov [Ordinations, appointments to parishes and transfers of priests], 1936, *Pravoslavnyj karpatorusskij vestnik*, №3–4, s. 14. (in Russian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1930/31 godinu* [Serbian Orthodox Seminary in Bitola. Report for the school year 1930/31], Bitolj: Štamparija i radionica papirnih kesa «Pobeda», 1931, s. 3–43. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1932/33 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1932/33], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1933, s. 6–38. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1933/34 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1933/34], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1934, s. 3–56. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1934/35 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1934/35], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1935, s. 16–64. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1935/36 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1935/36], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1936, s. 48–97. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1936/37 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1936/37], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1937, s. 70–87. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1937/38 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1937/38], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1938, s. 46–62. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1938/39 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1938/39], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1939, s. 46–65. (in Serbian).
- Srpska Pravoslavna Bogoslovija u Bitolju. Izveštaj za školsku 1939/40 godinu* [Serbian Orthodox Theological Seminary in Bitola. Report for the school year 1939/40], Bitolj: Štamparija i pečatoreznica «Pobeda», 1940, s. 8–55. (in Serbian).
- Statistický Lexikon obcí v Podkarpatské Rusi*, 1928, Praha, 70 s. (in Czech).
- Upis učenika u bitoljsku Bogosloviju za školsku 1927/28. God [Enrollment of students in the Bitola Theological Seminary for the school year 1927/28. year], 1927, *Glasnik. Služebni list Srpske Pravoslavne Patrijaršije*, broj 14, 15 (28) jula, s. 221. (in Serbian).
- V Karpatskiju Rus' [In Carpathian Rus], 1921, *Russkij pravoslavnyj vestnik*, 12 oktjabrja, s. 7. (in Russian).
- Žitelji i služitelji manastira Sv. Prohora kroz istoriju [Residents and servants of the monastery of St. Prohora through history]. [Online]. Dostupno: <http://www.svprohor.org/Siteview.asp?ID=5> (data zvernennâ: 26.06.2022 r.). (in Serbian).

Yurii Danylets

Candidate of History, PhD., Docent; Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

JOHN THE THEOLOGIAN THEOLOGICAL SEMINARY IN BITOLA AND SUBCARPATHIAN RUS: HISTORICAL CONNECTIONS, EDUCATIONAL PROCESS, GRADUATES

The article investigates the historical ties of Subcarpathian Rus with one of the theological institutions in the Balkans - the St. John the Theologian seminary in Bitola. The deficient educational level of the Orthodox clergy in the early 1920s is characterized. The network of Orthodox seminaries in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes during this period is shown. Based on the documents of Serbian and Ukrainian archives, the stages of attracting students from Subcarpathian Rus to study in the Kingdom's secondary and higher spiritual and theological institutions are clarified. The role of the bishops-delegates of the Serbian Orthodox Church, who served the most for the departure of entrants to study in Macedonia, is assessed. For the first time in historiography, the names of the Transcarpathians who graduated from the seminary and were ordained as priests were established. The article also mentions other seminarians who were expelled for failure or transferred to other educational institutions. The article describes the seminary's curriculum, extracurricular activities, incentives system, and students' leisure time. The annual reports of the seminary also provide an opportunity to trace the way of reforming the educational institution's curriculum, increasing and decreasing the number of hours in certain subjects. The author concludes that Bitola Theological Seminary trained about 30 priests for Subcarpathian Rus and was among the most popular and respected in the region. The Orthodox clergy who graduated from the studios in Macedonia were highly educated and able to unite the faithful in the parishes. On this basis, the diocesan hierarchs entrusted the "Bitolians" with large parishes or problematic parishes where it was necessary to normalize the situation. The conclusions outline the prospects for further research.

Keywords: Bitola, theological seminary, Serbian Orthodox Church, Subcarpathian Rus, students.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН АРЕШТОВАНОГО НА ПРИКЛАДІ КРИМІНАЛЬНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ СВЯЩЕННИКА МИКОЛАЯ МИКОЛАЙОВИЧА ТИХОМИРОВА

Вікторія Хромова

аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Навчально-науковий інститут історії та соціо-гуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені

Т. Г. Шевченка, Чернігів

E-mail: bagmet_z@ukr.net

Researcher ID: GTN-1960-2022

<https://orcid.org/0000-0002-9991-6814>

Метою статті є детальний аналіз кримінально-слідчої справи священника Миколая Миколайовича Тихомирова. Встановлення психологічного стану священника під час допитів. Виявлення сфальсифікованих елементів справи. Методологія дослідження спирається на феноменологічному та антропологічному підходах, завдяки яким ми підійшли до розгляду джерела як до матеріального продукту цілеспрямованої людської діяльності. Антропологічний підхід в даному дослідженні допомагає дослідити біографію священника, його переконання, переживання, фізичний та моральний стан. Для досягнення мети і завдань дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, біографічний). Висновки зроблено на основі принципів історизму, об'єктивності та ціннісного підходу до досліджуваних явищ. На основі зібраних нами свідчень реконструйовано події, які відбулись із священником під час арешту, проаналізовано зміну його морально-психологічного стану, виявлено ряд зовнішніх факторів, які призвели до погіршення здоров'я арештованого. У ході аналізу кримінальної справи ми прийшли до висновку, що всі свідки мали суб'єктивне ставлення до підозрюваного, їх свідчення в процесі слідства різнилися та відрізнялись від слів М. М. Тихомирова. Ми можемо припустити, що справа була сфабрикована співробітниками НКВС з метою чистки духовенства у м. Чернігові для зменшення впливу священників серед населення. На нашу думку, до арешту та допитів священник мав нормальний морально-психологічний стан. Однак, на лаві підсудних стан священника змінився, допити та залякування змінили його поведінку, він потрапив до Чернігівської психіатричної лікарні та був змушений лікуватися. Вважаємо, що вирок М. М. Тихомирова був незаконним. Під час проведення судового засідання священник не мав сторони захисту. Важливо зазначити, що арештований не визнав своєї вини, а після судового засідання написав касаційну скаргу, яка була відхилена. Радянська система підірвала здоров'я людини, скалічила життя засланням, принизила священника та його сім'ю на роки.

Ключові слова: репресії, церква, священник, психологічний стан, протоколи допитів.

Постановка проблеми. В ході розгляду кримінально-слідчих справ священників 1930-х рр., в архіві Управління Служби безпеки України в Чернігівській області та у Державному архіві Чернігівської області нами було встановлено, що співробітники НКВС неодноразово вдавалися до фізичного та психологічного тиску на підозрюваного. Метою тиску було залякування особи та вибиття з підозрюваного неправдивих свідчень. «Служитель культу», а саме священник за радянським законодавством вважався особою, яка потенційно могла вчинити злочин контрреволюційного характеру. До таких злочинів відносили: релігійні обряди, служіння в церкві, спілкування з односельчанами. Більшість із вивчених нами справ були сфабриковані, а звинувачені в них особи були засуджені терміном від 1 до 15 років із конфіскацією майна, чи до розстрілу. Так, наприклад, Аркадія Петровича Ілляшенко диякона із с. Носелівці Борзнянського району Чернігівської області було засуджено до розстрілу [ГДА СБУ, ф. 6, т. 398, спр. 67093, арк. 282] за т. зв. діяльність та контрреволюційну агітацію, хоча він зрікся свого сану у 1928 р.

Досліджуючи протоколи допитів можливо встановити розвиток думок та психологічний стан підозрюваного. Безумовно, питаннями морального стану аре-

штованого, долею в таборах, незаконністю вироку займаються співробітники архіву, науковці, родичі. Вивчення рис характеру арештованого, проявів під час слідства допомагає історико встановити історичну справедливість, пояснити мотиви справи та проявити світло на реальність тих чи інших подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Завдяки тому, що у 2015 р. Верховною Радою України був прийнятий закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 рр.», документи карально-репресивних органів стали доступними для кожного громадянина України і іноземця. Інтерес краєзнавців до даної проблематики зріс, а у місцевих архівах Служби безпеки України почали досліджувати раніше засекречені документи. Окремі роботи, в яких висвітлювалися морально-психологічні стани арештованих священників нами не були виявлені. Однак, серед істориків Чернігівщини, які безпосередньо вивчають історію духовенства, набуває популярності біографічний напрям досліджень. Історики порівнюють долі осіб, визначають їх вклад і внесок в історію, а також аналізують і дають загальну оцінку діям радянської влади щодо духовенства у регіоні. До таких істориків ми відносимо: Г. Горбунову, [Горбунова, 2011], В. В. Шуміла [Шу-

міло, 2019, 2020], М. С. Тимошика [Тимошик, 2016], О. Ф. Тарасенка [Тарасенко, 2008], І. М. Цимбаленко [Цимбаленко, 2012].

В. В. Шуміло дослідив біографії багатьох чернігівських священників та монахів, які були засуджені за приналежність до Істинно-Православної церкви: життя та діяльність схіархімандрита Лаврентія і ігумена Аліпія, єпископа Стефана Проценко, єпископа Глухівського та Ніжинського Дамаскіна (Цедрика). Роботи В. В. Шуміло є унікальними, оскільки в них він досліджував спогади очевидців, що підсилювало твердження про ту чи іншу особу. Використовуючи значну кількість архівних документів, О. Ф. Тарасенко здійснив верифікацію фактів із життя архієпископа Пахомія, який був неодноразово репресований радянською владою. Дослідник одним із перших на основі ґрунтовного аналізу, послідовно, в хронологічному порядку, встановив біографію архієпископа Пахомія. І. М. Цимбаленко, застосовуючи методи аналізу і порівняння встановила, що слідча справа Василя Гордійовича Андрієвського була сфабрикована.

Виходячи із вище перерахованих робіт, ми не зустрічали праці, в яких морально-психологічний стан був об'єктом дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження пердусім є аналіз психологічного стану арештованого священника, зроблений на основі опрацьованих протоколів допиту, офіційно-ділових документів, довідок з медичних установ, особистих записів і фото. У рамках окресленої мети у статті розв'язується ряд **завдань**: за допомогою феноменологічного підходу, проаналізувати джерело як історичний феномен, породжений певними умовами; реконструювати події, які описані у справі; спираючись на антропологічний підхід встановити вплив радянської каральної системи на умови життя священника, до якого заздалегідь мали упереджене ставлення; порівняти морально-психологічний стан М. М. Тихомирова до арешту і після.

Виклад основного матеріалу: За установчими даними кримінальної справи Миколай Миколайович Тихомиров народився 23 травня 1895 року у с. Курово на Стародубщині у родині священника. Закінчив 2 класи Чернігівського духовного училища. Мав дружину та двох дітей. Служив у Червоній армії з 1917 по 1918 рр. У м. Чернігові мешкав за адресою вулиця Глібо-Успенська, 19 [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 10–11].

У 1919 р. проти священника була відкрита кримінальна справа. В ній він звинувачувався у дезертирстві, оскільки виїхав до Києва під час проходження служби у Червоній армії. За матеріалами справи покарання за свій вчинок священник не отримав [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 11].

Із наведених даних ми можемо встановити, що священник мав звичайну середню освіту, був писемним. Вчинок дезертирства вказує, що людина не підтримувала сторону Червоної армії в ході Громадянської війни 1917 – 1921 рр. та боялась виходити на ближній бій. Філософія миру та пацифізму присутня в

професії священників, оскільки вони закликають дотримуватись заповідей Біблії та вести християнський спосіб життя. Молитви та заповіді були знайдені нами в особистих записях М. М. Тихомирова [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 75], дата в записях не була вказана, однак можна припустити, що священник в умовах тотального тиску з боку радянських спецслужб, намагався не забувати молитви та вірів у спасіння.

У протоколах допиту згадується, що М. М. Тихомиров працював священником у церкві с. Лукашівка Чернігівської області. Після закриття храму, священник втратив роботу та приход [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 21–22]. Закриття храмів не було поодиноким випадком, вже з початку 1920-х рр., спостерігається тенденція до зменшення кількості храмів у Чернігівській області. Так, в 1919 р. у м. Чернігів був одним із перших зачинений Свято-Успенський Слецький жіночий монастир. З 1944 по 1964 рр., в приміщенні монастиря розміщувалася Чернігівська філармонія. 1934 р., закрили Свято-Георгіївський жіночий монастир, який розташовувався у с. Данівка Козелецького району. 1929 р., був зачинений Спасо-Преображенський чоловічий монастир у м. Новгород-Сіверський і перетворений в історико-архітектурний заповідник. З 1935 р., була зачинена церква у с. Бондарі Остерського району Чернігівської області [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 15067, арк. 13]. Також були зачинені церкви в селі Бутовка Городнянського району [Бобко, 2005, с. 57] та у с. Товкачівці Прилуцького району на Чернігівщині [Конквест, 1993, с. 170]. У зв'язку із закриттям церков і монастирів, священники втрачали місце роботи, спроможність прогодувати себе і свою сім'ю. Вони були змушені таємно проводити богослужіння та займатися промислами у сільській місцевості, здійснювати кустарну підприємницьку діяльність. Після закриття церкви у 1935 р., М. М. Тихомиров упорядковував архівні справи при Чернігівській обласній раді професійних спілок та у Чернігівському обласному комітеті робітників і початкових шкіл, про, що вказують довідки, які були видані очільниками даних організацій [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф., спр. 14631, арк. 75]. Можна припустити, що М. М. Тихомиров був інтелектуальною людиною та не маючи можливості в місті займатися ремеслами або сільським господарством почав кар'єру співробітника архіву.

В постанові про прийняття справи до розгляду священник звинувачувався у розповсюдженні провокаційних чуток про приход до влади прихильників фашизму. Вже в перших протоколах допиту, М. М. Тихомиров зазначає, що він не проводив контрреволюційної діяльності та не розповсюджував вищевказані чулки [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 13–15]. При цьому варто зазначити, що підпис священника в кінці перших протоколів був чіткий, що в свою чергу говорить про те, що він ставив свій підпис спокійно та уважно [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 13–15].

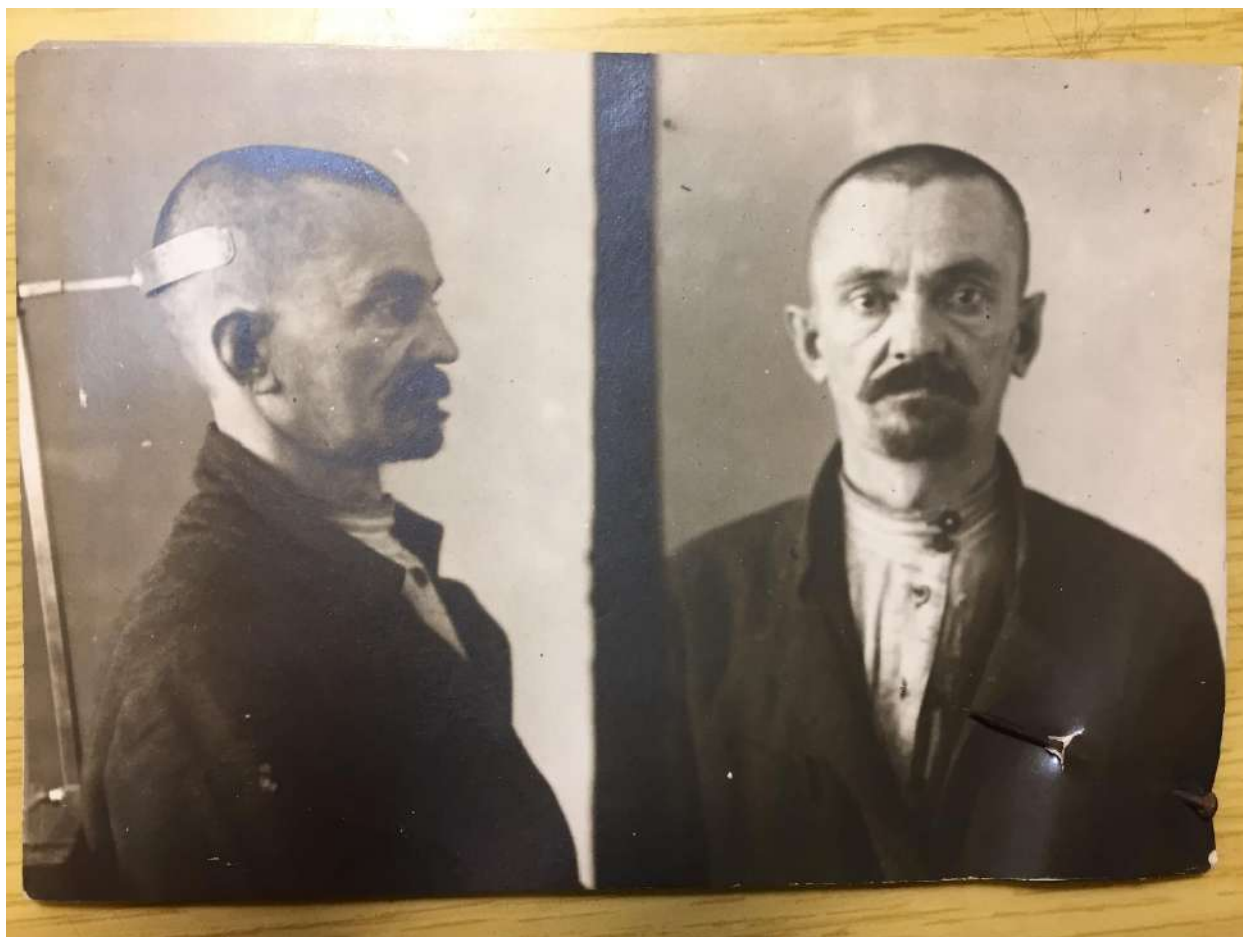

Рис. 1. Фото М. М. Тихомирова. [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, на 82 арк.]

Під час обшуку у М. М. Тихомирова були знайдені та конфісковані: додаток до паспорту, фотографії, особисті записи [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 7].

Із наявних матеріалів справи свідками проходили: Данило Григорович Бассалик – священник Іллінської церкви у м. Чернігові, Віталій Федорович Новожилов – священник у с. Хмільниця Чернігівської області, який у 1932 році був засуджений на 5 років до виправних-трудових таборів за контрреволюційну діяльність та Андрій Іванович Мармазинський – сторож Чернігівської міської ради. Ми припускаємо, що свідки під час допиту давали неправдиві свідчення, так як вони містять протиріччя. На нашу думку, на показання свідка впливали зовнішні фактори: психологічні і фізичні. До першої групи факторів ми відносимо психологічні. По-перше, це особисті відносини між арештованим і свідком. В кримінальних справах 1930-х рр., часто можна знайти протоколи, де сусіди або друзі арештованого розповідають співробітникам НКВС факти злочину. Радянська система змушувала їх підлаштуватися до реалій 1930-х рр., і говорити неправдиві історії або правдиві події, які за радянським законодавством вважалися злочином. Звичайна заздрість, розкуркулення, можливість отримати винагороду змушувало людей здійснювати доноси один на одного. Священники 1930-х рр., намагалися підлаштуватися під радянську систему, не дивлячись на те, що «служитель культу» це професія, яка не мала поваги серед органів виконавчої та законодавчої влади.

По-друге, свідки могли бути раніше засудженими і на їх дії міг впливати страх повторного арешту, відбуття покарання, заслання. По-третє, шантаж – вчинення розправ над сім'єю арештованого чи свідка. Роберт Конквест наводить приклад допиту священника, під час якого останньому погрожували розправою над його сім'єю. Вчений вказує, що маніпуляції з родичами це нововведення Й. Сталіна, так як в період існування Російської імперії під час допитів не використовували маніпуляції з рідними підсудного [Конквест, 1993, с. 407–408]. По-четверте, фізичні розправи, а саме: катування, розстріл, жахливі умови перебування в тюрмах. Всі вищевказані фактори впливали на хід кримінальної справи та на покази арештованого і свідків. Фізичні розправи застосовувались і до арештованого. Роберт Конквест, зазначав, що у 1937 р., в одному таборі для ув'язнених бачили священника, який утратив зір через побої [Конквест, 1993, с. 540].

Із протоколів допиту М. М. Тихомирова нами було встановлено, що Д. Г. Бассалик та В. Ф. Новожилов були знайомі з арештованим. У кожного з них священник намагався знайти роботу за фахом або отримати гарний відгук від колег [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 14, 17]. Зі слів М. М. Тихомирова, Д. Г. Бассалик неодноразово був у його квартирі та тривожно, переживаючи за власну сім'ю розповідав йому, що радянська міліція мучить, катує, арештує людей. В одному із протоколів допиту М. М. Тихомиров згадує: «...Коли Бассалик зайшов до мене в останній раз він сказав мені, що у його

сусідки в квартирі проходить обшук і додав: «...Радянська міліція мучить невинних людей...» [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 13]. Під час допиту Д. Г. Бассалик, заявив, що ніколи не знаходився у квартирі М. М. Тихомирова, однак спілкувався з арештованим про «Нову Конституцію».⁵ Зі слів Д. Г. Бассалика, арештований мав наміри очолити Іллінську церкву у м. Чернігів та проводити в ній обряди на власний розсуд. Говорити з М. М. Тихомировим про становище церкви та обговорювати зміст Конституції Д. Г. Бассалик відмовився [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 26–29].

В. Ф. Новожилов вказував, що арештований під час їх зустрічі висловлювався таким чином: «...Я особисто нічого не очікую від цієї Конституції... А. Гітлер – майбутнє спасіння...» [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 31–32]. Варто зазначити, що А. І. Мармазинський взагалі ніколи не говорив про «Нову Конституцію» з М. М. Тихомировим [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 33–34]. З огляду на покази свідків, ми можемо зробити висновок, що кримінальна справа була абсолютно сфабрикованою. Вислови Д. Г. Бассалика були нейтральними. Він не підтвердив і не спростував дії арештованого, оскільки боявся, що до його родини можуть застосувати каральні заходи. Різняться свідчення останнього з М. М. Тихомировим щодо їх зустрічей у квартирі. В. Ф. Новожилов раніше був засуджений, тому його свідчення не можна розглядати як абсолютно правдиві, оскільки страх повторного засудження міг вплинути на слова свідка. Щодо А. І. Мармазинського, то він взагалі міг декілька разів за життя бачити М. М. Тихомирова. Найімовірніше, його залучили до справи для збільшення загальної кількості свідків.

В ході аналізу кримінальної справи, ми виявили, що деякі свідчення є неправдивими. М. М. Тихомиров даючи відповідь на запитання співробітників НКВС спочатку давав відповідь, що він не говорив ні з ким про Конституцію та не проводив контрреволюційної агітації, при цьому підпис священника в кінці протоколу був чіткий [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 31–32]. Згодом стає відомо, що М. М. Тихомиров переказав В. Ф. Новожилову слова А. І. Мармазинського, з яким спілкувався в серпні 1936 р.: «...Конституція 1936 р. – це прокламація для іноземних робітників... положення духовенства в суспільстві може змінити лише війна...» [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 19–20]. Можемо припускати, що священника змусили сказати неправдиві факти, оскільки А. І. Мармазинський в попередніх протоколах стверджував, що не спілкувався з арештованим про «Нову Конституцію» взагалі, а підпис арештованого під вищевказаними словами виглядає розмитим та не чітким. Застосовуючи фізичну силу, тиск, співробітники НКВС могли змусити його дати такі свідчення та поставити підпис. Пояснюючи причину проведення антирадянської агітації, арешто-

ваний посилався на своє жалюгідне становище, яким був невдоволений і яке хотів змінити. З точки зору логічного мислення, священник шукав можливості працювати за фахом та не мав намірів конфліктувати і з державними органами, проявляючи своє інакодумство.

Виходячи з вищезазначеного можна вважати, що до арешту М. М. Тихомиров мав задовільний психологічний стан. Він переймався за майбутнє, оскільки, зачинили церкву, яка була основним джерелом його доходу. Під час допиту змінюються свідчення священника, його підпис, що вказує на тиск з боку співробітників НКВС. Такі умови допиту вплинули на психологічний стан священника, тому 2 лютого 1937 р. співробітники НКВС запросили клопотання про направлення священника до Чернігівської психіатричної лікарні, спираючись на те, що його оглянув лікар санітарної частини в'язниці і зробив висновок, що арештований має психіатричні розлади, які потрібно лікувати лише у спеціалізованому закладі [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 41–43].

Під час перевірки психіатричного стану священника слідчі дії були призупинені. 27 лютого 1937 р. судово-експертна комісія Чернігівської психіатричної лікарні в присутності восьми лікарів встановила, що арештований знаходиться в реактивному психогенному стані та має такі його ознаки як: тривожність, плач, ілюзорне сприйняття, загальмованість [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 45–46]. Справа священника була відкрита 11.12.1936 р., в якій до 02.02.1937 р., священник не скаржився на здоров'я, а в анкеті арештованого не було зазначено про особливості психічного стану. Варто зазначити, що свідки також не зазначили, що арештований мав психіатричні розлади. М. М. Тихомиров працював у архівних установах, до яких слідчі не зробили запиту для перевірки психологічного стану підсудного під час його роботи та виконань службових обов'язків. Всі зазначені вище твердження вказують, що проблеми із здоров'ям у священника розпочалися у в'язниці або вони були вигаданими для тримання арештованого в нелюдських умовах у психіатричній лікарні. Ми можемо припустити, що у священника почалися проблеми із здоров'ям під час допитів.

М. М. Тихомиров перебував у Чернігівській психіатричній лікарні з 28.02.1937 р. по 05.07.1937 р. В липні 1937 р., лікарі надали висновок, що ознак психіатричного розладу арештований більше не має [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 50]. Кримінальну справу після виписки священника було відновлено. Під час судового засідання підсудний не визнав свою провину, а лікар Чернігівської психіатричної лікарні підтвердив, що на момент скоєння злочину і проведення судового засідання М. М. Тихомиров не мав ознак психіатричного розладу. При цьому, лікар додав, що підсудний хворів лише з 28.02.1937 р. по 05.07.1937 р. [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 56–57]. На нашу думку, твердження лікаря є абсолютно не логічним, оскільки від психіатричної хвороби особа не може повністювилікуватись, тим паче з останнього дня в лікарні і до проведення судового засідання

⁵ 5 грудня 1936 р., була прийнята Конституція СРСР. Кримінальну справу М. М. Тихомирова відкрили 11 грудня 1936 р., тому у протоколах фігурує словосполучення «Нова Конституція».

пройшов місяць. Лікар встановив такий перебіг хвороби для того, щоб показати, що контрреволюційна діяльність, вислови священника були усвідомленими і він мав нести всю відповідальність і покарання за свої вчинки, не дивлячись на проблеми зі здоров'ям. М. М. Тихомирова засудили по І ч. 54–10 ст. УК УСРС до позбавлення волі у виправних трудових таборах терміном на 5 років і позбавили прав терміном на 3 роки [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 68].

Незважаючи на несправедливий розгляд справ та сфабрикований судовий процес священники намагалися зберегти своє життя і зверталися у формі касаційної скарги до Спеціальної колегії Верховного Суду УСРС. Так, Роман Іванович Збань оскаржував свій вирок, за яким він мав провести 5 років у виправних-трудовах таборах і позбавлявся прав терміном на 3 роки [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 15067, арк. 46]. В своїй касаційній скарзі він пояснював, що один із свідків – Андрій Григорович Глацький добивався інтимного зв'язку з його дружиною і тому свідчив проти нього [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 15067, арк. 49–50]. Однак, касаційну скаргу не задовольнили, а доля самого Р. І. Збаня після заслання невідома [Хромова, 2020, с. 1022].

М. М. Тихомиров писав касаційну скаргу на ім'я Й. Сталіна в якій просив скасувати вирок, оскільки мав проблеми із здоров'ям, а всі свідки, за версією арештованого, які були причетні до справи, мали упереджене ставлення до нього [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 73–74]. Касаційна скарга була відхилена. Подальша доля М. М. Тихомирова була невідома, лише в 1991 році справа була переглянута, а священник був реабілітований. В справі також зазначені імена синів Миколая, довгий час їх імена були присутні в справі для слідчих перевірок.

В кримінальній справі також містилося фото священника [Архів УСБУ в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, арк. 75]. На нашу думку, фотографії не були конфісковані в момент обшуку, а були створені вже у стінах НКВС. На це вказує сірий фон та спеціальний вимірювач зросту, який використовувався співробітниками слідчих органів. Таке обладнання священник не міг мати в домашніх умовах. При цьому варто зазначити, що було зроблено два фото М. М. Тихомирова в профіль і анфас. Загалом на фото священник виглядає сумним та тривожним.

Висновки. Отже, кримінально-слідчі справи залишаються головним джерелом вивчення біографії репресованої особи, відображають механізми репресивної машини тоталітаризму, дають можливість збагнути причини й масштаби масового терору, прос-

тежити інтенсивність репресій у конкретні історичні періоди. Вважаємо, що причинами створення кримінальних справ проти духовництва були: упереджене ставлення до священників з боку радянської влади, доноси, інакودумство серед духовництва. При цьому важливо зазначити, що саме в кримінально-слідчій справі зберігаються документи особового походження, що в свою чергу, дає можливість досліднику проаналізувати психологію людини, вивчити її переживання, риси характеру.

Відтворюючи події минулого, ми встановили, що М. М. Тихомиров був звичайним священником, який мав сім'ю та власний приход. Після закриття церкви у с. Лукашівка Чернігівської області, священник був змушений шукати іншу роботу. У кримінальній справі, М. М. Тихомирова звинувачували у розповсюдженні чуток про приход до влади фашистів. На нашу думку, справа була сфабрикована, оскільки покази свідків різняться та мають суб'єктивне підґрунтя. Страх втрати сім'ю, особисту гідність, свободу вплинули на їх свідчення. Більшість свідчень стосувалося не приходу фашистів до влади в СРСР, а аналізу та коментування змісту радянської Конституції 1935 р. Свідчення священника також різняться, що вказує на те, що деякі його вислови були неправдивими. Різниця в підписі говорить про те, що під час проведення допитів до нього могли застосовувати фізичну силу, після якої священник був розгублений і не міг чітко ставити свій підпис.

Вважаємо, що допити та перебування у тюремних умовах вплинули на психологічний стан арештованого. До перебування під арештом священник не мав проблем із здоров'ям, однак після численних допитів, лікарі помітили у нього тривожність, плач, ілюзорне сприйняття, загальмованість. На нашу думку, психіатричне заварювання у священника з'явилося або під час тримання під вартою або було вигаданим для того, щоб залякати його у стінах психіатричної лікарні та змусити визнати свою провину. Під час судового засідання М. М. Тихомиров так і не визнав своєї провини і був засуджений до позбавлення волі у виправних трудових таборах терміном на 5 років і позбавлений виборчих прав терміном на 3 роки.

За допомогою фальсифікації кримінальних справ, методів фізичного і психологічного тиску радянська каральна машина руйнувала долі священників, їх добробут, здоров'я та репутації серед місцевого населення. Вважаємо, що психологічний тиск, виявлений у кримінальній справі М. М. Тихомирова є безпрецедентним порушенням всіх морально-правових, судово-слідчих норм та є прикладом репресивної політики радянської влади до духовенства.

Список використаних джерел

Архівні документи

- Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області, ф. 7, спр. 14631, на 82 арк.
 Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області, ф. 7, спр. 15067, на 55 арк.
 Галузевий Державний архів Служби Безпеки України, ф. 6, т. 398, спр. 67093, на 289 арк.

Література

- Бобко, Т. Г., 2005. *Православне духовенство в суспільному житті України 20 – 30-х рр. ХХ ст.: дисертація* на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.01. – «Історія України», Запорізький національний університет. Запоріжжя, 201 с.

- Горбунова, Г., 2011. Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної церкви (за документами ЦДАЗУ), *Сіверянський літопис*, № 5, с. 72–80.
- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Тимошик, М. С., 2016. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної церкви на Чернігівщині у 20 – 30-х роках ХХ століття (за архівними даними та пресою колишньої Ніжинської округи), *Сіверянський літопис*, № 6, с. 107–128.
- Хромова, В. В., 2020. Система покарань та засуджень священників Чернігівщини в 1930-х рр., *Scientific achievements of modern society. Abstracts of X international scientific and practical conference (Liverpool, May 27-29)*, Liverpool, с. 1017–1027.
- Цимбаленко, І. М., 2012. Василь Гордійович Андрієвський (1881 – 1930), *Сіверянський літопис*, № 1–2, с. 76–84.
- Шуміло, В. В., 2019. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної церкви на Чернігівщині, *Сіверянський літопис*, № 4–5, с. 67–80.
- Шуміло, В. В., 2020. Істинно-Православна церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко), *Сіверянський літопис*, № 1, с. 124–137.
- Шуміло, В. В., 2019. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х років у справах духовенства Істинно-Православної церкви, *Сіверянський літопис*, № 1, с. 70–75.
- Шуміло, В. В., 2020. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні, *Сіверянський літопис*, № 3, с. 28–60.

References

- Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv region], f. 7, spr. 14631, na 82 ark. (in Ukrainian).
- Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv region], f. 7, spr. 15067, na 55 ark. (in Ukrainian).
- Bobko, T. H., 2005. *Pravoslavne dukhovenstvo v suspilnomu zhytti Ukrayiny 20 – 30-kh rr. XX st.* [Orthodox clergy in the social life of Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century]: dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu: 07.00.01. – «Istoriia Ukrayiny», Zaporizkyi natsionalnyi universytet. Zaporizhzhia, 201 s. (in Ukrainian).
- Haluzevyi Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine], f. 6, t. 398, spr. 67093, na 289 ark. (in Ukrainian).
- Horbunova, H., 2011. Postat protodyakona Vasyliia Potienka vistorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TSDAZU) [The figure of protodeacon Vasyl Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (according to the documents of the TsADAZ).], *Siverianskyi litopys*, № 5, s. 72–80. (in Ukrainian).
- Khromova, V. V., 2020. Systema pokaran ta zasudzhen sviashchennykh Chernihivshchyniv v 1930-kh rr. [The system of punishments and convictions of priests of Chernihiv region in the 1930s.], *Scientific achievements of modern society. Abstracts of X international scientific and practical conference (Liverpool, May 27–29)*, Liverpool, s. 1017–1027. (in Ukrainian).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor.* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine.], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Shumilo, V. V., 2019. Falsyfikatsii radianskykh slidchykh orhaniv 1930-kh rokiv u spravakh dukhovenstva Istynno-Pravoslavnoi tserkvy [Falsifications of the Soviet investigative bodies of the 1930s in the affairs of the clergy of the True Orthodox Church], *Siverianskyi litopys*, № 1, s. 70–75. (in Ukrainian).
- Shumilo, V. V., 2019. Skhlyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi tserkvy na Chernihivshcheni [Schiarchimandrite Lavrentiy (Proskura) is a member of the True Orthodox Church in Chernihiv Oblast], *Siverianskyi litopys*, № 4–5, s. 67–80. (in Ukrainian).
- Shumilo, V. V., 2020. Istynno-Pravoslavna tserkva na Chernihivshcheni ta ihumen Alipii (Yakovenko) [The True Orthodox Church in Chernihiv Oblast and Abbot Alipyi (Yakovenko)], *Siverianskyi litopys*, № 1, s. 124–137. (in Ukrainian).
- Shumilo, V. V., 2020. Yepyskop Hlukhivskiyi ta Nizhynskiyi Damaskin (Tsedryk) yak odyin iz holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Bishop of Glukhiv and Nizhyn Damascene (Cedrik) as one of the main ideologues of the IPC in Ukraine], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 28–60. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiyi arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Tsybalenko, I. M., 2012. Vasyl Hordiiovych Andriievskiyi (1881 – 1930) [Vasyl Gordiyovych Andriievskiyi (1881–1930)], *Siverianskyi litopys*, № 1–2, s. 76–84. (in Ukrainian).
- Tymoshyk, M. S., 2016. Stanovlennia, stverdzhennia ta znyshchennia Ukrainskoi Avtokefalnoi tserkvy na Chernihivshcheni u 20 – 30-kh rokakh XX stolittia (za arhivnymi danymi ta presoiu kolyshnoi Nizhynskoi okruhy). [Formation, confirmation and destruction of the Ukrainian Autocephalous Church in the Chernihiv Region in the 20s and 30s of the 20th century (according to archival data and the press of the former Nizhyn District)], *Siverianskyi litopys*, № 6, s. 107–128. (in Ukrainian).

Viktoriya Hromova

PhD student of department of world history and international relations, O. M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines T. G. Shevchenko, National University «Chernihiv Collegium», Chernihiv

THE PSYCHOLOGICAL CONDITION OF THE ARRESTED PRIEST MYKOLAY MYKOLAYOVYCH TIHOMIROV ON THE EXAMPLE OF THE CRIMINAL INVESTIGATIVE CASE

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the criminal investigation case against the priest Tikhomirov Mykola Mykolaiovich. During the analysis, we established the psychological state of the priest during interrogations and identified the falsified elements of the case. The research methodology is based on phenomenological and anthropological approaches. Due to this, we have come to consider the source as a material product of purposeful human activity. The anthropological approach of this study investigates the priest's biography, beliefs, experiences, and physical and moral condition. To achieve the study's goals and objectives, general scientific and specific research methods are used (heuristic, historical-retrospective, historical-genetic, comparative-historical, problem-chronological, and biographical). The conclusions are drawn based on the principles of historicism, objectivity, and value approach to the studied phenomena. Based on the collected evidence, we reconstructed the events that happened to the priest during the arrest, analyzed the change in his moral and psychological state, and identified several external factors that led to the deterioration of the prisoner's health. During the criminal case's analysis, we concluded that all the witnesses had a subjective attitude toward the suspect, their testimony during the investigation differed from one another and the words of M. M. Tikhomirov. Therefore, presumably, the NKVD officers fabricated the case to purge the clergy in Chernihiv to reduce the influence of priests among the population. In our opinion, before the arrest and interrogations, the priest had a normal moral and psychological state. However, during the trial, the priest's condition changed, and interrogations and intimidation changed his behavior. As a result, he ended up in the Chernihiv psychiatric hospital and was forced to be treated. We believe the verdict of M. M. Tikhomirov was illegal. During the court session, the priest did not have a defense. It is crucial to note that the prisoner did not admit his guilt. Furthermore, after the court session, he wrote an appeal, which got rejected. The Soviet system destroyed human health, crippled life by exile, and ruined the priest and his family's reputation for years to come.

Keywords: repression, church, priest, psychological state, interrogation protocols.

ВОЛИНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЧЕРНЕЦТВО ЯК ДЖЕРЕЛО ПОПОВНЕННЯ НЕОУНІЙНОГО КЛІРУ

Олександр Федчук

протоієрей, кандидат історичних наук,
проректор із наукової роботи Волинської духовної семінарії, Луцьк

E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

У статті розглядається мало вивчена проблема конвертитства серед волинського православного чернецтва, котре перейшло в клір неоунійної церкви в 1920-х – 1930-х рр. Волинське воєводство стало регіоном найбільшого в Польщі розповсюдження неоунії (унії східного обряду), що являла собою втілення нового ватиканського проекту приєднання до костелу східних земель. В його основу лягло збереження православного богослужбового обряду при юрисдикційному підпорядкуванні Ватикану. На початковому етапі розвитку неоунії на Волині її організатори спиралися на так званих «перельотів», як у народі називали священнослужителів, котрі змінювали православну віру на уніатську. Особливі сподівання покладалися на чернецтво, яке розглядалося як своєрідний авангард неоунії в Польщі. Навесні 1926 р. Луцький католицький біскуп Адольф Шельонжеск планував утворити в с. Загорів Горохівського повіту монастир східного обряду. Однак представників чернецтва, які наважилися стати на шлях конвертитства, як виявилось, було на Волині доволі мало. Їх вистачило лише для обслуговування кількох парафіяльних одиниць і було замало для відкриття у воєводстві бодай одного чернечого осередку. В роботі зібрано біографічні дані про цих осіб, серед яких переважали насельники Милецького монастиря і постриженники Почаївської лаври. Автор відслідковує причини відступництва «перельотів», якими ставали конфлікти з православним духовним начальством, відсторонення від церковного служіння за аморальну поведінку, матеріальні розрахунки. Особливу увагу приділено діяльності «перельотів» у новій конфесії, адже майже кожен із них змінив декілька парафій на Волині. В статті показано трагічну долю цих священнослужителів, частина з яких стала жертвою українсько-польських протистоянь часів Другої світової війни чи радянських повосенних репресій.

Ключові слова: неоунія, православне чернецтво, Нифонт (Ведмідь), Гамалііл (Перчеклей), Серафим (Яросевич), Іліан (Гук), Микита (Денисенко-Курдибанський).

Постановка проблеми. В 1924 р. у Польщі, з дозволу папи Пія XI розпочала розвиватися неоунія (унія східного, східно-слов'янського чи візантійського обряду). За її посередництвом у Ватикані сподівалися приєднати до костелу православне населення колишньої Російської імперії. Від впровадження неоунії було усунуто український греко-католицький клір, і керівництво рухом повністю зосереджувалось у руках римо-католицьких єпископів, що мало на меті не допустити українізації унії. В органах польської влади неоунію вважали деструктивним фактором, який призводить до загострення взаємин між поляками та представниками національних меншин, проте до початку 1930-х рр. ніякі перешкоди її розвитку з боку влади не чинилися. Початок акції було покладено в Підляському воєводстві, адже головним ідеологом неоунії став Підляський біскуп Хенрік Пшезьдецький. Навесні 1925 р. перша неоунійна парафія з'явилася на Волині – у с. Озеро Луцького повіту, а через рік у воєводстві виник неоунійний осередок, в якому священник не підтримав перехід частини парафіян в унію. Відтак перед Луцьким біскупом постала проблема заміщення вакантних парафій, вирішення якої бачилося в наверненні до неоунії православного чернецтва.

Джерела та література. Проблема неоунії в українській історіографії досліджена дуже слабо. На відміну від Польщі [Rzemieniuk, 1999], Білорусі [Свирид, 2012] та російського емігрантського середовища

[Николаев, 1950] в Україні донині не було жодного комплексного дослідження на цю тему. Найкращими у вітчизняному науковому середовищі є роботи Р. Скакуна [Скакун, 2007], Н. Стоколос [Стоколос, 1999] та Ю. Крамара [Крамар, 2015], але в них привідкрито лише окремі аспекти функціонування неоунії у Польщі загалом та на Волині зокрема. При цьому вивченням життєвого шляху «перельотів» із чернечого середовища допоки не займався ніхто. Науковою новизною даної статті є також залучення ще не введених у науковий обіг матеріалів із Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО).

Виклад основного матеріалу. Першим ренегатом в середовищі волинського православного чернецтва став ієромонах Сава (Сергій Спитецький), котрий в неоунію перейшов влітку 1924 р., коли на Волині цей рух ще не розвивався. Священник, котрий перебував у сані вже одинадцять років, спершу служив у Почаївській лаврі, потім був переведений у Яблочинський монастир на Холмщині, а звідти – в Милецьку обитель на Волині. Відомо, що вже в Яблочині Спитецький перебував під заборонаю, а в Мильці він, вочевидь, не поїхав. Він звернувся напряму до Пшезьдецького, який прийняв його до Підляської дієцезії, за що 11 лютого 1925 р. Священним Синодом Польської Автокефальної Православної Церкви був позбавлений сану та чернецтва [ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 283, арк. 57]. До 1926 р. Спитецький перебував у єзуїтів в Кракові та Альбертині, а відтоді почав виконувати пас-

тирські обов'язки на неоунійних парафіях в Курашеві (Пінська дієцезія), Бублі та Докудові (Підляська дієцезія). Одночасно певний час він читав лекції з літургики у Янівській семінарії. Прослуживши в Докудові десять років, у 1938 р. Спитецький вийшов на пенсію й оселився у Тересполі над Бугом [Wiadomości i notatki, 1938, s. 158–159].

Наступні відпаданні православних ченців відбулися навесні 1926 р. – незадовго після того, як Луцьку біскупську кафедру зайняв Адольф Шельонжек. На момент прибуття на Волинь нового ординарія тут уже існували дві неоунійні парафії (в Озері та Цегові), але Шельонжек спробував надати справі більших імпульсів. Отримавши від чотирьох православних ієромонахів та від одного ієродиякона прохання про прийняття у спілкування, Шельонжек звернувся до редemptористів східного обряду з монастиря у Збоїськах біля Львова, від яких хотів отримати допомогу у приготуванні цих монахів до єднання з костелом. Саме тоді, 3 квітня 1926 р., на Волинь вперше було делеговано ксьондза Миколу Чарнецького, який згодом стане апостольським візитатором парафій східного обряду на Волині. Займався з указаними монахами Чарнецький в Луцьку – в приміщенні католицької семінарії, де їм усім, вочевидь, було надане житло.

Якщо довіряти журналу часопису східної місії єзуїтів у Польщі «Oriens», 1 травня у приватній каплиці біскупа всі п'ятеро ченців «склали визнання віри на руки кс. біскупа Шельонжека». Після цього вони розпочали щоденне звершення богослужінь в семінарській каплиці на Красному (район Луцька). В «Oriens» переконали, що наведені були щасливі тим, як повернулося їх життя: «Десятитижневє перебування в семінарії, спостереження за щоденним причастям кліриків, зосередження, дух молитви та навчання – все це склало винятково благотворне враження на новонавернених. Вони відчували себе задоволеними та щасливими!» [Redmptorysci wschodni, 1933, s. 23].

Цим ченцям Луцький біскуп вирішив віддати Загорівський монастир у Горохівському повіті. Це була давня православна обитель, яку на початку XVIII ст. підпорядковано уніатам. В XIX ст. обитель знову стала православною, але на початку 1920-х рр. польська влада, скориставшись тим, що монастир якийсь час перебував в унії, вилучила його у православних та передала католикам. Дієцезії, однак, монастирські приміщення в Загоріві були не надто потрібні, тому до 1926 р. вони не використовувалися.

Відкриття для «перельотів» першого на Волині монастиря східного обряду, подібного до вже існуючого в білоруському Альбертині, Адольф Шельонжек вважав необхідним з огляду також і на чутки про те, що незабаром за цими п'ятьма прийде ще одна велика група православних монахів. Однак сталося не так, як сподівався біскуп: наступного групового приєднання ченців він так і не діждався, а з уже приєднаної групи в неоунії залишилися тільки двоє. Напередодні остаточної передачі новоспеченим уніатам Загорівського монастиря троє із них – ієромонахи Ананія, Нифонт та Федір – з покаєнням звернулися до Варшавського митрополита Діонісія (Валединського), який задовольнив прохання відпалих і 26 червня 1926 р. у Вар-

шавському митрополічному домі приєднав їх до лона Православ'я [Возвращение отпавших, 1926, с. 441].

Причину приголомшливої для католиків втечі навернених у курії пояснили занепокоєнням православної духовної влади, яка за всяку ціну намагалася перешкодити намірам монахів, яким нібито було обіцяно нові посади та гроші. Такі звинувачення були безпідставними, бо за весь час існування неоунійної церкви в міжвоєнній Польщі там не задокументовано жодного подібного випадку, тоді як нетвердих у вірі кліриків Православної Церкви неодноразово спокуювали на перехід в унію грошима. Оскільки актуальність відкриття у Загоріві монастиря східного обряду відпала, тож згодом Шельонжек ці ж будівлі запропонував редemptористам, яких запросив на Волинь. А для двох ченців, які залишилися в неоунії, було знайдено інші місця – ієромонах отримав місце парафіяльного священника, а ієродиякон виїхав у Рим, де перебував поряд із візитатором російських уніатів у Європі біскупом Петром Бучисом [Redmptorysci wschodni, 1933, s. 23].

Імена цих двох ієромонаха та ієродиякона віднайти не вдалося, однак з цього приводу можна висловити обґрунтовані припущення. Зокрема, є підстави вважати, що ієромонахом був Гамалііл (Перчеклей), котрого за зраду вірі позбавлено сану та анафематствовано Священним Синодом 11 листопада 1926 р. [ДАТО, ф. 148, оп. 1, спр. 291, арк. 63]. Однак відомо, що ще з наприкінці весни, тобто коли всі п'ятеро згаданих відпалих перебували в унії, він уже був у Цегові поряд із «перельотом» Олексієм Пелипенком із Цегова – особою, яка називала себе уніатським благочинним на Волині. Перчеклей, якого називали румуном, походив із Бессарабії, народився у селянській сім'ї 26 березня 1863 р. Опинившись аж у Казанській губернії, в 1899 р. там він був пострижений у чернецтво і став ієродияконом. У 1904 р. отець Гамалііл вирішив перебраться у Волинську єпархію. Нам невідомі причини його переїзду, але цілком вірогідно, що вибір впав на Волинь саме тому, що правлячим архієреєм тут із 1902 р. був єпископ Антоній (Храповицький), з яким Перчеклей познайомився ще в Казанській єпархії. До 1911 р., коли Гамалііл став ієромонахом, він встиг побувати в Загаєцькому, Кременецькому, Загорівському монастирях, що засвідчує деяку незлагідність з іншою братією. Про певну авантюристичність ієромонаха та відсутність бажання перебувати в монастирі може свідчити його командировання в діючу армію під час Першої світової війни. На фронті майбутній «перельот» перебував протягом 1914–1917 рр., удостоївшись там двох орденів святої Анни. Повернувшись у Загорів, Перчеклей продовжив вибирати собі кращі місця, адже до відпадання в неоунію він встиг побувати ще насельником Володимир-Волинського, Яблочинського й Милецького монастирів [ДАТО, ф. 148, оп. 3, спр. 422, арк. 16].

Перчеклей виявився чи не єдиним з усіх волинських «перельотів», хто не змінював місце служіння під час підпорядкування Луцькому біскупові. Весною 1927 р. його Гамалііла призначено настоятелем щойно утвореної неоунійної парафії в с. Гумнище Горохівського повіту і він залишався тут аж до Другої світової війни. В цьому селі існувала приписна до Перемиль-

ської парафії церква, в якій богослужіння відбувалися вкрай рідко, що не подобалося місцевим мешканцям, в яких також виникли земельні непорозуміння з перемиськими селянами [ДАВО, ф. р-393, оп. 3, спр. 3, арк. 6].

Як повідомляли уряду із Волинського воєводства, місцеві мешканці самі звернулися до Перчеклея, а вже він скотактував із курією. Приїхавши в Гумнище з документами від Шельонжека, «перельот» був впроваджений відпалити від Православ'я селянами у храм [AAN, 2/14/0/5/472, к. 134–135]. Така практика застосовувалася задля забезпечення священника від можливої кримінальної відповідальності за незаконне вторгнення у храм іншої юрисдикції, адже формально все виглядало так, що його було «внесено» туди з ініціативи інших осіб.

Як один із перших учнів Олексія Пелипенка, котрий набував собі прихильників незаконним вінчанням осіб, які не мали на це право, Перчеклей теж займався подібною практикою. Якийсь час цивільна влада закривала на це очі, що обурювало православне духовенство. Однак наприкінці 1920-х рр. влада перестала толерувати такі дії уніатів, наслідком чого стало декілька судових процесів із тюремними ув'язненнями. Якщо двоє «перельотів» отримали реальні терміни, то Гамаліїлу, котрий встиг благословити невелику кількість заборонених законами шлюбів (йдеться про не розлучених, близьких родичів, малолітніх та військово-возобов'язаних осіб), поталанило більше – він відбувся умовним тримісячним ув'язненням [Три місяця, 1929, обл.].

Згідно урядових даних, кількість уніатів у Гумнищі поступово зменшувалася. Якщо в 1927 р. заявлялося про перехід в неоунію 199 родин із 234, що проживали в селі, то через десять років на парафії було вже не більше за 250 уніатів [AAN, 2/14/0/5/416, к. 313]. Їм вдалося зберегти за собою храм і церковну землю, але, як заявляв Волинський єпархіальний місіонер священник Серафим Казновецький, уніатська парафія в Гумнищі не мала жодного впливу на сусідні села [ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 183, арк. 2]. Однією з причин поступового занепаду неоунії в селі була малоактивність Перчеклея, якого в поліції характеризували наступним чином: «Людина стара та немічна, яка не відіграє жодної ролі в житті навіть своєї парафії» [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 104].

Незабаром після приєднання Волині до УРСР, у другій половині 1939 р., Гамаліїл (Перчеклей), котрому сповнилося вже понад 75 років, вирішив повернутися до Православ'я [Пидгайко, 2015, с. 515]. Його доля після цього невідома.

З великою долею вірогідності можна бути впевненим, що ієродияконом, який у 1926 р. залишився в неоунії, був насельник, як і Перчеклей, Милецького монастиря Рафаїл (Костюк). Восени 1926 р. їм обом в цій обитель, за вказівкою Синоду, було проголошено анафему. Іван Корнійович Костюк народився 22 червня 1878 р. в с. Старий Загорів, тож не дивно, що в 1903 р. він став послушником уже згаданого Загорівського монастиря, де в 1905 р. прийняв чернечий постриг. Незабаром після цього монах Тихон був переведений у Милецьку обитель, де в грудні 1915 р. був рукопокладений у диякона. Разом із монастирем в

1915 р. Костюк відбув в евакуацію на Харківщину, а в 1922 р. повернувся назад [ДАТО, ф. 148, оп. 3, спр. 422, арк. 3]. Як і Гамаліїл, у 1926 р. Рафаїл опинився поряд із неоунійним благочинним Олексієм Пелипенком, але потім зник із обріїв волинського неоунійного середовища.

Одним із ієромонахів, які повернулися до Православ'я, був отець Ананія (Арсеній Трифонович Ганькевич). Народився він у 1895 р. в Почаєві. У 1919 р. чоловік поступив послушником у Дубенський монастир, звідки невдовзі перейшов у Милецький монастир, де 8 лютого 1920 р. прийняв чернечий постриг, а 8 червня – став ієродияконом. В 1921 р. отця Ананію було переведено в Загорівський монастир, а невдовзі – в Кременецький монастир. На початку 1922 р. Ганькевич знову повернувся у Мильці, де у вересні того ж року став ієромонахом. В Мильцях отець Ананія займав посаду ризничого [ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 339, арк. 3–4]. Після повернення до православ'я він часто делегувався для виконання пастирських обов'язків на різні парафії Волині, останньою з яких став Бихів Камінь-Каширського повіту. 28 лютого 1937 р. ієромонах Ананія (Ганькевич) помер.

На жаль, не вдалося знайти докладніших відомостей про ієромонаха Федора, однак він, вірогідно, також був насельником Милецького монастиря, де в середині 1920-х рр. фіксувалася доволі напружена внутрішня обстановка. Як наслідок, кільком ієромонахам було приписано переїхати в інші монастирі (серед них – Ананія та Федір), що вони не виконали, а щодо Гамаліїла піднімалося питання про його виселення із Польщі (вочевидь, в Румунію) [ДАТО, ф. 258, оп. 3, спр. 383, арк. 57]. Отже, груповий перехід милецьких насельників в неоунію міг стати наслідком змови монахів, які переслідувалися за певні проступки.

Найдіознішим із волинських «перельотів» у чернечому сані та й загалом одним із найбільш сумновідомих відступників у Польщі в 1920-х –1930-х рр. став Нифонт (Микита Ведмідь), котрий також входив до числа п'яти православних монахів, які перейшли в неоунію весною 1926 р. Повернувшись до православ'я, через п'ять років Нифонт знову опинився в унії, що вже робить його унікальним як єдиного, хто встиг побувати в неоунії двічі. Абсолютно аморальна поведінка Ведмеда поставила його, разом із Олексієм Пелипенком, Євсевієм Сльозком та Юстином Селецьким, у ряд тих «перельотів», які остаточно переконали організаторів неоунії в недоцільності опертя на колишнє православне духовенство у справі розповсюдження неоунії, позаяк у неї переходили найгірші представники православного кліру.

Народився Ведмідь у Новогрудському повіті Мінської губернії. В 1908 р. він вступив у Жировицький монастир, де прийняв чернецтво. В червні 1913 р. Нифонт перейшов у Милецький монастир, в якому отримав священний сан. У травні 1922 р. Ведмідь був переведений у Яблочин, в якому став навіть намісником, потім він був насельником у Дубному та Дермані, отримував тимчасові призначення на вакантні парафії Волинської єпархії. Після нетривалого перебування ієромонаха Нифонта в унії церковне начальство почало делегувати його на парафії, в яких розпо-

чинявся неоунійний рух – Озеро та Жабче Волинської єпархії, Костомлоти Варшавсько-Холмської єпархії. Там Ведмідь проявляв себе як безкомпромісний борець із унією, за що був навіть нагороджений ігуменським саном.

Завдяки спогадам протоієрея Віталія Сагайдаківського збереглися відомості про перебування ігумена Нифонта в с. Жабче Луцького повіту, де місцева населення вигнало православного священника та запросило уніатського ксьондза влітку 1928 р. Причиною стала відмова єпархіального начальства звільнити з парафії священника Антонія Туржанського, який не подобався вірянам грубістю та здринцтвом за треби. В розпорядженні ксьондза опинилися не тільки храм, плебанальне житло та церковна земля. Натомість, православним священникам, які присилялися консисторією, доводилося займати вбогу кімнатку в селянській хаті, терплячи переслідування з боку уніатської більшості. Один за одним село мусили залишити три прислані сюди священники, після чого сюди й було направлено Ведмеда. Йому вдалося об'єднати частину населення й зайняти місцевий храм, в якому православним довелося пробути близько доби, причому частину часу – під зовнішнім замком уніатів. Наслідком цього було опечатування храму цивільною владою, що стало першою перемогою православних у Жабчому, адже відтоді церквою уже не могли користуватися уніати. Однак, згідно мемуарів Сагайдаківського, це не надто сприяло підвищенню на парафії авторитету священника, оскільки група православних осіб «дуже домагалася забрати з Жабча о. Нифонта, якому, як бувшому уніату, не вірили» [Бахталовський, с. 46].

Важко стверджувати, чи Ведмеда вимагали усунути з парафії тільки через короткочасне перебування в неоунії. Цілком вірогідно, що вже в Жабчому він почав проявляти себе з найгіршого боку, що згодом стало відмінною рисою служіння Нифонта на кожній із парафій, куди його делегували. В найгучніший скандал ігумен потрапив у 1930 р., коли перебував на парафії у с. Будераж Здолбунівського повіту. Саме тоді в прокуратурі Рівненського окружного суду було заведено справу за звинуваченням Нифонта (Ведмеда) в педерастії. Невдовзі після цього священника було переведено в с. Застав'я Рівненського повіту. І хоча в лютому 1931 р. справу було закрито за відсутністю складу злочину (чи, можливо, її зуміли зам'яти) [ДАТО, ф. 148, оп. 3, спр. 262, арк. 1–10], недовіра до Ведмеда з боку єпархіального начальства зростала. Сам він, відчуваючи, що терпіння духовного начальства скоро ввірветься, знову почав шукати опору в неоунії, до якої заходився підбурювати парафіян, в яких були давні непорозуміння як із єпархіальною владою, так і з парафіяльним священником з приводу поділу Межирицько-Заставської парафії на дві окремі та поділу парафіяльної землі.

Дізнавшись про такі вчинки Ведмеда, в консисторії поспіхом прибрали його із Застав'я й перевели в Кременецький монастир, де Нифонт продовжив безчинствувати. Останньою надією на виправлення ігумена стала передача його під опіку одного з благондійних ієромонахів, але й тут він опустився до такого морального падіння, що не був допущений до служби.

Відтак 10 жовтня 1931 р. Волинське єпархіальне начальство прийняло рішення про позбавлення Нифонта священства і чернецтва та виключення його з духовного звання. Пояснюючи мотиви цього кроку, офіційний часопис ПАПЦ журнал «Воскресное чтение» дав об'ємну характеристику Ведмеду: «Така сувора постановка викликана негативною поведінкою названого ігумена, яка мала характер постійного і систематично-злісного ухиляння його від виконання чернечих обітниць цнотливості, стримання і послуху. Волинська єпархіальна влада всіляко намагалася вплинути на Нифонта у доброму напрямку й посилала його на проживання в різні монастирі, але він своєю поведінкою служив тільки до розладнання монастирського життя та розбещення братії монастирів. Непридатний для чернечого життя, ігумен Нифонт неодноразово посилався для виконання пастирських обов'язків на парафії, але, на жаль, і ці призначення не тільки не давали бажаних результатів, але визначили гріховну натуру цього інока настільки негативно, що саме собою в усій силі постало питання про неможливість подальшого перебування Нифонта в священному сані та чернецтві. Тут не місце до детального перерахування гріховних схильностей інока Нифонта, але всі вони зводяться до порушення тверезості, цнотливості та послуху, а їх злочинність передбачена 25, 42 і 55 правилами Свв. Апостолів, 47 пр. VI Всел. Собору та 4 пр. Св. Григорія Нисеського. І що особливо було спокусливим у поведінці інока Нифонта – це звернення на нього уваги цивільної судової влади, яка завела навіть проти нього кримінальне переслідування за підозрою в одному протиприродному гріху... Таким чином, іг. Нифонт опустився морально до того, що не залишав уже ніякої надії на його виправлення, а перебування його в сані та чернецтві тільки ганьбило чернече звання і служило на шкоду Св. Православ'ю» [Клишенику сана, 1931, с. 632].

Водночас, в редакції висловили переконання: «Ми навряд чи можемо сумніватися, що цього пана візьмуть під свою опіку люди, так званого, «східного обряду» і, для вияву своєї ненависті до Св. Православ'я, оголосять чого доброго ще й священником, але нам шкодувати його зовсім не доводиться: туди йому й дорога». І дійсно, вже незабаром Нифонт повернувся у Застав'я, де наприкінці літа 1931 р. таки було утворено неоунійний осередок, до формування якого безпосереднє відношення мав сам Ведмідь, який агітував населення, будучи тут ще православним священником. Весною 1932 р. Нифонт разом зі своїми прихильниками вчинив спробу захопити в Застав'ї православний храм [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 21], а влітку намагався добитися, хоча й невдало, від земельного відділу Волинського воєводства виділення уніатській парафії землі [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 104].

Близько 1933 р. Ведмідь почав обслуговувати неоунійну парафію в Цегові, де місцеві мешканці звинувачували його в авантурі із підпалом дяківського дому, одну з половин якого займав православний диякон, а другу – сам «перельот» [ДАТО, ф. 148, оп. 3, спр. 1489, арк. 1–42]. Наприкінці 1934 р. ігумена було призначено в с. Великі Кусківці Кременецького повіту, але той швидко пересварився з найбільш

впливовими парафіянами і залишив село. На початку 1935 р. Нифонт приїздив у с. Малий Раковець Кременецького повіту, де зробив спробу організувати поодиноких прихильників неонуїї в парафію, спробувавши навіть набрати необхідну кількість дітей для відкриття у селі вакансії уніатського законовчителя [На уніатському фронті, 1935, с. 103]. Зазнавши тут чергової невдачі, Ведмідь звернув увагу на Кременець, про що повідомляв православний єпархіальний місіонер: «Що ж торкається Медвіда, то він, видно користаючись з засобів курії та її вказівок, вселившись в Кременці, відправляє в парафіяльному костелі коло бокового олтаря св. Антонія, під час як на головному олтарі парафіяльний ксьондз служить свою месу. Разом з тим же парафіяльним католицьким пробощем місцевим Медвідь старається вишукати в місті помешкання для утворення каплиці східного обряду. Можна думати, що курія виконує програму однієї з Пінських конгрегацій, в котрій є вказівки на те, що по всім повітовим містам мають бути пляцівки всхіднього обряду. Кременець же для уніатів в тому відношенні ще більше цікавий, як єпархіальне місто» [ДАТО, ф. 148, оп. 5, спр. 183, арк. 5]. У другій половині 1930-х рр. «перельот» обслуговував уніатські парафії в Костопільському повіті (Антонівка, Олександрівка), де спершу був вікарним священником при деканові Василю Додіку, а з 1937 р. – в якості настоятеля.

Суперечливими є відомості про смерть Нифонта (Ведмеда). За однією з версій, на початку Другої світової війни він був убитий червоноармійцями, за іншими даними – знищений українськими повстанцями [Пидгайко, 2015, с. 515]. Проте редемпторист Роман Бахталовський, який добре знав Ведмеда, стверджує інакше: «Чи був ще раз православним, після 1939 року, – невідомо. Знаємо лише, що важко занедужав, і у 1941 році поїхав возом до Львова шукати лікарської допомоги. В одному галицькому селі йому раптово стало гірше. Приймавши останні Дари з рук католицького священника, отець Н. помер у лоні Святої Церкви» [Бахталовський, с. 64].

На початку 1928 р. згадуваний Олексій Пелипенко розпустив чутки, що з Почаївської лаври на початку Великого посту до нього має втекти двоє молодих ієромонахів [ДАТО, ф. 148, оп. 2, спр. 585, арк. 38]. Хоча це виявилось неправдою, десь близько цього часу уніати все ж отримали поповнення з Почаєва. Йдеться про монаха Микиту (Денисенка-Курдибанського). Цей уродженець Сарненського повіту, пробувши в лаврі протягом 1926–1927 рр., був вигнаний звідти за аморальну поведінку. В 1928 р. вже католицьким біскупом його було рукопокладено в священний сан й відправлено до Пелипенка в Цегів вікарним священником. У 1930-х рр. Денисенко-Курдибанський служив у с. Жабче Луцького повіту та с. Тутовичі Сарненського повіту, двічі змінюючи ці парафії одна на одну. В Тутовичах у середині 1930-х рр. при ньому було збудовано каплицю. Волинська воєводська поліція, яка ретельно стежила за уніатським духовенством, вважала, що цей «перельот» подібний до середньо інтелігентного православного священника, який «не тягнеться до чогось вищого» [ДАТО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 109].

У Тутовичах Денисенко-Курдибанський продовжив своє служіння під час Другої світової війни. Традиційно вважається, що в 1943 р. його було вбито українськими повстанцями [Пидгайко, 2015, с. 515]. Однак документальних підтверджень цьому віднайти допоки не вдалося, натомість із датованого 18 березня 1943 р. листа Сарненського декана ксьондза Яна Левінського до біскупа Адольфа Шельонжека відомо, що близько кінця 1942 р. – початку 1943 р. Микита (Денисенко-Курдибанський) збожеволів і перестав звершувати богослужіння [Dębowska, 2005, s. 134].

Наступним після нього, восени 1929 р., в неонуїю перейшов ще один ієромонах Почаївської лаври – Серафим (Яросевич). Росіянин за походженням, він народився у 1896 р. За спостереженнями воєводського відділу безпеки, це була спокійна та доволі інтелігентна й красномовна особа, яка не цікавилася політикою і не брала участі в громадському житті [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 109]. Такі особисті якості ієромонаха цілком підходили для доволі відповідального делегування у Львів, де Яросевичу було доручено опікуватися православною громадою цього великого галицького міста. Восени 1929 р. в українській пресі було повідомлено про відступництво священника й пояснено причини його вчинку: «Ієромонах Почаївської Лаври Серафим Яросевич перейшов з православ'я на католицтво. Як подає газета “За Свободу”, ієромонах Серафим був дуже славоблибий і кар'єрист. Коли він був священником православної церкви у Львові, парафіяни тої церкви подарували йому золотий хрест з прикрасами й звернулися з проханням до митрополита Діонісія дозволити Серафимові носити той хрест. Митрополит не дав дозволу на носіння хреста, мотивуючи це тим, що ієромонах Серафим ще молодий для такої почесності. Це була перша причина конфлікту амбітного ієромонаха з православ'ям. Другою причиною було те, що архімандрит Почаївської Лаври Дамаскін не прийняв його до Лаври після повороту зі Львова й не дозволив мешкати в Почаївській Лаврі, так що ієромонах Серафим був примушений деякий час жити в готелі. Це так вразило Серафима Яросевича, що він виїхав з Почаєва й перейшов на римо-католицький обряд» [Ієромонах Серафим, 1929, с. 2].

Якщо Серафим був насельником Почаївської лаври, то навряд чи архімандрит не пускав його назад без причин. Можливо він без дозволу залишив Львів, а може вже було відомо про його контакти з католиками. Зробивши вибір на користь неонуїї, амбітний ієромонах отримав право носити золотий хрест, що його дуже тішило [Чому перейшов, 1928, с. 5]. Водночас, православне священноначалля 11 грудня 1929 р. за зраду вірі та перехід в унію позбавило його сану, виключило з духовного звання і анафематствувало [ДАТО, ф. 148, оп. 3, спр. 69, арк. 2].

Першою парафією Яросевича в якості уніата стало с. Краска Ковельського повіту, але протягом 1931–1932 рр. він також делегувався в с. Застав'я, де мав завдання обслуговувати місцевих уніатів. Разом зі згадуваним Нифонтом (Ведмедем) він намагався схилити до унії якомога більшу кількість місцевого населення, що інколи виливалося в провокації біля церкви, яка залишалася в православних [ДАТО, ф. 148, оп.

3, спр. 73, арк. 1–11]. В 1932 р. у Красці «перельот» пережив бандитський напад, після якого біля серця назавжди залишилася куля. Вірогідно, саме з того часу він перестав їздити у Застав'я. На початку 1935 р. Серафим вступив у конфлікт зі своїми парафіянами, спробувавши замінити дяка, який подобався уніатському населенню. Оскільки віряни почали погрожувати поверненням у православ'я, якщо з Краски не приберуть Яросевича [В уніятів, с. 50], духовна влада мусила перевести його. Відтоді Серафим служив у Тутовичах, де освятив місце під новий храм ще в 1934 р., коли був ще настоятелем у Красці, та в Жабчому (разом із Денисенком-Курдибанським вони декілька разів змінювали в цих селах один одного).

Після приєднання Волині до УРСР Серафим (Яросевич) залишався у с. Жабче. Православне священноначалля намагалося схилити його до повернення у православ'я. Зокрема, весною 1941 р. «перельот» отримав такого листа від Патріаршого екзарха західних областей України і Білорусії митрополита Миколая (Ярушевича) [Скаун, 2018, с. 161–162], однак Серафим не піддався на вмовляння та залишився в неоунії. В Жабчому він продовжував служити й під час Другої світової війни. Наприкінці 1941 р. Луцький єпископ наказав Берестечківському декану надати Яроевичу посильну матеріальну допомогу від католицького кліру деканату, що засвідчує отримання єпископом відомостей про складну ситуацію на його парафії. Однак декан запевнив Шельонжека, що Серафим має надійні джерела отримання продуктів харчування та володіє грошима, які дає під проценти, тобто його особисті справи доволі непогані [Dębowska, 2005, s. 51–52]. Можна припустити, що священник раніше скаржився єпископу на відсутність прибутків на парафії, яка номінально існувала тільки через те, що в селі стояла побудована уніатами каплиця, яку обслуговував самотній монах, бо більшість її парафіян повернулася у православ'я (виразні тенденції до занепаду неоунійної парафії в Жабчому були помітні ще до війни).

Влітку 1943 р. ієромонах Серафим (Яросевич) прийняв смерть від рук українських повстанців. Одна із мешканок Жабча згадує це так: «У 1943 р. в уніатській церкві служив священник Серафим, він одночасно відправляв службу і в римо-католицькому костелі в сусідньому селі Боремель. Оунівці запідозрили його у зв'язках із поляками-шукманами. Можливо, комусь зайвим був його одночасний вплив і в українському, і в польському середовищі, що могло б посприяти налагодженню діалогу. Ймовірно, кимось із упівців він убитий чи замкнений в уніатській церкві, яку підпалено» [Пушук, 2009, с. 87]. Необґрунтованим слід вважати твердження уніатського дослідника священника Ігоря Царя, який переконує, що вбивство Яроевича – справа рук більшовицьких партизанів, адже в тих не було достатніх мотивів для цього, на відміну від представників українського національно-визвольного руху.

Останнім із волинських ченців у 1930 р. в неоунію пішов ще один насельник Почаївської лаври Іліан (Гук). Він народився в 1890 р. у с. Устечко Кременецького повіту, в 1923 р. став ієромонахом. Як і ряд інших ченців, Гук часто посилався на парафіяльне

служіння. На одній із парафій він почав конфліктувати із благочинним священником Терентієм Шеметиллом, а клопотання про переведення в інше місце єпархіальне начальство не задовольнило. Цим сам Гук згодом і пояснював свій перехід в унію [Архів УСБУ в Хмельницькій обл., спр. п-26982, арк. 238.]. Його першою парафією в новій юрисдикції було с. Великі Кусківці, де уніатський осередок виник щойно в 1930 р. на хвилі непорозумінь селян із кліром через вартість треб [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 88]. Тут ієромонах Іліан зумів побудувати перший і єдиний для уніатів на Волині кам'яний храм, освячений 3 вересня 1933 р. В 1934 р., коли в с. М'ятин Рівненського повіту було утворено одну з останніх у воеводстві неоунійну парафію, єпископ делегував туди саме Гука, не зумівши добитися захоплення православного храму, розпочав тут зводити уніатську каплицю. Згодом його було переведено у М'ятин на постійній основі, а в 1937 р., після освячення каплиці, Шельонжек навіть нагородив Іліана за активність на цій парафії [Podziękowanie, s. 188].

У воеводському відділі безпеки вважали Гука одним із найактивніших «перельотів», але водночас він вважався слабовольним і таким, що не зумів набути авторитету серед парафіян [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 109]. Показовий приклад слабковольності та непостійності Іліана (Гука) можна побачити у його спробі повернутися у православ'я влітку 1937 р. Тоді він, після відповідної агітації парафіян, зібрав певну кількість їх підписів, з якими поїхав у Волинську духовну консисторію. Повернувшись назад, Гук заявив місцевому населенню, що не може надалі залишатися уніатським ксьондзом, але ключі від каплиці погоджувався віддати тільки після того, як із ним розрахуються за новозбудовану каплицю, в яку вкладено чимало його коштів. Однак буквально через декілька днів він виступив перед м'ятинськими уніатами з каяттям, стверджуючи, що повернення у православ'я мотивував сподіваннями на матеріальну винагороду від православної консисторії та на отримання церковної землі, якою користувався православний священник у с. Посягва, що до нього належала православний храм у М'ятині [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 85]. Вочевидь, нічого з очікуваного від православної духовної влади він не отримав, а тому й передумав возз'єднуватися. Зрозуміло, що після цього Іліан уже не міг залишатися в М'ятині і був переведений у с. Оздютичі Горохівського повіту, де уніатська парафія діяла для вихідців із Галичини.

Наприкінці 1939 р., коли на Волині змінилася влада, ієромонах таки повернувся у православ'я. В роки радянсько-німецької війни він служив у с. Білеве на Хмельниччині, мав сан архімандрита. Згодом отця Іліана прийнято в Дубенський монастир, де його й було заарештовано в березні 1945 р. Гука звинуватили у зв'язках із ОУН-УПА та засудили до десяти років ув'язнення в радянських таборах. Покарання він відбував у Казахстані [Архів УСБУ в Хмельницькій обл., спр. п-26982, арк. 384, 483].

Загалом на початок 1930-х рр. ченці-конвертити становили половину, а згодом – не менше третини всього неоунійного кліру Луцької дієцезії. На кінець 1930-х рр. на Волині було близько двадцяти уніатсь-

ких парафій (враховуючи й утворені для вихідців із Галичини). Майже в половині з них встигли послужити «перельоти» з числа ченців, котрим довірялися одні з найбільших неоунійних парафій – у Красці (600 осіб), М'ятині (1095 осіб), Тутовичах (1100 осіб), Оздютичах (1200 осіб) [ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 1853, арк. 97–100]. Відчуваючи гострий брак священницьких кадрів, саме монахів Луцький єпископ делегував для обслуговування нововідкритих осередків, де їх зусиллями вдалося побудувати декілька храмів.

Висновки. Таким чином, у перший період існування неоунії на Волині (друга половина 1920-х рр.) «перельоти» з числа волинського чернецтва були одним із головних джерел поповнення нечисленного неоунійного кліру Луцької дієцезії. Ще декілька осіб після відступництва від Православ'я виїхали за межі Волині. При цьому «перельотів» не вистачало для

заповнення виниклих парафіяльних вакансій, тому від ідеї утворення монастиря східного обряду єпископ Адольф Шельонжек мусив відмовитися. Основними причинами відступництва монахів від православ'я були конфлікти з начальством та матеріальні розрахунки. Відсутність у частини з них твердих ідейних переконань засвідчує повернення до лона Православної церкви після 1939 р. Загалом на волинських парафіях служило п'ятеро ченців-конвертитів: Нифонт (Ведмідь), Гамалііл (Перчеклей), Серафим (Яросевич), Ліан (Гук) та Микита (Денисенко-Курдибанський). Кожен із них встиг послужити на кількох неоунійних парафіях Волині. З огляду на загальну кількість неоунійного кліру Луцької дієцезії та парафії, що довірялися ченцям-конвертитам, їх вплив на розвиток неоунії на Волині слід визнати доволі великим.

Список використаних джерел

Архівні документи

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

AAN. 2/14/0/5/416. Ogólne sprawy wyznania katolickiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. 340 k.

AAN. 2/14/0/5/472. Parafie obrządku wschodnio-słowiańskiego – erygowanie, dotowanie, etaty proboszczów, obsada, spory z prawosławnymi. 385 k.

Державний архів Волинської області, Луцьк (ДАВО)

ДАВО, ф. 46. Волинське воєводське управління, м. Луцьк, оп. 9, спр. 1853, на 111 арк.

ДАВО, ф. р-393. Уповноважений ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Волинській області, м. Луцьк, оп. 3, спр. 3, на 51 арк.

Державний архів Тернопільської області, Тернопіль (ДАТО)

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 1, спр. 291, на 124 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 2, спр. 585, на 42 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 3, спр. 69, на 4 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 3, спр. 73, на 11 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 3, спр. 262, на 10 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 3, спр. 422, на 22 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 3, спр. 1489, на 42 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 5, спр. 183, на 8 арк.

ДАТО, ф. 148. Волинська духовна консисторія, м. Кременець, оп. 1, спр. 291, на 124 арк.

ДАТО, ф. 258. Духовний собор Почаївської Успенської лаври, м. Почаїв, оп. 3, спр. 339, на 45 арк.

ДАТО, ф. 258. Духовний собор Почаївської Успенської лаври, м. Почаїв, оп. 3, спр. 383, на 194 арк.

Архів Управління служби безпеки України в Хмельницькій області

Архів УСБУ в Хмельницькій обл., спр. п-26982, на 304 арк.

Література

Dębowska, M., 2005. *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, Biały Dunajec-Lublin-Luck-Ostrógs, 222 s.

Podziękowanie dla o. Pjajana Huka, 1935, *Oriens*, 1 grudnia, s. 188.

Redemptoryści wschodni na Wołyniu, 1933, *Oriens*, 1 lutego, s. 23.

Rzemieniuk, F., 1999. *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Neounia*, Lublin, 497 s.

Wiadomości i notatki, 1938, *Oriens*, 1 października, s. 158–159.

Бахталовський, Р., священник, б/о. *Апостол з'єдинення наших часів*, 106 с.

В уніятів у Красці, 1935, *Церква і нарід*, 1 квітня, с. 50.

Возвращение отпавших, 1926, *Воскресное чтение*, 11 июля, с. 441.

Єромонах Серафим перейшов на католицтво, 1929, *Українська нива*, 23 жовтня, с. 2.

К лишению сана и монашества Никиты Матвеева Медведя, 1931, *Воскресное чтение*, 1 ноября, с. 632.

Крамар, Ю., 2015. *Західна Волинь 1921 – 1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя*, Луцьк, 404 с.

На уніятському фронті, 1935, *Церква і нарід*, 15–28 квітня, с. 103.

Николаев, К., 1950. *Восточный обряд*, Париж, 335 с.

Пидгайко, В., 2015. Кременецкая епархия, *Православная энциклопедия*, Т. 38. Москва, с. 496–516.

Пушук, І., 2009. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938 – 1944 років. Горохівський район*, Луцьк, 308 с.

Свирид, А., 2012. *Уніятська церковь в Западной Беларуси (1921 – 1939 гг.)*, Брест, 230 с.

Скакун, Р., 2007. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924 – 1939), *Ковчег*, число 5. Львів, с. 204–247.

Скакун, Р., 2018. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки СРСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939 – 1941 роках, *Ковчег*, число 8, Львів, с. 72–189.

Стоколос, Н., 1999. Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923 – 1939 рр.), *Український історичний журнал*, 1 серпня, с. 74–89.

Три місяця тюрми за незаконне повенчання, 1929, *Воскресное чтение*, 3 ноября, обл.

Чому перейшов ермонах Серафим Яросевич на католицтво?, 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.

References

Arkhivni dokumenty

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

AAN. 2/14/0/5/416. Ogólne sprawy wyznania katolickiego – obrządek wschodnio-słowiański (bizantyjski) – normatywy, ogólne informacje, odpisy ważniejszych spraw. 340 k.

AAN. 2/14/0/5/472. Parafie obrządku wschodnio-słowiańskiego – erylowanie, dotowanie, etaty proboszczów, obsada, spory z prawosławnymi. 385 k.

Derzhavnyj arkhiv Volyns'koi oblasti, Luc'k (DAVO)

DAVO, f. 46. Volyns'ke vojevod's'ke upravlinnja, m. Luc'k, op. 9, spr. 1853, na 111 ark. (in Ukrainian).

DAVO, f. r-393. Upovnovazhenyj rady v spravakh RPC pry Radi Ministriv SRSR po Volyns'kij oblasti, m. Luc'k, op. 3, spr. 3, na 51 ark. (in Ukrainian).

Derzhavnyj arkhiv Ternopil's'koi oblasti, Ternopilj (DATO)

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 1, spr. 291, na 124 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 2, spr. 585, na 42 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 3, spr. 69, na 4 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 3, spr. 73, na 11 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 3, spr. 262, na 10 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 3, spr. 422, na 22 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 3, spr. 1489, na 42 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 5, spr. 183, na 8 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 148. Volyns'ka dukhovna konsystorija, m. Kremenej, op. 1, spr. 291, na 124 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 258. Dukhovnyj sobor Pochajiv's'koi Uspens'koi lavry, m. Pochajiv, op. 3, spr. 339, na 45 ark. (in Ukrainian).

DATO, f. 258. Dukhovnyj sobor Pochajiv's'koi Uspens'koi lavry, m. Pochajiv, op. 3, spr. 383, na 194 ark. (in Ukrainian).

Arkhiv Upravlinnja sluzhby bezpeky Ukrainy v Khmel'nyckij oblasti

Arkhiv USBU v Khmel'nyckij obl., spr. p-26982, na 304 ark. (in Russian).

Literatura

Dębowska, M., 2005. *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostróg, 222 s. (in Polish).

Podziękowanie dla o. Iłjana Huka, 1935, *Oriens*, 1 grudnia, s. 188. (in Polish).

Redemptoryści wschodni na Wołyniu, 1933, *Oriens*, 1 lutego, s. 23. (in Polish).

Rzemieniuk, F., 1999. *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Neounia*, Lublin, 497 s. (in Polish).

Wiadomości i notatki, 1938, *Oriens*, 1 października, s. 158–159. (in Polish).

Bakhtalovskiy, R., sviashchennyk, b/o. *Apostol ziedynennia nashykh chasiv [The apostle of unity of our time]*, 106 s. (in Ukrainian).

V uniiativ u Krastsi [In the Uniates in Kraska], 1935, *Tserkva i narid*, 1 kvitnia, s. 50. (in Ukrainian).

Vozvrashhenie otpavshih [Return of the Fallen], 1926, *Voskresnoe chtenie*, 11 ijulja, s. 441. (in Russian).

Ieromonakh Serafym pereishov na katolytstvo [Hieromonk Seraphim converted to Catholicism], 1929, *Ukrainska nyva*, 23 zhovtnia, s. 2. (in Ukrainian).

K lisheniju sana i monashestva Nikity Matveeva Medvedja [To the deprivation of the dignity and monasticism of Nikita Matveev Medved], 1931, *Voskresnoe chtenie*, 1 nojabrja, s. 632. (in Russian).

Kramar, Yu., 2015. *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia [Western Volyn 1921–1939: national, cultural and religious life]*, Lutsk, 404 s. (in Ukrainian).

Na uniiatskomu fronti [On the Uniate front], 1935, *Tserkva i narid*, 15–28 kvitnia, s. 103. (in Ukrainian).

Nikolaev, K., 1950. *Vostochnyj obrjad [Eastern Rite]*, Parizh, 335 s. (in Russian).

Pidgajko, V., 2015. Kremeneckaja eparhija [Kremenets diocese], *Pravoslavnaja jenciklopedija*, T. 38. Moskva, s. 496–516. (in Russian).

Pushchuk, I., 2009. *Trahediia ukraïnsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938 – 1944 rokiv. Horokhivskiy raion [The tragedy of the Ukrainian-Polish confrontation in Volyn, 1938 – 1944. Gorohivskiy district]*, Lutsk, 308 s. (in Ukrainian).

Svirid, A., 2012. *Uniat's'kaja cerkov' v Zapadnoj Belarusi (1921 – 1939 gg.) [Uniate Church in Western Belarus (1921 – 1939)]*, Brest, 230 s. (in Russian).

Skakun, R., 2007. «Nova uniiia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«New Union» in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1924 – 1939)], *Kovcheh*, chyslo 5. Lviv, s. 204–247. (in Ukrainian).

Skakun, R., 2018. «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovys'chi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939 – 1941 rokakh [«Watch over your brother»: the agency of the security agencies of the USSR among the Greek Catholic clergy in 1939 – 1941], *Kovcheh*, chyslo 8, Lviv, s. 72–189. (in Ukrainian).

Stokolos, N., 1999. Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923 – 1939 rr.) [Neo-Union as an experiment of the Eastern policy of the Vatican in Poland (1923 – 1939)], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1 serpnia, s. 74–89. (in Ukrainian).

Tri mesjaca tjurmy za nezakonne povenchanie [Three months in prison for illegal marriage], 1929, *Voskresnoe chtenie*, 3 nojabrja, obl. (in Russian).

Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).

Alexander Fedchuk

Archpriest, Candidate of Historical Science, Volyn Orthodox Theological Seminary, Scientific Division Vice-Rector,
Lutsk

VOLYN ORTHODOX MONASTICISM AS A SOURCE OF REPLENISHMENT OF THE NEO-UNION CLERGY

The article deals with the little-studied problem of conversion among the Volyn Orthodox monastics, who became clergy of the Neo-Union Church in the 1920s and 1930s. The Volyn Voivodeship became the region of the most significant spread of Neo-Union (Union of the Eastern Rite) in Poland, which was the embodiment of the new Vatican project of joining the church of the eastern lands. Its basis was the preservation of the Orthodox liturgical rite under the jurisdiction of the Vatican. At the initial stage of the development of the Neo-Union in Volyn, its organizers relied on the so-called "flights," as the people called clergymen, who changed the Orthodox faith to the Uniate faith. Special hopes were placed on monasticism, which was seen as a kind of vanguard of neo-Union in Poland. In the spring of 1926, the Catholic bishop of Lutsk, Adolf Shelonzek, planned to form a monastery of the Eastern rite in the village of Zahoriv Horokhiv district. However, as it turned out, there were quite a few representatives of monasticism in Volyn who dared to take the path of conversion. They were enough only to serve a few parishes and were not enough to open at least one monastic center in the voivodeship. Our research collected biographical data about these persons, among whom the inhabitants of the Miletsky Monastery and the monks of the Pochaiv Lavra predominated. The reasons for the apostasy of the "flights," which were caused by conflicts with the Orthodox spiritual authorities, removal from church service for immoral behavior, and material benefit, were traced. Special attention was paid to the activity of "flights" in the new denomination because almost every one of them changed several parishes in Volyn. The article shows the tragic fate of these clergymen, some of whom became victims of Ukrainian-Polish confrontations during the Second World War or Soviet post-war repressions.

Keywords: neounia (neo-Union), Nyfont (Vedmid), Gamaliel (Percheklei), Seraphim (Yarosevych), Ilian (Huk), Nikita (Denysenko-Kurdybansky).

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОГО ТА МАТЕРІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ 1945 – 1950 рр.

Марія Мартинів

здобувачка вищої освіти третього рівня,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль
E-mail: martuniw@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6340-5916>

Стаття присвячена аналізу особливостям зміни фінансового становища Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (далі – ТІУКВ), забезпечення курсів підвищення кваліфікації матеріальною базою, приміщенням, окладом заробітної плати упродовж досліджуваного періоду. Простежується зміна штатного складу працівників інституту, причини суміщення посад, особливості оподаткування методистів тощо. Архівні матеріали зберегли документи щодо кошторисного фінансування ТІУКВ із зазначенням кожної статті витрат. Окреслені проблеми дослідження є затребуваними у вивченні місця та ролі інститутів післядипломної освіти в УРСР на прикладі Тернопільського закладу такого типу та його матеріальної складової. Закладені підвалини інституції післядипломної освіти стали основою його багаторічного функціонування. Належне залучення коштів простежується з 1945 – початку 1950-х рр., продиктоване покладеними на нього функціями: контролю і жорсткої політичної, ідеологічної агітації освітянського середовища. Тим не менше, є свідчення зловживання посадою. Обґрунтовується думка про те, що зафіксовані факти, свідчили про відсутність реакції влади, спростовували їх різними причинами, такими, як, не належне матеріальне забезпечення і «кадровий голод». Особливу увагу в статті звертаємо на оплату лекцій, відрядних, придбанні книг ідеологічного спрямування, окремо плакатів та іншої партійної продукції. Додатково фінансування простежується через окремо оплачувані лекції на куцових обласних нарадах, методичні розробки, відрядні, систему контрольованої купівлі облігацій у розмірі місячної зарплати, додаткове окреме фінансування масових заходів. Належне фінансування зростало кожного року, що зафіксовано у касових книгах, звітах бухгалтерії ТІУКВ тощо.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, заробітна плата, фінансування, матеріально-фінансове становище, податки.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що тема є мало висвітлена в наукових роботах. Власне це зумовило науковий інтерес. Увага акцентується на вивченні фінансового становища, яке відіграло провідну роль у престижності тієї чи іншої професії. Окрім того, місце обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, посідало важливу складову роль у трансформації змін в освітніх закладах на теренах Тернопільської області.

Аналіз останніх досліджень. Ґрунтовних досліджень щодо фінансового становища ТІУКВ небагато. Тема не знайшла належного висвітлення в українській історіографії. Зокрема, І. Дрогобицький доволі широко розкриває діяльність інституту удосконалення кваліфікації учителів в ідеологічному утвердженні радянської влади на західноукраїнських землях [Дрогобицький, 2009]. Публікації стосуються початкової фази становлення інститутів удосконалення та окремих навчально-ідеологічних функцій, їх місця в освітянському середовищі [Примакова, 2012]. Дотичні згадки про ТІУКВ є у працях Л. Кравчука [Кравчук, 2015]. Особливості становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів розкриває М. Мартинів [Мартинів, 2022].

Мета наукової статті – проаналізувати фінансове і матеріальне становище ТІУКВ за 1945 – початку 1950 рр. **Завданням** публікації є з'ясування особливості

фінансового стану ТІУКВ; висвітлити матеріальне забезпечення працівників ТІУКВ приміщенням, кадрами тощо.

Методи дослідження спираються на принципи науковості, об'єктивності та історизму, а також використано загальнонаукові методи (внутрішньої критики джерел, аналізу, синтезу, узагальнення) тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні статті витрат ТІУКВ – це заробітна плата, оплата енергоносіїв, відрядні, закупівля інвентарю тощо. Заробітна плата працівників обласних інститутів удосконалення учителів встановлювалася народним комісаріатом освіти Української РСР від 12 червня 1944 р. № 7-7904. Фонд заробітної плати становив 28 575 карбованців (далі – крб.) [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 6, арк. 2]. У видатках ТІУКВ простежується становище та забезпечення працівників інституту матеріальною базою 1945 – 1950-х рр.

Аналізуючи книгу поточних рахунків [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр.15 арк. 8] з даними кодової і місячної бухгалтерської звітності фінансової діяльності ТІУКВ за 1945 р. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 13 арк. 1–3] знаходимо розбіжності. Так, на утримання інституту затверджено суму фінансування у розмірі 115 тис. крб., а фактично використано 93 196,11 крб. з поточних рахунків. Сальдо на 31 грудня 94 720,15 крб. з яких дебет 1524,11 крб. Варто зауважити, що інститут у 1945 р. не повністю отримував кошти на своє фінан-

сувався. Зокрема, у березні, червні й серпні. Однак суми в бухгалтерських книгах підтверджують задовільний фінансовий стан ТІУКВ [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 6, арк. 22].

Значна частина коштів закладалася на такі статті видатків, як, оплата праці методистів, курсів з підвищення кваліфікації учителів, закупівлю меблі тощо. Заповнення даних у книзі не є системним. За три місяці з інформація відрізняється: використання русизмів, не вказувалося правильну нумерацію, змінюється почерк бухгалтера, що свідчить про різних осіб, які вели звітну фінансову документацію. Податки, які вираховувалися із зарплати: пенсійний фонд – перерахування з вересня та з перервою до листопада і суми знімалися як за декілька місяців, що можемо припустити зі стягнень за грудень; податок на бездітність, упродовж року теж не суттєво змінювався; прибутковий податок залишався стабільним; податок військовий; позика приблизно була в грошовому еквіваленті стабільною і знімалася що місяця; соцстрах не вираховували кожного місяця і не в однаковому розмірі. Найбільше відраховували на соцстрах у липні, понад 800 крб., при нормі 200 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 6, арк. 22].

Більшу увагу привертає зарплата. Її не завжди виплачували вчасно. Так, у листопаді зарплату виплатили за два місяці. Щоб працівники ТІУКВ не залишилися без засобів існування, у жовтні відрядні в грошовому еквіваленті відповідали місячній зарплаті – 3 тис. крб. Зарплата 14 штатних працівників помісячно суттєво різнилася: січень – 3245,86 крб., лютий – 4922,84 крб., березень – 1870,24 крб., квітень – 3178,37 крб., травень – 4523 крб., червень – 2614,58 крб., липень – 2571 крб., серпень – 2266 крб., вересень – 3210,83 крб., листопад – 7220,74 крб., грудень – 4177,50 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 6, арк. 22].

Отже, у відповідності з аналізом фінансових видатків за 1946 р. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 15, арк. 1], ТІУКВ у 1945 р. не одержав в повному обсязі фінансування із закладених 115 тис. крб., 87 900 крб., зарплата із 67 тис. крб., виплачена 51 200 крб., а 15 800 крб. відповідно працівники інституту не отримали. У наступні роки такого не було і виділені кошти освоювалися повністю. Однак перевірити інформацію за кожним рахунком неможливо через відсутність касових книг наступних років у архівах. Інформація щодо заробітної плати упродовж 1946 – 1949 рр. подана у табл. 1.

Табл.1

№	Назва посади	Число штатних одиниць	Ставка на місяць (крб.)			
			1946	1947	1948	1949
1.	Директор	1	800	880	880	880
2.	Завідувач кабінету початкової школи	1	500	600	600	600
3.	Завідувач кабінету математики і фізики	1	500	600	600	600
4.	Завідувач кабінету мови і літератури	1	500	600	600	600
5.	Завідувач кабінету хімії і біології	1	500	600	600	600
6.	Завідувач кабінету географії та історії	1	500	600	600	600
7.	Завідувач кабінету педагогіки	1	500	600	600	600
8.	Завідувач кабінету військової та фізичної культури	1	500	600	600	600
9.	Методисти з іноземної мови	3	-	1650	1650	1650
10.	Завідувач дошкільним сектором	1	-	-	-	690
11.	Завідувач господарської частини	1	350	450	450	450
12.	Бухгалтер	1	300	410	410	410
13.	Секретар машиніст	1	250	360	360	360
14.	Бібліотекар	0,5	250	180	180	180
15.	Прибиральниця	1	115	225	225	225
16.	Сторож	1	150	-	-	-
Разом		15,5	5715	8355	8355	9045

[ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 19, арк. 1–7; ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 24, арк. 1–2; ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 44, арк. 9; ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 61, арк. 2].

Фінансування закладу у різні роки відрізнялося. Зарплата залишалася стабільною, у відповідності з даними табл. 1, відкривалися нові вакантні посади і зростали видатки на матеріально-технічне оснащення ТІУКВ. Бібліотечні фонди зростали, збільшувалася кількість методичних розробок уроків тощо.

Кошторис інституту удосконалення кваліфікації вчителів, затверджений на 1946 р. в сумі 155 тис. крб. в тому числі заробітна плата у розмірі 100 тис. крб., стаття цього видатку була використана повністю в

заявленій сумі 100 тис. крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 19, арк. 1–7].

Окрім того, методичні розробки оплачувалися інститутом, про що свідчать їх кількість: з математики розроблено 10, з української мови 8, з російської мови 6, фізики 6, хімія 8, біологія 6, педагогіка 10, історія 6, географія 5, військова справа 5. Усього 70 по 300 крб. на суму 21 тис. крб. Прочитано лекцій на семінарах предметників та на обласних нарадах 50 по 200 крб. на суму 10 тис. крб. Відрядні: 5 інспекторів-

методистів по 6 днів на загальну суму 30 крб. Добові 30 днів по 16 крб. в день 480 крб., квартирні 25 днів по 5 крб. в день 125 крб., проїзні 5 осіб по 40 крб., всього на місяць становило 805 крб. з суми закладеної на рік 10 тис. крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 12, арк. 3]. Дані фінансування методичної роботи працівників інституту підтверджують відведення йому особливої ролі в майбутній підготовці педагогів області, як одного з елементів системи тогочасної політичної влади.

Придбано меблів для бібліотеки: 3 шафи – 1500 крб., 4 канцелярських столи – 2400 крб., 20 стільців – 1 тис. крб., 3 скляних шафи – 4 тис. крб., дрібний інвентар – 2150 крб., ремонт інвентарю – 1900 крб., портретів з рамками 5 по 350 крб. – 1900 крб., вішалки 2 по 150 – 300 крб. і того на суму 15 тис. крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 12, арк. 4]. Можемо констатувати, що ТІУКВ почали укомплектовувати всім найнеобхіднішим для нормального функціонування закладу такого типу. При таких обсягах роботи це не було достатньо для забезпечення проведення курсів підготовки кількох груп слухачів педагогічного колективу області, скоріше мінімальне забезпечення працівників інституту робочим місцем для виконання покладених на них обов'язків. Загальна вартість освітлення 600 крб. на 25 травня 1946 р. Придбано книг на суму 3400 крб., науково-дослідна робота на суму 4500 крб., оправа книжок – 600 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 12, арк. 1–4]. Для організації навчального процесу наукова література як для викладачів, так і для тих, хто навчався була першочерговим елементом продуктивної роботи. На що і була зосереджена вся увага керівників влади області.

Заробітна плата станом на 1947 р. становила 118 тис. крб. Також, продовжували упорядковувати авторські методичні розробки: з математики розроблено 10, з української мови 10, з російської мови 9, фізики 8, хімія 6, біологія 6, педагогіка 10, історія 6, географія 5, військова справа 4. Разом 74 по 300 крб. на суму 22 200 крб. Прочитали 50 лекцій на різноманітних семінарах предметників та на обласних нарадах, кожна лекція по 200 крб. на суму 10 тис. крб. Загалом 32 тис. крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 24, арк. 4]. Придбання та ремонт інвентаря на загальну суму 15 тис. крб. Позаштатні витрати на 15 тис. крб. Науково-дослідна робота: педагогічно-наукова конференція – 2 тис. крб. Опалення на загальну суму 4 тис. крб., вартість освітлення 400 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 24, арк. 5–6]. Характерно, що на деяких фінансових документах немає підпису директора установи. Видатки на утримання інституту зростали як і робота методистів розширювалася. Суми виділялися під окремі заходи для наукової та виховної роботи та інших форм роботи з учителями області. Можна припустити, що деякі методичні розробки повторювалися або автори змінювали роки їх укладання.

Штатний розпис на 1948 р. мав інший склад зі збільшенням методичного складу. Так, державною штатною комісією при раді міністерства СРСР від 24 січня 1948 р. затвердила в штаті ТІУКВ три посади методистів з іноземної мови [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 44, арк. 8]. Однак у довідці ТІУКВ від 1 квітня 1948 р. одна ставка методиста іноземної мови була вільна. Заробітна плата станом на 1948 р. закладена в розмірі

138 500 крб. Загальний кошторис складав 252 тис. крб. Вперше профінансовано науково-дослідну роботу – 7300 крб. Опалення приміщення 3 тис. крб., освітлення обходилося у 2 тис. крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 44, арк. 3]. На рахунок інституту надійшла сума 237 174 крб. і під кінець року, у відповідності з бухгалтерським звітом штатних працівників числилося 20 осіб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 45, арк. 1–2]. Хоча інших документів які засвідчували таку кількість штатних одиниць не має. Можливо, до ТІУКВ зараховували Тернопільський дошкільний педкабінет, який знаходився на вул. Островського, 23 і безпосередньо підпорядковувався обласному відділу народної освіти (далі – ОБНО), як і ТІУКВ. Реєстраційна картка штатних одиниць від 15 серпня 1947 р. свідчила про те, що 2 працівника з місячним фондом оплати кожний 645 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 24, арк. 1]. У одній будівлі за тим самим адресом знаходилися: ТІУКВ, Тернопільський дошкільний педагогічний кабінет, інспектори шкіл, що приводило до різноманітних суперечливих ситуацій, про що йтиметься далі, одні і ті особи працювали одночасно у різних установах.

Окрім того, директору ТІУКВ ОБНО перерахував на поточний рахунок в Держбанку суму 6 тис. крб. з централізованих коштів для проведення дитячих свят. Зокрема, 1949 р. виступ для учнів шкіл м. Тернополя у драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка українського народного хору під керівництвом Г. Вільовки [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 44, арк. 8]. Таке перекладання обов'язків свідчило, що ТІУКВ був окремим структурним підрозділом ОБНО, що продовжувало роботу окремих доручень в сфері освіти. Таку практику передасування завдань певного організаційного характеру делеговано довірою до ТІУКВ. Ця робота вимагала додаткових працівників на вирішення організаційних питань щодо придбання квитків на вистави. За фактом інститут виконував деяку роботу ОБНО.

У цьому році працівники ТІУКВ купували облігації. Зберігся передплатний лист за 1948 р., у відповідності з яким, облігації купувалися такими методистами: Й. Веліканов 8 облігацій на суму 800 крб., Р. Вацик 6 – 600 крб., В. Репетува 6 – 600 крб., Ф. Дубовик 3 – 300 крб., З. Рязанова 3 – 300 крб., А. Дубовик 3 – 300 крб. Загалом 12 осіб на суму 4800 крб. Передплата облігацій була під контролем і мала обов'язковий характер. Свідченням був «Акт перевірки кількості підписки» П. Альшевого, оплата облігацій за рахунок зарплати і мала відбуватися кожного 5-о числа місяця [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 45, арк. 11–12].

Документ підтверджував контроль над виконанням «добровільної» оплати облігацій, які мали системний характер і у порівнянні із фондом заробітної плати працівників інституту відповідали 50% або і всі 100% зарплатні. Тож, 1948 р. уся зарплата половини методистів йшла на облігації. Це стимулювало працівників шукати інші джерела доходів.

З метою покращенню контролю за школами, уникнення «саботування та ігнорування наказів та ідейного виховання» видано постанову № 916 від 19 червня 1945 р. «Про інспекторів шкіл», яка декларувала збільшення кількості інспекторів шкіл в районних,

міських, обласних відділах народної освіти та в управлінні початкових і середніх шкіл Наркомосвіти (далі – НКО) УРСР, встановити такі штати: у районних, міських, відділах народної освіти – 2 інспекторів шкіл; у обласних відділах народної освіти в розрахунку – 1 інспектор шкіл на 3 райони; у Київському міському відділі народної освіти в розрахунку – 1 інспектор на 2 райони; в управлінні початкових і середніх шкіл НКО УРСР в розрахунку 1 інспектор шкіл на 2 області [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4].

Окрім того НКО УРСР зобов'язував до 1 серпня 1945 р. доукомплектувати відділи народної освіти та управління шкіл інспекторськими кадрами, відповідно до встановлених штатів. Останні призначалися з числа кращих учителів, директорів і завідувачів шкіл, які мали закінчену вищу педагогічну або університетську освіту та стаж керівної педагогічної роботи не менше 6 років; для інспекторів районних відділів народної освіти, не менше 7 років; для інспекторів обласних і міських відділів народної освіти не менше 10 років; для інспекторів управління початкових і середніх шкіл НКО УРСР [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4].

Встановлювалися з 1 квітня 1945 р. такі ставки заробітної плати інспекторам: районних шкіл, міських відділів народної освіти 700 крб. на місяць і стажем інспекторської роботи понад 5 років – 800 крб.; інспекторам обласних шкіл, міських відділів народної освіти/міст республіканського підпорядкування – 200 крб. на місяць, стажем інспекторської роботи більше 5 років – 1 тис. крб.; інспекторам шкіл управління початкових і середніх шкіл НКО УРСР – 1100 крб. на місяць, стажем інспекторської роботи понад 5 років – 1200 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4].

Створення ще одного контролюючого органу як інспекторів різних рівнів у сфері освіти означало збільшення контролю влади над усіма сферами життя, що було закономірним суспільно-політичним явищем окресленого періоду. Зокрема, ознаки свідчили про контроль правлячої верхівки, а також про заохочення такого контролю певними сумами, що виділяли на них. Зарплати таких інспекторів були вищі від середніх місячних сум працівника ТІУКВ.

Виплату та фінансування забезпечував Народний комісаріат фінансів УРСР, прирівнюючи інспекторів шкіл щодо розміру чергової відпустки до вчителів шкіл, забезпечували транспортом та зимовим одягом інспекторів шкіл перебувало в юриспруденції виконкомів обласних і районних рад депутатів трудящих. Інспекторів шкіл постановою РНК УРСР від 17 серпня 1942 р. управління НКО УРСР забезпечувало обідами за нормою літери «Б» з абонементом сухого пайка. До 15 липня 1945 р. вийшло «Положення про інспекторів шкіл» НКО УРСР [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 7, арк. 3–4]. Цей документ став засобом до маніпуляції з боку методистів, які, скориставшись службовим становищем, працевлаштувалися інспекторами, працювали на двох посадах в одному приміщенні при подвійній заробітній платі.

У відповідності із наказом № 2237 народного комісара освіти УРСР П. Тичини, передбачалася проведення тарифікації завідувачам відділів народної освіти, інспекторам шкіл. Управління шкіл НКО УРСР

затвердило «Положення про інспекторів», опрацювало вказівки про порядок проведення призначення інспекторів шкіл. Бухгалтерія НКО УРСР забезпечувала виплати та обіди за нормою літери «Б» з абонементом сухого пайка [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 7, арк. 5–6]. Позачерговість вирішення нормативно-правових документів щодо інспекторів шкіл свідчила про важливість новоутвореної структури.

Інспектори шкіл повністю забезпечувалися усім необхідним, зарплата була вищою у порівнянні з директорами школи чи директора ТІУКВ. Ці документи свідчать про нарощування управлінського апарату та контролю над освітянами області. Усе це системно спрямовувалося на виховання молодого покоління в дусі ідейних кадрів радянської системи влади. Вступ у ряди піонерів, партійних лав було не поштвом внутрішнім, а під пильним контролем учителів яким давали догану за не виконання поставлених завдань. Директорів шкіл звільняли, до цього процесу залучали інспекторів шкіл та методистів ТІУКВ, які могли «підтвердити» низький рівень професійної компетенції учителів та непрофесійності директорів.

За нормативно-правовими документами інспектори шкіл, були окремою установою у системі функціонування освіти. Зацікавленість у дослідженні цієї структури інспекторів, продиктовано «Актом обстеженням Тернопільського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 23–25 січня 1949 р.». Згідно нього, ТІУКВ знаходився у двох кімнатах площею 100–120 м², у приміщенні ОВНО. «Приміщення цих двох кімнат необхідно меблюю обладнати, але розгорнути методичну роботу, унаочнення, зразки вчительських і учнівських робіт ніде. В кімнатах тіснота. В зимовий період вся робота і ТІУКВ проводиться в одній кімнаті (друга холодна). Матеріалів в інституті по вивченні кращого досвіду вчителів шкіл, шкіл області мало. Роботи з керівним складом відділів народної освіти, зав райвно, інспекторами, директорів шкіл, завідувачів шкіл і інших, інститутом, якщо не рахувати проведених місячних курсів під час літа, не ведеться, кращий досвід їх роботи в інституті відсутній» [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 58, арк. 1]. Наведені факти свідчили, що робота була не систематичною, що впливало на матеріальне становище і забезпечення робочих кабінетів.

Приміщення для інституту було дуже тісне і зовсім відсутні кімнати для кабінетів, що свідчило про відсутність робочого місця. За штатним розписом в інституті числилися: директор – 1 ставка, завідувачі кабінетів – 8, методисти іноземних мов – 3, бібліотекар – 0,5 ставки. На 1 січня 1949 р. у відповідності зі штатним розписом інститут укомплектований повністю. Директором обласного інституту удосконалення кваліфікації учителів до цього часу був А. Котко, він же спочатку 1948/1949 р. працював і завідувачем шкільним сектором ОВНО. У січні 1949 р. директором інституту призначено викладача педагогіки Бережанського педучилища. Останній на роботі був відсутній. У зв'язку з тим, що інститут кабінетів не мав, завідувачі кабінетами – вони ж методисти, усі методисти в інституті працювали за сумісністю: Ф. Дубовик, П. Курило, І. Феменко, А. Дубовик, І. Оліфар, Д. Стрижак – інспектори шкільного сектору

ОВНО, відповідали вимогам, однак працювали в інституті від випадку до випадку в зв'язку з понаднормовою роботою в ОВНО [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 58, арк. 2]. Деякі методисти сумішали дві посади: методиста та інспектора. Заробітну плату отримували і як методист – 500 крб. і як інспектори шкіл – 200 крб. (зі стажем роботи 5 років – 1 тис. крб.), сумарно від 700 до 1500 крб. На 1949 р. сума досить немала, крім того, забезпечували усім необхідним – харчуванням, а саме, обідами за нормою літери «Б» з абонементами на сухий пайок. Причини сумнісництва – відсутність необхідних фахівців, незадовільне матеріальне становище методистів, безкарність і зловживання службовим становищем [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 58, арк. 6]. Варто зауважити також, що суміщення посад у ОВНО та в інституті розглядалося, і як необхідність через відсутність кваліфікованих кадрів, і як потреба у фінансовій вигоді працівників інституту, що свідчило про зловживання службовим становищем.

На 1949 р. сума асигнувань на ТІУКВ складала 248 тис. крб., фонд зарплати – 149 тис. крб. За інститутом числилася одна кімната площею 35,25 м² на вул.

Першого травня, 6. На канцелярські видатки закладено 1500 крб., зв'язок – 1 тис. крб., придбання літератури – 1 тис. крб., опалення – 7343 крб. 60 коп., освітлення – 480 крб., очистка дахів – 500 крб., димоходу – 500 крб., на прибирання прибудинкової території сума відсутня, хоча в минулому році виділяли кошти, придбання господарського реманенту 1 тис. крб., поточний ремонт 1176 крб. 40 коп., страхування майна 500 крб., службові відрядження 10 тис. крб., науково-дослідна робота 9700 крб., навчальні витрати 10 тис. крб., придбання книг для бібліотеки 20 тис. крб., ремонт та придбання інвентаря 15 тис. крб. Позалімітні витрати 8 тис. крб., конференція педагогів 5 тис. крб., опалення 7343 крб., освітлення 480 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 61, арк. 3–4]. При таких видатках на кінець 1949 р. на балансі ТІУКВ залишилось 7234 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 62, арк. 14]. Поточний рік характерний придбанням устаткування для функціонування ТІУКВ. На педагогічну виставку витрачено 22 902 крб. [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 62, арк. 3]. Акт проведення інвентаризації 24 грудня 1949 р. наведений у табл. 2.

Табл. 2

№	Назва	Кількість	Ціна в крб.	Загальна сума в крб.
1.	Письмовий столик	3	1100	1100
2.	М'яке крісло	2	150	300
3.	Крісло звичайне	2	30	60
4.	Шафа для книг	1	150	150
5.	Етажерка для книг	3	100	300
6.	Шафа для книг велика	1	800	800
7.	Буфет	2	2200 і 900	3100
8.	Пилка з двома ручками	1	430	430
9.	Портрет В. Молотова	2	1105	2210
10.	Чорнильниця	1	710 крб. 10 коп	710 крб. 10 коп
11.	Машинка письмова	1	14 300	14 300
12.	Портрети Й. Сталіна, В. Молотова, М. Хрушова, В. Леніна, Л. Кагановича	8	350	2 800
13.	Політбюро	1	480	480
14.	Стіл для виставки	2	190	380
15.	Крісла м'які	13	105	1365
16.	Портрет Й. Сталіна і В. Леніна в повний ріст	3	1432	4296
17.	Двотумбний письмовий стіл	2	1605 і 1215	2820
18.	Письмове приладдя	1	170	170
19.	Глобус	2	77	154
20.	Компас	1	10	10
21.	Макети вулканів	4	25	100
22.	Трибуна	1	327	327
23.	Фільмоскоп	1	250	250
24.	Діафільм	1	1 096	1 096
25.	Кіноекран	1	231	231
26.	Прапор	1	727	727
27.	Чорнильниця	3	105	315
28.	Прес-папє	4	8	32
29.	Попільничка	2	8	16
30.	Шахівниця	1	80	80
31.	Шафа для книг	2	228	456
32.	Стіл письмовий	2	680 і 1005	1685
33.	Червона скатертину	1	130	130
34.	Шафа для книг	2	308	616

35.	Фіранки	3	185	185
36.	Годинник на стіл	1	300	300
37.	Чорнильниця	3	32	96
38.	Килим	1	2055	2055
39.	Килим малий	2	480	480
40.	Радіопередач	1	475	475
41.	Друкарська машинка	1	1680	1680
42.	Портфель	1	180	180
43.	Рахунки	1	70	70
44.	Стенди	2	2500	2500
45.	Арифмометр	1	255	255
46.	Папір	1	216	216
47.	Вугілля	9 т.	250	2250
48.	Дрова	8 м ²	86	688
49.	Торф	15 т.	55	825
50.	Віники	13	6	78
51.	Стрічка для друкарської машинки	1	26	26
52.	Порошок чорнильний	1	15	15
53.	Папки	100	0,5	50
54.	Лампочки електричні	4	5	20
Разом				54042, 5

Інвентаризація проводилася за участі методистів – І. Великанова, М. Ковалевської, Е. Свириденка [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 62, арк. 7–10]. Загальна сума балансу матеріальних цінностей станом на грудень 1949 р. складала 54 042 крб. 50 коп. Ймовірно, така кількість стільців, шаф, вмістити на площі 35,25 м² задекларовану на 1949 р., не реально.

Узагальнюючи дані фіксуємо спільне використання майна інституту ОВНО. Офіційно майно було закріплене за інститутом, зазначене в документах з інвентаризації. Звідси впливає реальний стан матеріального забезпечення інституту який, можемо припустити надавав в користування своє майно ОВНО. Таким чином, реальне фінансове й матеріальне забезпечення в організації було не таким, яке значилося в інвентаризації, що не сприяло ефективній діяльності інституту.

У пояснювальній записці бухгалтера вказано причини розходження різних статей видатків. Економія за першою статтею через вакантну одну штатну одиницю. Фактичні витрати менші від касових, адже матеріали за статтею 3 не витрачено (цей факт засвідчує акт інвентаризації). Стаття 4 менша через, те що дебітором виступав обком комсомолу, а по стаття 6 перевитрати через рішення облвиконкому на 900 крб. Стаття 15 більша, адже по ній зазначали не хватку закладених коштів призначених на курси в сумі 1983 крб. 50 коп. дебітором виступала міжрайонна лісова база і тому по статті 12 економія [ДАТО, ф. 2062, оп. 1, спр. 62, арк. 17].

Можемо припустити, що деякі фінансові потреби «закривалися» облвиконкомом, а фінансування курсів залишалося проблемним. Питання штатних працівників теж не до кінця з'ясовано за звітними бухгалтер-

ськими документами. За бухгалтерськими звітами фіксується одна кімната, а подекуди взагалі не вказано, за документами перевірки констатують розміщення працівників закладу в двох кімнатах. Наявний інвентарний акт свідчить про значну кількість меблів, яку в дві кімнати фізично неможливо вмістити. Отже, знаходячись в одному приміщенні з ОВНО, інспекторами, іншими установами, матеріальні цінності могли закуплятися для іншої установи, а числитися за ТІ-УКВ, методисти якого займали дві посади.

Висновки. Отже, упродовж дослідженого періоду фінансовий стан ТІУКВ у бухгалтерських звітних документах покращувався. Заробітна плата методистів була стабільною, порівнюючи її з вартістю портрета Й. Сталіна у повний зріст – 1432 крб., фактично була мізерною. На 1948 р. половина методистів повністю або половину заробітної плати віддавали на купівлю облігації, що могло послужити поштовхом до сумісництва методистів, яке виявлено перевіркою.

Сумісництво, зафіксоване між методистами ТІ-УКВ та інспекторами ОВНО – це зловживання службовим становищем. Матеріально-фінансове становище із документів інвентаризації, бухгалтерських звітів, висновків перевірки, ілюструє задовільний рівень укомплектування, робочого місця працівникам, хоча всі наявні меблі у дві кімнати не вмішувалися. Документи свідчать про відсутність на робочому місці працівників, на що були причини: забезпечення приміщенням працівників, відсутність професійних кадрів, недофінансування курсів підвищення кваліфікації для учителів тощо. Створення декількох органів контролю безпосередньо пов'язано із нарощуванням існуючої системи влади та політикою партії, що було закономірним явищем в означений період.

Список використаних джерел

- Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф. 2062, оп. 1. спр. 5, на 1 арк.
 ДАТО ф. 2062, оп. 1., спр. 6, на 22 арк.
 ДАТО ф. 2062, оп. 1., спр. 7, на 10 арк.
 ДАТО ф. 2062, оп. 1., спр. 12, на 4 арк.

ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 13, на 16 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 15, на 8 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 19, на 7 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 24, на 6 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 44, на 10 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 45, на 16 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 58, на барк.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 61, на 6 ark.
ДАТО ф. 2062, оп. 1., spr. 62, на 18 ark.

Дрогобицький І., 2009. Ідеологічний аспект діяльності установ післядипломної педагогічної освіти у західноукраїнському регіоні 1939 – 1950 рр. (на прикладі Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти), *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*, вип. 24, с. 110–119.

Кравчук Л., 2015. Радянська освіта Тернопільщини в 40-х роках. Ідеологічні і методичні аспекти, *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.*, вип. 99, с. 39–41.

Мартинів М., 2022. Особливості становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (перша половина 40-х рр. ХХ ст.), *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, том 33 (72) № 3, с. 69–77.

Ольховик Л., 2020. Історія Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського в особах її очільників (до 80-річчя з нагоди його заснування), *Сіверянський літопис*, вип. 3, с. 174–190.

Примакова В., 2012. Робота інститутів удосконалення кваліфікації учителів у 40-ві роки ХХ століття, *Педагогічний альманах*, вип. 16, с. 284–291.

References

- Derzhavnyj arkhiv Ternopiljskoi oblasti (DATO), f. 2062, op. 1. spr. 5, na 1 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 6, na 22 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 7, na 10 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 12, na 4 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 13, na 16 ark.
DATO, f. 2062 op. 1, spr. 15, na 8 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 19, na 7 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 24, na 6 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 44, na 10 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 45, na 16 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 58, na 6 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 61, na 6 ark.
DATO, f. 2062, op. 1, spr. 62, na 18 ark.
Drohobycykj I., 2009. Ideologichnyj aspekt dijalnosti ustanov pisljadyplomnoji pedagoghichnoji osvity u zakhidnoukrajinsjkomu regioni 1939 – 1950 rr. (na prykladi Ivano-Frankivskogho oblasnogho instytutu pisljadyplomnoji pedagoghichnoji osvity) [Ideological aspect of institution activity of postgraduate pedagogical education in the West-Ukrainian region in 1939–1949 (following the example of Ivano-Frankivsk Regional Institute of postgraduate pedagogical education)], *Problemy ghumanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh pracj DDPU imeni Ivana Franka. Serija Istorija*, vyp. 24, s. 110–119. (in Ukrainian).
Kravchuk L., 2015. Radjanizacija osvity Ternopiljskoho regionu v 40-tyh rokakh. Ideologichni i metodychni aspekty [Sovietization of Ternopil to education in 40's years: ideological and methodological aspects], *Ghileja: naukovyj visnyk: zb. nauk. pr.*, vyp. 99, s. 39–41. (in Ukrainian).
Martyniv M., 2022. Osoblyvosti stanovlennia i funktsionuvannia Ternopilskoho instytutu udoskonalennia kvalifikatsii vchyteliv (persha polovyna 40-tyh rr. XX st.) [Specifics of the establishment and functioning of the Ternopil Institute for the Improvement of Teachers Qualifications (first half of 1940s of the XXth century)], *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serija: Istorychni nauky*, tom 33 (72) № 3, s. 69–77. (in Ukrainian).
Oljkhovyk L., 2020. Istorija Chernihivskogho oblasnogho instytutu pisljadyplomnoji pedagoghichnoji osvity imeni K. D. Ushynskogho v osobakh jiji ochiljnykiv (do 80-rychchja z naghody jogho zasnuvannja) [History of Chernihiv Regional Postgraduate Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushinsky in the persons of its leaders (to the 80th anniversary of its founding)], *Siverjanskyj litopys*, vyp. 3, s. 174–190. (in Ukrainian).
Prymakova V., 2012. Robota instytutiv udoskonalennja kvalifikacii uchyteliv u 40-vi roky XX stolittja [Work institutes for advanced training of teacher in the 1940-ies of XX century], *Pedagoghichnyj aljmanakh*, vyp. 16, s. 284–291. (in Ukrainian).

Mariia Martyniv

obtaining third-level higher education, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

FEATURES OF THE FINANCIAL AND MATERIAL POSITION OF THE TERNOPIL INSTITUTE OF TEACHER QUALIFICATIONS IMPROVEMENT 1945 – 1950

The article is devoted to analyzing the peculiarities of the change in the financial situation of the Ternopil Institute for the Improvement of Teacher Qualifications (hereinafter - TIITQ), the provision of advanced training courses with a material base, premises, and salaries during the period under study. Changes in the staff composition of the institute's employees, the reasons for combining positions, the peculiarities of taxation of methodologists, etc., are monitored here. Archival materials have preserved documents on the estimated financing of TIITQ with an indication of

each expense item. The outlined research problems are in demand in studying the place and role of postgraduate education institutes in the Ukrainian SSR using the example of the Ternopil institution of this type and its financial component. The institution's foundation of postgraduate education became the basis of its long-term functioning. Good fundraising can be traced from 1945 to the beginning of the 1950s, dictated by the functions assigned to it: control and severe political and ideological agitation of the educational environment. However, there is evidence of abuse of office. The opinion is substantiated that the recorded facts indicated the lack of reaction of the authorities and contradicted them for various reasons, such as inadequate material support and personnel shortage. In the article, we pay special attention to the payment of lectures, travel expenses, and purchasing ideological books, posters, and other party products. Additional finances are traced through separately paid lectures at regional bush meetings, methodical developments, detachments, etc. A system of controlled purchase of bonds in the amount of a monthly salary, additional separate financing of mass events. Adequate funding increased yearly, which was recorded in cash books, accounting reports of TIITQ, etc.

Keywords: Ternopil Institute of Teacher Qualification Improvement, salary, financing, material and financial situation, taxes.

ОСОБЛИВОСТІ ОСТАННЬОЇ СТАЛІНСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ НА ЗАКАРПАТТІ (ВИБОРИ ДО МІСЦЕВИХ РАД 22 ЛЮТОГО 1953 р.)

Василь Міщанин

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 56031499200

Researcher ID: AAY-5123-2021

<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

У статті досліджується остання сталінська виборча кампанія на Закарпатті – вибори до місцевих рад, які були проведені 22 лютого 1953 року, за декілька днів до смерті радянського диктатора. На відміну від перших двох хвиль радянських виборів у краї 1946 – 1947 рр. і 1950 – 1951 рр. вона вже відбулася без якихось ексцесів для влади. Впродовж цього часу більшовикам вдалося цілковито радянлізувати Закарпаття, що проявилось у проведенні кадрової політики, яка в першу чергу спиралась на перевірку «ідейної вірності» комуністам, чисельні агітаційно-пропагандистським заходами, жорстку цензуру, репресивну політику. Ці фактори невдовзі дали свої результати. Радянська влада вже без особливих труднощів домоглася на виборах заповітних «99,9%». У статті висвітлюється перебіг виборчої кампанії: робота виборчих комісій (плани заходів та їхню реалізацію, звіти про їх виконання), процедура висунення кандидатів, завдання агітаційно-пропагандистської роботи для агітаційних груп, пунктів і окремих агітаторів (проведення читання лекцій, доповідей бесід, читок газет і журналів) інструкції місцевій пресі, радіо, клубам і бібліотекам), виборчий ритуал в день виборів (прихід на виборчу дільницю задовго до її відкриття, почесні голосування найбільш достойних виборців, виголошення патріотичних промов в честь Комуністичної партії, Радянського уряду і «великого вождя народів товариша Сталіна», звіти про виконання соціалістичних зобов'язань та обіцянки в майбутньому їх перевершити) та інші атрибути «всенародного свята». Відзначимо й те, що відпрацьовані владою в часи сталінізми механізми проведення виборів і нав'язані населенню виборчі традиції проіснували майже до розпаду Радянського Союзу.

Ключові слова: вибори, виборчі комісії, голосування, агітація, комуністи, Закарпатська область, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Після вигнання Червоною армією угорських окупантів з території Закарпаття восени 1944 р. край поступово радянлізується. У Закарпатській Україні (1944 – 1945) керівним органом стала Народна Рада, а органами місцевого самоврядування народні комітети. Завдяки присутності військ Червоної армії, соціальної демагогії влади в цих органах місцевої влади захоплюють представники Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ), які орієнтувалися на Москву і нерідко виконували накази і розпорядження командування збройних сил СРСР. Із управлінських посад витісняють старих службовців. Після підписання Договору про входження Закарпаття до складу Української РСР контроль силових структур над органами Закарпатської України ще більше посилюється. Нова влада перекреслила сподівання на повернення «чеського плюралізму» з розгалуженою багатопартійною системою. Натомість формувалась однопартійна модель державного управління.

Створена 19 жовтня 1944 р. на установчій конференції в м. Мукачево Комуністична партія Закарпатської України, що стала правонаступницею Закарпатського крайового комітету Комуністичної партії Чехословаччини 1921 – 1938 років проіснувала трохи більше року. Вже 15 грудня 1945 р. вона «вливається» до складу ВКП(б). Таким чином відбулася уніфікація партійної системи Закарпатської України з партійною системою Радянського Союзу. А невдовзі перестала існувати і сама Закарпатська Україна. 22 січня 1946 р.

Президія Верховної Ради СРСР затвердила подання Президії Верховної Ради Української РСР про утворення Закарпатської області. Загальнодержавна радянська політична система стає домінуючою.

Актуальним постало питання легітимізації радянської влади через вибори. Вже у 1946 р. на Закарпатті відбулися вибори до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.), а наступного, 1947 р. до Верховної Ради УРСР (лютий 1947 р.) і місцевих Рад депутатів трудящих (грудень 1947 р.). Вони стали перевіркою проведеної роботи Комуністичною партією, місцевими органами влади, командуванням Червоної армії та співробітниками державної безпеки [Міщанин, 2018, с. 178–179]. Можемо погодитися з твердженням сучасних українських дослідників, які займалися аналізом перших двох повоєнних виборчих кампаній до облрад: «після 1950 р. такої кількості звітної інформаційної документації, як під час виборів 1947 р. та 1950 р., вже ніколи не створювалося» [Молдавська, 2010, с. 500–501]. Друга хвиля повоєнних виборів відбулася у 1950 р. – до ВР СРСР і місцевих рад та 1951 р. до ВР УРСР. Вибори 1953 р., до обласних та міських рад, відбулися за два тижні до смерті Сталіна. Таким чином, за період 1946 – 1953 р. на Закарпатті відбулося 7 потужних виборчих кампаній.

Аналіз досліджень. Українські історики приділяли першим повоєнним виборам значну увагу. Зокрема, загальноукраїнський контекст виборів представлено в кількох наукових публікаціях В. Даниленка

[Даниленко, 2010], В. Крупини [Крупина, 2005; Крупина, 2008; Крупина, 2010;]. З позицій повсякденної історії описав повоєнні радянські вибори С. Єкельчик. Спочатку в електронному виданні «Historians.in.ua» опубліковано його наукову статтю [Єкельчик, 2014] – перекладену частину з англійської мови монографії випущеної у 2014 р. [Yekelchuk, 2014]. У 2018 р. монографія перевидана українською мовою [Єкельчик, 2018]. Два розділи роботи присвячені радянським виборам – «Товариш агітатор», «День виборів».

Дослідники виборчих кампаній на західноукраїнських землях у більшості дивляться на них крізь призму національно-визвольної боротьби ОУН-УПА [Деревінський, 2001; Дмитерко, 2003; Ільницький, 2012; Стародубець, 2016], репресивної політики органів державної безпеки [Жив'юк, 2018], а також аналізують політичні настрої західних українців [Стасюк, 2019].

Повоєнні вибори в Закарпатській області досліджували І. Шершун, В. Делеган [Шершун, Делеган, 1998], М. Макара [Макара, 2003]. В. Міщанин вивчав виборчі кампанії 1946 – 1953 рр. контексті радянської Закарпаття. Загальну характеристику виборчих перегонів висвітлено ним у колективній монографії «Повсякденне життя населення західних областей України у перші повоєнні роки (1944 – 1953)» за редакцією В. Ільницького [Міщанин, 2021]. Окремі дослідження присвячені виборам союзного [Жулканич, Міщанин, 2015] (співавтор Н. Жулканич), республіканського [Міщанин, 2015а] та місцевого рівнів [Міщанин, 2015]. Загальний аналіз радянських виборів зробили Р. Офіційський [Офіційський, 2010], Ю. Остапець та М. Токар [Остапець, Токар, 2009].

Постановка цілей. Метою нашого дослідження є висвітлити останню сталінську виборчу кампанію в Закарпатській області, яка відбулася у лютому 1953 р., за кілька днів до смерті диктатора. Останні сталінські вибори на Закарпатті пройшли без якихось ексцесів для їх організаторів. Слід сказати, що радянська влада добилася потрібних результатів голосування ще у другу хвилю виборчих кампаній 1950 – 1951 рр., коли 99,9% «трудящих» краю віддавали свої голоси за «блок комуністів і безпартійних». Мова хіба що йшла про кілька сотих відсотків які відділяли більшовиків від 100% результату. Так, у виборах до місцевих Рад, які пройшли 17 грудня 1950 р., маємо такі результати голосування: до обласної ради явка виборців становила 99,99% проголосували за – 99,98; до окружних рад відповідно 99,98% і 99,99%; до міськрад: явка – 99,97%, «за» – 99,94%; до селищних явка – 99,98%, «за» – 99,96%; до сільських рад: явка – 99,99%, «за» – 99,98% [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1324, арк. 21]. Під час виборів до Верховної Ради УРСР, які відбулися за два роки до цього (25 лютого 1951 р.), явка виборців, а також відсоток тих, які проголосували за комуністів становили 99,99% [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1578, арк. 50].

Виклад основного матеріалу. Подібна картина вимальовувалася і на цих виборах. Наприклад, тільки 7 виборців, які проголосували по Берегівському округу проти кандидатів в обласну Раду депутатів трудящих не дозволили округу дати 100% (явка – 99,99%, «за» – 99,98%). Зате села округу проголосували сто-

відсотково, цим самим «продемонстрували свою любов і відданість своїй Батьківщині, своїй партії Леніна-Сталіна» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 6–7].

Цьому результату передувала проведена значна організаційна та агітаційно-пропагандистська робота комуністів в Закарпатській області. Тільки план заходів з приводу місцевих виборів містив 53 пункти і був надрукований на 9 сторінках. Він передбачав «практичні заходи з проведення організаційної і масово-політичної роботи в містах і округах області» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 1].

Перед секретарями первинних партійних і комсомольських організацій ставилися завдання з проведення виборів із чіткою прив'язкою до календарного їх виконання та призначенням відповідальних за підготовку і проведення. Окрім технічних питань, пов'язаних з виборами, як от формування комісій, висунення кандидатів, формування виборчих дільниць поставали завдання агітаційно-пропагандистської роботи: роботи агітаційних груп і пунктів, проведення читання лекцій, доповідей бесід, читок газет і журналів; інструкцій місцевій пресі і бібліотекам тощо.

Інформаційним засобом, зокрема, давалися вказівки «широко висвітлювати на сторінках обласних, окружних і політвідділівських газет і радіопередачах кращий досвід агітаційно-пропагандистської роботи в період підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих. Публікувати статті про конституцію СРСР, про виборчий закон, про радянську демократію та про її переваги перед демократією буржуазною, про рішення XIX з'їзду КПРС, виступі товарища Сталіна на з'їзді і геніальному творі Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», про морально-політичну єдність радянського суспільства, дружбі народів СРСР, про партію Леніна-Сталіна – вихователя і організатора радянського народу в боротьбі за перемогу комунізму, про В. І. Леніна та Й. В. Сталіна – організатора і вождя Комуністичної партії і Радянської держави, про успіхи, яких досяг радянський народ у всіх галузях господарського і культурного будівництва, про завдання трудящих в боротьбі за дострокове виконання п'ятого п'ятирічного плану, про повсякденну турботу партії і уряду за поліпшення матеріального благополуччя і культурного рівня радянського народу, про Радянського союзу за тривкий і тривалий мир, за згуртування сил миру, демократії і соціалізму, проти паліїв нової війни, про агресивні плани американо-англійських імперіалістів, про тяжке становище трудящих в капіталістичних країнах, про успіхи країн народної демократії в будівництві соціалізму. Розгорнути на сторінках газет широку агітацію за кандидатів у депутати в місцеві Ради депутатів трудящих» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 8].

На цих виборах працювало 18 386 агітаторів на 632 агітпунктах (560 в селах, 41 в окружних центрах, 73 у військових частинах [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 12]). У м. Ужгороді міськком партії підібрав і затвердив на бюро 16 завідувачів агітпунктів, узгодивши з ними «питання агітаційно-масової роботи серед виборців на дільницях». 27 грудня 1952 р. з керівниками агітколективів проведено нара-

ду в зв'язку з підготовкою до виборів у місцеві ради. До 3 січня 1953 р. були підготовлені і відкриті агітаційні пункти. Тут проведено збори секретарів парторганізацій між якими було розподілено дільниці для агітації, поставлені завдання і розроблено конкретні плани роботи агітпунктів. Агітколлективи були посилені «за рахунок кращих товаришів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 1].

На агітпунктах постійно проводились семінари агітаторів. Так, на агітпункті № 5 відбувся семінар на тему: «Радянська виборча система – сама демократична в світі», на агітпункті № 6 – «Завдання агітаторів з роз'яснення рішень XIX з'їзду партії і радянської виборчої системи серед виборців», на агітпункті № 7 – «Рішення XIX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і завдання агітаторів». Крім цього на зібранні 80 агітаторів агітпункту № 6, з доповіддю виступив «т. Головадський з лекцією про радянський виборчий закон» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 1–2].

Нерідко агітаторами працювали студенти державного університету – «т. Шутко, Ковалевська, Лагойда систематично проводять з виборцями бесіди про історичні рішення XIX з'їзду партії. Агітатори тт. Хланта, Панченко та інші провели з виборцями бесіди на теми «Виборча система Радянського Союзу», «Депутат – слуга народу», «Права і обов'язки громадян СРСР» та інші» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 2].

Робота агітаторів контролювалася партійними чиновниками. Так, обласними партійними чиновниками встановлено, що у Свалявському окрузі робота з агітаторами в ряді сіл проводиться не систематично. А не отримуючи відповідної допомоги агітатори «агітаційної роботи не проводять» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 36]. Так, в селі Керецьки агітколлектив налічував 60 агітаторів, але більше половини з них не знали складу його учасників. Подібною була ситуація в селах: Свалява, Чинадієво, Сусково, М. Мартинка, Неліпино, Плоске.

У с. Люта Великоберезнянського округу пролунали і незручні для агітаторів питання від виборців: «Чому відізвили Кеслера з кандидатів у депутати?», «Коли проплатять трудовні у нашому колгоспі?», «Чому зараз мука є, а недавно ще не було?» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 28].

Також перевірялася робота дільничних виборчих комісій. Зокрема, перевіркою встановлено, що в Іршавському окрузі в селах Ільниця, Заріччя, Довге комісії працювали добре: щомісячно складали план роботи, регулярно проводили засідання, брали участь у «господарсько-масових заходах поставлених перед сільрадами партією та урядом». Разом з тим, в селах Чорний Потік, Білки, Лисичево робота таких комісій перебувала в «запущеному стані». В селі Лисичево, зокрема, не виконувався закон про всеобуч, а «голова сільради тов. Пальок часто буває на роботі в нетверезому виді» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 13].

Партфункціонери знову мали копітку роботу з формування списків кандидатів у депутати та резерву обласного, окружного і міського рівнів. Редагуванню партійних чиновників піддався «Список кандидатів у депутати Закарпатської обласної ради депутатів трудящих». Без якихось пояснень з попереднього списку,

який мав іти на узгодження в обком, викреслено депутату минулого скликання, українку, робітницю, члена ВЛКСМ Софію Качур, натомість вписано українку, робітницю, члена ВЛКСМ Олену Шебелу. Військовослужбовця, росіянина, генерал-майора Степана Гладишева та службовця, українця Юрія Ільницького замінили відповідно службовцем, українцем Борисом Гультаєвим та військовослужбовцем, грузином, генерал-майором Олексієм Інаури. З резерву керівного складу Закарпатської обласної ради викреслено голову облплану, який мігив на посаду першого заступника голови облради – Дмитра Бондаренка та голову Тячівського окрвиконкому, який мав обійняти посаду секретаря облвиконкому – Андрія Шекету [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 18–9, 21].

Без особливих зауважень сформовано «Резерв на висунення головами, заступниками і секретарями окрвиконкомів в новий склад міських і окружних рад депутатів трудящих». Він піддався хіба що технічним правкам завідувача відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів Закарпатського обкому КП(б)У М. Чарцева.

На 17 січня 1953 р. на 142 зібраннях з висунення кандидатів (присутні 41 195 людей, виступила 981 людина) було висунуто 67 із 70 кандидатів у депутати обласної ради. 350 зборів проведено з висунення кандидатів до окружних рад. Їх відвідали 85 760 осіб, виступило 1 559 учасників. На цих зборах висунуто кандидатами в окружні ради 384 (стільки ж довірених осіб) із планованих 638 [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 32]. У Іршавському районі рапортували, що реєстрація кандидатів у депутати обласної і окружної ран відбулася своєчасно і «значно поліпшено якісний склад» в порівнянні з 1951 р. Проте, «в Іршавську окружну раду депутатів трудящих висунута тов. Виходцева, зав. загальним відділом, чоловіка якої засуджено» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 44].

До якісного складу в окружні ради в партійних чиновників виникло більше зауважень. Ось їх пропозиції: «мало радянських працівників» (Ужгородська міськрада), «зменшити б/п., збільшити працівників літер. й мистецтва, збільшити спец. промисловості і транспорту» (Мукачівська міськрада), «збільшити молодь (багато стариків), зменшити початкову освіту, збільшити робітників (за рахунок ст. Чоп, збільшити радянських працівників і спеціалістів промисловості)» (Ужгородська окррада), «збільшити спеціалістів промисловості і с/г, поліпшити склад по освіті» (Берегівська окррада), «зменшити з початковою освітою, збільшити колгоспників, включити спеціалістів с/г /зовсім відсутні/» (Воловецька окррада), «збільшити українців /68%/ зменшити с початковою освітою, включити працівників науки, літератури і мистецтва», «зменшити б/п і поліпшити віковий склад, збільшити колгоспників і представників інтелігенції. Включити спеціалістів с/г» (Волівська окррада), «мало жінок /23%/, збільшити вищу освіту, збільшити колгоспників і робітників, збільшити працівників народної освіти» (Рахівська окррада) [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 59–60] та ін.

В окремих випадках, при виборах депутатів до місцевих рад рекомендовані окружками партії канди-

дати в депутати сільських Рад на виборцями не були підтримані, вони висунули свої кандидатури. Подібні «інциденти» сталися в с. Підполоззя Воловецького округу, с. Репинне, В. Студене Волівського округу. В останньому із 9 рекомендованих кандидатур пройшло тільки 7 [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 66].

У Свалявському окрузі також кандидати в депутати підбирались абияк. Серед кандидатів виявились особи «не вношаючи цієї високої довіри». Тільки по селу Чинадієву при розгляді кандидатур в депутати сільської ради на засіданні бюро обкому партії замінили 8 людей як «недостойних». Свалявському окружкому прийшлося навіть піти на порушення закону, рекомендувавши 15 кандидатів у депутати зі складу виборчих комісій. Щоправда це швидко виправили, замінивши їх новими членами комісії [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 87].

Критикували й агітатора с. Синевир Суботу, що той працюючи завідувачем сільської бібліотеки і будучи членом ВЛКСМ «систематично відвідує церкву і читає там для вірників “Псалтирь”, вдома має не зареєстрований радіоприймач і систематично слухає “Голос Америки”». А в селі Ростока цього ж округу директорка НСПХ Хромова, коли до неї звернувся секретар парторганізації колгоспу ім. Леніна Лешенда з проханням прочитати лекцію про XIX з’їзд партії, заявила: «Для таких баранів, як ви /мається на увазі колгоспники/ читати лекцію не буду» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 68]. Нам невідомо чим закінчилися вказані випадки.

Як відбувався виборчий процес прослідкуємо на прикладі Волівського округу. Після публікації Указу президії Верховної Ради УРСР про проведення виборів у місцеві Ради депутатів трудящих та типової інструкції з обкому окружком затвердив на засіданні окружкому партії затверджено план заходів з поліпшення організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи в зв’язку з виборами. 25-26 грудня при окружкомі партії проведені інструктивні наради партійно-радянського активу, які мали йти в села «для надання практичної допомоги» первинним парторганізаціям і сільрадам в підготовці виборів. 27 грудня 1952 р. Волівським окружкомом проведено інструктивні наради з секретарями первинних парторганізацій. Паралельно виконком провів інструктивні наради з головами і секретарями сільських рад. З 5 по 14 січня 1953 р. у всіх первинних парторганізаціях відбулися партійні збори, головним питанням яких стало «Про завдання партійних організацій у зв’язку з виборами у місцеві Ради депутатів трудящих». До 25 грудня 1952 р. в окрузі закінчено роботу з «підбору кандидатів» до складу окружних виборчих комісій, а до 26 грудня сформовані самі округи, підібрані кандидати в окружні (територіальні) та дільничні виборчі комісії [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 61]. Після розгляду персонального складу комісії на бюро окружкому КП України, а опісля «висунення їх на загальних зборах трудящих» матеріали про це «для інформації всіх трудящих» опубліковані в окружній газеті «Червона Зоря» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 62].

8-10 січня 1953 р. в окружкомом проведено семінари голів і секретарів сільських рад з питання вивчення «Положення про вибори в обласні, районні, міські,

сільські і селищні Ради депутатів трудящих Української РСР», а також зі складання списків виборців.

З 15 по 17 січня проходили загальні збори з висунення кандидатів в депутати облради. 18 січня проведені окружні передвиборчі наради. Розпочалось висунення кандидатів до окружних, селищної і сільських рад. На бюро Волівського обкому двічі слухалось звіти секретарів парторганізації у зв’язку з виборами. Окружком здійснював заходи з «поліпшення роботи агітколлективів, мобілізації сільської інтелігенції, жінорад і культурно-освітніх закладів округу для розгортання масово-політичної роботи серед населення».

За два місяці агітаторами Волівського округу проведено 6 902 бесіди, 7 408 «голосних читок газет», які охопили 26 803 виборців. А силами лекторів окружного центру і лекторами сільських лекторіїв, ще додатково прочитано 523 лекції на яких було присутніми 16 455 колгоспників і лісорубів». Остання цифра, щоправда викликала підозри у обкомівського партійного чиновника, який зробив свої підкреслення тексту [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 63].

Основними питаннями масово-політичної роботи стали вивчення і пропаганда рішень і матеріалів XIX з’їзду КПРС, роботи Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», «Положення про вибори...». До прикладу, в Перечинському окрузі проведено куштові семінари агітаторів у селах Порошково, Дубриничі і Ремети, де прочитано лекцію «П’ятирічний план – великий крок на шляху до комунізму» та проголошено доповідь «Завдання агітаторів в проведенні агітаційної роботи в період підготовки і проведенні виборів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 84].

Передовиками області в честь виборів беруться нові зобов’язання: лісоруби Великоберезнянського лісгоспу Василь Митро та Петро Юрцега виконати денні норми на 150 % і вище, свинарка колгоспу ім. Ватутіна Ганна Русина – виростити 25 ділових поросят від кожної свиноматки (попередній рекорд – 22), доярка колгоспу шлях до комунізму Єлизавета Веселовська – надоїти 500 л молока від кожної корови в стійбищний період. Артелі «Шлях до комунізму», ім. Ілліча, «Вільна Верховина» Великоберезнянського округу – підготувати насіння, відремонтувати сільськогосподарський реманент, «заготовити місцеве добриво» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 14]. Колгоспники колгоспу «Нове життя» с. В. Ворота гірського Воловецького округу (голова колгоспу Малярчинець, секретар парторганізації Михайлов) взяли зобов’язання в честь виборів до 22 лютого закінчити підготовку до весняно-польових робіт (до 1 лютого закінчити очистку насіння, довівши його до посівних кондицій (!!!), до 10 лютого вивести в поле «місцеве» і мінеральне добриво, до 15 лютого відремонтувати сільськогосподарський інвентар, поліпшити догляд за худобою, виконати план осінньо-зимових лісозаготівель, зокрема трудгужповинності) [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224, арк. 64]. Окремі колгоспниці Анна Гичка (колгосп «Комунар» с. Річка Волівського округу) та Марія Ломпа (колгосп ім. Молотова цього ж округу) взяли зобов’язання в честь виборів до місцевих рад поліпшити догляд за продуктивною худобою і надоїти від кожної закріпленої за ними корови 1800-2000 літрів молока [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224,

арк. 65].

На цих виборах вдруге прозвучали «цінні пропозиції» від виборців. Так, у Великоберезнянському окрузі селяни с. Черногорова просили владу побудувати міст через річку, яка розділяла село, поліпшити постачання села хлібом та товарами масового вжитку. Мешканці с. Люта – побудувати 2 лазні, відремонтувати дорогу, відкрити автобусний рейс В. Березний – Люта. Подібні пропозиції з побудови колодязів, клубів, лазень, пекарень, шкіл внесли селяни Ужка, Гусного, Сухого, В. Бистрої, Руської Мочарі [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 12].

В день виборів одноосібник с. Липецька Поляна Хустського округу П. Турзай, який прийшов на виборчу дільницю в 1 годину ночі заявив, що в цей день хоче вступити до місцевого колгоспу. Також подали заяви до колгоспу 24 одноосібники с. Кошельово, 4 селяни с. Нанково, 3 – с. Іза цього ж округу [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 209].

Голосування у день виборів розпочалося з самого ранку. Так, у Берегівському окрузі на виборчі дільниці задовго до початку голосування прийшло понад 4 тисячі виборців. На 7 годину виборці сіл Грабарєво та Гомок проголосували стовідсотково.

Вже виборчим ритуалом стало те, що «з початком голосування, виборці, опускаючи бюлетені у виборчу урну багато проголошували патріотичних промов в честь Комуністичної партії, Радянського уряду і великого вождя народів товариша Сталіна» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223, арк. 4].

В с. В. Лучки Мукачівського округу в ніч перед виборами прибула делегація на чолі з Героєм Соціалістичної Праці, головою колгоспу «Труд» Загорського району Московської області Хреновим для перевірки договору про соціалістичне змагання за 1952 р. О 5 годині ранку на мітинг зібралося понад 700 виборців. «Сьогодні трудящі Закарпаття, як і трудящі Московської області, проводять вибори в місцеві ради. Радянські люди в цей день віддадуть свої голоси за велику дружбу народів нашої країни, за розквіт нашої Батьківщини, за комуністичну партію, за великого і рідного товариша Сталіна» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 4], – висловився на зібранні гість.

В день виборів виборці також вважали за потрібне взяти привселюдно на себе соціалістичні зобов'язання. Так, «кращий стахановець Рахівської картонної фабрики тов. Міронов», голосуючи за «творця нашої прекрасної Батьківщини товариша Сталіна» пообіцяв виконати денну норму на 200%. Ланкова колгоспу ім. Сталіна с. Сторожниця Ужгородського округу Марія Словян взяла зобов'язання виростити по 100 ц кукурудзи з гектара. Лісоруб Свалявського ліспромгоспу Георгій Фотул взявся щоденно виконувати норму на 160% [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 8–9].

На 14 годину 22 лютого 1953 р. із загальної кількості попередньо внесених до списків 504 260 виборців, проголосувало 495 698, або 98,3% виборців. Повністю закінчили голосування Волівський, Воловецький, Мукачівський, Ужгородський, Іршавський округи. Із 704 виборчих дільниць закінчили голосування на 652 дільницях, а на 20 годину проголосували вже усі дільниці. Загалом по області за уточненими спис-

ками проголосувало 505 279 (99,98%) виборців [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 1, 7, 10].

Опускаючи свій бюлетень до скриньки учениця 10 класу ужгородської школи, комсомолка Ріта Кожевнікова, сказала: «В моєму житті сьогодні велике і радісне свято. Я молода громадянка Радянського Союзу вперше приймаю участь у голосуванні. Я щаслива, що живу в країні, яка під керівництвом комуністичної партії і великого Сталіна буде комуністичне суспільство. Мене виховав комсомол, про нас, молодих громадян, повсякденно піклується наш любий вчитель товариш Сталін. І сьогодні мені хочеться сказати велике спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе і радісне життя. Я віддаю свій голос за кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 14]. Це були останні «сталінські» вибори на Закарпатті. Турбота Сталіна за щастя своїх співгромадян тривала ще 10 днів.

Партійний чиновник у звіті про ці вибори відзначав, що день виборів перетворився на «всенародне свято», де «на дільницях читаються лекції, доповіді, проводяться бесіди, виступають гуртки художньої самодіяльності, молодь співає натхненні пісні про прекрасну Батьківщину, про великого і любимого товариша Сталіна» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 7].

Виявлені на бюлетенях написи також засвідчили, що мешканці краю адаптувались до радянської виборчої системи і писали те, що було дозволено і влада хотіла читати: «Слава великому Сталіну!», «Голосуючи за вірну дочку народу т. Епереші, я голосую разом з тим за рідного, любимого Й. В. Сталіна, за мир у всьому світі», «Я голосую за щастя всіх людей, за вогні електростанцій, за зелені гаї і сади в пісках і пустинях, за світові будівництва» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 143] (Севлюшський округ); «Голосую за блок комуністів і безпартійних, за великого Сталіна, за мир у всьому світі», «Бажаю багатьох, багатьох років життя товаришу Сталіну на благо і щастя нашого народу і всього прогресивного людства» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 151] (м. Ужгород). На кількох бюлетенях виявлених у виборчих скриньках на дільницях м. Ужгорода виявлено «нетипові» написи. Зокрема 2 написи на бюлетені кандидата в депутати Половки: «Тов. Половка! Відкиньте бюрократизм, вивчайте рішення XIX з'їзду КПРС» та «Наказ депутату – бути депутатом ленінського стилю, піклуватися про потреби і турботи трудящих і не бути бюрократом». Ще на одному бюлетені з п'ятої виборчої дільниці написано: «Більше м'яса та масла» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225, арк. 152].

Висновки. Вибори до місцевих Рад відбулися за декілька днів до кончини Й. Сталіна 22 лютого 1953 р. На відміну від першої хвилі сталінських виборів у краї 1946 – 1947 рр. вони вже відбулися без особливих труднощів та ексцесів для влади. Радянська влада, яка вже укріпилась у краї, вже без особливих труднощів добилася на виборах заповітних «99,9%». Відзначимо й те, що відпрацьовані владою в часи сталінщини механізми проведення виборів і нав'язані населенню виборчі традиції проіснували майже до розпаду Радянського Союзу.

Список використаних джерел

Архівні документи

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. П-1, оп. 1, спр. 1324. Списки ответственных за информацию в городах и округах оперативной сводки о ходе голосования, итоговых данных о результатах выборов в местные Советы депутатов трудящихся (13.12.1950 – 17.12.1950), на 21 арк.

ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1578. Информации, справки обкома партии ЦК П(б)У об агитационно-массовой работе по подготовке к выборам в Верховный Совет УССР и Народных судов УССР (09.01.1951 – 01.12.1951), на 176 арк.

ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2223. Информации, справки горкомов, окружкомов партии об агитационно-массовой работе в период подготовки и проведения выборов в местные Советы депутатов трудящихся. О работе агитпунктов Великоберезнянского и Тячевского округов (05.01.1953 – 28.02.1953), на 112 арк.

ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2224. Информации справки работников отдела о подготовке к выборам в местные Советы депутатов трудящихся (29.12.1953 – 26.01.1953), на 99 арк.

ДАЗО, ф. П-1, оп. 1, спр. 2225. Оперативная информация горкомов, окружкомов партии о ходе и итогах выборов в местные Советы депутатов трудящихся (25.02.1953), на 166 арк.

Література

Yekelchuk, S., 2014. *Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War*, Oxford University Press, ISBN: 9780199378449; 288 pp.

Даниленко, В., 2010. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина XX ст.), *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 36, с. 88–125.

Деревінський, В., 2001. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році, *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний, науковий і літературний місячник. Кн. 12, с. 64–71.

Дмитерко, О., 2003. ОУН-УПА і вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 року, *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентіві України*. Вип. 3, Львів, с. 105–112.

Скельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyi-kandydat-i-ioho-vernii-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-voevoennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

Скельчик, С., 2018. *Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни*, К.: Laurus, 306 с.

Жив'юк, А., 2018. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області), *Військово-науковий вісник*, № 30, с. 13–23.

Жулканич, Н., Міщанин, В., 2015. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.), *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки. Вип. 13, с. 52–60.

Льницький, В., 2012. Вибори до Верховних рад СРСР (1946 р., 1950 р.) і УРСР (1947 р., 1951 р.) як одна із форм радянзації у Карпатському краї ОУН, *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XVI. Дрогобич: Коло, с. 361–383.

Крупина, В., 2005. Вибірчі кампанії в УРСР 1946 – 1947 рр. та політичні настрої населення, *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, с. 360–368.

Крупина, В., 2008. Політичні події у період голоду 1946 – 1947 рр. в оцінці населення УРСР, *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, Вип. 13, Київ, с. 265–270.

Крупина, В., 2010. Партійно-державна номенклатура повоєнної України, *Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*, Т. 1, Київ, с. 139–176.

Макара, М., 2003. Формування органів влади на місцях. Вибори до Верховних Рад СРСР та УРСР, *Нариси історії Закарпаття*. Том III (1946 – 1991), Ужгород, с. 35–43.

Міщанин, В., 2015. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточна легітимізація радянської влади, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 1, ч. 1, с. 73–78.

Міщанин, В., 2015а. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати, *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського*, Історичні науки, № 2, с. 54–62.

Міщанин, В., 2018. Радянська Закарпаття 1944 – 1950 рр., Ужгород: РІК-У, 644 с.

Міщанин, В., 2021. Сталінські вибори на Закарпатті (1946 – 1953): плановані результати і виборчий ритуал, *Повсякденне життя населення західних областей України у перші повоєнні роки (1944 – 1953)*, Львів – Торунь : Liha-Pres, с. 200–245.

Молдавська, Т., 2010. Вибори до обласних Рад депутатів: організаційні аспекти (на прикладі південних областей УРСР), *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, том 21, Київ, с. 499–515.

Остапець, Ю., Токар, М., 2009. Закарпаття через призму політичних виборів, Ужгород: «Карпати», 408 с.

Офіцинський, Р., 2010. Фіктивні вибори. *Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», с. 254–255.

Стародубець, Г., 2016. Особливості електоральної поведінки повстанського заплілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р., *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 1, ч. 1, с. 70–75.

Стасюк, О., 2019. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 32, Львів, с. 113–124.

Шершун, І., Делеган, В., 1998. До питання про перехід влади на Закарпатті від Народних комітетів до місцевих рад народних депутатів, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*, Вип. 2, Ужгород, с. 71–76.

References

Arkhivni dokumenty

Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. P-1, op. 1, spr. 1324. Spiski otvetstvennyh za informaciju v gorodah i okrugah operativnoj svodki o hode golosovanija, itogovyh dannyh o rezul'tatah vyborov v mestnye Sovety deputatov trudjashhihsja (13.12.1950 – 17.12.1950), na 21 ark. (in Russian).

DAZO, f. P-1, op. 1, spr. 1578. Informacii, spravki obkoma partii CK KP(b)U ob agitacionno-massovoj rabote po podgotovke k vyboram v Verhovnyj Sovet USSR i Narodnyh sudov USSR (09.01.1951 – 01.12.1951), na 176 ark. (in Russian).

DAZO, f. P-1, op. 1, spr. 2223. Informacii, spravki gorkomov, okruzhkomov partii ob agitacionno-massovoj rabote v period podgotovki i provedenija vyborov v mestnye Sovety deputatov trudjashhihsja. O rabote agitpunktov Velikobereznjanskogo i Tjachevskogo okrugov (05.01.1953 – 28.02.1935), na 112 ark. (in Russian).

DAZO, f. P-1, op. 1, spr. 2224. Informacii spravki rabotnikov otdela o podgotovke k vyboram v mestnye Sovety deputatov trudjashhihsja (29.12.1953 – 26.01.1953), na 99 ark. (in Russian).

DAZO, f. P-1, op. 1, spr. 2225. Operativnaja informacija gorkomov, okruzhkomov partii o hode i itogah vyborov v mestnye Sovety deputatov trudjashhihsja (25.02.1953), na 166 ark. (in Russian).

Literatura

Yekelchik, S., 2014. Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War. Oxford University Press, ISBN: 9780199378449; 288 pp. (in English).

Danylenko, V., 2010. Osoblyvosti radyans'koho parlamentaryzmu v Ukraini (druga polovyna XX st.) [Peculiarities of Soviet parliamentarism in Ukraine (second half of the 20th century)], *Istoriya Ukrainy: malovidomi imena, podiyi, fakty*, Vyp. 36, s. 88–125. (in Ukrainian).

Derevins'kyi, V., 2001. Ahitatsiyno-propahandyvna diyal'nist' OUN i UPA pid chas vyboriv do Verkhovnoyi Rady SSSR u 1946 rotsi [Agitation and propaganda activities of the OUN and UPA during the elections to the Verkhovna Rada of the USSR in 1946], *Vyzvol'nyy shlyakh. Suspil'no-politychnyy, naukovyy i literaturnyy misyachnyk*, Kn. 12, s. 64–71. (in Ukrainian).

Dmyterko, O., 2003. OUN-UPA i vybory do Verkhovnoyi Rady SRSR u lyutomu 1946 roku. [OUN-UPA and the elections to the Supreme Soviet of the USSR in February 1946], *Efektynist' derzhavnoho upravlinnya*, Vyp. 3, L'viv, s. 105–112. (in Ukrainian).

Yekel'chik, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-yoho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoyennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

Yekel'chik, S., 2018. Povsyakdenenny stalinizm: Kyiv ta kyyany pislya Velykoyi viyny [Everyday Stalinism: Kyiv and Kyivans after the Great War], K.: Laurus, 306 s. (in Ukrainian).

Zhyv'yuk, A., 2018. Represyivna operatsiya «Velyka blokada» naperedodni vyboriv 1946 r. u Zakhidniy Ukraini (na materialakh Mizots'koho rayonu Rivnens'koyi oblasti) [The repressive operation "Great Blockade" on the eve of the 1946 elections in Western Ukraine (based on the materials of Mizotsky district of Rivne region)], *Viyis'kovo-naukovyy visnyk*, № 30, s. 13–23. (in Ukrainian).

Zhulkanych, N., Mishchanyn, V., 2015. Pershi «radyans'ki» vybory na Zakarpatti (vybory do Verkhovnoyi Rady SRSR 10 lyutoho 1946 r.) [The first "Soviet" elections in Transcarpathia (elections to the Supreme Soviet of the USSR on February 10, 1946)], *Naukovyy chasopys NPU im. M. Drahomanova. Seriya 6. Istorychni nauky*, Vyp. 13, s. 52–60. (in Ukrainian).

Il'nyts'kyi, V., 2012. Vybory do Verkhovnykh rad SRSR (1946 r., 1950 r.) i URSR (1947 r., 1951 r.) yak odna iz form radyanizatsiyi u Karpat's'komu kraiy OUN [Elections to the Supreme Soviets of the USSR (1946, 1950) and Ukrainian SSR (1947, 1951) as one of the forms of Sovietization in the Carpathian region of the Ukrainian SSR], *Drohobyt's'kyi krayeznavchyy zbirnyk*, Vyp. XVI, Drohobych: Kolo, s. 361–383. (in Ukrainian).

Krupyna, V., 2005. Vyborchi kampaniyi v URSR 1946-1947 rr. ta politychni nastroyi naselennya [Election campaigns in the Ukrainian SSR 1946-1947 and political attitudes of the population], *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka*, Kyiv, s. 360–368. (in Ukrainian).

Krupyna, V., 2008. Politychni podiyi u period holodu 1946 – 1947 rr. v otsyntsi naselennya URSR [Political events during the famine period of 1946 – 1947 in the assessment of the population of the Ukrainian SSR], *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka*, Vyp. 13, Kyiv, s. 265–270. (in Ukrainian).

Krupyna, V., 2010. Partiyno-derzhavna nomenklatura povoyennoyi Ukrainy [Party-state nomenclature of post-war Ukraine], *Povoyenna Ukrainina: Narysy sotsial'noyi istoriyi (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)*, T. 1, Kyiv, s. 139–176. (in Ukrainian).

Makara, M., 2003. Formuvannya orhaniv vlady na mistyakh. Vybory do Verkhovnykh Rad SRSR ta URSR [Formation of local authorities. Elections to the Verkhovna Rada of the USSR and Ukrainian SSR], *Narysy istoriyi Zakarpattya*. Tom III (1946 – 1991), Uzhhorod, s. 35–43. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2015. Vybory do mistsevykh Rad v Zakarpats'koyi oblasti URSR 21 hrudnya 1947 r. – ostatochna lehitimizatsiya radyans'koyi vlady [Elections to local councils in the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR on December 21, 1947 – the final legitimization of Soviet power], *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatyuka*. Seriya: Istoriya, Vyp. 1, ch. 1, s. 73–78. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2015a. Pershi radyans'ki vybory na Zakarpatti v respublikans'kyy parlament (9 lyutoho 1947 r.): analiz, khid ta rezul'taty [The first Soviet elections in Transcarpathia to the republican parliament (February 9, 1947): analysis, progress and results], *Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho natsional'noho universytetu im. V. Sukhomlyns'koho*. Istorychni nauky, № 2, s. 54–62. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2018. Radyanizatsiya Zakarpattya 1944 – 1950 rr. [Sovietization of Transcarpathia 1944 – 1950], Uzhhorod: RIK-U, 644 s. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2021. Stalins'ki vybory na Zakarpatti (1946 – 1953): planovani rezul'taty i vyborchyy rytual [Stalinist elections in Zakarpattia (1946-1953): planned results and election ritual], *Povsyakdenne zhyt'ya naselennya zakhidnykh oblastey Ukrainy u pershi povoyenni roky (1944 – 1953)*, L'viv – Torun' : Liha-Pres, s. 200–245. (in Ukrainian).

Moldavs'ka, T., 2010. Vybory do oblasnykh Rad deputativ: orhanizatsiyni aspekty (na prykladi pivdenykh oblastey URSR) [Elections to regional councils of deputies: organizational aspects (on the example of the southern regions of the Ukrainian SSR)], *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*, Tom. 21, Kyiv, s. 499–515. (in Ukrainian).

Ostapets', Yu., Tokar, M., 2009. Zakarpattia cherez pryzmu politychnykh vyboriv [Transcarpathia through the prism of political elections], Uzhhorod: «Karpaty», 408 s. (in Ukrainian).

Ofitsyns'kyy, R., 2010. Fiktyvni vybory [Fictive elections]. *Zakarpattia 1919 – 2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura*, Uzhhorod: Polihraftsentr «Lira», s. 254–255. (in Ukrainian).

Starodubets', H. 2016. Osoblyvosti elektoral'noyi povedinky povstans'koho zapillya v umovakh radyans'koyi vyborchoyi kampaniyi 1946 r. [Peculiarities of the electoral behavior of the insurgent party in the conditions of the Soviet election campaign of 1946], *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka*. Seriya: Istoriya, Vyp. 1, ch. 1, s. 70–75. (in Ukrainian).

Stasyuk, O., 2019. Politychni nastroyi zakhidnykh ukrayintziv pid chas vyborchykh kampaniy povoyennoho period [Political attitudes of Western Ukrainians during election campaigns of the postwar period], *Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, Vyp. 32, L'viv, s. 113–124. (in Ukrainian).

Shershun, I., Delehan, V., 1998. Do pytannya pro perekhid vlady na Zakarpatti vid Narodnykh komitetiv do mistsevykh rad narodnykh deputativ [On the question of the transfer of power in Transcarpathia from People's Committees to local councils of people's deputies], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. 2, Uzhhorod, s. 71–76. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

FEATURES OF THE LAST STALINIST ELECTION CAMPAIGN IN TRANSCARPATHTHIA (ELECTIONS TO LOCAL COUNCILS ON FEBRUARY 22, 1953)

The article examines the last Stalinist election campaign in Transcarpathia – the local council elections, which were held on February 22, 1953, a few days before the death of the Soviet dictator. Unlike the first two waves of Soviet elections in the region in 1946-1947 and 1950-1951, they already took place without any excesses for the authorities. During this time, the Bolsheviks managed to completely Sovietize Transcarpathia, which manifested in the implementation of a personnel policy primarily based on the verification of "ideological loyalty" to the communists, numerous campaigning and propaganda measures, strict censorship, and repressive policies. These factors soon paid off. The Soviet government already achieved the cherished "99.9%" in the elections without much difficulty. The article highlights the course of the election campaign: the work of election commissions (event plans and their implementation, reports on their implementation), the procedure for nominating candidates, the tasks of campaigning and propaganda work for campaigning groups, points, and individual agitators (conducting lectures, discussion reports, reading newspapers and magazines) instructions to the local press, radio, clubs, and libraries), the election ritual on election day (honorary votes of the most worthy voters, delivering patriotic speeches in honor of the Communist Party, the Soviet Government and the "great leader of the peoples, Comrade Stalin," reports on the fulfillment of socialist obligations Yazan) and other attributes of the "national holiday." It should also be noted that the mechanisms for conducting elections developed by the authorities during Stalin's rule and the election traditions imposed on the population lasted almost until the collapse of the Soviet Union.

Keywords: elections, election commissions, voting, agitation, communists, Transcarpathian region, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Soviet Union.

СТАНОВЛЕННЯ БОГДАНА ХАВАРІВСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ДІЯЧА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Галина Буяк

здобувачка вищої освіти третього рівня,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль
E-mail: galinabb1604@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3537-6935>

У статті зроблено спробу дослідити становлення Богдана Хаварівського як філолога, педагога, архівіста, краєзнавця, митця, особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Цей значний перелік його зацікавлень свідчить про неординарність особи, його всебічність і талант. На підставі аналізу архівних матеріалів з'ясовано, що становлення Б. Хаварівського відбувалося на традиціях родинного виховання, прикладом для наслідування у дитинстві були його батьки, учителі, які стимулювали до малювання, написання віршів, декламування, співу. Богдан-Роман був всебічно обдарованою особистістю, зміг реалізувати свої таланти у подальшому житті. Простежено його діяльність під час навчання на філологічному факультеті Чернівецького державного університету: відвідував літературну студію імені Степана Будного, оформляв, редагував її рукописні газети «Сонячні кларнети» й «Веселий Остап», виступав з доповідями на наукових конференціях. Знайомство з відомими посталями української науки і культури Чернівців сприяло формуванню його як зрілої особистості з активною життєвою позицією, глибокими національними переконаннями. Доведено, що початки його педагогічної праці пов'язані з учительською працею у сільській школі на Тернопільщині. З часом Богдан Васильович працював вихователем гуртожитку Тернопільського технічного училища № 2, викладачем Тернопільського спеціального професійно-технічного училища № 3. З'ясовано, що саме у цьому навчальному закладі формувалася осередок майбутньої письменницької організації, професійного осередку художників, вільних від обмеження стандартів соцреалізму. Згодом перебував на посаді старшого наукового співробітника Тернопільського обласного державного архіву, викладача Тернопільського державного педагогічного інституту, начальника управління народної освіти Тернопільського облвиконкому, директора Державного архіву Тернопільської області. Відомо, що він досконало знав предмети, які викладав, практикував оригінальні сучасні форми і методи навчання, зацікавлював учнів і студентів здобутками української та світової культури, працював у тісному контакті з Тернопільською картинною галереєю, Тернопільським краєзнавчим музеєм, творчими організаціями міста. Організував тижні образотворчого мистецтва, залучав до виставок живопису і графіки роботи митців з Тернополя, Львова.

Ключові слова: Богдан Хаварівський, родинне виховання, філолог, педагог, архівіст, краєзнавець, митець, Чернівці, Тернопіль, Тернопільська область.

Постановка проблеми. Локальна історія посідає важливе значення у вивченні історії України загалом, житті українського суспільства зокрема, позаяк дає змогу дослідити і проаналізувати працю відомих діячів, представників громадсько-політичного і культурно-просвітнього руху другої половини ХХ – початок ХХІ ст. Саме до такої когорти належить Богдан Хаварівський – філолог, педагог, архівіст, краєзнавець, митець.

Аналіз досліджень і публікацій. Важливим у вивченні досліджуваної проблеми є збірник матеріалів на пошану Б. Хаварівського, присвячений 70-річчю з дня його народження, укладений сином Устимом і дружиною Майєю [Хаварівський, Хаварівська, 2018]. Основу джерельної бази складають два описи фонду Р-3466 «Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч», які зберігаються у Державному архіві Тернопільської обл. [ДАТО, ф. Р-3466 «Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч», оп. 1, 2].

Мета роботи – проаналізувати становлення

Б. Хаварівського як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Цілі – простежити його діяльність під час навчання на філологічному факультеті Чернівецького державного університету; висвітлити педагогічну працю у тому числі й на посаді начальника управління освіти Тернопільського облвиконкому; охарактеризувати роботу в Держархіві Тернопільської обл. на посаді старшого наукового співробітника і його очільника.

Виклад основного матеріалу. Богдан (Роман) Хаварівський народився 1 вересня 1948 р. в селянській сім'ї у с. Гумніська на Тербовлянщині Тернопільської обл. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, арк. 1]. Варто зауважити, що, як він повідомляв, на малій батьківщині «... мене кликали «Ромко», оскільки при хрещенні батьки дали подвійне ім'я» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 13]. До речі, маємо приклади того, що власне Б. Хаварівський писав своє прізвище «Ховарівський». Так підписана його курсова робота, студента четвертого курсу філологічного факультету Чернівецького державного університету [ДАТО, ф. Р-

3466, оп. 1, спр. 30, арк. 1–37]. За однією із версій, прізвище «Хавро» утворене від хресного імені Гавриїл, доволі популярного в Україні. Від нього походило зменшувальна форма – Гаврик, Гавря, Хавр, Хавро. Найімовірніше, утворення прізвища «Хавро» розпочалося приблизно в XIV – XV ст. Варто зауважити, що вживалася і форма «Хаврів». Після XVII ст. прізвище зазнало різних трансформацій: Хавровський, Хаврівський [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 22].

Прикладом для наслідування для Богдана-Романа були його батьки – Василь Григорович Хаварівський і Павлина Андріївна Сороцька. Батько був членом сільської читальні «Просвіти», диригентом церковного хору. Власне читальня товариства у Гумницьках була тим осередком, у якому організували національне життя українського села. Члени читальні «... стояли на сторожі чистоти національної ідеї» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 15, 21]. Мати – Павлина Андріївна – активна учасниця театрального гуртка «Союзу українців», сільських куховарських курсів. «Свідома українська родина, дяківська сім'я, де діти виховувалися на християнських засадах, прищеплювали Богдану-Роману любов до України, до знань» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 25].

Перша вчителька Віра Чайківська стимулювала Богдана-Романа до малювання, написання віршів тощо. Відомо, що він з раннього дитинства проявив талант до малювання, декламування, співу, написання віршів, який зможе реалізувати у майбутньому житті. Був всебічно обдарованим, кмітливим, серед шкільних предметів найбільше цікавився географією та історією, блискуче відповідав на будь-які запитання вчителя [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 13, 15]. З «улюблених» географій – 4, історії СРСР і загальної історії – по 5 [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 632].

У відомостях Б. Хаварівського з його виправленнями зазначено, що після завершення Терехівської середньої школи у 1957 р. навчався на філологічному факультеті Чернівецького державного університету [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Варто зауважити, що у ній є певні неточності. Аналізуючи особисті документи, з'ясовуємо, що насправді Богдан-Роман у 1967 р. вступив на навчання до Чернівецького державного університету, про що свідчить рішення приймальної комісії про його зарахування [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 634], а також копія диплома про вищу освіту, в якій йдеться про те, що він у 1972 р. завершив його за спеціальністю «Українська мова та література» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 638]. Власне про це й повідомляв її автор згодом у відомостях про свою професійну, наукову, творчу і громадську діяльність у 2002 – 2003 рр. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, арк. 1].

Будучи студентом, відвідував літературну студію імені Степана Будного, оформляв та редагував її рукописні газети «Сонячні кларнети» й «Веселий Остап», виступав з доповідями на студентських наукових конференціях [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Борис Демків писав про нього, що «...вже студентом він виховувався у такій духовній аурі, що не міг не прагнути до творчості, зокрема живопису, графіки і поезії» [Молодь України, 1998, с. 14; ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 20, арк. 33]. «Мене обрали в

біюро літстудії університету, далі оформляю, а також уже редагую газету «Сонячні кларнети», – одним словом, все старе з новим відтінком» – писав він після закінчення третього курсу університету [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 38].

Варто зазначити, що літературну студію імені С. Будного очолював письменник і науковець Михайло Івасюк, батько відомого українського композитора і музиканта Володимира Івасюка, з яким Б. Хаварівський товаришував, неодноразово бував у їх помешканні. Власне, будучи ще студентом, Богдан-Роман здійснив перше художнє оформлення декорацій під час прем'єри пісні «Червона рута» на телебаченні Чернівців. Окрім того, Михайло Григорович доручив йому оформити збірку віршів учасників літературної студії імені С. Будного та викладачів Чернівецького державного університету з образною назвою «Сонячні кларнети». «Дивлюся і думаю, чи то я малював?» – щиро зізнавався Б. Хаварівський, перегортаючи сторінку за сторінкою справді унікальні збірки поетичної творчості тодішніх студентів. – Мимоволі зазираєш у далекий 1972 рік...» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 36–37].

Звичайно, що смерть В. Івасюка вплинула не тільки на його родину, але й друзів. «Тоді Бог дав злетіти Україні, й цей злет – творчість Володимира Івасюка, якого вбили, наче птаха у польоті» – так висловився про його загибель Б. Хаварівський [RIA плюс, 1998, 28 липня, с. 19].

Про події, пов'язані з навчанням у Чернівецькому державному університеті згадує дружина Майя Хаварівська, з якою навчалися в одній групі. «Ми, молоді, романтичні, закохані у рідне слово й один в одного, захоплювалися творами української та світової літератур, жваво їх обговорювали, сперечалися» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 36].

Б. Хаварівський брав активну участь в науковій роботі. Був учасником XXIII студентської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження К. Маркса, 50-річчю Комуністичної партії та 50-річчю ВЛКСМ [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 10, арк. 1]. З боку керівництва вузу його нагороджували грамотами. Так, ректорат і рада студентського наукового товариства вузу запрошувала взяти участь у зазначеній конференції, яка проходила упродовж 15–22 квітня 1968 р. Планувалося кращі доповіді, виголошені на секційних засіданнях, рекомендувати до участі в II-турі всесоюзного конкурсу студентських робіт з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху та на республіканський конкурс студентських наукових робіт з технічних і природничих наук, присвячених 50-річчю ВЛКСМ [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 10, арк. 2]. До речі, Ленінський райком комсомолу Чернівців нагородив його, студента I курсу філологічного факультету, грамотою за активну участь в конкурсі наукових робіт 1968 р., присвячених комсомолу [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Студент Б. Хаварівський виступав у підсекції літератури з питань доживтневої літератури на фольклору. Його тема виступу «Традиції календарної обрядової поезії в сучасному селі» (науковий керівник – доцент Г. Сенченко) [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 10,

арк. 9–9 зв.]. Від імені ректора університету, секретаря комітету комсомолу, голови студентського наукового товариства його нагородили грамотою «...за активну участь у XXIV студентській науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та 25-річчю визволення Буковини від німецько-фашистських загарбників» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 14, арк. 3–4].

Б. Хаварівський відзначався активною життєвою позицією. На філологічному факультеті Чернівецького державного університету 18 грудня 1970 р. відбувся вечір пошанування пам'яті Василя Андрійовича Симоненка. Відкриття якого здійснив голова, студент літературної студії, Микола Бучко. Зі вступним словом про творчість і життєвий шлях В. Симоненка виступив старший викладач кафедри української літератури А. Добрянський. Б. Хаварівський розповідав про переклади його творів на мови народів СРСР і братніх республік. І. Агатій, М. Порохончук (майбутня дружина Б. Хаварівського), М. Бучко, Є. Єдинак, В. Біла, В. Вознюк – декламували улюблені поезії В. Симоненка [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 21, арк. 1; Радянський студент, 1970, 18 грудня, с. 2]. Б. Хаварівський писав, що за організацію і проведення вечора на честь В. Симоненка зазнав репресій і заledве не був відрахований з числі здобувачів освіти Чернівецького державного університету [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1], «... у студентські роки мав справу з спецорганами, коли мене виганяли з університету «за політику»...» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 52, арк. 2].

Підтвердити чи спростувати твердження неможливо через відсутність архівних джерел. Однак у спогадах дружини є інформація про те, що після проведеного вечора – працівники радянських спецслужб з'ясовували, чому студент Ярослав Павуляк використав у своїй доповіді фрагменти тексту зі щоденника В. Симоненка, виданого у Мюнхені. Найбільше постраждав Я. Павуляк, якого відраховали з університету, організаторам і учасникам заходу оголосили догани, позбавили стипендій, «...надалі у наших характеристиках значилося (негласно) – політично неблагонадійний (неблагонадійна)...» [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 43]. Власне такі викладачі вишу, як М. Івасюк, В. Лесин, А. Добрянський і Б. Мельничук допомогли йому залишитися студентом філологічного факультету [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 43]. У архівних матеріалах збереглося лише дві грамоти, про які вже йшлося. Після організації вечора пошанування пам'яті В. Симоненка, грамотами студента Б. Хаварівського вже не нагороджували.

Яскравим прикладом пошукової студентської наукової праці є його курсова робота (1971 р.) на тему «М. Богданович – дослідник і популяризатор історії України» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 30, арк. 1–37].

З дипломом вчителя української мови і літератури та негласною відміткою «аполітичний» розпочав педагогічну роботу в Перепельницькій середній школі Зборівського району Тернопільської обл. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Аналогічна інформація подається в публікації «1 вересня 50 років від дня народження Хаварівського Богдана Васильовича (1.09.1948) – краєзнавця, директора архіву» [ДАТО, ф.

Р-3466, оп. 1, спр. 17, арк. 1]. Богдан Савак у роботі «Краєзнавці Тернопільщини (бібліографічний довідник)» подавав аналогічні дані [Савак, 2003, с. 63–64; ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 18, арк. 1–1 зв.].

Однак аналіз копії трудової книжки Б. Хаварівського свідчить про те, що все ж таки свою трудову діяльність він розпочав ще 21 січня 1967 р., тобто до вступу на філологічний факультет Чернівецького державного університету. Займав посаду старшого піонервожатого комсомольської восьмирічної школи Гусятинського району Тернопільської обл. 31 травня поточного року його звільнено із займаної посади у відповідності з поданою заявою [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 642; ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 2].

Вважаємо, що, з одного боку, Б. Хаварівський намагався в автобіографії не «згадувати» про не дуже популярну працю на посаді старшого піонервожатого в часи незалежності України, з іншого – ймовірно, що саме цей факт виявився своєрідною «підтримкою», свідченням лояльності до радянської влади під час вступу на філологічний факультет Чернівецького державного університету.

Насправді Б. Хаварівського лише 15 серпня 1972 р. зараховано на посаду вчителя української мови та літератури Перепельницької середньої школи Зборівського району Тернопільської обл. 22 серпня 1973 р. звільнено із займаної посади, а 20 вересня поточного року зараховано вихователем Тернопільського технічного училища № 2 [Хаварівський, Хаварівська, 2018, с. 642; ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 3].

У автобіографії Б. Хаварівського повідомляється про те, що у Тернопільському спеціальному професійно-технічному училищі № 3 отримав звання «викладач-методист» за розробку і впровадження вперше в Україні курсів «Етика і психологія сімейного життя», «Фольклор та етнографія України» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Однак записом в трудовій книжці не підтверджено його трудову діяльність у Тернопільському спеціальному професійно-технічному училищі № 3 саме у 1973 р. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 3].

Натомість у характеристиці на Б. Хаварівського, вихователя гуртожитку Тернопільського технічного училища № 2, виданій 30 серпня 1974 р., для пред'явлення у Чернівецький державний університет, зазначається, що він працював у закладі освіти з 20 вересня 1973 р. на займаній посаді, «... вміє знайти правильний підхід до кожного, об'єднати різні характери учнів в дружний колектив», «... веде суспільно-політичний клуб ім. Я. Галана», «... надає значну допомогу комсомольській організації училища, виконуючи обов'язки начальника штабу «КП» і редактора стінної газети «За кадри» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 1].

Цілком стандартна характеристика радянського часу на молодого спеціаліста. Доречно зауважити, що цей період його трудової діяльності в силу невідомих нам обставин, чомусь не висвітлено у біографії. Виникає питання, оскільки Б. Хаварівський завершив навчання у закладі вищої освіти ще 21 червня 1972 р., чому зазначена характеристика подається до Чернівецького державного університету 30 серпня 1974 р.?

Ймовірно йдеться про так зване «відпрацювання» випускниками вишів і відповідно характеристика мала була свідченням його професійної придатності як фахівця.

Відомо, що за станом здоров'я Б. Хаварівський залишив педагогічну роботу [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 2]. Однак це не завадило йому з часом продовжити викладацьку працю. При аналізі архівних матеріалів, нами не виявлено медичної довідки, яка свідчила б про те, що стан здоров'я не дозволяв йому працювати у педагогічній сфері. Як свідчить запис в трудовій книжці, звільнення відбулося на підставі статті 38 Кодексу законів про працю в УРСР [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 4]. Гадаємо, що йдеться про заяву працівника на звільнення з роботи за власним бажанням, зумовленим неможливістю її продовжувати, що мало б бути підтверджено медичним висновком. 3 грудня 1974 р. Б. Хаварівський працював на посаді старшого наукового співробітника Тернопільського обласного державного архіву [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 5]. Згадуючи про цей час професійного зростання, Богдан Васильович писав, що ще за довго до початку перебудови, «...піднімав на світ Божий правду про долі репресованих діячів культури» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1].

У службовій характеристиці на Б. Хаварівського, українця, безпартійного, зазначено, що він працював у Тернопільському обласному державному архіві з 6 грудня 1974 р. на посаді старшого наукового працівника групи використання документів, до роботи відносився сумлінно, обслуговував дослідників читального залу, проводив екскурсії, читав лекції, виступав зі статтями на сторінках обласних і районних газет, на радіо, готував виставки, плакати. Приймав активну участь в громадському житті колективу: обирався секретарем комсомольської організації, член редколегії стінгазети «Радянський архівіст», агітатор. Роботу поєднував із навчанням на факультеті естетики Тернопільського вечірнього університету марксизму-ленінізму. Характеристика подавалася в заочну аспірантуру Чернівецького державного університету [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 32].

У архівних матеріалах збереглося подання голові виконкому Тернопільської міської ради депутатів трудящих І. Кородюкові від адміністрації, партійної і профспілкової організації архівного відділу Тернопільського облвиконкому і обласного державного архіву, а саме: директора архіву М. Нестерця, секретаря партійної організації Л. Лелекової, керівника профспілки Є. Лаврука про прохання «...включити в житлово-будівельний кооператив старшого наукового співробітника т. Ховарівського (так в оригіналі) Богдана Васильовича за рахунок виділеного ліміту на 1975 рік», оскільки він «...перебуває на черзі першим на отримання кооперативної квартири, є молодим спеціалістом, приймає активну участь у виробничому і громадському житті колективу... до переходу в обласний архів з педагогічної праці перебував на черзі на отриманні квартири з 20 вересня 1973 р. в профтехучилищі № 2» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 2].

Знову ж таки нам не вдалося з'ясувати причини його звільнення із займаної посади, окрім того, що

про це свідчить запис в трудовій книжці, у відповідності «... із поданою заявою» (наказ № 36 від 29 липня 1977 р.) [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 5]. На нашу думку, є певні невідповідності записів у трудовій книжці. Так, лише 10 серпня 1977 р. Б. Хаварівського звільнили з попередньої посади, однак вже 6 серпня поточного року його прийнято на посаду викладача естетики Тернопільського середнього міського профтехучилища № 8, яке з 20 вересня 1978 р. перейменовано середнє міське профтехучилище № 3, а 4 жовтня 1984 р., у зв'язку з реорганізацією – у середнє профтехучилище № 3 [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 5–6].

Власне, як викладача естетики ПТУ № 8, нагородили грамотою за участь в роботі газети «Вільне життя» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 14, арк. 7]. Б. Демків згадував про Б. Хаварівського та його дружину Майю, коли вони викладали естетику в третьому профтехучилищі, «...яке згодом спонтанно перетворилося у своєрідну «маленьку академію мистецтв». У Тернополі ще не було тоді ні письменницької організації, ні професійного осередку художників. І живописці, поети, композитори, актори збиралися під таємничим кодом «ПТУ-3...» [Молодь України, 1998, с. 14; ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 20, арк. 33].

Окремі деталі про Б. Хаварівського, як «ентузіаста активної позакласної виховної роботи училища», знаходимо у публікаціях тогочасних періодичних видань. Так, 27 липня 1977 р. в Тернопільському педагогічному інституті відбувалася науково-практична конференція, присвячена 75-річчю з дня народження Ярослава Галана, про що повідомляла Надія Кривохижа, студентка філологічного факультету Чернівецького державного університету в статті «Не зрадити своєї мрії». У ній згадуються про зустріч колишніх студентів, що «...не втратили з роками комсомольського запалу, не опустили плечі під тягарем нелегкої учительської ноші, не зрадили жодному із своїх захоплень» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 21, арк. 3]. Є згадка про ентузіастів активної позакласної виховної роботи викладачів училища Майї і Богдана Ховарівських [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 21, арк. 3].

Б. Хаварівський, будучи начитаним, комунікабельним, компетентним у педагогічній, мистецькій, культурній та архівній сферах, неодноразово запрошувався на урочистості, пов'язані з тими чи іншими подіями у житті як міста Тернополя, області, так і поза їх межами [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 11, арк. 1–73]. Першим заходом, на якому був присутній Богдан Васильович – це урочисті збори колективів історичного, філологічного, заочного факультетів, факультету іноземних мов та наукової бібліотеки, присвячені 100-річчю Чернівецького державного університету, які відбувалися 4 жовтня 1975 р. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 11, арк. 1].

У радянський період життя Б. Хаварівський, маючи вищу освіту, перебував на військовому обліку. Відомо, що йому наказом командувача Прикарпатським військовим округом № 82 від 11 грудня 1976 р. присвоєно військове звання «старший лейтенант» запасу, а 28 квітня 1982 р. – капітан, командир взводу артилерійського дивізіону [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 3–3 зв.].

Оскільки Б. Хаварівський часто дописував до місцевих періодичних видань, про що мовиться в «Анкеті художника» картинної галереї Тернопільського обласного краєзнавчого музею, заповненій ним особисто, він був дописувачем до «Ровесника», «Вільного життя» та інших газет [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2], відповідно його запрошували як позаштатну одиницю на 10-річчя виходу «Ровесника». Нарада відбувалася у приміщенні у будинку політосвіти обкому КПУ 4 січня 1977 р. з порядком денним, що включав питання завдань молодіжної преси («у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» та відзначення робітничих і сільських кореспондентів, активних розповсюджувачів газети [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 11, арк. 2 зв., 3–43 зв.].

Тернопільський обласний комітет ЛКСМУ нагородив його почесною грамотою «...за активну роботу по комуністичному вихованні молоді та участь в творенні молодіжної газети «Ровесник» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 14, арк. 6]. Майже аналогічного змісту, тільки від редактора «Ровесника», отримав Б. Хаварівський почесну грамоту в 1979 р., 1981 р., 1985 р. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 14, арк. 8, 10, 13].

Варто зауважити, що Богдан Васильович упродовж жовтня 1981 – травня 1986 р. приймав активну участь в методичних секціях, що діяли при обласному навчально-методичному кабінеті Тернопільського обласного управління профтехосвіти. Йдеться не лише про створення методичних секцій, але й призначення їх керівників на підставі «Положення про учбово-методичний кабінет обласного управління професійно-технічної освіти», затвердженого наказом Держкомітету УРСР з професійно-технічної освіти від 5 червня 1980 р. за № 164 з метою активізації методичної роботи в профтехучилищах області [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 8, арк. 1].

Доречно зауважити, що Богдан Васильович працював на посаді викладача основ педагогічної майстерності Тернопільського державного педагогічного інституту [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Аналізуючи характеристику на Б. Хаварівського, асистента зазначеної кафедри, варто зауважити, що на посаді він працював з вересня 1989 р. До того часу – викладач етики та естетики Тернопільського профтехучилища № 3. Зауважимо, що він читав лекції та проводив семінарські заняття з «Методики виховної роботи в профтехучилищі», «Педагогічної техніки», керував педагогічною практикою студентів. Заняття проводив на високому науково-методичному рівні, брав участь в науково-практичних конференціях з проблем гуманістичної культури старшокласника, керував науковою роботою студентів. Він профорг кафедри, керівник відділення «Громадські кореспонденти» факультету громадських професій, координував зв'язки інституту з творчими спілками міста й області. Характеристика подавалася у Київський державний педагогічний інститут ім. М. Горького [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 4].

На цій посаді з 1 вересня 1989 р. він пропрацював з річним випробувальним терміном до 14 квітня 1990 р., звільнений за власним бажанням у зв'язку з його обранням начальником Тернопільського обласного управління народної освіти на підставі статті 38 Ко-

дексу законів про працю в УРСР [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 8].

У квітні 1990 р. крайова рада Народного Руху України висунула на посаду начальника управління освіти Тернопільської області. Його призначено начальником управління народної освіти Тернопільського облвиконкому в зв'язку з переведенням з посади асистента основ педагогічної майстерності місцевого державного педагогічного інституту [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 9]. За цей час ним впроваджено концепцію національної школи, проведено департизацію навчання і виховання школярів [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 1].

Б. Хаварівський, перебуваючи на посаді начальника управління народної освіти, запровадив концепцію національної освіти, спільно з Тернопільським обласним інститутом вдосконалення учителів проводив певні наукові заходи. Так, упродовж 20–23 листопада 1990 р. у Тернополі відбувся республіканський семінар завідувачів кабінетами обласних інститутів вдосконалення учителів на тему «Робота кабінету передового досвіду в нових економічних умовах». Тема його доповіді «Удосконалення змісту роботи установ народної освіти в сучасних умовах» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 10, арк. 37–37 зв.].

Б. Хаварівський вважав, що концепція національної школи мала відповідати основним законодавчим вимогам держави, у ній враховано досвід дорадянського періоду в Галичині, особливо при відновленні навчальних закладів нового типу – гімназій. Вона була орієнтиром на відновлення престижу освіти, відродження рідної мови, історії та культури, релігійних засад, загальнолюдських моральних норм у вихованні школярів. Основними принципами були – пріоритет соціально-економічних мотивів навчання, гуманізація, гуманітаризація, демократизація, відсутність «єдиновірного» вчення, незалежність від політичних, громадських і релігійних організацій, принцип виховання школярів з опорою на психолого-педагогічні науки [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 52, арк. 1].

На посаді начальника управління народної освіти Тернопільського облвиконкому перебував до 30 червня 1992 р., звільнений із займаної посади у зв'язку з ліквідацією установи (пункт 1 статті 40 Кодексу закону про працю України) [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 9].

З 1 листопада 1992 р. – директор Держархіву Тернопільської обл. [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, арк. 2]. Займався збереженням і забезпечував схоронність документів архівного фонду України, поповнював фонди новими документальними пам'ятками історії та культури. Варто зауважити, що згадуваний колектив під керівництвом Б. Хаварівського багато зробив для повернення «...нашим сучасникам вимушено забутих імен подвижників нації, відтворення правди історії» [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, арк. 2]. У характеристиці на Б. Хаварівського, директора Державного архіву Тернопільської обл. (підрозділу Тернопільської обласної державної адміністрації), зазначено, що у відповідності із наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 1 листопада 1992 р. № 78, його призначено на цю посаду. За час роботи він зарекомендував себе висококвалі-

ліфікованим фахівцем, здібним керівником, який значну увагу приділяє реалізації державної політики в галузі архівної справи в області, координації діяльності підприємств, установ щодо вдосконалення архівного діловодства. Архівні установи щорічно виконували завдання з основних показників плану розвитку архівної сфери. Дбав про матеріально-технічну базу архівів, будівництво нового приміщення архіву області, наповнення фондів новими пам'ятками історії та культури [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 5].

Налагодив співпрацю з українською діаспорою. Систематизував і описав особові фонди визначних постатей Тернопілля [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, арк. 5], брав участь у різноманітних заходах [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 11, арк. 17–18].

Здійснив випуск спеціального погашення конвертів до пам'ятних і ювілейних дат, про відомих діячів Тернопілля [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, арк. 5]. Зініціював утворення низки особових фондів письменників, режисерів, художників, громадсько-політичних діячів Тернопілля. Зокрема, народних артистів України Ярослав Геляса і Павла Загребельного, поетів Іванни Блажкевич і Бориса Демківа, драматурга і прозаїка Богдана Мельничука, племінника Богдана Лепкого і розпорядника його архіву, доктора Р[ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, арк. 4–5].

За нашими підрахунками, у Держархіві Тернопільської обл. нараховується 34 особових фонди, включно з матеріалами Б. Хаварівського [Державний архів Тернопільської області: путівник, 2011, с. 311–334]. Вважаємо, що за його ініціативи у Державному архіві Тернопільської обл. утворено 24 особові фонди, а саме: Р-3442 «Антків Богдан Михайлович (1915 – 1998 рр.) – заслужений артист України, актор, драматург, композитор, диригент, перекладач»; Р-3205 «Блажкевич Іванна Омелянівна (1886 – 1977 рр.) – письменниця, поетеса, член Спілки письменників України»; Р-3220 «Будний Степан Франкович (1933 – 1958 рр.) – поет»; Р-3427 «Гаврилюк Кіндрат Юхимович (1911 – 2005 рр.) – краєзнавець»; Р-3433 «Геляс Ярослав Томович (1916 – 1992 рр.) – актор, режисер, народний артист України»; Р-3443 «Гнатюк Володимир Михайлович (1871 – 1926 рр.) – фольклорист, етнограф, академік»; Р-3311 «Гром'як Роман Теодорович (1937 р.) – літературознавець, доктор філологічних наук, професор, член Національної Спілки письменників України, представник Президента України в Тернопільській області (березень 1992 р. – січень 1994 р.)»; Р-3238 «Демків Борис Миколайович (1936 – 2001 рр.) – поет, член Спілки письменників України»; Р-3439 «Дідюк Василь Степанович (1915 – 2003 рр.) – журналіст, громадський діяч Канади»; Р-3430 «Дністрянський Станіслав Северинович (1870 – 1935 рр.) – правознавець, один із засновників української правової науки, академік»; Р-3428 «Ельгорт Бума Бумович (Борис Борисович) (1923 – 1989 рр.) історик, краєзнавець, музейник»; Р-3455 «Загребельний Павло Іванович (1934 – 1997 рр.) – актор, режисер, народний артист України»; Р-3451 «Климишин Іван Антонович (1933 р.) – астроном, доктор фізико-математичних наук, професор, дійсний член НТШ, заслужений працівник вищої школи України»; Р-3230 «Корнієнко Олекса Зосимович (1919 – 2003 рр.) – драматург, пе-

рекладач, театральний критик, член Національної спілки письменників України»; Р-3431 «Куцюк-Кочинський Кирило Андрійович (1910 – 1991 рр.) – поет, перекладач»; Р-3434 «Марчук Іван Степанович (1936 р.) – художник, член Національної спілки художників України, народний художник України, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка»; Р-3436 «Ониськів Михайло Михайлович (1941 р.) – поет, літературознавець, член Національної спілки журналістів України»; Р-3453 «Паращук Михайло Іванович (1878 – 1963 рр.) – скульптор»; Р-3435 «Савчак Володимир Васильович (1911 р.) – живописець, графік»; Р-3452 «Федорук Олександр Касянович (1939 р.) – мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства, професор, академік академії мистецтв України»; Р-3465 «Француз Карл-Еміль (1848 – 1904 рр.) – письменник, літературознавець, перекладач, дослідник і популяризатор української літератури»; Р-3438 «Чернихівський Гаврило Іванович (1936 – 2011 рр.) – історик, краєзнавець, літературознавець, дійсний член НТШ, член Національної спілки письменників України»; Р-3440 «Чепурко Богдан Петрович (1949 р.) – поет, член Національної спілки письменників України. Чумарна Марія Іванівна (1952 р.) – поетеса, член Національної спілки письменників України»; Р-3466 «Хаварівський Богдан Васильович (1948 р.) – архівіст, заслужений працівник культури України»; Р-3471 «Штогрин Дмитро Михайлович (1923 р.) – доктор філософії, професор, засновник Української науково-дослідної програми та Фондації українських студій при Іллінойському університеті» [Державний архів Тернопільської області: путівник, 2011, с. 312, 314–325, 327–334].

Утворення особових фондів доволі непростий процес, що вимагав активного пошуку інформації, взаємин з певними особами або ж колом осіб, за рахунок яких відбувалося «наповнення» його матеріалом. Наприклад, фонд Р-3443 «Гнатюк Володимир Михайлович (1871 – 1926 рр.) – фольклорист, етнограф, академік» утворено завдяки тісній співпраці директора архіву з науковцями. Варто віддати належне тим особам, завдяки яким епістолярна спадщина В. Гнатюка потрапила на зберігання до Державного архіву Тернопільської обл. Введені до наукового вжитку архівні матеріали потрапили на зберігання до архіву завдяки плідній співпраці відомого дослідника творчості В. Гнатюка – доктора філологічних наук, професора, академіка НАНУ, голови Асоціації українців Словаччини та НТШ у Словаччині Миколи Мушинки (дані на 2011 р.) і Б. Хаварівського, колишнього директора цього архіву [Зуляк, Зуляк, 2021, с. 206–217; Зуляк, Зуляк, 2018, с. 5].

Власне М. Мушинка у статті «Володимир Гнатюк у моєму житті» [Мушинка, 2011, с. 14] писав про те, що він отримав «залишки архіву» від Лолі Годерсман, дочки Ірини Гнатюк (Косаренко-Косаревич), племінниці Олександри Гнатюк, дочки Володимира Михайловича, яка на той час мешкала в Парижі. Як повідомляв М. Мушинка, Олександра основну частину свого особистого архіву в стані душевної депресії знищила [Мушинка, 2011, с. 14]. Фактично від Л. Годерсман М. Мушинка отримав 180 листів, які й передав на

зберігання до Держархіву Тернопільської обл. [Мушинка, 2011, с. 14].

Багато Б. Хаварівський зробив для вдосконалення роботи обласного архіву а саме: утворення і систематизації фонду громадських організацій, збереження документів періоду постання незалежності України, формування демократичних організацій, класифікації матеріалів спадщини тоталітарної комуністичної системи [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, арк. 4]. Зокрема, архівіст започаткував каталогізацію існуючої бібліотеки Державного архіву Тернопільської обл., створив значну колекцію видань з діаспори, залучив до її формування відомих діячів, вихідців з Тернополя. Зокрема, історика журналіста, громадсько-політичного діяча Василя Дідука, який передав понад 900 примірників видань з власної бібліотеки і особистий архів [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, арк. 4]. Про це свідчить підтвердження Івана Стадника, директора Українсько-канадського архіву-музею Альберти у листі від 10 жовтня 1995 р. до Б. Хаварівського [ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 401, арк. 1], який намагався налагодити співпрацю між установами щодо обміну досвідом та матеріалами. Варто зауважити, що місцева преса також повідомляла про постійне поповнення новими надходженнями відділу діаспорної літератури науково-довідкової бібліотеки Держархіву Тернопільської обл. [Тернопіль вечірній, 1990, 27 грудня, с. 2; ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 21, арк. 12].

Висновки. Формування Б. Хаварівського як особистості відбувалося на засадах традиційного родин-

ного сільського виховання. У шкільні роки він цікавився образотворчим мистецтвом, співом, написанням і декламуванням віршів. Під час навчання на філологічному факультеті Чернівецького державного університету брав активну участь в літературній студії імені С. Будного, оформляв рукописні газети «Сонячні кларнети» й «Веселий Остап», був учасником студентських наукових конференцій. Це сприяло налагодженню контактів з відомими діячами науки і культури, вплинуло на його формування, активізацію життєвої позиції.

Педагогічна діяльність пов'язана з працею у сільській школі, закладах професійної технічної освіти, педагогічному інституті, управлінні освіти. У навчально-виховному процесі Б. Хаварівський використовував нестандартні форми і методи, активно співпрацював з Тернопільською картинною галереєю, Тернопільським краєзнавчим музеєм, творчими організаціями міста тощо. Ініціював впровадження у Тернопільській області концепції національної школи як орієнтиру відродження рідної мови, історії та культури.

Працюючи на посаді старшого наукового співробітника обласного державного архіву, а згодом його очільника, займався збереженням документів архівного фонду України, ініціював утворення низки особових фондів, поповнював їх новими документальними пам'ятками історії та культури.

Список використаних джерел

- Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф. Р-3466 «Хаварівський Богдан Васильович (1948) – педагог, архівіст, митець, громадський діяч», оп. 1, 2.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 1, на 2 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 2, на 7 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 3, на 5 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 4, на 12 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 5, на 3 арк..
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 6, на 2 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 8, на 77 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 10, на 53 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 11, на 73 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 14, на 45 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 17, на 1 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 18, на 1 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 20, на 47 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 21, на 82 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 30, на 37 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 52, на 2 арк.
 ДАТО, ф. Р-3466, оп. 1, спр. 401, на 9 арк.
Молодь України, 1998, с. 14.
Державний архів Тернопільської області: путівник, 2011, Тернопіль: Астон, 368 с.
 Зуляк, І. С., Зуляк, Г. Я., 2021. Взаємини Володимира Гнатюка зі своїми дітьми: кризь призму епістолярію, *Володимир Гнатюк у європейському науковому просторі*: [колективна монографія], Тернопіль: Підручники і посібники, с. 206–217.
 Зуляк, І., Зуляк, Г., 2018. *Володимир Гнатюк. З епістолярної спадщини* [монографія], Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 252 с.
Тернопіль вечірній, 1990, 27 грудня, с. 2.
 Мушинка, М., 2011. Володимир Гнатюк у моєму житті, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство*, Тернопіль: ТНПУ, вип. 32, с. 8–15.
Радянський студент, 1970, 18 грудня, с. 2.
RIA плюс, 1998, 28 липня, с. 19.
 Савак, Б., 2003. *Краєзнавці Тернопільщини (бібліографічний довідник)*, Денісів, 250 с.
Усі ми будемо в архіві... Книга пам'яті про Богдана-Романа Хаварівського (1948 – 2016), 2018, Тернопіль: «Джура», 720 с.

References

- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (dali DATO), f. R-3466 «Khavarivskiy Bohdan Vasylovych (1948) – pedahoh, arkhivist, mytets, hromadskiy diiach», op. 1, 2.

- DATO, f. R-3466, op. 1, № 1, 2 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 2, 7 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 3, 5 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 4, 12 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 5, 3 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 6, 2 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 8, 77 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 10, 53 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 11, 73 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 14, 45 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 17, 1 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 18, 1 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 20, 47 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 21, 82 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 30, 37 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 52, 2 p.
DATO, f. R-3466, op. 1, № 401, 9 p.
Molod Ukrainy, 1998, s. 14. (in Ukrainian).
Derzhavnyi arkhiv Ternopil'skoi oblasti: putivnyk, 2011, Ternopil: Aston, 368 s. (in Ukrainian).
Zuliak, I. S., Zuliak, H. Ya., 2021. Vzaiemnyy Volodymyr Hnatiuka zi svoimy ditmy: kriz pryzmu epistoliaruu, *Volodymyr Hnatiuk u yevropeiskomu naukovomu prostori*: [kolektyvna monohrafiia], Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, c. 206–217. (in Ukrainian).
Zuliak, I., Zuliak, H., 2018. *Volodymyr Hnatiuk. Z epistoliarnoi spadshchyny* [monohrafiia], Ternopil: FOP Osadtsa Yu. V., 252 s. (in Ukrainian).
Ternopil vechirni, 1990, 27 hrudnia, s. 2. (in Ukrainian).
Mushynka, M., 2011. Volodymyr Hnatiuk u moiemu zhytti, *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Literaturoznavstvo*, Ternopil: TNPU, vyp. 32, s. 8–15. (in Ukrainian).
Radianskyi student, 1970, 18 hrudnia, s. 2. (in Ukrainian).
RIA plus, 2004, 28 lypnia, s. 19. (in Ukrainian).
Savak, B., 2003. *Kraieznavtsi Ternopil'shchyny (bibliohrafichnyi dovidnyk)*, Denysiv, 250 s. (in Ukrainian).
Usi my budemo v arkhivi...Knyha pamiaty pro Bohdana-Romana Khavarivskoho (1948 – 2016), 2018, Ternopil: «Dzhura», 720 s. (in Ukrainian).

Halyna Buyak

obtaining third-level higher education,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

THE FORMATION OF BOHDAN KHAVARIVSKYI AS PERSONALITY, SOCIAL, POLITICAL, CULTURAL AND EDUCATIONAL FIGURE (THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY – THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY)

This article attempts to investigate the development of Bohdan Khavarivskyi as a philologist, teacher, archivist, local historian, artist, personality, public-political and cultural-educational figure in the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century. This significant list of his interests testifies to this person's uniqueness, comprehensiveness, and talent. Based on the analysis of archival materials, it was found that the formation of B. Khavarivskyi took place in the traditions of family upbringing, his parents and teachers who encouraged him to draw, write poems, recite, and sing was an example to follow in childhood. Bohdan-Roman was a comprehensively gifted individual who could realize his talents later in life. His activities were traced during his studies at the philological faculty of Chernivtsi State University. He attended the literary studio named after Stepan Budny, designed and edited its handwritten newspapers "Sunny Clarinets" and "Vesely Ostop", and gave speeches at scientific conferences. Acquaintance with famous Ukrainian science and culture figures from Chernivtsi contributed to his formation as a mature personality with an active life position and deep national convictions. It has been proven that the beginnings of his pedagogical work were connected to his teaching activities in a rural school in the Ternopil region. Over time, Bohdan Khavarivskyi worked as an educator in the dormitory of Ternopil Technical School № 2. Also, as a teacher at Ternopil Special Vocational Technical School № 3. It was found that the center of the future writer's organization, a professional center of artists, free from the restrictions of the standards of socialist realism, was formed in this educational institution. Subsequently, he was a senior researcher at the Ternopil Regional State Archives, a teacher at the Ternopil State Pedagogical Institute, the head of the public education department of the Ternopil Regional Executive Committee, the director of the State Archives of the Ternopil Region. It is known that he thoroughly mastered the subjects he taught. He practiced original modern forms and teaching methods, involved pupils and students in Ukrainian and world cultural achievements, and worked in close contact with the Ternopil Art Gallery, the Ternopil Museum of Local History, and the creative organizations of the city. He organized fine art weeks and involved artists from Ternopil and Lviv in exhibitions of paintings and graphics.

Keywords: Bohdan Khavarivskyi, family upbringing, philologist, teacher, archivist, local historian, artist, Chernivtsi, Ternopil, Ternopil region.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(439)-055.2"14/17"Другети

DOI: [https://doi.org/10.24144.2523-4498.2\(47\).2022.266772](https://doi.org/10.24144.2523-4498.2(47).2022.266772)

ЖІНКИ В ІСТОРІЇ РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ – ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ РОДИНИ ДРУГЕТІВ

Ласлов Зубанич

кандидат історичних наук; доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: laslov.zubanych@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3351-0512>

Естер Балла

аспірантка 2 курсу факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: ester.balla@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3379-8210>

Стаття присвячена актуальній на сьогодні проблемі – аналізу ролі жінок дворянського походження ранньомодерного часу у суспільно-політичних та соціально-економічних відносинах північно-східної частини Угорського королівства. Хоча вивчення гендерної (жіночої) історії останнім часом набирає обертів та стає популярною, дана проблема мало вивчена в українській та угорській історичній науці і вимагає подальших досліджень. У статті подано аналіз історичних документів XVI – першої половини XVII століття з особливим акцентом на жіночі постаті родини Другетів. Під час написання статті автор зіткнувся з різними проблемами, в т.ч. відсутності основних біографічних даних. Проблема є і той факт, що наявні дані є неповними та суперечливими, а родинні (генеалогічні) дерева складені некоректно, тому автор пропонує ввести в науковий обхід новий, уточнений варіант генеалогії Другетів. Подальші архівні дослідження дають можливість автору повільно, але впевнено написати більш вірогідну історію родини. Стаття підсумовує вивчення невідомих (або ще не опублікованих) моментів життєвого шляху жінок – Другетів (Анни Баторі, Ержебет Перені, Маргіт Зріні, Фружїни Терек, Ержебет Ракоці, Фружїни Довці), показує нові аспекти історії родини та через призму угорського законодавства подає характеристику їхнього впливу на суспільно-політичні, економічні та релігійні зміни у регіоні. На основі вивчення «жіночої історії» Другетів встановлено, що їх жінки крім своїх первісних «материнських» функцій виконували економічні, соціальні, організаційні та іноді військово-політичні завдання. У статті проаналізовано концепцію закарпатських істориків щодо вирішального впливу жінок-аристократок на релігійну практику (релігійне навернення) знатних родин під час Реформація, а потім Контрреформація. Доведено, що жінки Другетів мали значний вплив на своє оточення, в т.ч. на формування суспільно-політичних та соціально-економічних відносин. На нашу думку, під час написання статті було зроблено додатковий внесок у вивченні невідомих фрагментів історії родини Другетів.

Ключові слова: жінка, Анна Баторі, шлюб, Ержебет Перені, посаг, Маргіт Зріні, дівоча четвєртина, Фружїна Терек, віновий запис, Ержебет Ракоці, шляхта, Фружїна Довці.

Постановка проблеми. «Жінка – хто вона є? Жінка в сім'ї, в суспільстві, в історії... Як і в попередні епохи, донині точаться суперечки про роль жінки, її соціальне становище і покликання. Статус жінки в суспільстві як маркер відбиває особливості соціально-політичного устрою країни, рівень її економіки, культури, управління, правових норм, він чутливо реагує на глибинні зміни в усіх сферах, в громадській свідомості, ціннісних орієнтаціях» – читаємо на одній з підсторінок Центрального державного історичного архіву України. Тому не дивно, що дослідження на гендерну (жіночу) тематику в українській та угорській історіографії все частіше набувають популярності. Становище та правові можливості жінок у шляхетському середовищі починають цікавити багатьох істориків. Зокрема, цікавими стають питання жіночих можливостей у правовій сфері, сім'ї, соціумі. Як не дивно, у більшості авторами наукових досліджень про

жіночу тематику є самі жінки.

Безумовно, варто зазначити, що в правових нормах тогочасного Угорського Королівства та Речі Посполитої (Руського та Волинського воєводства) ми знаходимо багато паралелей щодо ролі жінки в суспільстві. Угорський «Трипартітум» та «Литовський статут» тільки частково обмежували свободу руху жінок (рамки якого встановлюються у сім'ї), але водночас надають їм значні права в соціальній та економічній сфері. У ранньомодерний час родинна сфера конкретно визначала жіночу роль, так як жінка різного соціального статусу могла існувати лише в цій сфері. До заміжжя вона була донькою, згодом дружиною (можливо декілька разів), а в разі смерті чоловіка вдовою, і що найважливіше – матір'ю. Приналежність до сім'ї для жінки в різний період свого життя вказує на повну або часткову відсутність жіночої суб'єктності в суспільстві країн Центрально-Східної Європи в цілому.

Хоча є і винятки, коли жінки виконували суто чоловічі, або державницькі функції. Однак історична наука, яка займається ранньомодерним часом все ще боргує написанням всебічної соціальної історії шляхетних жінок. Цій темі було присвячено кілька коротких і довших біографій, але загального історичного аналізу ще немає. Підготовка такого роду робіт стикається з багатьма труднощами. Наприклад, начебто проста статистика, скажімо вік, шлюбні стратегії, кількість дітей тощо не може бути підготовлена через брак (відсутність) відповідних документів про реєстрацію (метрики). Щоб підготувати комплексну «соціальну карту» шляхетних жінок цього часу, спочатку необхідно підготувати біографії осіб та із доступних джерел зібрати дані про них.

Чому займаємося питаннями жінки виключно дворянського походження? Бо починаючи від раннього Середньовіччя, у суспільно-політичній ієрархії не тільки Угорщини, але й інших європейських країн, відокремлюється важливий прошарок – знать/шляхта/дворянство, а до політичного терміну «нація» («*gens hungarus*») відносили лише представників цих привілейованих верств населення. Невідомо, чи до цієї «нації» відносили представників жіночої статі, хоча в угорському суспільстві вони теж користувалися певними привілеями? Відповідно до чинних законів дворянство (на нашу думку чоловіки і жінки) було наділено рівними правами «*una eademque nobilitas*» («*всі користуються рівними свободами*»). Їхнє право власності на землю було непорушним: при вимиранні нащадків чоловічої лінії спадкоємцями ставали нащадки жіночої лінії, і тільки у разі вимирання всього роду маєток повертався у володіння корони.

У XVI ст. виникла потреба кодифікації звичаєвого права, збору законів в окреме видання. Цю важливу роботу виконав юрист Іштван Вербовці у праці «*Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*» («*Тричастинний звід звичаєвого права Угорського Королівства*») [Werbőczy]. Вербовці на підставі своєї судової практики дає повне тлумачення законів на «всі випадки життя», в т.ч. прав жінок (звичайно дворянського походження). Жінка була напівповноправною особою суспільства, яка увесь час свого життя перебувала під опікою: батьків, родичів, чоловіка. Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося законами Угорського королівства та звичаєвим правом. Кількість параграфів, які стосуються прав, політичного та економічного статусу жінок шляхетного походження, може досягати більше сотні. Більшість записів стосуються майна (рухомого чи нерухомого), його володіння та успадкування, але ми також стикаємося з правилами повсякденного життя. Дитина знатного батька і нешляхетної матері автоматично належала до привілейованого стану. Проте правило навпаки не діяло, хіба за рішенням правителя (короля), або наречену «очоловічували» [Werbőczy, II. частина, розділ 7].

Законодавець, мабуть спираючись на повсякденну практику, детально перебирає всі моменти успадкування маєтків, які можуть передаватися тільки синам [Werbőczy, II. частина, розділ 17, § 1–7]. Доньки та їхні нащадки отримували вигоду лише від нерухомого майна та майна, яке було частиною спадщини матері,

або від придбаного майна, і винятком від цього були «очоловічені» дівчата (докладні пояснення можна знайти в розділах 18–19 і 21). Якщо подружжя спільно отримало дарування (майно) і вони обоє були вписані в дарчу грамоту, то подружжя успадковує взаємно один за одним [Werbőczy, розділ 48, § 1–5]. Якщо дарчу грамоту було видано на представників обох ліній (чоловічу і жіночу), то обидві гілки мали право успадкувати власність, але якщо цей пункт у документі був відсутній, то успадковують лише нащадки чоловічої статі. Стосовно дівочої четвертини (*leánynegyed*) пояснюється, що чверть сімейного майна має бути «визначена шляхом громадської оцінки» (тобто оцінена), а потім виплачена грошима [Werbőczy, розділ 89, § 1–2]. Окреме положення стосується винного запису (*hitbér*) та подарунку (*jegyajándék*) нареченій. Наречена отримує подарунок під час заручин, який пізніше стає частиною її окремого майна [Werbőczy, розділ 93, § 1, розділ 100, § 1–4]. Заручний подарунок успадковують діти жінки, а за їх відсутності — її прямі кровні родичі. Винний запис — майнова вимога, що укладена до шлюбу, під час якої майно чоловіка було обтяжене заставою на користь дружини. Вербовці виводить це зі звичаєвого права, а також описує розмір винного запису відповідно соціальному статусу. Якщо наречений барон (державного чи придворного рангу), вартість винного запису становить 100 гір (400 форинтів у тогочасній сумі). Звичайний дворянин чи барон дарує нареченій щонайменше 50 гір (200 форинтів). У випадку меншого майна винний запис встановлюється на основі громадської оцінки [Werbőczy, розділ 93, § 4–5]. Винний запис повинний надаватися готівкою, іншими активами, які можна легко продати, або шляхом забезпечення якогось постійного доходу (митні права, податок тощо) [Werbőczy, розділ 95, § 1–2]. Якщо чоловік помер без заповіту, його рухоме та нерухоме майно належало його дітям та дружині [розділ 98] за умовою, що вона залишається у статусі вдови [Werbőczy, розділ 98, § 1–5].

Відповідно до зводу законів шлюб між родичами до 4-го ступеня заборонений [Werbőczy, розділ 107–108], насамперед через майнові правові наслідки цього, оскільки «*спорідненість між кровними родичами... несе з собою позашлюбність дітей*», що виключає їх із права спадкування. Після смерті батька поряд з матір'ю-вихователькою на час неповноліття дітей призначаються опікуни. У більшості випадків заповідач сам передбачає їх у своєму заповіті. Відповідно до закону повнолітній вік встановлювався у 24 роки для чоловіків і 16 років для жінок [Werbőczy, розділ 111, § 2]. До цього настає законний (підлітковий) вік, досягнувши якого проти особи можна ініціювати позов, або сама особа може подавати позов), який настає у 12 років [Werbőczy, розділ 111, § 3–4]. З 14 років дівчата вже змогли розпоряджатися «*боргами і заставами, золотом і сріблом та іншими рухомими цінностями*», а з 16 років їм надавалося повне право розпорядитися над усім своїм майном (включаючи власність).

Придане (posag), яке наречена отримувала від батьківського дому, було важливим чинником в її подальшому стабільному фінансовому становищі. До при-

даного також належали рухомі речі, які перш за все мали місце в господарстві: посуд, зерно, іноді худоба, а також різного роду коштовності та одяг. Крім посагу, дворянська жінка отримувала дівочу четвертину (*leánynegyed* – четверта частина вартості усієї батьківської нерухомості, яка порівно ділилася між сестрами). Вона виплачувалася у грошовій формі, але за декретом короля Владислава II (Ягеллон) від 1492 року, якщо жінка дворянського походження одружувалася із бідним чоловіком (який не володів дворянським титулом) «замість дівочої четвертини вони діставали цілковите право володіння маєтком, який залишався у їх власності» [Werbőczy, розділ 405, § 1-9]. Вартість посагу у подвоєному розмірі чоловік мусів записати із частини своїх маєтків на жінку для її утримання у формі застави (*hitbér* – віновий запис). Це могло бути як рухоме, так і нерухоме майно, або постійний дохід, який чоловік передавав дружині, щоб забезпечити їхнє життя у фінансовому плані та захистити від подальших ускладнень з родиною. Всі ці «нюанси» були записані у шлюбному контракті, а згодом відображені в тестаментях (заповітах) дворянок.

Метою статті є дослідження «жіночої сторони» історії nobilitetu Північно-Східної Угорщини у другій половині XVI – початку XVII ст., показ юридичної площини ролі шляхетних жінок у суспільстві, їх впливу на тогочасні історичні (суспільно-політичні, соціально-економічні та релігійні) події та встановлення нових, досі невідомих моментів їх приватного життя та заповнення «білих плям» в історії родини Другетів.

Стан вивчення проблеми. За останні роки історична наука зацікавилась гендерною тематикою та розпочались пошуки джерел щодо вивчення «жіночою історії» Речі Посполитої та Угорського Королівства, ролі видатних жінок (шляхетного походження) в історичних процесах. Усі почали розуміти, що без знання минулого важче орієнтуватися у майбутньому. За останні десять років на підставі прикладу академічних предстаників української [Лабур, 1997, 1997, 1998, 1998, 2002, 2007, 2007; Старченко, 1999, 2001, 2014, 2021] та угорської [Péter, 2005. 2008, 2010] історичної науки (які мають багато спільних рис стосовно суспільного становища та прав шляхетних жінок) підрастає ціле покоління дослідників, які повністю або частково фокусують наукову діяльність на гендерну, або жіночу тематику [Horváth, 2007; Lengyel, 2007; Várkonyi, 2007].

Важливим джерелом дослідження є документи, які були опубліковані у монографіях та статтях з історії Угорського королівства [Гусарова, 1999, 2004, 2018; Zubánics, 2016, 2020; Зубанич, 2021], Земплінського [Réz, 1899] та Ужанського комітату [Mészáros, 1861]. У ході дослідження були використані опубліковані тексти законодавчих актів [Werbőczy], матеріали сімейної історії [Borbély, 2013, 2015; Csízi, 2012; Nagy, I, 1857; Nagy III, 1858; Nagy IX, 1862; Nagy XI, 1865; Nagy XII, 1865; Takáts, 1982], історії економіки [Acsády, 1885], листування угорської аристократії [Radvánszky I., 1986; Radvánszky II., 1986; Radvánszky III., 1986; Levelestár I, 1981.; Levelestár II., 1981], в яких знайдено багато цікавих історичних свідчень про

жінок – видатних представників родини Другетів.

Виклад основного матеріалу. Якою була доля тогочасних угорських дворянок? – ставить запитання Шандор Токач у своїй праці «Давні угорські вельможні пані» (*Régi magyar nagyasszonyok*), та наводить думку з цього приводу: «Початкове значення слів *жінка, дружина, дочка* вказує на те, що жінка була дуже шанованим членом нашого суспільства від часів завоювання батьківщини. В епоху Арпадів жінка могла мати власне майно, а після введення закону авіціа-те, вони отримували дівочу четвертину, яку здебільши виплачували у грошовій формі. Цей інститут надав жінці юридичну та економічну незалежність. За вдовою залишався її посаг, до повноліття своїх дітей вона утримувала майно покійного чоловіка, а також вона виконувала певні політичні права (наприклад спадкових феїшпанів). Про те, що жінка зберегла свою незалежність навіть у шлюбі, добре свідчить той факт, що більшість з них не взяли прізвище чоловіка, а залишили своє дівоче прізвище» [Takáts, 1982, 11. old.]. Через брак достовірних історичних даних в українській та угорській науці відсутні біографічні дані видатних жінок Північно-Східної Угорщини другої половини XVI – початку XVII ст., тому цією статтею про життєвий шлях жінок – Другетів (Анни Баторі, Ержебет Перені, Маргіт Зріні, Фружини Терек, Ержебет Ракоці, Фружини Довці) маємо на меті «зафарбувати білі плями» історії.

Анна Баторі (somlyóí Báthori Anna, ?–?) народилася від шлюбу трансільванського воєводи Іштвана (IV) Баторі та Каталін Телегді. Вона тричі виходила заміж: за Гашпара Драгфі, за Антала Другета і за Дьєрдя Баторі.

Гашпар Драгфі (син головного королівського судді Яноша Драгфі та Анни Вардої) після смерті батька, який загинув у битві при Могачі, успадкував не лише його великі маєтки, але й посади феїшпана комітатів Красна та Кезеп-Сольнок. «У 1529 році на день Святого Віта трансільванський воєвода одружився з Анною, дочкою Іштвана Баторі з Шомйо, яка у 1542 році на день св. Дьєрдя народила сина на ім'я Дьєрдь і 1544 року Яноша на день св. Яноша (Іоанна Хрестителя); які однак рано померли, і з ними світла родина Драгфі погасла. Гашпар Драгфі, який рано познайомився з Реформацією, намагався поширити її вчення у своїх великих маєтках...» [Kiss, 1878, 80. old.]. З його іменем та іменем Анни Баторі пов'язаний перший угорський протестантський синод, який відбувся в замку Ердевд (Erdőd) 20 вересня 1545 року. З ініціативи Петера Перені 14 лютого 1542 року у Шарошпотоці Ференц Бебек, Гашпар Драгфі, Андраш і Дьєрдь Баторі, Іштван Рашкої і три брати Другетів (Антал, Імре та Габор) – усі підтримували протестантизм – уклали угоду. Суттю угоди була організація «кругової оборони»: якщо під час війни між двома королями (Фердинандом Габсбургом і Яношем Сапольяї) буде окуповано будь-що з їхніх маєтків, будуть наполягати на їхньому негайному поверненні, державні справи вирішуватимуть на нарадах із членів їх свити, а коли будь-хто з них зазнає нападу, вони спільно воюватимуть з нападником. Гашпар Драгфі помер 26 січня 1546 року у відносно молодому віці – 29 років. У своїй грамоті від 25 листопада 1545 року

король Фердинанд I підтвердив права неповнолітніх синів Гашпара Драґфі (Дьєрдя і Яноша) на маєтки, якими їх батько володів у комітатах Кезеп-Сольнок і Красна. Молодший син Янош у наступних документах вже не згадується, ймовірно помер у першій половині 1546 року. Невдовзі Анна Баторі вийшла заміж за Антала Другета, який став опікуном неповнолітнього Дьєрдя Драґфі. З цієї причини 2 жовтня 1546 року Фердинанд I передав родинні маєтки та успадковане майно Драґфі під його нагляд до повноліття Дьєрдя. Від шлюбу з Анною Баторі залишилося двоє дітей, Міклош і Борбала. Цей порядок поколінь родини Другет досить заплутаний, адже багато членів родини з однаковими іменами жили в один час. За словами Золтана Борбеля [Borbély, 2015, 83. old.] від шлюбу Антала Другета та Анни Баторі дітей не народилося через його нетривалість, а Міклош і Борбала народилися від першої дружини, ім'я якої невідоме. Здається, цьому суперечить той факт, що Анна Баторі та її третій чоловік, а не найближчі родичі Другети, продовжували піклуватися про дітей. На думку Шандора Токача [Takáts, 1982, 153–154. old.] історики часто плутають двоюрідних братів на родовідному дереві Івана Надя [Nagy, III, 1858, 399–400. old.]: сина Антала – Міклоша Другета та сина Імре – Міклоша Другета, і приписують шлюб з Маргіт Зріні за першим замість останнього. Записи з Королівських Книг про ці роки свідчать про те, що Антал Другет передав дружині в заставу замок і маєток Барко в Земплєнському комітаті за п'ять тисяч золотих, який вона отримала як придане після смерті свого першого чоловіка. Згідно з Дубницьким літописом, Антал Другет помер у 1541 р. (правильно в 1547 р.) і був похований у крипті замкової церкви Св. Юрія [Zubánics, 2020, 15–16. old.]. Його вдова вийшла заміж за родича Дьєрдя Баторі з Ечед. 13 серпня 1551 року Фердинанд I передав під опіку її новому чоловіку ще неповнолітнього Дьєрдя Драґфі, його володіння і посаду феїшпана. Дьєрдь Драґфі помер у 1555 році як останній нащадок із роду. Хоча згідно із законом його маєтки мали повернутися короні, більшість із них були незаконно утримані Дьєрдем Баторі. Від шлюбу Дьєрдя Баторі та Анни Баторі народилося 4 дітей: Іштван (1555–1605), феїшпан комітатів Шомодь, Сабольч і Сатмар, головний королівський суддя (дружина Фружина Другет), Ержебет (1560–1614), дружина Ференца Надошді (теща Дьєрдя (III) Другет), Клара (дружина Міґаля Вардої) та Жофія (дружина Андраша Фіґеді) [Nagy III, 1858, 399. old.]. Анна Баторі склала заповіт на початку січня 1557 року. Вона залишила різні маєтки та коштовності своїм братам (Андрашу, Кріштофу та Іштвану Баторі), Ласлоне Керечені (старшій сестрі) та Каталін, дочці Міклоша Банфі.

Маргіт Зріні (Zrínyi Margit, 1555 – 1588) народилася 10 серпня 1555 року від шлюбу Міклоша (IV) Зріні – королівського казначея та бана Хорватії – з Каталін Франґепан [Nagy XII, 1865, 434–442. old.]. Оскільки Міклош Зріні після смерті дружини одружився вдруге з чеською графинею Євою Розенберг, його молодші діти (в тому числі Маргіт) виховувалися у дворі Баттяні. «Тому я передаю усіх цих та усіх інших вашій світлості і прошу, щоб ви навчали їх разом із шановною дружиною так, щоб вони йшли по стопах

свої матері (Каталін Франґепан) і несли її добре ім'я. Тепер не знав, що потрібно було передати з ними. Ваша вельмішановна дружина, бачачи, що їм знадобиться, напишіть і я надам», – писав Міклош Зріні Ференцу Баттяні [Takáts, 1982, 149–150. old.]. Зі своїм майбутнім чоловіком Міклошем Другетом (сином Імре Другета та невідомої жінки з польської родини Рімановських) Маргіт Зріні познайомилася у 1563 році під час коронації короля Рудольфа I у Пожоні (Братиславі). Вельможа з'явився на заході з бандерією у 30 чоловік. Заручини відбулися за життя батька (одночасно були заручені і Оршоля, Борбала та Маргіт Зріні). Після того, як Міклош Зріні загинув під час турецької облоги Сіґетвара, шлюб його дочок організував вже син Дьєрдь Зріні. Запрошення на весілля були розіслані 28 листопада 1568 року. На заплановане потрійне весілля було запрошено і короля, якого на заході, що відбувся 9 січня 1569 року у Меньорокерекі, представляв спеціальний уповноважений («лице короля»). Через одруження сестер Дьєрдь Зріні поріднився з найбільшими родинами угорської аристократії (Орсаґ, Балашша, Турзо, Форґач, Баттяні, Перені, Банфі, Телекешші, граф фон Турн) [Nagy, XII, 1865, 434–442. old.].

Молоде подружжя Другетів тримало двір в Ужгороді та у відбудованому замку Барко, часто зупинялося і в Невицькому. Маргіт Зріні завела аристократичний етикет на кшталт задунайського, який мав давню традицію. У цей період до двору Другетів приєднався поет Імре Мартонфалвої. У 1579 р. Міклош Другет нагороджений доблесними чеснотами, під час битви потрапив у полон до турків. Хоча рідним та комітату Земплєн вдалося його викупити, він повернувся додому з полону вже хворим і помер у 1580 році. Його заповіт був датований 30 серпня 1580 року в Гомонні [Radványosky III, 1879, 113–116. old.]. Від шлюбу з Маргіт Зріні в них народилося три дочки: Анна, Ержебет та Борбала. Міклош Другет заповів опіку над своєю дружиною та дітьми своєму двоюрідному брату Іштвану та інших родичам. Однак ім'я Іштвана (V) Другета, згодом великого воїна того часу, стало асоціюватися у ранній період із свавіллям, яке він здійснив над довіреними особами. Спочатку він забрав у вдови тестамент чоловіка, а потім приступив до методичного захоплення її маєтків. Маргіт Зріні з розпачем звернулася до своїх родичів, до інших опікунів, призначених у заповіті її чоловіка (серед яких насамперед були король і його представник, Янош Руебер, головнокомандувач Верхньої Угорщини), та до комітатської влади. Сусіди Міклош Баторі, Іштван Баторі, Дьєрдь Перені, Міхай Вардої (всі члени найближчої родини) та єпископ Нодьварода також стали на бік вдови та закликали Іштвана Другета не турбувати її. Наприкінці липня 1582 р. загальні збори (generalis congregatio) відповідних комітатів провели засідання комітатського суду (sedria). З цього приводу Маргіт Зріні писала: «Вчора тут в Унґварі відбувся суд. Я довела свою правоту за підтримки кілька сот людей. Суд присудив мені увесь унґварський маєток» [Takáts, 1982, 163. old.]. Однак після засідання Іштван Другет захопив вірних кріпаків вдови, а також зайняв садибу. Сама Маргіт Зріні та її діти втекли в Бічу (Biccse) до сестри Каталін Зріні (Імрене Форґач). Королівський

суд звинуватив Іштвана Другета у свавіллі. Своему швагрю Болдіжару Баттьяні Маргіт Зріні писала: *«Я благаю тебе, Ваша милість, нехай Бог подивиться на мою безпорадність, не залишайте мене серед них, заради Бога! І підтримай мене, мій пане, за правду! Нехай мої приниження і мої нещастя разом з моїми сиротами будуть болісними і Вашій милості...»* [Takáts, 1982, 162–163. old.]. Тим часом в Унгварі вдруге засідав комітатський суд. До другого засідання суду Іштван Другет вже ретельно підготувався. Він залякував ужанську шляхту, а її керівників – в т.ч. віцеішпана Гашпара Паладі разом із справниками кинув у в'язницю. Така ж доля чекала і на Яноша Дебрекозі, адвоката Маргіт Зріні: його заарештували та загрожували смертю. Не дивно, що за таких обставин комітатський суд цього разу виніс рішення на користь Іштвана Другета. Хоча Маргіт Зріні виграла позов про наклеп перед королівським судом, але Іштван Другет і чути не хотів про повернення маєтків. Зрештою, Яношу Руеберу, головнокомандувачу Верхньої Угорщини довелося втрутитися з армією. Сам король Рудольф I у травні 1586 р. та 17 вересня цього ж року видав королівський указ, в яких засудив дії Іштвана Другета.

Невдовзі Іштван Другет знову вигнав вдову з Унгвара. Сім'я знайшла притулок в замку Барко. Звідти Маргіт Зріні відправляла листи своїм родичам, Дьєрдю Зріні та Болдіжару Баттьяні. 17 вересня 1587 року вона відправила слугу на ім'я Ласло Йоо до Баттьяні з документами своєї судової справи та з інформацією, що Ужанський комітат передає її справу до державних зборів: *«Поклоняюся Богу за Вашу ласку, приходьте на зібрання і повідомте Його Величності»* [Takáts, 1982, 165. old.]. Баттьяні таки виступив у підтримку вдови, за що Дьєрдь Зріні висловив свою подяку. Хоча королівський суд виніс вирок на користь Маргіт Зріні, але це не покращило її становища. В одному із останніх листів, датованому 1588 роком, вона скаржиться на те, що Іштван Другет відігнав волів її кріпаків під час оранки. До одруження своїх доньок вона не дожила, ймовірно померла цього ж року, оскільки у подальшому її ім'я в документах не згадується.

Ержебет Перені (Perényi Erzsébet, ?–?) народилася в шлюбі Петера Перені (охоронця Святої корони) та Клари Сейкель. Її старший брат Габор був останнім представником чоловічої статі теребешької (палатинської) гілки сім'ї [Nagy IX, 1865, 233–234]. Габор Перені помер 7 червня 1567 року у віці 35 років, за свідчення хронік від дизентерії. Не маючи нащадків свої володіння він залишив короні. У заповіт від 15 грудня 1564 р. він також включив свою сестру Ержебет Перені, дружину Ференца (III) Другета. Після смерті його вдови Ілони Орсаг 1 травня 1569 року замок і маєток Теребеш успадкували Ержебет Перені та її діти. Реформація в комітаті Унг, безсумнівно, пов'язана з родинними зв'язками Другетів із родиною Перені. Найшвидше протестантизм поширювався переважно в малих містах, у 1550 р. протестантський проповідник діяв у Нодькопоші, а в 1555 р. вже в Унгварі. Спочатку поширювалося лютеранство, якому протегувала родина Перені, а потім під трансільванським впливом – кальвінізм. У заповіті Ференца Дру-

гета фігурує й особа Ержебет Перені. У цьому вельможа описує як його син Дьєрдь (III) напав на сімейне помістя у Герені, де один із солдатів під час пограбування поранив ще й Ержебет Перені [Radványosky III, 1879, 123 old.].

Фружина Терек (enyingi Török Fruzsina, ?–?) народилася від шлюбу Ференца Терека з Борбалою Орсаг. Вона вийшла заміж за Іштвана (V) Другета, одного із найбільших землевласників у північно-східній Угорщині. Сама наречена теж належала до славетного роду і володіла величезним приданим через материнську спадщину. Її мати, Борбала Орсаг, успадкувала більшість маєтків свого вимерлого роду, включаючи замок та маєток Діюшдьор (з містом Мішкольц), а з батьківського боку успадкувала і принесла у шлюб як придане, маєток у Дебрецені. Від шлюбу Іштвана Другета та Фружини Терек народилися два сини – Ласло (II) та Балінт (I). Після смерті батька старший син успадкував посаду феїшпана Земпленьського комітату, але через його ранню смерть не зміг зайняти цю посаду. Його мати повідомила дворянству комітатів про його похорон: *«Мого улюбленого старшого сина Ласло Гомоннаї цього дня між дев'ятою та десятою годиною ранку Бог забрав від нас з цього земного життя тут у Гомонні, його похорон та достойне поховання відбудеться в Унгварі шостого дня місяця перед наступним Постом за Календарем...»* – пише вона до міської ради Кошшо. *«Вдова шановного Іштвана Другета з Гомонни, вельмишановна Фружина Терек з Еньїнга, 19 січня 1600 року, Гомонна»* [„Homonnai Drugeth László halálhíre“]. Наступна інавгурація феїшпана відбулася 3 травня 1600 року, коли тодішнього 22-річного Балінта Другета було введено до керівництва комітату Земплен, який склав клятву, *«що буде вірно і справедливо слугувати посаді феїшпана»* [„Drugeth László és Drugeth Bálint beiktatása“, 76. old.]. Фружина Терек більше не згадується у джерелах, ймовірно, її смерть настала колись у цей час. Поховали її поруч із чоловіком у склепі замкової церкви в Унгварі.

Ержебет Ракоці (felsővadászi Rákóczi Erzsébet, ? – 1604) народилася від шлюбу Жигмонда Ракоці, майбутнього князя Трансільванії та Юдіти Алагі Бекені. Її батько піднявся зі звичайної шляхти до рангу барона та набув значних статків головним чином завдяки своїй успішній військовій службі та участі в торгівлі токайським вином. У 1587 році в житті Ракоці стався великий поворотний момент, коли Гашпар Магочі попросив його стати опікуном своїх племінників. Саме з того часу він став пов'язаним з комітатом Берег, оскільки сиротам належало близько 300 000 голдів у домінії Мункач. Незабаром з опіки стався шлюб, оскільки Ракоці одружився з Юдітою Алагі Бекені. Від їхнього шлюбу народилася дочка – Ержебет. У травні 1602 року Ержебет Ракоці вийшла заміж за Балінта (I) Другета у м. Серенч (церковний обряд відбувся 19 травня). Її придане складало замок та половину маєтку Регевц зі спадку матері. Шлюб тривав недовго, Ержебет Ракоці померла в 1604 році. Проте точна дата не визначена. В пам'ять про смерть дружини Балінт Другет написав: *«в пам'ять про мою кохану супутницю, про справжнє кохання моєї милої Єлизавети Ракоці, і про те, що вона дорожча й кра-*

ца для мене за все золото й срібло» [Zubánics, 2020, 18. old.]. 5 червня 1605 року у пам'ять про жінку Балінт Другет видав дарчу грамоту Іштвану Шаркезі, мажордому Ержебет Ракоці про передачу йому 11 кріпаків та батраків із Чепеля. Від їхнього шлюбу народився лише один син Іштван, який помер у 1612 році «16-го дня другого місяця посту Бог забрав його до себе у вічній славі» [Zubánics, 2020, 27. old.]. Стосовно причин смерті Іштвана Другета була підозра отруєння, як і його батька.

Фружина Довці (nagylucei Dóczy Fruzsina, ? – ?) народилася від шлюбу Габора Довці з Крістіною Н'ярі (дочка Леврінца Н'ярі). Серед своїх братів Андраш Довці досяг найвищої кар'єри: феїшпан комітата Барш (1603), королівський радник (1606), з 1608 р. королівський підчашний. Згодом став головним королівським камергером, потім розпочав військову кар'єру: капітан замку Сотмар (1609 – 1618), а згодом головнокомандувач Верхньої Угорщини (1619 – 1621). Фружину Довці не знаходимо на родинному дереві, складеному Іваном Надьом [Nagy, III, 1858, 335. old.], дата її народження невідома. Також невідома дата одруження її з Дьєрдьем (II) Другетом, лише з дати народження її дочки Марії Другет (Дьєрдьне Сейчі) у 1580 році можна зробити висновок, що весілля могло відбутися в 1578 – 1579 роках. Молоді роки Дьєрдь (II) Другет частково провів при дворі короля Максиміліана II, де в 1574 році разом з Іштваном Н'ярі та Фаркашем Кенді служили при королівському столі. Ймовірно, тут він зустрів свою майбутню дружину, оскільки при дворі Максиміліана (та у дворах інших ерцгерцогів) служили кілька членів сім'ї Довці. Подружжя оселилося спочатку в Теребеші (що належало до спадщини Перені), потім у Невицькому [Takács, 1982, 209. old.]. Чоловік був дуже запальним та імпульсивним по натурі, згідно зі свідченнями сучасників одного з відвідувачів просто викинув у вікно свого замку, бо виявив, що той дивиться на його дружину з більшим інтересом, ніж це належало (пристойно). Цікаво, що цей історичний топос також був зафіксований у зв'язку з королівським суддею Габором Перені, посилаючись на історика Ференца Форгача. За даними тогочасних джерел, Фружина Довці була однією з найвродливіших жінок свого часу, розмовляла кількома мовами і була щедрою, доброю жінкою. Від їхнього шлюбу народилося двоє дітей: Марія і Дьєрдь. Після ранньої смерті Дьєрдя (II) Другета вдова сама управляла величезними маєтками. У цьому їй допомагав другий чоловік, Крістіан фон Теуфенбах, головнокомандувач Верхньої Угорщини, який однак помер в 1598 році. Через постійні конфлікти з сусідами в 1600 р. угорські державні збори видали окрему статтю закону, в якій говорилося, що «перед станами країни та шести комітатами, проти високоповажної Фружини Довці, вдови покійного шановного Кріштофа Теуфенбаха та її сина, шановного Дьєрдя Гомоннай ... потрібно діяти так, як і проти публічно переслідуваних (звичайних злочинців)» [„A néhai Teuffenbach Kristóf felesége...“]. Родич її чоловіка Балінт Другет взяв в облогу замок Невицьке, звідки вдова разом з дітьми переїхала до Польщі. Король Польський Сигізмунд III був одним із шанувальників вдови, розпитуючи в листі про її здоров'я. Фружина

Довці втретє вийшла заміж у Польщі в 1601 році – за джерелами – за капітана Санісло (Станіслава) Мнішека, сина колишнього сандомирського воєводи.

Досліджуючи історію родини Мнішеків (Mniszech), з'ясувалася особа її чоловіка. Мнішеки – велика родина землевласників сілезького походження, члени якої займали низку важливих посад у Речі Посполитій. Родоначальником покоління, яке нас цікавить, є Єжи Мнішек (пом. 1613), головний королівський підчаший (1574), сенатор (1582–1613), каштелан радомський (1582 – 1689), воєвода сандомирський (1589 – 1613), староста львівський (1593), самборський, санокський (1589 – 1613), сокальський, рогатинський. У шлюбі з Ядвігою з Тарлова народилося 9 дітей (4 доньок і 5 синів). Їх третій син Стефан Ян Мнішек (1580 – 1605) і одружився з Фружиною Довці. Чоловік, який рано помер, залишив усе своє майно Фружині Довці, а це був замок Ласкі та належний до нього маєток. Ігнац Ачаді, який досліджував історію родини Сечі (донька Фружини Довці Марія вийшла заміж за Дьєрдя Сейчі), пише: «У тогочасному документі 1602 року не згадується його імені, а лише говориться про Фружину Довці: «*nunc vero cuiusdain Poloni Starozta aboutinati ut aseeruissent consors*» [Acsády II, 1885, 119. old.]. З іншого боку, в документі, виданому в 1648 році, вдовою його онука, зазначено ім'я (але не справжнє) третього чоловіка: «*Frusina Dóczy primum Georgii condam Homonnay senioris postea vero Sigismundi Nagykoncziczay poloni consors*» [Acsády II, 1885, 119. old.].

Замок Ласкі спочатку був власністю родини Тарлов, а згодом, як придане Ядвіги Тарлов, став центром володіння родини Мнішеків, яку Єжи Мнішек перебував у стилі «*palazzo in fortezza*». П'ятикутний замок, що стояв на пагорбі на болотистому березі річки Стрвонж, із трьома круглими кутовими бастіонами та Годинниковою вежею, що височіла над брамою, створювали дуже вражаюче видовище. У замку було 45 кімнат, у тому числі дві великі зали, облицьовані мармуром. Згідно з інвентарем Ласкі (Ласкі Муроване, нині с. Муроване Самборського району) відповідав невеликій угорській прикордонній фортеці, а її розташування було надзвичайно вигідним для прикордонних маєтків Другетів в Угорщині. Можливо йшлося про заставу маєтку, оскільки родина Мнішеків нагромадила значні борги, що також загрожувало втратою королівської милості та вигнанням (*banatio*). Ігнац Ачаді згадує, що «*недобросовісна жінка [Фружина Довці] забрала до свого чоловіка у Польщі все рухоме майно своїх дітей, готівку та коштовності, які представляли величезну цінність. Діти попросили провести розслідування з цього приводу, і Міклош Іштванфі доручив Конвенту у м. Ясо в травні 1602 року провести слухання свідків. З комітатів Шарош, Земплен та Абауй було допитано багато свідків, шляхту і без титулу чоловіків і жінок, переважно тих, хто більш-менш був причетний до перевезення грошей. За зізнаннями, Фружина Довці забрала з собою всі гроші та коштовності. Своїм дітям вона взагалі нічого не залишила. Гроші були складені в мішки, а дорогоцінні предмети в ящики, які перевозили на трьох великих підводах, кожна запряжена шістьма кіньми. Всього було 35 мішків (за іншими твер-*

дженнями 50) з грошима, загальна сума готівки сягає 80 тис. форинтів. З них мати зарезервувала 25 000 форинтів у запечатаних мішках для своїх дітей. Вона узяла з собою до Польщі і це, але коли приїхала до Самбора до старости, то він розпакував мішки й усі гроші переплутав. Фружїна висловила протест, але безрезультатно. За свідченнями, Фружїна Довці тоді жила в польському місті Золочі (Золочів), яке вона купила за 40 000 угорських форинтів [Ac nádý II, 1885, 120. old.].

Після смерті матері польські маєтки успадкував Дьєрдь (III) Другет, який отримав і шляхетський титул. Ймовірно, родина Мнішек згодом викупила свою резиденцію, оскільки тут тримав свій двір Франциск Бернард Мнішек, староста саноцький, а замок після «численних руйнувань» (пожеж) був відбудований за 200 тис. злотих.

Висновки. З другої половини XVI століття включені до угорської правової системи закони «Трипартітума» вказують на те, що тогочасне угорське суспільство встановлювало певні обмеження на свободу жінок, але воно також забезпечувало здійснення економічних і політичних прав для членів дворянського суспільства (включаючи жінок). До того часу, поки жінка у межах сім'ї виконувала обов'язки, які випливали з її статусу (дочка, дружина, мати, вдова), вона могла розраховувати на підтримку та захист з боку її сім'ї, оточення, країни (держави). Згідно з угорським законодавством, жінки знатного походження мали особисте майно, яким вони могли вільно розпоряджатися. Якщо в сім'ї не було нащадків чоловічої статі, у

зв'язку з передачею прізвища та майна, король також міг «очоловічити» дівчат як особливу милість, тобто надавав їм ті самі права, що й чоловікам. Через поділ Угорщини на три частини та постійну турецьку загрозу, роль жінки в тогочасному угорському дворянському суспільстві була переоцінена, оскільки їхні попередні сімейні функції значно розширилися. Багато аристократичних і знатних жінок того часу успішно виконували також і адміністративні та військові завдання.

Що стосується статусу родини Другетів, у 1540-х роках ми їх знаходимо на 6-му місці на рівні Угорського королівства, і серед їхніх родичів присутні найвидатніші родини країни, включаючи Запольяї, які піднялися на угорський королівський престол. Успішна шлюбна політика збільшила сім'ю значними маєтками та багатством – замки Терешеш (Töketerebes – Perényi), Діошд'єр (Diósgyőr - Török), Реґец (Regéc – Rákóczi) перейшли у володіння Другетів зі спадщини дружин. У тогочасному суспільстві важливу роль відігравало не лише багатство, а й мережа родинних стосунків, завдяки яким вони могли формувати спільну дію. Завдяки цьому володарі регіону (та їхні дружини) підтримали поширення реформації та одночасно брали участь у захисті прав ордену в боротьбі за свободу Бочкаї.

Під час вивчення життєвих шляхів 6 дружин Другетів у дослідженні нам вдалося розкрити багато раніше невідомих моментів і представити їх громадськості, тим самим ще більше розширивши знання про незаслужено забуту родину.

Список використаних джерел

- „A néhai Teuffenbach Kristóf felesége és ennek fia Homonnai György ellen emelt panaszokról és arról, hogy ezek ellenében miképpen kell eljárni?”, 1600. évi XXIII. Törvénycikk. [Online]. Доступно: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60000023.TV> (дата звернення 04.09.2022).
- „Az ország nemesei ugyanazt az egy szabadságot élvezik”, 1351. évi XI. törvénycikk.” [Online]. Доступно: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=35100011.TV> (дата звернення 04.09.2022).
- Ac nádý, Ignác, 1885. (Далі – Ac nádý II). *A Széchyek Murányban*. II. közl., Századok, 119. old.
- Borbély, Zoltán, 2013. *Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György*. Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon (szerk.: Peter Kónya), Prešov, 370–387. old.
- Borbély, Zoltán, 2015. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*. Doktori értekezés, Eger: Eszterházy Károly Főiskola, [Online]. Доступно: http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/2/1/Borbely_Zoltan_disszertacio.PDF (дата звернення 04.09.2022).
- Csizi, István, 2012. *A királyi Magyarország főnemesi családjainak címerváltozatai a 16-17. században*. PhD-értekezés, Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 186–189. old.
- Drugeth László és Drugeth Bálint beiktatása*. Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (szerk. Dongó Gyárfás Géza), Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely, № 3., 76. old.
- Fallenbüchl, Zoltán, 1988. *Magyarország főméltóságai*, Budapest: Maecenas Kiadó, 91 old.
- Hangay, Zoltán, 1987. *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*, Budapest: Zrínyi Kiadó, 230 old.
- Haraszthy, Miklós, 1896. *Adatok a Drugeth-Homonnai grófi család nemzedékrendjéhez. Andrássy Aladár gróf levelestárából*. Adatok Zemplén vármegye történetéhez, 5. szám, 168–170 old.
- Homonnai Drugeth László halálhíre*. Archiv mesta Košice: Collectio Schwartzbachiana (AMK CS) No. 4908.42.
- Horváth, Ágnes, 2007. *Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon (elmélet és gyakorlat)*. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 247–268. old.
- Kiss, Kálmán, 1878. *A Szatmári Református Egyházmegye története*. Kecskemét, 916 old.
- Komáromy, András, 1885. *Kornis Margit Rhédey Jánosné nászhozománya 1627-ből*, Magyar Történelmi Tár, 398–401. old.
- Lengyel, Tünde, 2007. *Az írástudatlantól a főispánig. Czoborszentmihályi Czobor Erzsébet*. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 139–160. old.
- Márk, Éva. *A Zrínyiek leányai és asszonyai*. [Online]. Доступно: <http://korok.webnode.hu/products/a-zrinyiek-leanyai-es-asszonyai/> (дата звернення 04.09.2022).
- Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története a legrégebb időktől maig*. Pest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 114 p.
- Nagy, Iván, 1857. (Далі – Nagy I.). *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. kötet (A-B), Pest: kiadja Friebeisz István, 311 old.

- Nagy, Iván, 1858. (Далі – Nagy III.). *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. III. kötet (C–D), Pest: kiadja Ráth Mór, 420 old.
- Nagy, Iván, 1862. (Далі – Nagy IX.). *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. kötet (P–R), Pest: kiadja Ráth Mór, 852 old.
- Nagy, Iván, 1865. (Далі – Nagy XI.). *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XI. kötet (T–Ü), Pest: kiadja Ráth Mór, 441 old.
- Nagy, Iván, 1865. (Далі – Nagy XII.). *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XII. kötet (V–W), Pest: kiadja Ráth Mór, 518 old.
- Péter, Katalin, 2005. *Házasság a XVII. századi Magyarországon*. Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához (szerk. Faragó Tamás), Bp., 90–94. old.
- Péter, Katalin, 2008., *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század*, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 168 old.
- Péter, Katalin, 2010. *Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, № 2., 151–187. old.
- Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky I.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 354 p.
- Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky II.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. II. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 406 p.
- Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky III.). *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. III. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 428 p.
- Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század) (далі – Levelestár I.), 1981. I. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 593 p.
- Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század). (далі – Levelestár II.), 1981. II. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 611 p.
- Réz, László, 1899. *A Drugethek és Homonna reformációja, Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Intézet*, 158 old.
- Takáts, Sándor, 1982. *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 353 old.
- Várkonyi, Gábor, 2007. „*Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak ...*” *Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon*. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 123–138. old.
- Werbőczy, István. *Tripartitum. Nemes Magyarország Szokásjogának Hármaskönyve*. [Online]. Доступно: [http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm_\(дата звернення 04.09.2022\)](http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm_(дата звернення 04.09.2022)).
- Zubánics, László, 2016. *Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI – XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 292 old.
- Zubánics, László, 2020. *A múlt tükrében elmerengve... Északkelet-Magyarország mindennapjai a XVI–XVIII. század fordulóján*. Budapest-Ungvár: Intermix Kiadó, 357 old.
- Гусарова Т., 1997. Венгерское дворянство в XVI – XVII вв. *Европейское дворянство XV – XVII вв.: границы сословия*. Отв. ред. В. А. Ведюшкин, М.: «Археологический Центр», с. 171–191.
- Гусарова Т., 1999. От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци, *Одиссей. Человек в истории*, РАН, Ин-т всеобщ. истории, М.: Трапеза, с. 43–49.
- Гусарова Т., 2004. Венгрия под властью Габсбургов в веках (исторические оценки в прошлом и настоящем, *Венгры и их соседи по Центральной Европе Средние века и Новое время*. Памяти Владимира Павловича Шушарина. Сборник статей [ред. кол. Т. М. Исламов, А. С. Стыкалин, М. К. Юрасов], М.: Конти, с. 127–138.
- Гусарова Т., 2018. *Венгрия XVI – XVII вв.: портреты современников на фоне эпохи*, М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 455 с.
- Зубанич Л., 2017. Життя і політична кар'єра Балінта Другета (1577 – 1609 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Н. П. Керецман, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 2 (37), с. 46–55.
- Зубанич Л., 2021. *Суспільно-політичний розвиток дворянських родин Північно-східної Угорщини у 1526 – 1657 рр.*, Ужгород, Вид: ПП АУТДОР- Шарк, 296 с.
- Лабур О. В., 1997. Жінка в правовому контексті суспільних відносин в Україні (XVI – XVIII ст.), *Сторінки історії*, К.: ІВЦ “Політехніка”, Вип. 9, с. 63–68.
- Лабур О. В., 1997. Жінки у релігійному житті України протягом XVI – XVIII століттях, *Актуальні проблеми політики*, Одеса: Вид-во Астропринт, Вип. 1-2, с. 243–246.
- Лабур О. В., 1998. *Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI – XVIII ст.)*: Дис... канд. іст. наук, К.: Національний технічний ун-т України, 179 арк.
- Лабур О. В., 1998. Вплив жінок на суспільно-політичне життя України XVI – XVIII ст., *Актуальні проблеми політики*, Одеса: Вид-во Астропринт, Вип. 3-4, с. 61–66.
- Лабур О. В., 2002. Деякі прояви войовничості українських шляхтянок щодо маєткових справ (XVI – XVIII ст.), *Наукові праці МДГУ ім. Петра Могили*, Миколаїв: Вид-во МДГУ, Вип. 4., с.12–16.
- Лабур О. В., 2007. Гендерна соціалізація в українському суспільстві XVI – XVIII ст.: спроба теоретичного та історіографічного аналізу, *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*, № 2, с. 197–205.
- Лабур О. В., 2007. Карне статутне право XVI століття як джерело історії гендерних відносин в Україні, *Історична пам'ять*, № 1., с. 98–101.
- Лабур О. В., 2007. Уявлення щодо поведінки жінок у полемічній та поетичній творчості в Україні XVI – XVII століть, *Часопис української історії*, № 7, с. 8–13.
- Старченко Н. П., 1999. Дещо про становище жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI – середини XVII ст.), *Генеза: Спеціальний випуск. Філософські, історичні та політологічні студії*, К., с. 66–74.
- Старченко Н. П., 2001. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.), *Київська старовина*, № 1, с. 42–62.
- Старченко Н. П., 2014. *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII ст.)*, Київ: Laurus, 107 с.
- Старченко Н. П., 2021. *Українські світи Речі Посполитої. Історія про історію*, Київ: Laurus, 616 с.

Ферков О. В., 2012. Рід Другетів та їх діяльність у добу Анжу, *Карпатика*. Ред. кол.: М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, В.С.Задорожний та ін.; відп. ред. В.Г. Котигорошко. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 41, с. 136–155.

Referenses

„*A néhai Teuffenbach Kristóf felesége és ennek fia Homonnai György ellen emelt panaszokról és arról, hogy ezek ellenében miképpen kell eljárni?*”, 1600. évi XXIII. Törvénycikk. [Online]. Доступно: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60000023.TV> (дата звернення 04.09.2022). (in Hungarian).

„*Az ország nemesei ugyanazt az egy szabadságot élvezik*”, 1351. évi XI. törvénycikk.” [Online]. Доступно: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=35100011.TV> (дата звернення 04.09.2022). (in Hungarian).

Acsády, Ignác, 1885. (Дали – Acsády II). *A Széchyek Murányban*. II. közl., Századok, 119. old. (in Hungarian).

Borbély, Zoltán, 2013. *Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György*. Rekatozáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon (szerk.: Peter Kónya), Prešov, 370-387.old. (in Hungarian).

Borbély, Zoltán, 2015. *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben*. Doktori értekezés, Eger: Eszterházy Károly Főiskola, [Online]. Доступно: http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/2/1/Borbely_Zoltan_disszertacio.PDF (дата звернення 04.09.2022). (in Hungarian).

Csizi, István, 2012. *A királyi Magyarország főnemesi családjainak címerváltozatai a 16-17. században*. PhD-értekezés, Budapest: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 186–189. old. (in Hungarian).

Drugeth László és Drugeth Bálint beiktatása. Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez (szerk. Dongó Gyárfás Géza), Sátorjaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Műhely, № 3., 76. old. (in Hungarian).

Fallenbüchl, Zoltán, 1988. *Magyarország főméltóságai*, Budapest: Maecenas Kiadó, 91 old. (in Hungarian).

Ferkov O. V., 2012. Rid Druhetiv ta yikh diialnist u dobu Anzhu [The Druget family and their activities in the days of Anjou], *Карпатыка*. Ред. кол.: М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, В. Іе. Задорожний та ін.; відп. ред. В.Н. Котигорошко. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», Вип. 41., с. 136–155. (in Ukrainian).

Gusarova T., 1997. Vengerskoe dvorjanstvo v XVI – XVII vv. [Hungarian nobility in the 16th - 17th centuries], *Evropejskoe dvorjanstvo XVI – XVII vv.: granicy soslovija*. Otv. red. V.A. Vedjushkin. M.: «Arheograficheskij Centr», c. 171–191. (in Russian).

Gusarova T., 1999. Ot zastol'ja k stolu peregovorov: vengerskoe provincial'noe dvorjanstvo v seredine XVII veka v dnevnike Laslo Rakoci [From the feast to the negotiating table: the Hungarian provincial nobility in the middle of the 17th century in the diary of Laszlo Rakoczy], *Odissey. Chelovek v istorii, RAN, In-t vseobshh. istorii, M.: Trapeza*, c. 43–49. (in Russian).

Gusarova T., 2004. Vengrija pod vlast'ju Gabsburgov v vekah (istoricheskie ocenki v proshlom i nastojashhem [Hungary under the rule of the Habsburgs in the centuries (historical assessments in the past and present), *Vengry i ih sosedi po Central'noj Evropev Srednie veka i Novoe vremja. Pamjati Vladimira Pavlovicha Shusharina. Sbornik statej [red. kol. T. M. Islamov, A. S. Stykalin, M. K. Jurasov], M.: Konti*, c. 127–138. (in Russian).

Gusarova T., 2018. Vengrija XVI – XVII vv.: portrety sovremennikov na fone epochi [Hungary of the 16th – 17th centuries: portraits of contemporaries against the backdrop of the era], M.; SPB.: Centr gumanitarnyh iniciativ, 455 s. (in Russian).

Hangay, Zoltán, 1987. *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*, Budapest: Zrínyi Kiadó, 230 old. (in Hungarian).

Haraszthy, Miklós, 1896. *Adatok a Drugeth-Homonnai grófi család nemzedékrendjéhez. Andrássy Aladár gróf levelestárából*. Adatok Zemplén vármegye történetéhez, 5. szám, 168–170. old. (in Hungarian).

Horváth, Ágnes, 2007. *Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon (elmélet és gyakorlat)*. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 247-268. old. (in Hungarian).

Kiss, Kálmán, 1878. *A Szatmári Református Egyházmegye története*. Kecskemét, 916 old. (in Hungarian).

Komáromy, András, 1885. *Kornis Margit Rhédey Jánosné nászhozománya 1627-ből*, Magyar Történelmi Tár, 398–401. old. (in Hungarian).

Labur O. V., 1998. Zhinochyi faktor v systemi suspilnykh vidnosyn v Ukraini (XVI – XVIII st.) [The female factor in the system of social relations in Ukraine (XVI – XVIII centuries)]: *Dys... kand. ist. Nauk, K.: Natsionalnyi tekhnichnyi un-t Ukrainy*, 179 ark. (in Ukrainian).

Labur O. V., 1997. Zhinka v pravovomu konteksti suspilnykh vidnosyn v Ukraini (XVI – XVIII st.) [A woman in the legal context of social relations in Ukraine (XVI – XVIII centuries)], *Storinky istorii, K.: IVTs "Politekhnika"*, Vyp. 9, c. 63–68. (in Ukrainian).

Labur O. V., 1997. Zhinky u relihiinomu zhytti Ukrainy protiahom XVI – XVIII stolittiakh [Women in the religious life of Ukraine during the 16th - 18th centuries, Current], *Aktualni problemy polityky, Odesa: Vyd-vo Astroprynt, Vyp. 1-2*, c. 243–246. (in Ukrainian).

Labur O. V., 1998. Vplyv zhinok na suspilno-politychne zhyttia Ukrainy XVI – XVIII st. [The influence of women on the social and political life of Ukraine in the 16th – 18th centuries], *Aktualni problemy polityky, Odesa: Vyd-vo Astroprynt, Vyp. 3-4*, c. 61–66. (in Ukrainian).

Labur O. V., 2002. Deiaki proiavy voiovnynosti ukrainskykh shliakhtianok shchodo maietkovykh sprav (XVI – XVIII st.) [Some manifestations of militancy of Ukrainian noblewomen regarding property matters (XVI – XVIII centuries)], *Naukovi pratsi MDHU im. Petra Mohyly, Mykolaiv: Vyd-vo MDHU, Vyp. 4*, c.12–16. (in Ukrainian).

Labur O. V., 2007. Henderna sotsializatsiia v ukrainskomu suspilstvi XVI – XVIII st.: sproba teoretychnoho ta istoriohrafichnoho analizu [Gender socialization in Ukrainian society of the 16th – 18th centuries: an attempt at theoretical and historiographical analysis], *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy, № 2*, c. 197–205. (in Ukrainian).

Labur O. V., 2007. Karne statutne pravo XVI stolittia yak dzherelo istorii gendernykh vidnosyn v Ukraini [Criminal statute law of the 16th century as a source of the history of gender relations in Ukraine], *Istorychna pamiat, № 1*, c. 98–101. (in Ukrainian).

Labur O. V., 2007. Uiavlennia shchodo povedinky zhinok u polemichnii ta poetychnii tvorchosti v Ukraini XVI – XVII stolit [Ideas about the behavior of women in polemical and poetic creativity in Ukraine in the 16th - 17th centuries], *Chasopys ukrainskoi istorii, № 7*, c. 8–13. (in Ukrainian).

Lengyel, Tünde, 2007. *Az írástudatlantól a főispánig. Czoborszentmihályi Czobor Erzsébet*. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 139–160. old. (in Hungarian).

- Márk, Éva. A Zrínyiek leányai és asszonyai. [Online]. Доступно: <http://korok.webnode.hu/products/a-zrinyiek-leanyai-es-asszonyai1/> (дата звернення 04.09.2022). (in Hungarian).
- Mészáros, Károly, 1861. Ungvár története a legrégebb időktől maig. Pest, Ráth Mór Könyvkereskedése, 114 p. (in Hungarian).
- Nagy, Iván, 1857. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. kötet (A-B), Pest: kiadja Friebeisz István, 311 old. (in Hungarian).
- Nagy, Iván, 1858. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. III. kötet (C–D), Pest: kiadja Ráth Mór, 420 old. (in Hungarian).
- Nagy, Iván, 1862. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX. kötet (P–R), Pest: kiadja Ráth Mór, 852 old. (in Hungarian).
- Nagy, Iván, 1865. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XI. kötet (T–Ü), Pest: kiadja Ráth Mór, 441 old. (in Hungarian).
- Nagy, Iván, 1865. *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XII. kötet (V–W), Pest: kiadja Ráth Mór, 518 old. (in Hungarian).
- Péter, Katalin, 2005. *Házasság a XVII. századi Magyarországon*. Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához (szerk. Faragó Tamás), Bp., 90–94. old. (in Hungarian).
- Péter, Katalin, 2008. *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század*, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 168 old. (in Hungarian).
- Péter, Katalin, 2010. *Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, № 2., 151–187. old. (in Hungarian).
- Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky I.). Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 354 p. (in Hungarian).
- Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky II.). Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 406 p. (in Hungarian).
- Radvánszky, Béla, 1986. (далі – Radvánszky III.). Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. kötet, Budapest: Helikon Kiadó, 428 p. (in Hungarian).
- Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század) (далі – Levelestár I.), 1981. I. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 593 p. (in Hungarian).
- Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század). (далі – Levelestár II.), 1981. II. kötet, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 611 p. (in Hungarian).
- Réz, László, 1899. A Drugethek és Homonna reformációja, Sátoraljaújhely: Zemplén Könyvnyomtató Intézet, 158 old. (in Hungarian).
- Starchenko N. P., 1999. *Deshcho pro stanovnyshche zhinky v shliakhetskomy sotsiumi (Volyn kintsia XVI – seredyny XVII st.) p Something about the position of women in aristocratic society (Volyn at the end of the 16th - mid-17th centuries)*, Geneva: Spetsialnyi vypusk. Filosofski, istorychni ta politolohichni studii, K., c. 66–74. (in Ukrainian).
- Starchenko N. P., 2001. *Shliubna stratehiia vdiv i kilka problem navkolo nei (shliakhetska Volyn kintsia XVI st.) [The marriage strategy of widows and several problems surrounding it (noble Volyn at the end of the 16th century)]*, Kyivska starovyna, № 1., c. 42–62. (in Ukrainian).
- Starchenko N. P., 2014. *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomy seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI – XVII st.) [Honor, blood and rhetoric. Conflict in the aristocratic environment of Volyn (second half of the 16th – 17th centuries)]*, Kyiv: Laurus, 107 c. (in Ukrainian).
- Starchenko N. P., 2021. *Ukrainsky svity Rechi Pospolytoi. Istoriia pro istoriu [Ukrainian worlds of the Commonwealth of Nations. A story about a story]*, Kyiv: Laurus, 616 s. (in Ukrainian).
- Takáts, Sándor, 1982. *Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 353 old. (in Hungarian).
- Várkonyi, Gábor, 2007. „*Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak ...*” *Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon*. In: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum Kiadó, Budapest, 123–138. old. (in Hungarian).
- Werbőczy, István. *Tripartitum. Nemes Magyarország Szokásjogának Hármaskönyve*. [Online]. Доступно: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (дата звернення 04.09.2022). (in Hungarian).
- Zubánics, László, 2016. *Vitézi végek dicsérete. A nemesség szerepe a XVI–XVIII. századi Északkelet-Magyarország társadalmi fejlődésében*. Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 292 old. (in Hungarian).
- Zubánics, László, 2020. *A múlt tükrében elmerengve... Északkelet-Magyarország mindennapjai a XVI–XVIII. század fordulóján*. Budapest-Ungvár: Intermix Kiadó, 357 old. (in Hungarian).
- Zubanych L., 2017. *Zhyttia i politychna kariera Balinta Druheta (1577 – 1609 rr.) [Life and political career of Balint Druget (1577 – 1609)]*, Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History. M-vo osvity i nauky Ukrainy; Derzh. vyshch. navch. zaklad «Uzhhorod. nats. un-t», F-t istorii ta mizhnarodnykh vidnosyn; [Redkol.: O. S. Mazurok (holova) ta in.]; Vidp. za vyp. N. P. Keretsman. – Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», Vyp. 2 (37)., s. 46–55. (in Ukrainian).
- Zubanych L., 2021. *Suspilno-politychni rozvytok dvorianskykh rodyn Pivnichno-skhidnoi Uhorshchyny u 1526 – 1657 rr. [Socio-political development of noble families of North-Eastern Hungary in 1526 – 1657]*, Uzhhorod, Vyd: PP AUTDOR- Shark, 296 s. (in Ukrainian).

Laslov Zubanych

candidate of historical sciences; Associate Professor of the Department of Hungarian History and European Integration,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Ester Balla

PhD candidate Faculty of History and International Affairs,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

WOMEN IN THE HISTORY OF THE EARLY MODERN TIME – OUTSTANDING PERSONALITIES OF THE DRUGETH FAMILY

The article is devoted to today's actual problem - the analysis of the role of women of noble origin in early modern times in the socio-political and socio-economic relations of the northeastern part of the Hungarian kingdom. Although the study of gender (women's) history has recently gained momentum and become popular, this problem has been little studied in Ukrainian and Hungarian historical science and requires further research. The article presents an analysis of historical documents from the 16th to the first half of the 17th century with a special emphasis on the female characters of the Drugeth family. During the writing of the article, the author encountered various problems, including lack of basic biographical data. The problem is also the fact that the available data are incomplete and contradictory, and the family (genealogical) trees are compiled incorrectly, so the author proposes to introduce a new, refined version of the Drugeth genealogy into scientific circulation. Further archival research enables the author to slowly but surely write a more plausible history of the family. The article summarizes the study new aspects of the family history through the unknown (or yet published) moments of the life path of the Drugeth women (Anna Báthory, Erzsébet Perényi, Margit Zrínyi, Fruzsina Török, Erzsébet Rákóczi, Fruzsina Dóczy) and new give aspects of the family's history, and characteristics of their impact on socio-political, economic and religious changes in the region through the prism of Hungarian legislation. In our opinion, thanks to the research, we made an additional contribution to the study of some unknown fragments of the history of the Drugeth family. The article analyzes the concept of Transcarpathian historians regarding the decisive influence of aristocratic women on the religious practice (religious conversion) of noble families during the Reformation and then the Counter-Reformation. It has been proven that Drugeth women had a significant influence on their environment, including on the formation of socio-political and socio-economic relations. In our opinion, during the writing of the article, an additional contribution was made to the study of unknown fragments of the history of the Drugeth family.

Keywords: woman, Anna Báthory, marriage, Erzsébet Perényi, dowry, Margit Zrínyi, girl's quarter, Fruzsina Török, marriage record, Erzsébet Rákóczi, nobility, Fruzsina Dóczy.

ІЛЮСТРАЦІЇ

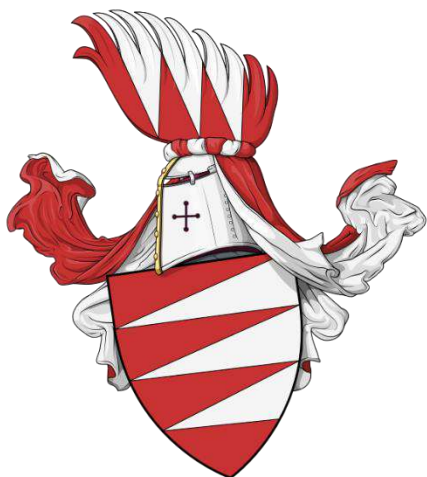

Рис. 1. Герб Баторі

Рис. 2. Герб Довці

Рис. 3. Герб Зріні

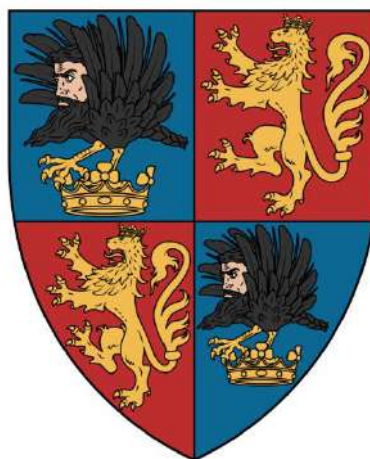

Рис. 4. Герб Перені

Рис. 5. Герб Ракоці

Рис. 6. Герб Терек

ВИЗНАННЯ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ РИМСЬКИМ ПРЕСТОЛОМ (1655 р.) ТА КОРОЛЕМ УГОРЩИНИ (1659 р.) КАТОЛИЦЬКОЮ ЦЕРКВОЮ ГРЕЦЬКОГО ОБРЯДУ

Володимир Фенич

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

У даному дослідженні автор намагається довести, що Мукачівська єпархія на момент укладення Ужгородської унії 1646 р. мала три із чотирьох необхідні базові елементи Церкви *sui iuris*, які сьогодні визначає основний конституційний збірник Кодекс канонів Східних Церков: 1) сформовану спільноту вірних; 2) усталену єрархію, яка об'єднувала цю спільноту у видимій єдності віри завдяки служінню слова Божого, св. Таїнств та церковного уряду; 3) партикулярну норму традиційного звичаєвого права (*ius*), а після повернення 63-х священників зі своїми вірними до єдності з Католицькою церквою та Римським престолом, отримала 4) визнання з боку найвищої влади Церкви і Держави. Якщо перші три умови існували уже до 1646 р., то реалізація четвертої умови настала після Ужгородської унії у 1648 – 1659 роках. За цей час Мукачівська єпархія була визнана з боку найвищої влади Церкви (Римським престолом 1655 р.) та Держави (королем Угорщини 1659 р.) місцевою Католицькою церквою грецького обряду. Складність становлення визнаної найвищим урядом Церкви (папою римським) і Держави (угорським королем) Мукачівської унійної єпархії як самостійної канонічної матерії пояснюються кількома обставинами: 1) відсутністю фундаційної королівської грамоти про заснування єпархії (збереглася лише грамота про призначення мукачівського єпископа русинів Іоанна від 1491 р.); 2) висвяченням на єпископа обраного більшістю священників єпархії уніатського монаха-василіанина Партенія (Петра Петровича) трансільванським православним архієпископом Альба Юлії Стефаном Сімоновичем у серпні 1651 р.; 3) відсутністю автентичного документа про укладення Ужгородської унії 24 квітня 1646 р. (збереглися лише лист-прохання шести архidiaконів до папи римського від січня 1652 р. про призначення Партенія мукачівським єпископом та акт присяги 63-х священників на вірність латинському єпископові Егера Георгію Якушичу та його наступникам, знайденого лише у 2015 р. в Пряшеві істориком о. Юраєм Градошем). В даній статті констатується, що серед частини християн північно-східних комітатів Королівської Угорщини, між якими переважали карпатські русини, меншою мірою серби і словаки, що жили в північно-західній частині Мукачівської єпархії (комітатах Унг, Землин, Шаріш та Спіш) під владою Габсбургів, незважаючи на вище викладені обставини, в результаті Ужгородської унії виникла самостійна *Ecclesia localis et particularis graeci ritus uniti*.

Ключові слова: Мукачівська єпархія, мукачівський єпископ, Ужгородська унія, Римський Престол, Апостольський король Угорщини, Східна Католицька Церква.

Постановка проблеми. Методологічні засади дослідження місцевих Церков свого права згідно Кодексу канонів Східних Церков. На сьогоднішній день найвищим законодавством функціонування усіх Східних католицьких церков (далі СКЦ), а отже, головним методологічним інструментарієм для їх дослідження, можна сказати Конституцією, є Кодекс канонів Східних Церков (1990 – 1991). Він є складовою частиною єдиного зводу законів канонічного права (*corpus iuris canonici*) цілої Католицької церкви різних традицій і обрядів [Промова Папи, 2008, с. 9]. В його розумінні будь-яка місцева Церква (*Ecclesia localis*) різного рівня (екзархального, єпархіального, митрополічного, верховно-архієпископського чи патріархального) з історичного / соціологічного, еклезіологічного та канонічного погляду є «Церквою Партикулярною» (*Ecclesia particularis*) і «Церквою свого права» (*Ecclesia sui iuris*) [Путівник, 2008, с. 85–87].

Означення *sui iuris* (від грец. *autónomos* – «автономний», «зі своїми законами») стосується юридичного (канонічного) статусу Церкви, поза як офіційно визнано, що вона має компетенцію чи право здійснювати самоуправління згідно з власним законодавством,

тобто законодавством, яке вона або створила для себе, або отримала від вищої влади, або ж добровільно прийняла від іншої Церкви [Путівник, 2008, с. 83]. Цим законодавством є партикулярне право.

Церква свого права в ККСЦ визначена як «спільнота вірних, об'єднана єрархією за нормами права, яку найвища влада Церкви виразно або мовчки визнає як свого права» [Кодекс, 1991, Тит. II, Кан. 27; Путівник, 2008, с. 87]. Церква *sui iuris* має (або повинна мати в минулому) чотири базові елементи: 1) спільноту вірних; 2) єрархію: один чи більше єрархів, які об'єднують вищезгадану спільноту у видимій єдності віри завдяки служінню слова, Таїнства та уряду; 3) норму права (*ius*) і 4) визнання з боку найвищої влади Церкви, яке має своєю передумовою попередні три елементи [Путівник, 2008, с. 87].

Окрема спільнота вірних може або не може бути територіально окресленою якоюсь конкретною локацією. Тому поняття Церкви *sui iuris* не передбачає, що дана Церква є виключно «місцевою Церквою», яку, передусім, обмежує конкретна територія. Будь-яка Церква *sui iuris* може, у принципі, бути розпорешена по всій земній кулі, на кшталт Латинської Церкви, яку

навряд чи можна назвати місцевою [Путівник, 2008, с. 87]. Такою суть і всі Церкви *sui iuris*, що ведуть свої витоки від давньої Мукачівської Церкви-Матері та ужгородської унійної традиції: вони розпоршені у семи країнах Центральної Європи та двох країнах Північної Америки. Усі Церкви *sui iuris*, як засновані, так і визнані Римським архиєреєм, безпосередньо залежні від Апостольського престолу в Римі: вони не мають проміжного керівництва між собою та Римським архиєреєм (кан. 175). Але одночасно кожна Церква, провінції, епархії, екзархії та інші інститути *sui iuris* є *ipso iure* юридичною особою (Кодекс, 1991, Тит. XIX, Кан. 921–§ 2).

Церква *sui iuris* згідно з каноном 27 це «*Coetus christifidelium hierarchia iunctus*», тобто, «Спільнота вірних, об'єднана ієрархією за нормами права, яку найвища влада Церкви виразно або мовчки визнає як свого права, називається в цьому Кодексі Церквою свого права» [Кодекс, 1991, Тит. II, Кан. 27]. Іншими словами, вона об'єднана в партикулярні Церкви (дієцезії чи епархії), в єдності один з одним, маючи осердям злуки єрархічну структуру, єрархію, яку представляє відповідний глава, патріарх, верховний архиєпископ, митрополит, єпископ чи екзарх [Путівник, 2008, с. 195]. Таким чином усі СКЦ (таких сьогодні є 22) є Церквами *sui iuris*. Всі вони стосовно своєї спільної дисципліни керуються нормами ККСЦ, а кожна з них окремо – нормами свого партикулярного права, яке може бути кодифіковане у партикулярний кодекс.

Відповідно до рівня церковної автономії всі СКЦ поділені каноністами Римського престолу на чотири групи (ранги) Церков *sui iuris*, починаючи з найвищого, Патріарших церков: 1) *Патріаршії Церкви (De Ecclesiis patriarchalibus)* очолює Патріарх (Кодекс, 1991, Тит. IV, Кан. 55–150). Таких сьогодні є шість; 2) *Верховні Архиєпископські Церкви (De Ecclesiis archiepiscopales maiores)* очолює Верховний Архиєпископ (Кодекс, 1991, Тит. V, Кан. 151–154). Таких нині є чотири; 3) *Митрополіти Церкви (De Ecclesiis metropolitanis)* очолює Митрополит (Кодекс, 1991, Тит. VI, Кан. 155–173). Таких сьогодні є п'ять. Серед них є і *Русинська Візантійська Католицька Церква sui iuris* (засн. 21.02.1969), яка складається з Піттсбурзької митрополії в США, Мукачівської епархії в Україні та Празького екзархату в Чеській Республіці; 4) *Інші Церкви свого права (ceterisque Ecclesiis sui iuris)* (Кодекс, Тит. VI, Кан. 174–176). Ці церкви мають найнижчий ступінь церковної автономії, але він є майже такий самий, як і в будь-якої іншої дієцезії/епархії. Ці Церкви можуть складатися з одної епархії чи екзархії або більшої кількості таких церковних округів. Їх очолює єпископ або рівноцінний єрарх. Таких Церков нині є дев'ять [Путівник, 2008, с. 59–60, 89; Szabó, 2012, old. 48–65; Škovič, 2013, s. 169–178; Krupa, 2016; Soranič, 2016, s. 9–23; Фенич, 2019, Разом, с. 581–625]. До цієї четвертої групи за рангом Церков *sui iuris* відноситься і Мукачівська греко-католицька епархія (Далі МГКЄ).

Юридична природа цього четвертого ступеня Церков *sui iuris* може здаватися непевною в такому вигляді, як її формулює ККСЦ, який передбачає, що ці Церкви повинен очолювати єрарх згідно з партикулярним правом, яке в кожному окремому випадку

встановлює Римський архиєрей [Путівник, 2008, с. 187]. 19 грудня 2019 р. Римський престол затвердив для МГКЄ *ad experimentum* (як експеримент) на три роки *Збірник канонів партикулярного права Церкви свого права (Ecclesia sui iuris)* з дозволом його публікації. З точки зору юрисдикції на основі історичної традиції та канонічного права відтепер МГКЄ інституційована Конгрегацією Східних Церков як окрема церковна спільнота (*Ecclesia sui iuris*), що зберігає статус під безпосередньою владою Святійшого Престолу в Римі. 31 жовтня 2020 р. новий Апостольський адміністратор МГКЄ єпископ Ніл (Луцка), ЧБМ, підписав «Декрет проголошення партикулярного права Мукачівської Греко-Католицької Церкви» [Декрет, 2020, с. 2–3]. Того ж дня «Норми партикулярного права Мукачівської Греко-Католицької Церкви свого права» були опубліковані українською та італійською мовами в спеціальному випуску офіційного органу Єпархії журналі «Благовісник» [Норми, 2020, с. 4–38]. Три місяці по тому, 31 січня 2021 р., «Норми партикулярного права» стали обов'язковими на всій території Єпархії, тобто, вступили в юридичну силу [Декрет, 2020, с. 3].

Останнє методологічне зауваження. Згідно з постановами Другого Ватиканського Собору («Декрету про Східні Католицькі Церкви» – «*Orientalium Ecclesiarum*» від 21 листопада 1964 р.) [Документи, 1996, с. 75–170, с. 171–186] та Кодексу ККСЦ (Кодекс, 1991, Тит. I, Кан. 11) «*між усіма вірними силою їхнього відродження в Христі існує справжня рівність щодо гідності й діяння*», попри різницю між духовенством та мирянами і посіданням та здійсненням священної влади останніми. Узаконена в церковній єрархії канонічна норма, передбачає та узаконює рівну гідність між собою усіх Церков *sui iuris* незалежно від їхнього статусу і рангу. Всі Церкви *sui iuris* мають однакові церковні права та обов'язки, як, наприклад, у євангелізації чи проповідуванні Євангелія всім народам. Рівність церковних прав, у свою чергу, не означає, що всі Церкви *sui iuris* мають однаковий ступінь церковної автономії та однакові повноваження. Фактично, компетенція влади кожної з груп Церков *sui iuris* значно відрізняється, так що не все, що може зробити група найвищого рангу, перебуває в компетенції груп нижчого рангу, як-от вибори головного єрарха чи інших єпископів і заснування єпархій. Однак, попри різну компетенцію та повноваження, усі Церкви *sui iuris* без різниці в рангові рівні між собою у церковній гідності [Путівник, 2008, с. 90–91].

Тож, виходячи з того, що сьогодні розуміє найвище законодавство Католицької церкви під *Церквою свого права* у ККСЦ, в даній статті спробую дати відповідь на одне питання: чи відповідала рання Мукачівська церква, з інформацією про яку вперше зустрілися в Апостольській столиці в Римі сивчолі кардинали у 1640–1650-х рр. під час навернення частини її кліру і вірних, що жили під владою Габсбургів, до єдності з Католицькою церквою, цьому визначенню та її базовим принципам. На прохання організаторів Міжнародної наукової конференції, яка відбулася в Ужгороді 17–19 вересня 2021 р. з нагоди 250-ї річниці канонічного заснування Мукачівської єпархії Римським престолом, свій виступ я зосередив

на аналізові витоків християнства та Мукачівської церкви в середньовічну добу (до Ужгородської унії 1646 р.) [Фенич, 2021].

Однак, у зв'язку з тим, що проблематиці раннього періоду з історії Мукачівської єпархії мною уже опубліковано декілька статей та одна монографія [Фенич, 1999, s. 185–199; Фенич, 2005, с. 168–184; Фенич, 2011, с. 24–138; Фенич, 2012, с. 177–203; Фенич, 2012, «Теодорів дарунок», с. 140–158; Фенич, 2013, с. 121–166; Фенич, 2014, с. 230–258; Фенич, 2015, с. 4–33; Фенич, 2015, Під юрисдикцією, с. 556–586; Фенич, 2016, Міфи, s. 5–33; Фенич, 2016, «Монастирські війни», с. 15–44; Фенич, 2016, Від монастирської, с. 26–105; Фенич, 2017, s. 39–73; Фенич, 2018, 196 с.; Fenics, 2019, A Hruszevóí, 180 old.; Фенич, 2019, Канонічно-правовий, с. 9–54; Фенич, 2019, Греко-католики, 248 с.; Fenics, 2020, Az ungvári, 232 old.; Fenics, 2020, Felekezeti-etnikai, old. 9–11, 39–81, 139–158; Фенич, 2020, Під юрисдикцією, с. 101–150], в теперішній публікації спробую відповісти на сформульоване вище питання щодо канонічної суб'єктності першого мукачівського католицького єпископа та очолюваної ним частини Мукачівської єпархії в поунійний період (1646 – 1660).

Стан дослідження. Давня історія Мукачівської єпархії починаючи від часів першої писемної згадки про Грушівський монастир (1391), мукачівського пресвітера русинів Луку (1458) та мукачівського єпископа русинів Іоанна (1491) і до її канонічного заснування Римським Престолом (1771) на сьогодні є досить добре репрезентованою десятком книг та сотнею статей. Загальні наративи з історії Мукачівської єпархії або окремих її аспектів чи періодів за хронологією залишили Адам Франтішек Коллар (1749) [Гаджега, 1924, с. 1–27], невідомий автор (1767) [De processibus, 1973, р. 19–30], о. Йоганнікій Базилевич [Basilovits, 1799 – 1805, Tomus I, Pars Prima, 104 р.; Tomus I, Pars Secunda, 208 р.; Tomus I, Pars Tertia, 139 р.; Tomus II, Pars Quarta, 261 р.; Tomus II, Pars Quinta, 93 р.; Tomus II, Pars sexta, 58 р. Пор.: Bazilovič, 2013, 478 s.], о. Михайло Лучкай (1842 – 1843) [Лучкай, 1999–2011, Том I, 199 с., іл.; Том II, 388 с., іл.; Том III, 328 с., іл.; Том IV, 328 с., іл.; Том V, с. 17–220; Том VI. Історія Мукачівської, 472 с., іл.], Карой Мейсарош [Mészáros, 1850, III + 167 old.; Mészáros, 1861, 115 old.], Герман Ігнац Бідерманн [Bidermann, 1862, xvi, 140 s.; 1867, iv, 120 s.], о. Іоанн Дулішкович [Дулишковичь, 1874, Тетрадь I, 135 с.; 1875, Тетрадь II, 142 с.; 1877, Тетрадь III, 234 с.], Антал Годінка [Hodinka, 1909, 856 old.], о. Юлій Гаджега [Гаджега, 1928, 47 с.], Алексей Петров [Петровь, 1930, 232 s. + 12 факсимиле], о. Дьордь Папп [Papp, 1940, 24 old.; Papp, 1941, 13 old.], Ондрей Галага [Halaga, 1947, 135 s.], о. Атанасій (Василь) Пекар (1956–1997) [Peкар, 1956, 136 р.; Peкар, 1979, 88 р.; Пекар, 1997, Том I, 232 с.], о. Василій Пронін (1958) [Пронин, 2005, 527 с.], о. Олександр Баран [Baran, 1960, 111 р.], о. Міхал Лацко (1966, 1978 – 1982) [Lacko, 1966, р. 7–190; Lacko, 1978 – 1982; Lacko, 2012, 262 s.], о. Степан Пап [Пап, 1983, 222 с.], о. Іштван Пірідьї [Pirigyí, 1990, I. kötet, 191 old.; II. kötet, 248 old.], Міхал Попович [Попович, 1994, с. 11–25], о. Юрій Сабов [Терниста, 1995, 232 с.], Йозеф Ботлік [Botlík, 1997, 335 old.], о. Дьордь Йонко [Janka,

1997, old. 57–81], Юлій Коссей [Коссей, Б. р. к., 132 с.], Валеріан Бугел [Bugel, 2000, 242 s.; Bugel, 2003, 274 s.], о. Ціріл Васіл [Vasil', 2000, 284 s.; Василь, 2007, с. 29–47], Владімірус де Юкста Горнад / о. Йо-сафат Тімкович [Hornad, 2004, 954 s.], о. Маріан Медвідь [Medvid, 2004, 65 s.], о. Томаш Вийгшив [Véghseó, 2011, 189 old.], Ярослав Цораніч [Coranič, 2014, s. 29–78], о. Юрай Градош [Gradoš, 2016, Východný obrad v Agrádovskom, s. 43–64; Gradoš, 2016, Východný obrad v dobe, s. 25–41], о. Ондраш Добош [Добош, 2021, с. 38–60].

Висновки богословів та істориків можна звести до кількох спільних думок: 1) витоки християнства в Підкарпатському регіоні пов'язуються з апостольською діяльністю св. Кирила і Мефодія та їхніх учнів у Великій Моравії і Паннонії в 60-х IX – на початку X ст.; 2) першими релігійно-церковними центрами підкарпатських русинів та волохів були Грушівський (з 1360-х рр.) та Мукачівський (з перед 1458 р.) василіянські монастирі; 3) перші мукачівські єпископи згадуються з 1491 – 1498 рр. від владики Іоанна, а, отже, Мукачівська єпархія / Церква як канонічна матерія бере свій початок, якщо не від пресвітера русинів Луки (1458, 1488), то від єпископа русинів Іоанна (1491, 1494, 1498).

Однак, як засвідчили наступні події, пов'язані з особливостями укладення в Ужгороді церковної унії 1646 р., вибором, висвяченням, папським номінуванням та королівським призначенням першого унійного мукачівського єпископа Партенія (Петра Петровича) у 1651 – 1659 рр., витоки Мукачівської церкви не були (і не могли бути) такими однозначними. У своїх попередніх публікаціях (1999 – 2020) я намагався акцентувати увагу з одного боку на історичних міфах та історіографічних стереотипах, які усталилися як аксіоми в церковному богослов'ї та світській еkleзіології, що начебто не потребують доведення, а сприймаються багатьма, так би мовити, «на віру», а з другого боку намагався розширити дослідницький контекст питань пов'язаних з вивченням доунійного періоду християн грецького (візантійсько-слов'янського) обряду в давній Мукачівській церкві за допомогою введення в науковий обіг маловідомих в сучасній історіографії писемних джерел та представити так би мовити «альтернативне бачення» щодо їхньої традиційної інтерпретації.

Мета і завдання публікації. На підставі підтверджених документами історичних фактів, які б відповідали визначенню *Церкви свого права* згідно з ККСЦ, як *«спільноти вірних, об'єднаної єпархією за нормами права, яку найвища влада Церкви виразно або мовчки визнає як свого права»*, що має (або повинна мати в минулому) чотири ознаки – 1) спільноту вірних, 2) єпархію: один чи більше єпархів, які об'єднують вищезгадану спільноту у видиму єдність віри завдяки служінню слова, Таїнства та уряду, 3) норму права (*ius*) та 4) визнання з боку найвищої влади Церкви, яке має своєю передумовою попередні три елементи, – в даній публікації спробую довести думку, що Мукачівська єпархія після Ужгородської унії (1646) була визнана найвищою владою Церкви (Апостольським Римським престолом у 1655 р.) та Держави (Апостольським королем Угорщини із правлячої ди-

настії Габсбургів у 1659 р.) справжньою місцевою СКЦ.

Нижче викладений фактичний матеріал ґрунтується виключно на основі документів світського та церковного походження періоду 1391 – 1660 років. Більшість використаних у даній статті документів були опубліковані о. Й. Базиловичем [Basilovits, 1799–1805, Tomus I, Pars Prima, 104 p.; Tomus I, Pars Secunda, 208 p.; Tomus I, Pars Tertia, 139 p.; Tomus II, Pars Quarta, 261 p.; Tomus II, Pars Quinta, 93 p.; Tomus II, Pars sexta, 58 p. Пор.: Bazilovič, 2013, 478 s.], о. М. Лучкаєм (1842 – 1843) [Лучкай, 1999 – 2011, Том I, 199 с., іл.; Том II, 388 с., іл.; Том III, 328 с., іл.; Том IV, 328 с., іл.; Том V, с. 17–220; Том VI. Історія Мукачівської, 472 с., іл.], о. І. Дулішковичем [Дулишкович, 1875, Тетрадь II, 142 с.], о. Ніколаєм Ніллесом [Nilles, 1885, Vol. II, p. 497–1088], Яношем Мігалі де Апшою [Diplôme, 1900, XI+666 s.], А. Годінкою [Munkácsi gör. szert., 1911, 659 old.], А. Петровим [Петров, 1930, 12 факсимиле], о. Д. Паппом [Papp, 1940, 24 old.; Papp, 1941, 13 old.], о. О. Бараном [Documenta, 1960, p. 440–448] та о. М. Лацком [Lacko, 1955, p. 191–256; Lacko, 1966, p. 7–190; Lacko, 2012, s. 191–245]. Ці документи властиво і лягли в основу даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Канонічно-правове становище Мукачівської єпархії до її канонічного заснування Римським престолом у вересні 1771 р. мало довгу та запутану історію. Оскільки дана проблематика не один раз була предметом спеціальних наукових розвідок, тут лише зауважу, що повноцінне визнання гідності церковної спільноти Мукачівська єпархія вперше могла отримати тільки внаслідок Ужгородської унії 1646 р., коли частина її кліру та вірних присягнули на вірність місцевому латинському єпископові Егера і в такий спосіб приступили до євхаристійної та канонічної єдності з Римським престолом.

Після підписання 24 квітня 1646 р. присяги 63-ма православними священниками на вірність єгерському латинському єпископові Георгію Якушічу та його наступникам, внаслідок чого відбулося повернення частини мукачівського кліру до єдності з Католицькою церквою (подія, яка ввійшла в історію під назвою «Ужгородська унія») [Дет. про неї див.: Lacko, 1966, p. 100–113; Lacko, 2012, s. 99–111; Gradoś, 2016, Dokumente, s. 511–520; Gradoś, 2016, Užhorodska, s. 229–241; Gradoś, 2016, p. 303–314; Градош, 2016, Ужгородська, с. 16–25; Véghseő, 2016, с. 146–153; Zubko, 2016, s. 3–9; Zubko, – Žeňuch, 2017, s. 9–20; Žeňuch, 2019, p. 50–58; Фенич, 2020, Під юрисдикцією, с. 139–148], давня Мукачівська єпархія в наступні кілька років стала повноцінною церковною спільнотою вірних, об'єднаною єпархією на чолі зі своїм єпископом за нормами власного звичаєвого права, статус якої визнала найвища церковна та світська влада: 1) глава (примас) Католицької Римської церкви Угорщини (1648); 2) Національний Синод Католицької Римської церкви Угорщини (1648); 3) папа Римський (1655) та 4) імператор Священної Римської імперії як Апостольський король Угорщини (1659).

У грамоті від 14 травня 1648 р. естергомський архієпископ та примас Католицької церкви Угорщини граф Георгій Ліппай бере під свій захист карпаторуси-

нських священників із комітатів Унг і Земплин та проголошує, що вони мають користуватися імунітетом, тому що «...не так давно єгерський єпископ Георгій Якушіч з Оброви прийняв вірних русинів грецького обряду до лона католицької церкви та надав їм усім повне церковне визнання і свободи...» [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 154–155, Doc. № 113; Lacko, 1966, p. 114; Lacko, 2012, s. 112; Véghseő, 2016, с. 151].

У вересні 1648 р. під головуванням естергомського архієпископа та примаса Католицької церкви Угорщини графа Георгія Ліппая в Трнаві відбувся національний Синод Католицької церкви Угорського королівства. На ньому делегацію Мукачівської єпархії представляли отці-василіяни Партеній (Петро) Петрович, Гавриїл Косовицький/Косович та деякі русинські священники. Вони звернулися до Синоду із проханням визнати дійсність «Ужгородської унії». Як згадував у грамоті від 4 січня 1660 р. Георгій Ліппай, Синод визнав з'єднання частини карпаторусинських священників і вірних з Католицькою Римською церквою дійсним та визнав Партенія, клір та вірних такими, яким треба надавати духовну опіку для збереження церковної єдності [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 188–190, Doc. № 141; Lacko, 1966, p. 114–115; Lacko, 2012, s. 112–113; Véghseő, 2011, old. 60].

Про вище наведені підтвердження законності церковного з'єднання та правового статусу новонавернених уніатів до єдності з Католицькою Римською церквою естергомський архієпископ Георгій Ліппай писав у звіті до Римського престолу за 1650 рік. В ньому він також згадує про реконвертацію теперішнього мукачівського Василя Тарасовича [Relatio, 1965, p. 37–38, Doc. № 11. Пор.: Lacko, 2012, s. 91–92, 200–210, Príloha 32].

Василь Тарасович помер як православний мукачівський єпископ між 23 липням і 10 вересням 1651 року. 23 липня 1651 р., цілком правдоподібно ще за життя В. Тарасовича, естергомський архієпископ вперше повідомив в офіційному листі папу Римського Інокентія X про підпорядкованість карпаторусинської єпархії. В листі архієпископ найперше пише, що «*немало русинів як серед людей, так і серед священників підпорядкувалися послухові Католицької церкви*». Відтак від імені уніатських священників він просить папу, щоб «*заснував між ними католицьке єпископство грецького обряду*» [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 157, Doc. № 116]. В цьому місці, як вважає о. Міхал Лацко, писар допустився помилки, і даний сюжет має читатися так: «*щоб призначив католицького єпископа грецького обряду, щоб не мусіли приймати єпископські священня від схизматичного, а тоді еретичного, якого мають в Мукачеві*». З цих слів чітко випливає, що йдеться про єпископа, а не про єпископство [Lacko, 2012, s. 127. Пор.: Véghseő, 2016, с. 151].

На мою думку, в тексті листа міститься дуальне формулювання, адже в Римі не мали письмового підтвердження про королівське заснування Мукачівської єпархії. В листі також міститься інформація про 400 священників та 100 тис. душ, що належать мукачівському «*католицькому єпископові грецького обряду*». Архієпископ також пише, що русини наполягають «*на затвердженні католицького єпископства*» [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 157, Doc. № 116]. Отже, в першо-

му офіційному листі примаса Католицької церкви Угорщини до Риму містилося прохання і про призначення католицького єпископа, і про заснування католицького єпископства для карпатських русинів грецького обряду.

Як свідчить трансільванський православний архієпископ Альба Юлії Стефан Сімонович перед 5 вересням 1651 р. він висвятив Партеній (Петра Петровича) на мукачівського єпископа. Останній, писав він, був наступником В. Тарасовича, який «недавно помер». Партеній представив перед С. Сімоновичем власноручний лист-підтвердження про своє призначення від покійного В. Тарасовича його наступником, в якому покійний суворо зобов'язував усіх священників своєї кафедри під страхом Божого гніву та майбутнього суду, щоб не приймали за свого єпископа нікого іншого, окрім згаданого отця Партенія. Також Партеній представив перед С. Сімоновичем письмове свідчення від вацького єпископа, спішського настоятеля та радника імператорської і королівської величності Матяша Тарноці та естергомського архієпископа і примаса Угорського королівства Георгія Ліппаї про адміністрування священниками у своїх русинських парафіях. Ще одним (останнім за хронологією) документом, який Партеній представив перед С. Сімоновичем, було письмове свідчення русинських священників та їхніх вірян, які мешкали в округах Гуменного, Ужгорода, Строккова, Маковиці, Мукачева, Тибави та Спішу, що одногосно й однотайно обрали його своїм єпископом [Лучкай, 2000, Том II, с. 269–270; Дулишковичь, 1875, Тетрадь II, с. 97–98; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 158–159, Doc. № 117]. Отже, єпископські свячення Партенія (Петра Петровича) мали відбутися в Альба Юлії десь між 23 липням і 5 вересням 1651 року.

З листа найвищого латинського єрарха Угорського королівства естергомського архієпископа Георгія Ліппая від 5 вересня 1651 р. випливає, що свячення Петра Партенія на мукачівського єпископа визнано законним. Священникам, русинам і всім іншим народам грецького обряду, що проживають в Естергомській архієпархії та у всьому королівстві наказувалося його слухатись, шанувати і у всьому коритися. Єпископові ставилося в обов'язок відвідувати своїх вірних і священників, наставляти їх, при потребі перемищати свій клір з місця на місце. До некатолицького народу наказувалося відправити священників, яких належить забезпечити та гідно утримувати. Усім русинським священникам та народу грецького обряду примас Католицької церкви Угорщини наказує, «щоб чесно прийняли вищезгаданого, а не іншого єпископа грецького обряду» [Лучкай, 2000, Том II, с. 270–271; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 159–160, Doc. № 118]. Правда, о. Міхал Лацко, описуючи і даючи оцінку на правду складному становищу Георгія Ліппаї, твердить, що він насправді призначив єпископа Партенія «візитатором русинів» не як естергомський архієпископ, а як «летат Апостольської столиці в Угорському королівстві» [Lacko, 2012, s. 130–132. Пор.: Véghseő, 2016, с. 151].

10 вересня 1651 р. естергомський архієпископ Георгій Ліппаї знову пише листа папі Іннокентію X, в якому нагадує короткий текст свого попереднього

листа про навернення схизматичних русинів та призначення на прохання їхніх священників особливого єпископа, якого вони собі обрали без відома, без волі та згоди архієпископа в особі священника Петра Партенія, монаха ЧСВВ. Його Г. Ліппаї відправив до Альба Юлії в Трансільванію до дійсного схизматичного єпископа для висвячення згідно з грецьким обрядом на мукачівського єпископа. Той чин консекрації, пізніше Г. Ліппаї, не може бути схвалений, тому що має багато помилок. Естергомський архієпископ просить, у зв'язку з цим, його святість папу Римського розгрішити вчинок Партенія, який він учинив, а після звільнення від усіх покут проголосити його за дійсного та законного мукачівського єпископа. Це потрібно зробити ще й тому, щоб повернути авторитет цього єпископа в очах свого духовенства, яке перебуває в схизмі під владою трансільванського дворянства. Із 400 священників, які підлягають тому єпископові, близько 30-ти підпали до іншого розкольника-самозванця. Всі інші священники, з'єднані і нез'єднані, обрали своїми голосами за католицького єпископа Петра Партенія та йому підпорядковуються. Петро визнає свій гріх та падає до ніг папи. Також архієпископ Г. Ліппаї пише, що святитель Петра Партенія знав про його з'єднання, похвалив і схвалив його навернення до Католицької церкви. Пише естергомський архієпископ і про те, що його вікарій напередодні дозволив Петру Партенію як католику право проводити візитацію як з'єднаних, так і нез'єднаних русинських священників. Після всього вище викладеного Георгій Ліппаї просить папу Римського схвалити його прохання [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 160–162, Doc. № 119; Lacko, 2012, s. 126, 128–129].

2 жовтня 1651 р. Іоанн Якоб Теодор, кардинал Тривульцій ознайомив Конгрегацію поширення віри з листом естергомського архієпископа, який повідомляв, що в краях Угорщини, які межують з Польщею, в єпархіях Естергомській та Егерській, є велика кількість русинів-схизматиків, з яких 400 священників та багато вірних було навернено в католицьку віру. Всі вони зі своїм людом настійливо просять про заснування католицького єпископства, щоб могли в грецькому обряді сповідати і католицьку віру, і мати унію зі святим Апостольським престолом. Оскільки русини бажають заснування нового єпископства грецького обряду, то «для Конгрегації на першому місці є просити Святого отця, щоб дав свою згоду на дане прохання» [Лучкай, 2000, Том II, с. 274; Дулишковичь, 1875, Тетрадь II, с. 102; Nilles, 1885, Vol. II, p. 823; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 162–163, Doc. № 120].

18 грудня 1651 р. на засіданні Конгрегації поширення віри отці-кардинали постановили, що «з'єданого Петра Партенія треба затвердити єпископом з'єданого народу, щойно це рішення схвалить наш найсвятіший отець» [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 162–163, Doc. № 121; Lacko, 2012, s. 132]. Папа римський, однак, не поспішав визнавати чинність єпископських свячень Партенія (Петра Петровича) некатолицьким митрополитом Альба-Юлії та номінувати його архієреєм Мукачівської єпархії.

Поки новонавернений та нововисвячений католицький єпископ грецького обряду Мукачева Партеній (Петро Петрович) чекав своєї номінації в Римі і не міг

повноправно і законно сповняти свою архієрейську юрисдикцію, географічно найближчим католицьким єпископом до парафій з'єднаних русинських священників був егерський єпископ латинського обряду Бенедикт Кішді. Хоч таким самим географічно близьким до Мукачева був і латинський єпископ Великого Варяду, перевагою єпископа Егера мав служити факт присяги 63-х карпаторусинських священників 24 квітня 1646 року. Однак егерський єрарх теж не міг сповняти таку функцію, бо після навернення до єдності з Католицькою церквою частини священників і вірних грецького обряду Мукачівської єпархії вони ставали такими самими католиками, як і латинники, їхній єпископ ставав рівним латинському, а їхня церковна провінція могла належати лише митрополічій юрисдикції естергомського архієпископа. За чотири роки (1651 – 1655), поки справа про єпископську номінацію Партенія розглядалася сивочолими кардиналами в Римі, близько 100 католицьких священників зреклися унії та повернулися до схизми [Lacko, 2012, s. 131–132]. А це вже не могло не насторожувати всіх zaangażованих у справу унії між карпатськими русинами в Угорщині.

15 січня 1652 р. в Ужгороді відбувся єпархіальний синод уніатських священників, на якому шість карпаторусинських архidiaконів підписали листа до папи Римського Іннокентія X з проханням підтвердити вибір єпископа Партенія Петровича. Якщо пристати на точку зору, що цей документ є достовірним, в автентичності якого не сумнівалися такі вчені як о. Ніколай Ніллес, Алексій Петров і особливо добрий знавець ватиканських архівів о. Міхал Лацко, то в ньому вперше згадується місце, час і обставини укладення церковної унії в Ужгороді. На сьогодні в руках дослідників є три редакції цього листа папі: 1) братиславська редакція, якою до ХХ ст. користувалися більшість авторів та публікували майже всі видання [Пор.: Basilovits, 1799, Tomus I, Pars Prima, p. 84–86; Bazilovič, 2013, s. 62–63; Лучкай, 2000, Том II, с. 260–262; Fiedler, 1862, s. 506–509; Дулишковичь, 1875, Тетрадь II, с. 99–100; Nilles, 1885, Vol. II, p. 824–827; Documenta, 1873, p. 963–965; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 163–165, Doc. № 122]; 2) ватиканська редакція, що зберігається у двох архівах Ватикану, яку в 1940-х рр. опублікував о. Дьордь Папп [Papp, 1941, old. 9–11]; 3) егерська редакція, що зберігається у двох архівах Ватикану, яку опублікував у 1950 – 1960-х рр. о. Міхал Лацко [Lacko, 1955, p. 105–107; Lacko, 1966, p. 107–109. Пор.: Lacko, 2012, s. 105–107].

Між братиславською редакцією з одного боку та егерською і ватиканською редакціями з другого боку є лише одна, але дуже суттєва різниця – дата укладення Ужгородської унії. У братиславській редакції йдеться про 24 квітня 1649 р., тоді як в егерській та ватиканській редакціях – про 24 квітня 1646 року. Пізніша підробка в братиславській редакції листа очевидна уже тим, що іншою єдиною датою в усіх трьох його редакціях є 1648 р., коли егерський латинський єпископ Бенедикт Кішді, разом зі своїм генеральним вікарієм монахом-єзуїтом Томашом Ясберіні, визнав усі три умови унії, які уклали 63 карпаторусинські священники: 1) «*аби нам було дозволено зберігати обряд Грецької церкви*»; 2) «*що будемо мати єпископа нами*

обраного та підтвердженого Апостольською столицею»; 3) «*що будемо користуватися всіма церковними свободами*». З усіх трьох редакцій листа папі також відомо, що з'єднані священники через отців-василіян двічі зверталися за підтримкою своїх прохань до естергомського архієпископа Георгія Ліппая та вацовського єпископа Матяша Гарноці. Зробити це звісно за рік до укладення унії, про ще йдеться у братиславській редакції листа шести архidiaконів, вони не могли. Нарешті з усіх трьох редакцій листа папі Римському випливає, що його 15 січня 1652 р. в Ужгороді підписали шість «*священників священного Угорського королівства, розкиданих по комітатах*», а саме архidiaкони: Олексій Ладомірський – маковицький, Стефан Андрій – спішський, Григорій Гостовицький – гуменнський, Стефан – середнянський, Даниїл Іванович – ужанський та Алексій Філіпович – стропківський [Текст та детальний розбір листа див.: Lacko, 2012, s. 105–111, Príloha 33, s. 210–212].

Ці шість архidiaконів представляли архідеканати, що фактично співпадали з кордонами чотирьох комітатів Спіш, Шаріш, Земплин та Унг. Якщо говорити мовою сучасних державних та адміністративних кордонів, то з самого початку Ужгородська церковна унія стосувалася лише теперішнього Ужгородського району Закарпатської області України та майже цілого Пряшівського краю Словаччини.

Відомий історик-єзуїт Ніколай Ніллес у 1885 р. зазначав: «*Пізніше Партеній Петрович, обраний єпископ, вважав дату 15 січня 1652 р. за синодальне підтвердження укладеної унії*» [Nilles, 1885, Vol. II, p. 824]. Цей синод карпаторусинських священників правдоподібно відбувся в будівлі колегіуму Товариства єзуїтів в Ужгороді, що перенесли сюди свою місію з Гуменного ще в жовтні 1636 р. [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 50, арк. 1. Пор.: Žeňuch, 2020, s. 121, Príloha, s. 125–127]. Від єзуїтів зберігся документ від 1652 р., в якому зазначається, що Партеній, хоч і «*немає титула мукачівського єпископа*», але йому підпорядковуються округи, так звані «*крайни*», яких є разом чотири: Мукачівська, Ужгородська, Гуменнська та Маковицька. Після висвячення в єпископи у схизматичного архієпископа в Альба Юлії він не міг осісти в законній резиденції – монастирі ЧСВВ в Мукачеві, і дотепер перебуває в розколі з волохами тієї області. Він резидує в Ужгороді та є на чолі Ужгородської, Гуменнської та Маковицької області, які належать іншому володарю, які проживають між угорцями, німцями та слов'янами (*Sclavos*) в комітатах Шаріш, Спіш, Земплин і Унг. Всіх парохів грецького обряду налічується близько 700 [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 167–168, Doc. № 125; Lacko, 2012, s. 117–118].

Однак, Римський престол перебував у певному замішанні з папською номінацією Партенія мукачівським католицьким єпископом грецького обряду. 5 березня 1652 р. кардинал Памфілій попросив у віденського нунція детальну інформацію про Мукачівську єпархію, єпископа Партенія та тих 400 уніатських священників, які його обрали [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 165, Doc. № 123].

19 липня 1652 р. угорський примас та естергомський архієпископ Георгій Ліппай надіслав до Риму

Конгрегації поширення віри листа наступного змісту. На початку він нагадує кардиналам, що півроку тому звернувся до папи, щоб схвалив, затвердив і вважав за католицького єпископа о. Партенія, русинського католицького священника з Чину св. Василя Великого, який був обраний єпископом русинів, які живуть в Угорщині. Від цього затвердження залежить навернення не тільки русинських священників, число яких сягає майже 400, але також усього підданого народу, біля 100 тис. душ. Ці русинські священники, після смерті в Мукачеві єпископа грецького обряду схизматика, навіть еретика, чисельністю біля 370-ти обрали собі католицького єпископа Партенія. З них більша частина підписала унію з святою Римською церквою, інша частина пообіцяла навернутися, якщо матиме цього Партенія за єпископа. Далі архієпископ Г. Ліппаї пише про уже відомі нам обставини висвячення на єпископа Партенія в Альба Юлії, угорський примас просить його святість папу Римського звільнити кандидата на номінування від порушених ним правил Церкви [Лучкай, 2000, Том II, с. 272–273; Дулишкович, 1875, Тетрадь II, с. 100–101; Nilles, 1885, Vol. II, p. 827–829; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 165–167, Doc. № 124].

Як відомо усіх священників Мукачівської єпархії тоді налічувалося близько 650-ти, з яких приблизно 370 віддали свої голоси за Партенія (Петра Петровіча). Із тих 400 священників, число яких наводить Г. Ліппаї, отже, 30 священників zostалися під архієрейською владою «схизматичного» єпископа Йоаннікія Зейкана, якого після смерті В. Тарасовича (1651) призначила керувати підконтрольною Мукачівською єпархією (в комітатах Берег, Угоча, Мараморош і Сатмар) вдова трансільванського князя Георгія I Ракоція Сузанна Лорантфі [Lasko, 2012, s. 118]. У зв'язку з цим, не зрозуміло щодо виборів першого католицького єпископа Партенія є позиція решти 250-ти священників, про яких примас і архієпископ Г. Ліппаї нічого не пише.

Із листування між Святим престолом (папським секретарем кардиналом Антоніо Барберені) та апостольськими нунціями у Відні (архієпископом Капуї – Камілом Мелзі (2.04.1644 – 6.09.1652) від 24 серпня 1652 р. та архієпископом Пізи – Сціпіо Панношшієші (24.08.1652 – березень 1658) від 28 вересня і 30 листопада 1652 р. та 22 лютого 1653 р. випливає, що Рим цікавили відповіді на наступні питання: 1) чи виконував егерський єпископ, на землях якого лежить містечко Мукачево, свою юрисдикцію над русинами? Чи належали русини під його юрисдикцією? Якщо так, то від коли? 2) Чи всі русини є схизматики, або вже якась частина є католиками? 3) Дізнатися в русинів, якщо Петро Партеній Петровіч буде іменованний як деякий титулярний єпископ, або з волі нового єпископа чи готовий він прийняти інший титул? 4) Яке право при іменуванні Петра Партенія Петровіча може мати імператор, егерський єпископ та трансільванський князь? [Lasko, 2012, s. 132–135; Príloha 37, 38, 39, 40, 41, s. 213–217]. Ці питання впливали з того, що до цього часу ніхто й ніколи не цікавився витоками Мукачівської єпархії та її автентичними грамотами. Коли ж у 1652–1653 рр. в Апостольській столиці вперше в історії Католицької церкви та Мукачівської

єпархії розглядалося питання затвердження мукачівського уніатського єпископа, від примаса Угорщини та естергомського архієпископа Георгія Ліппая Конгрегація поширення віри зажадала аргументованої інформації про походження Мукачівської єпархії.

Зіславшись на достовірну інформацію, отриману від Партенія (Петра Петровіча), естергомський архієпископ та угорський примас Г. Ліппаї 2 липня 1654 р. відіслав до Риму розширену відповідь на всі чотири питання Святої столиці. Про важливість цього змістовного історико-правового документа в історії місцевої Карпаторусинської католицької церкви свідчить той факт, що його опублікували у своїх працях о. М. Лучкай, о. І. Дулишкович, о. Н. Ніллес та А. Годінка [Лучкай, 2000, Том II, с. 275–282; Дулишкович, 1875, Тетрадь II, с. 103–109; Nilles, 1885, Vol. II, p. 829–838; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 168–174, Doc. № 126]. З інформації Георгія Ліппаї випливає, що на території 70-ти угорських міліарів уздовж Карпатських гір від Спіша на заході до трансільванських володінь Хуста і Марамороша на сході проживають біля 600 священників, які надають духовну опіку 200 тис. особам. Всі вони проживають на території приватних володінь (доміній): 150 – в Мукачівській домінії княгині Сузанни Ракоці (Лорантфі), 70 – в Гуменській домінії Другетів, 30 – в домінії Баркоці, 77 – у внука трансільванського князя католика Владислава Ракоція, 37 – в Середньому, 35 – у Варано (Вранові), 30 – в домінії Пето (Пете). Всі вони перебувають на канонічній території Егерського латинського єпископства. Крім цих священників, за Тисою, частково в Егерській, частково у Велико-Варадській латинських дієцезіях, служать разом 24 священники, а на Спіші, в Естергомській архідієцезії, – 45 священників. Всі вони русини грецького обряду – схизматики, які з незапам'ятних часів мали єпископа в Мукачеві, під юрисдикцією якого перебували. Монастир чину св. Василя в Мукачеві був заснований угорськими королями і був наділений вісьмома селами. Як повідомляє Г. Ліппаї, монастир та єпархія були засновані на підставі якогось привілею або королівської грамоти ще 150 років тому, що бачив на власні очі Партеній. Естергомський архієпископ також вважає, «що таке заснування було, але ж єпископство було засноване схизматичними єпископами за згодою константинопольського патріарха так, щоб обраний схизматичний єпископ завжди жив у цьому Мукачівському монастирі, очолював його і утримувався з його доходів». Однак, княгиня-еретичка (Сузанна Лорантфі – авт.) та її покійний чоловік (князь Георгій Ракоцій I – авт.) позбавили монастир тих маєтків, відібрали всі села, залишивши його лише для проживання ченцям ЧСВВ, «і це сталося тому, що ніхто не турбувався, ніхто не захищав інтереси русинів як схизматиків». Далі Г. Ліппаї зауважує, що священники разом з народом, хоч і дотримувалися грецького обряду, але загалом дуже ліниві, грубі, неосвічені, сам єпископ, священники і народ вдалися до великих злочинів, не знали божественних справ, не були розподілені на парафії, в одних селах не було жодного священника, а в інших жили чотири, п'ять, десять із своїми дружинами і дітьми. Відтак він коротко описує як завдяки естергомському архієпископові та егерському єпископові

відбулося навернення більшої частини русинських священників (400) і народу на католицьку віру через унію з святою Римською церквою, відбулося висвячення в єпископи Партенія схизматичним митрополитом за грецьким обрядом в Альба Юлії. Тож, задля спасіння стількох душ, до 200 тис., Георгій Ліппаї звертається до святої Конгрегації та його святости папи Римського звільнити Партенія від цензури і затвердити мукачівським єпископом, адже чимало русинів і волохів, наприклад, в Комаромі та в селі Секуль Естергомської єпархії, в Яврині Явринської єпархії, є схизматиками, яких він намагався підпорядкувати Партенію. Сам же єпископ був підпорядкований, наче своєму митрополитові чи примасу, архієпископу естергомському. «Такий є статус і сучасне становище Мукачівського єпископства», – інформує Римський престол Георгій Ліппаї.

Далі він по порядку відповідає на чотири пункти питання Конгрегації поширення віри: 1) «велика частина русинів перебуває в окрузі або на території Егерського єпископства, але оскільки вони до цих пір були схизматиками і мали своє власне схизматичне єпископство грецького обряду, не були залежними від егерського єпископа, а виконували свої справи незалежно, подібно як і ті, які є в Естергомській єпархії, незалежні від архієпископа. Далі також якби вони мали єпископа грецького обряду, як і повинні мати, не знаю, як міг би бути підпорядкований егерському єпископові, коли один єпископ незалежний від іншого, вистачило б, якби підпорядковувався естергомському архієпископу і був помічником митрополита, або примаса»; 2) «до цих пір всі ті русини були схизматиками», але 10 чи 20 років тому почали навертатись на католицьку віру та церковну унію; 3) якби його святість наділила Партенія яким-небудь титулярним єпископством, чи згадані священники і русини підкорялись би йому, Г. Ліппаї відповідає: «Самі вони, як люди прості, не дуже досліджували б правову підставу єпископства Партенія, після того як один раз його обрали і йому підкорилися, поки він виконує єпископські обов'язки та юрисдикцію щодо них». У протилежному разі, Мукачівське єпископство залишилось би у схизматиків, по-друге, якщо Партеній буде мукачівським єпископом, була б надія заново придбати Мукачівський монастир і села, які належать до нього. По-третє, якщо те єпископство ліквідувати, тоді не ясно, як може бути підпорядкований тому титулярному єпископу, бо той єпископ був би єпископом уже іншої інстанції, і тільки за апостольським дозволом йому давалась би юрисдикція і можливість виконувати обов'язки стосовно того народу. Шукаючи найкращу легітимну модель Георгій Ліппаї припустив думку, що Мукачівське єпископство, виходячи з існуючої практики, його святість своїм авторитетом затверджує разом з недоліками, допущеними при його заснуванні, або заново заснує це саме Мукачівське єпископство, або під іншою назвою, якому б підпорядковувався весь той народ; 4) до цих пір імператор не втручався у справи цього Мукачівського єпископства тому, що воно було схизматичними, і лише тепер, коли священники і вірні стали католиками грецького обряду його величність буде претендувати, щоб як і всі єпископства в Угорщині, воно належало згідно

з апостольським привілеєм («вищим правом патронату» – «*iuris patronatus supremi*» – авт.) до затвердження короля; 5) Трансільванський князь, як князь, не має нічого з мукачівським єпископом і тими русинами, оскільки вони перебувають в Угорщині і належать безпосередньо до короля Угорщини, а лише як магнат, приватний пан Угорщини, на землях якого розташовано Мукачево, давня єпископська резиденція та монастир.

Обміркувавши все вище наведене, естергомський архієпископ дуже наполегливо просить: 1) потурбуватися про католицького єпископа, щоб не пропали даром навернуті до унії святої матері церкви 400 священників та більш як 200 тис. душ; 2) щоб якнайшвидше було номіновано Партенія, бо вже більше як 100 священників відступили від унії і приєдналися до схизматичного єпископа в Мукачеві з тієї причини, що не мали католицького єпископа. Навернення того народу свята Конгрегація може заслужено вважати за навернення цілої якоїсь провінції [Пор.: Lacko, 2012, s. 135–136].

16 листопада 1654 р. Конгрегація поширення віри підготувала позитивну відповідь папові [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 174, Doc. № 127]. Але смерть Іннокентія X (7 січня 1655 р.) відтермінувала папське підтвердження єпископа Партенія (Петра Петровіча) уже новим понтифіком Александром VII 13 травня 1655 р. [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 177, Doc. № 130; Baran, 1960, p. 440–448; Lacko, 1955, An Appendix № 44; Lacko, 1966, p. 127–138; Lacko, 2012, s. 137, 218–219, Príloha 44].

Тим часом, 14 лютого 1655 р., у Пожоні (Братиславі) відбувся сейм Угорського королівства. На ньому був присутній і єпископ Партеній, який попросив місцеву капітулу виготовити йому три документи, один з яких стосувався Ужгородської унії. На сейм його запросив Георгій Ліппаї, котрий домагався від землевласників такого самого ставлення до імунітету з'єданого кліру грецького обряду, яким користувалися священники латинського обряду. Деякі з них пішли на поступки. Так, граф Георгій Другет IV де Гомонна видав відповідне розпорядження до своїх підданих урядників 31 березня 1655 р. [Лучкай, 2000, Том II, с. 288–289; Дулишковичь, 1875, Тетрадь II, с. 113–115; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 175–177, Doc. №№ 128, 129].

8 червня 1655 р. папа Александр VII відправив брєве естергомському архієпископові Георгію Ліппаю [Basilovits, 1799, Tomus I, Pars Tertia, p. 69–70; Bazilovič, 2013, s. 286–287; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 177–178, Doc. № 131; Baran, 1960, p. 440–448; Lacko, 1955, An Appendix № 45; Lacko, 1966, p. 138; Lacko, 2012, s. 137, 219–221, Príloha 45; Vaán, 2010, old. 161–166; Véghseő, 2011, old. 63]. Кращого подарунку угорський примас не міг собі і бажати. В папському брєве підтверджується єпископські священня Партенія, визначається територія, на якій він буде виконувати свою юрисдикцію, але не має жодної згадки про Мукачівську єпархію, жодного натяку на зміну чи наділення Партенія якимось єпископським титулом. Угорському примасові та естергомському архієпископові надавалося право від імені папи Римського підтвердити Партенія в єпископській гідності,

визначити територію, на якій він буде виконувати свою юрисдикцію, та визначити компетенцію його повноважень.

22 липня 1655 р., під час відпочинку на курорті в Тренчанських Теплицях, Георгій Ліппаї видав Партенію (Петру Петровічу) грамоту. Нею естергомський архієпископ та примаєс Католицької церкви Угорщини чітко визначив юрисдикцію та повноваження першого мукачівського католицького єпископа. Архієрейська влада Партенія, як «правдивого і законного мукачівського католицького єпископа підтвердженого Апостольською столицею», поширювалася на русинів «як в області Мукачівській, так і в названих комітатах та в інших місцях, які інакше були підпорядковані мукачівському єпископові». А саме на територію п'яти північно-західних комітатів єпархії: Спіш, Шаріш, Земплин, Унг та Саболч. Примаєс наказує з'єднаному духовенству (бл. 400 осіб) та русинському люду, щоб Партенія визнавали за свого правдивого і легітимного єпископа та щоб його у всьому слухалися [Лучкай, 2000, Том II, с. 285–287; Дулишковичь, 1875, Тетрадь II, с. 111–113; Nilles, 1885, Vol. II, р. 838–840; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 179–182, Doc. № 134; Lacko, 1966, р. 139; Lacko, 2012, s. 138].

12 грудня 1655 р. угорський примаєс та естергомський архієпископ надіслав папі Римському звіт про повністю виконані умови змісту бреве [Lacko, 1955, An Appendix № 46; Lacko, 1966, р. 138–139; Lacko, 2012, s. 137, 221–223, Príloha 46]. Тепер справа визнання Мукачівської єпархії та мукачівського єпископа залишалася лише за найвищою державною владою. Відповідь від короля Угорщини теж довелося чекати кілька років.

23 жовтня 1659 р. одразу у двох своїх грамотах естергомський архієпископ Георгій Ліппаї звертається до відповідних державних органів з проханням вирішити питання повернення мукачівському єпископові Партенію (Петру Петровічу) його законну резиденцію в монастирі св. Миколая в Мукачеві, десятини, маєтків та доходів, що законно належать католицькому єпископові [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 183–186, Doc. №№ 138, 139]. 29 жовтня 1659 р. угорський король Леопольд I Габсбург звертається до Пожонської (братиславської) комори з наказом вислати відповідну людину з цієї або Спішської державної комори до резиденції мукачівських єпископів в місто Мукачево і «згідно зі звичаєм, який звикли дотримувати в інших єпархіях», інстальовала єпископа Партенія. В королівському декреті зазначалося: «ви повинні і зобов'язані йому призначити десятини, маєтки і доходи, які належать до цієї єпархії» [Лучкай, 2000, Том II, с. 292].

10 листопада 1659 р. імператор Священної Римсько-німецької імперії Леопольд I Габсбург, як Апостольський король Угорщини, згідно з давнім «верховним правом патронату» (*iuris patronatus supremi*) [Дет. див.: Vobak, 1943, р. 20–21. Пор.: Пекар, 1997, Том II, с. 23–24] наділив підтвердженого Римською столицею єпископа грецького обряду Партенія (Петра Петровіча) повноваженнями адміністратора Мукачівської єпархії зі всіма його маєтками, десятиною та кафедральним податком, що повинні йому платити всі церкви та священники грецького обряду, які належить давати єпископові на території 11-ти комітатів: Берег,

Саболч, Угоча, Сатмар, Земплин, Унг, Абауйвар, Шаріш, Торна, Спіш та Гемер [Basilovits, 1799, Tomus I, Pars Prima, р. 91–94; Bazilovič, 2013, s. 66–67; Дулишковичь, 1875, Тетрадь II, с. 115; Munkácsi gör. szert., 1911, old. 186–188, Doc. № 140; Lacko, 1966, р. 139; Lacko, 2012, s. 138].

В даних обставинах королівське підтвердження мукачівського єпископа Леопольдом I було чимось новим і незвичним. Починаючи з 1600 р. «верховне право патронату» щодо номінування мукачівських єпископів незаконно застосовували князі Трансільванії на тій підставі, що були власниками Мукачівського замку та містечка Мукачево, де у василіанському монастирі св. Миколая ще з кінця XV ст. розташовувалася резиденція русинського єпископа. Однак, саме Габсбургам, як Апостольським королям Угорщини з 1516 р., належало законне право призначати католицьких єпископів. Оскільки вірні грецького обряду Мукачівської єпархії до 1646 р. не були католиками, то Габсбурги не були обтяжені призначенням для них єпископа. Цілоком інша ситуація настала після того, як у квітні 1646 р. 63 карпаторусинські священники склали присягу на вірність католицькому єпископові латинського обряду з Егера, значна частина кліру та вірних поступово поверталися до єдності з Католицькою церквою, а їхній єпископ Партеній отримав у травні 1655 р. папське підтвердження на владитство.

Сповняючи свою законну юрисдикцію після травня 1655 р. Партеній (Петро Петровіч) підписувався майже однаково як до, так і після королівського затвердження у 1659 р. 28 лютого 1657 р., призначаючи парохом парафії Ровна до Гуменського архідіаконату Олексія Поповича, він підписався найповнішим своїм титулом: «Партеній Петровіч, грецький єпископ Мукачівський, Краснобрідський, Спішський ... св. католицької ортодоксальної та апостольської східної церкви» [Munkácsi gör. szert., 1911, old. 183, Doc. № 137]. В листі адресованому цивільній владі та містятнам Левоча (столиці комітату Спіш), написаному 1661 р. польською мовою, архієрей підписався як «Партеній Петровіч, єпископ Мукачівський і Краснобрідський та всієї землі Угорської...» [Lacko, 2012, s. 144].

З кожним роком мукачівському єпископові Партенію підпорядковувалося все більше священників за межами земельних володінь трансільванських князів Ракоці та їхніх двох удовиць Сузання Лорантфі і Софії Баторі: 1646 р. – 63, 1650 р. – 100, 1651 р. – майже 150, 1652 р. – близько 200, а 1655 р. – майже 400. У 1661 р. йому підпорядковувалося близько 500 священників із усіх 650-ти, які сповняли свої функції на парафіях розколотої між двома архієреями Мукачівської єпархії [Lacko, 2012, s. 144].

При житті естергомського архієпископа Георгія Ліппаї (пом. 1666 р.) [Пор.: Véghseő, 2016, с. 146–153] структура Мукачівської єпархії виглядала наступним чином: 1) архієпископство Спішський – 11-12 церков-парафій; 2) архієпископство Шарішський – 26 парафій та 6 філій; 3) архієпископство Маковицький біля Збора – 30 парафій; 4) архієпископство Маковицький біля Ровні – 30 парафій; 5) архідіаконат Строківський з двома архієпископствами – 60 церков; 6) архідіаконат Гуменський з трьома архієпископствами –

60 церков; 7) архієпископство Уйгельський (Ново місто під Шатром) на півдні Земпліну – 60 церков; 8) архієпископство Ужгородський (архієпископ схизматик) з чотирма архієпископствами – 60 церков; 9) архієпископство Мукачівський з сімома архієпископствами – 130 схизматичних церков; 10) архієпископство Севлюшський (Виноградівський) – 24 схизматичні церкви; 11) архієпископство Гавашфьолдський з двома архієпископствами – 40 схизматичних церков; 12) архієпископство Байє-Марський в Марамороші з трьома архієпископствами – 100 схизматичних церков; 13) архієпископство Велико-Каллівський в комітаті Саболч – 60 схизматичних церков; 14) архієпископство Велико-Варадський – 60 церков та 15) архієпископство Сіковський в комітаті Абауй – 12 церков. Всіх церков у складі Мукачівської єпархії (крім Мараморощини) налічувалося 769, з яких, за підрахунками о. М. Лучкая, 416 були схизматичними, а 356 уніатськими, а за даними о. І. Дулішковича – 456 схизматичними і 313 – уніатськими. Незважаючи на суттєві розбіжності в підрахунках, як дотепно зауважив о. Михайло Лучкай, *«це є перший публічний і офіційний опис стану Мукачівської єпархії»* [Лучкай, 2000, Том II, с. 383–384. Пор.: Дулішкович, 1875, Тетрадь II, с. 110–111].

Неважко помітити, що початку 1660-х рр. уніатськими були лише церкви, парафії, архієпископства та архієпископства Мукачівської єпархії в комітатах Спіш, Шаріш і Земплін, а схизматичними продовжували залишатися всі священники та вірні в комітатах (архієпископствах) Убауй, Унг, Берег, Угоча, Гевеш, Саболч, Байє-Маре та, звісно, Мараморош.

Висновки. Наведений вище фактичний матеріал, опертий винятково на писемні джерела (грамоти, листи, повідомлення, папські документи), дозволяє зробити декілька висновків: 1) в період, коли після навали монголів (1241 – 1242) русинів та волохів північно-східної частини Угорського королівства латинники стали ототожнювати з поганями, еретиками та схизматиками, у двох незалежних один від одного географічних місцях – Грушеві (1360-ті рр.) та Мукачеві (перед 1458 р.) – виникли два монастирські церковні центри; 2) до 1556 р. їхня історія розвивалася майже по-різно: Грушівський монастир від 1391 р. користувався на території його фундаторів і ктиторів волоських воєвод комітату Мараморош Драгу і Балку (семи місцевостях і 34-х поселеннях) патріаршим правом ставропігії, а його ігумени – юрисдикцією патріаршого екзарха константинопольського патріарха, тоді як Мукачівський монастир (від першої достовірної писемної згадки про нього 1458 р.) підвищився до статусу резиденції мукачівських єпископів під юрисдикцією молдавських митрополитів у Сочаві та Яссах (з 1491 р.), поширивши свою архієрейську владу за допомогою Габсбургів на Грушівський монастир (1551 – 1556); 3) з 1568 – 1596 рр. походить перша конкретна згадка про Мукачівську єпархію, візитацію парафій єпископом, єпископського вікарія, наступника єпископа та збір кафедрального податку єпископові; 4) з документів 1597 – 1606 рр. випливає, що юрисдикція мукачівського єпископа дістала королівське підтвердження над усіма вірними грецького обряду русинами, волохами, словаками і сербами цілої

Угорщини; 5) на приватних землях двох доміній (Гуменне та Ужгород), що належали авторитетній в цьому регіоні рекатолизований шляхетській родині неаполітанського походження Другетам, у 1613 – 1614 рр. відбулася невдала спроба повернення місцевих русинів із комітатів Земплін та Унг до єдності з Католицькою церквою шляхом проголошення унії в Краснобрідському монастирі отців-василіян; 6) до періоду 1638 – 1642 рр. відноситься перша письмова згадка про єпархіальні синоди в Пінтелеку (комітат Саболч) та Сігеті (комітат Мараморош), перший вікаріат заснований для сербів комітату Саболч і Сатмар, згадується перший поділ єпархії на архієпископства та перша письмова згадка про територію латинського єпископа Егера в краях русинів і волохів за правління Василя Тараса/Тарасовича, якого грамоти згадують під титулами *«єпископа Мукачівського, Мараморошського та всієї православної католицької церкви в Угорщині»* (1638), *«русинського патріарха»* (1641), що був двічі конвертований (з «православного в уніата» у 1642 та з «уніата в православного» у 1645 – 1646 рр.); 7) за неповними та неточними даними напередодні Ужгородської унії (1646) карпатські русини-схизматики проживали у восьми комітатах (відсутні дані за комітат Угоча) та 15-ти домініях. Всіх карпаторусинських сіл тут налічувалося 581, з яких священники згадувалися тільки в 104-х. Більшість з них були невеликими сільськими поселеннями чисельністю 10-15 дворів, а в найслабше заселеному комітаті Мараморош – по 5-6 дворів. Разом на території десяти комітатів Мукачівської єпархії, за підрахунком Антонія Годинки, проживало близько 160 тис. вірних, з яких русинами згадувалися 70 або 100 тис. осіб; 8) події, відомі під назвою «Ужгородська церковна унія», належить розуміти таким чином, що лише внаслідок складання присяги вірності 63-х карпаторусинських священників латинському єпископові Егера 24 квітня 1646 р. як своєму єдиному ординарному єпарху було можливим повернення підкарпатських русинів до єдності з Католицькою церквою і папою римським з наступним визнанням з боку вищої церковної і світської влади факту канонічного існування самостійної місцевої Східної католицької церкви з осідком єпископа в монастирі василіян в Мукачеві; 9) за 12 поунійних років (1648 – 1660) було визначено канонічно-правовий статус першого мукачівського католицького єпископа Партенія (Петра Петровича) під митрополічною юрисдикцією естергомського архієпископа та примаса Католицької церкви Угорщини. Дотеперішня тимчасова юрисдикція егерського латинського єпископа, якщо припустити, що така дійсно існувала після клятви на вірність 63-х священників 24 квітня 1646 р., відмінялася.

Доступні писемні джерела про витоки християнства під Карпатами та доунійну історію Мукачівської церкви, незважаючи на відсутній ключовий документ про королівське заснування Мукачівської єпархії, дозволяють вести мову про сформовану самостійну партикулярну спадщину, еклезіальну ідентичність та канонічно-правову матерію Східної церкви як *спільноти вірних* (русинів і волохів) *об'єднаною єпархією* (єпископами) *за нормами права* (давнім партикулярним звичаєм), *яку найвища влада Церкви* (примас

Католицької церкви Угорщини та естергомський архієпископ і Римський престол на чолі з папою) *виразно або мовчки визнали як Церкву свого права* у травні 1648 р. та у травні 1655 року.

Таким чином, Мукачівська єпархія до 1660 р. мала всі чотири необхідні об'єктивні ознаки канонічно-правового характеру для повноцінного існування як самостійна місцева християнська церковна спільнота з власною історичною, культурною, духовною, обрядовою, богословською ідентичністю Церкви *sui iuris*, які сьогодні визначає *Кодекс канонів Східних Церков*: 1) сформовану спільноту вірних; 2) усталену єрархію, яка об'єднувала цю спільноту у видимій єдності віри завдяки служінню слова Божого, св. Таїнств та церковного уряду; 3) партикулярну норму традиційного звичаєвого права (*ius*), а після повернення 63-х священників і частини вірних до єдності з Католицькою церквою та Римським престолом, – ще й ідентичність та імунітет католиків грецького обряду; 4) визнання з боку найвищої влади Церкви та Держави, що має передумовою всі три попередні ознаки. Якщо перші три умови існували вже станом на 1646 р., то реалізація четвертої умови настала тільки після Ужгородської унії у 1648 – 1659 роках. В результаті, можемо констатувати, що серед християн грецького обряду північно-східних комітетів Королівської Угорщини, між якими переважали карпатські русини і менше волохи, серби та словаки, виникла самостійна *Ecclesia localis et particularis graeci ritus uniti*.

На жаль папське брєве від 8 червня 1655 р. стало головною причиною всіх наступних суперечок та конфліктів, які тривали між Мукачевом, Егером, Естергомом, Віднем та Римом щодо канонічно-правового статусу мукачівського єпископа та давньої Мукачівської єпархії аж до появи канонічної булли папи римського у вересні 1771 року.

Слідом за військовими завоюваннями Габсбургів у Трансільванському князівстві в другій половині XVII – перших десятиліттях XVIII ст. територіальна юрисдикція мукачівського католицького єпископа розширилася з маленької унійної спільноти чисельністю 34 чи 38 парафій Ужгородської та Гуменнської домінії комітетів Унг та Земплин у 1646 р. до 13-ти комітетів Верхньої Угорщини та комітетів Бігар і Мараморош, що належали до трансільванського Партіуму, де жили православні русини і волохи, станом 1721 рік. Залежне від латинського єрарха Егеру церковно-правове становище мукачівських єпископів як обрядових вікаріїв (крім випадків, коли йшлося про підвладних Римському престолові Апостольських вікаріїв Мукачева) зберігалось з 1715-го аж до канонічного створення Римським престолом самостійної *Мукачівської унійської єпархії грецького обряду* у вересні 1771 року. Головне, що за цей період Мукачівська єпархія зберегла ідентичність місцевої Католицької церкви грецького обряду, на партикулярній основі якої папа Римський Климент XIV канонічно засновував нову церковну провінцію.

Список використаних джерел

- Baán, István, 2010. A munkácsi püspöki székeséget 1650 és 1690 között, *SYMBOLAE. A görög katolikus örökségkutatás útjai. A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2007. november 23–24.* Szerkesztette Tamás Végheő, Nyíregyháza: Örökségünk Könyvkiadó Kft., old. 161–166.
- Baran, Alexander, 1960. Documenta inedita de confirmatione Parthenii Petrovič episcopi Mukačoviensis, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Series II, Sectio II, Tomus III (IX), Roma, 1960, p. 440–448.
- Baran, Alexander, 1960. *Metropolia Kioviensis et eparchia Mukačoviensis*, Ed. 2, Romae: PP. Basiliani, 111 p.
- Basilovits, Joannicio, 1799. *Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits, olim Ducis de Munkacs, pro religiosus ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte csernek ad Munkacs, Anno MCCCLX. Factae. Exhibens Seriem episcoporum graecocatholicorum Munkacsiensium, cum proecipuis eorumque aliorumque Illuftrium Virorum Geftis, e variis Diplomatus, Decretisque Regiis, ac allis Documentis, authenticis potiffimum concinnatam*, Tomus I, Pars Prima. Cassovie: Typographia Ellingeriana, 104 p.; Tomus I, Pars Secunda, 208 p.; Tomus I, Pars Tertia, 139 p.; 1804, Tomus II, Pars Quarta. Cassoviae: Typis Joannis Josephi Ellinger, 261 p.; 1805, Tomus II, Pars Quinta. Cassoviae: Typis Joannis Josephi Ellinger, 93 p.; Tomus II, Pars sexta, 58 p.
- Bazilovič, Joanik, 2013. *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku*, Eds. Monika Bizonová, Jaroslav Coranič, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 478 s.
- Bidermann, Germ. Ign., 1862. *Die Ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Innsbruk: Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Band I, xvi, 140 s.; 1867, Band II, iv, 120 s.
- Bobak, Alexander, 1943. *De iure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenacam in Hungaria*, Romae, p. [7]–11.
- Botlik, József, 1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátján az ungvári uniótól napjainkig (1646 – 1997)*, Budapest: Hatodik síp alapítvány új mandátum könyvkiadó, 335 old.
- Bugel, Walerian, 2000. *W obawie o własna tozsamośc. Eklezjologia Unii Uzhorodskiej*, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 242 s.
- Bugel, Walerian, 2003. *Ekleziologie Užhorodské unie a jejích dedicu na pozadí doby*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 274 s.
- Coranič, Jaroslav, 2014. *Z deín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*, České Budějovice: Sdružení sv. Jana Nepomuckého při Biskupství českobudějovickém, 526 s.
- Coranič, Jaroslav, 2016. Stručný prehľad východných cirkví, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov – Užhorod, s. 9–23.
- Dejiny Uhorska (1000 – 1918)*, Editor Peter Kónya, 2013, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 787 s.
- Diplóme maramureşene din secolul XIV. şi XV.*, 1900. Adunate şi comentate prin Joan Mihályi de Apşa, Maramureş-Sziget: Tipografia Lui Mayer şi Berger, XI + 666 s.
- Documenta inedita de confirmatione Parthenii Petrovič episcopi Mukačoviensis, 1960, Collegit: Alexander Baran, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Series II, Sectio II, Vol. III (IX), Fasc. 3-4, Romae, p. 440–448.
- Documenta Unionis Užhorodensis, 1873, *Conciliarum Sacrorum collectio Lacensis*, Vol. VI. Friburgi Br., p. 963–965.
- Fenics, Volodimir, 2019. *A Hrusévóti és a Munkácsi Kolostori Központok. A Magyar Királyság északi részén élő ruszinok és az oláhok hitélete e reformáció kezdetéig*, Ukránból fordította Nagy Nátálió, Ungvár: V. Padyak Kiadója, 180 old.

- Fenics, Volodimir, 2020. *Az ungvári görög katolikus unió hagyatéka: mítoszok, sztereotípiák és a valóság*, Ukránból fordította Ádám Dóra, Ungvár: Valerij Padyak Kiadója, 232 old.
- Fenics, Volodimir, 2020. Felekezeti-etnikai konverziók az ungvári unió hógomány görög katolikusok multikulturális közegében (XVI. század közepe – XVIII. század vége), Fenics, Volodimir – Ferkó, Okszána – Sterr, Diana. *Vallási-etnikai konverziók Északkelet-Magyarország határvidékének multikulturális közegében (XVI. század közepe – XX. század eleje)*, Ungvár: Polihraphczenzer «LIRA», old. 9–11, 39–81, 139–158.
- Fiedler, Jozef, 1862. Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nord-Ungarn und der immunität des Clerus derselben, *Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften*, Band XXXIX, Wien, p. 481–524.
- Gradoš, Júrj, 2016. Dokumenty Užhorodskaj unii z 24. aprila 1646, *Historický časopis*, Vol. 64, č. 3, s. 511–520.
- Gradoš, Júrj, 2016. The Union of Uzhorod and the Document from April 24. 1646, *Eastern Theological Journal*, Vol. 2, № 2, p. 303–314.
- Gradoš, Júrj, 2016. Užhorodska unia z 24. apríla 1646 vo svetlejšej dokumentu, *Theologos: Teologická revue*, vol. 18, č. 2, s. 229–241.
- Gradoš, Júrj, 2016. Východný obrad v Arpádovskom Uhorsku, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov – Užhorod, s. 43–64.
- Gradoš, Júrj, 2016. Východný obrad v dobe medzi Moravou a Uhorskom, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov – Užhorod, s. 25–41.
- Gradoš, Júrj, 2019. Užhorodská unia v kontexte stredoeurópskych cirkevných únií od konca 16. do začiatku 18. Storočia, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, s. 61–79.
- Halaga, Ondrej R., 1947. *Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci, I*, Košice: Východoslovenský kultúrny spolk svojina, 135 s.
- Historica ac iuridica notitia de rutenis in Hungaria et de existentia Eparchiae Mukačoviensis anno 1767, *De processibus canonicis ecclesiae catholicae Ucrainorum in Transcarpathia ab 1771 usque 1853*, Collegit: Alexander Baran, 1973, Romae: Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, p. 19–30.
- Hodinka, Antal, 1909. *A Munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Budapest: Kiadja. a Magyar Tudományos Akadémia, 856 old.
- Hornad, Vladimirus de juxta, 2004. *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska (9.-18. storočie)*, Košice, 954 s.
- Janka, György, 1997. A Munkácsi egyházmegye felállítása, *Athanasiana*, 4 köt, Nyíregyháza, old. 57–81.
- Krupa, Juráj, 2016. Východné katolícke cirkvi [Online]. Доступно: <http://casopisslovo.sk/2016/04/30/vychodne-katolicke-cirkvi/> (дата звернення: 05.07.2016).
- Lacko, Michael, 1955, 1965. Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpaticorum cum Ecclesia catholica, *Orientalia Christiana Analecta*, Vol. 143, Roma, An Appendix of 61 documents is to be found on, p. 191–256.
- Lacko, Michael, 1966. The Union of Užhorod, *Slovak studies*, VI, Cleveland–Rome: Slovak Institute, p. 7–190.
- Lacko, Michael, 1978 – 1982. Z našej minulosti, *Mária*.
- Lacko, Michael, 1979. Z našej minulosti. 17. Užhorodská unia, *Mária*, č. 6, s. 15–16.
- Lacko, Michael, 1979. Z našej minulosti. 18. Dokument o Užhorodskej únii, *Mária*, č. 7-8, s. 19–20.
- Lacko, Michael, 2012. *Užhorodská unia Karpatských Rusínov s Katolíckou Cirkvou*, Košice: Centrum spirituality Východ–Západ Michala Lacka v Košiciach, vedeckovýskumné pracovisko Teologickej fakulty Trnavskej univerzity, 262 s.
- Lacko, Michal, 2012. *Užhorodská unia Karpatských Rusínov s Katolíckou Cirkvou*, Košice: Centrum spirituality Východ–Západ Michala Lacka v Košiciach, vedeckovýskumné pracovisko Teologickej fakulty Trnavskej univerzity, s. 191–245, Nепublikované dokumenty, Príloha I–61.
- Lenčič, Štefan, 2016. Šľachtická rodina Drugetovcov a ich vzťah k veriacim v Zemplínskej a Užskej stolici, *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 5, Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», с. 135–145.
- Medvid', Marián, 2004. *Užhorodská unia. Historický náčert zrodu a začiatku jej existencie*, Michalovce, 66 s.
- Mészáros, Károly, 1850. *A magyarországi oroszok története*, Pest, III + 167 old.
- Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története, a legrégebbi időktől máig*, Pesten: Ráth Mór könyvkereskedésében s bizottmányában, 115 old.
- Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára. I. köt. 1458 – 1715*, Gyűjtötte, összeállította és közrebocsátja: Hodinka Antal, 1911, Ungvár: Szerző kiadása, 659 old.
- Nilles, Nicolao, S.J., 1885. *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terries coronae s. Stephani*, Vol. II, Eniponte: Typis et sumptibus feliciani rauch, p. 497–1088.
- Papp, György, 1940. *A Munkácsi püspökség eredete*, Miskolc, 24 old.
- Papp, György, 1941. *Az Ungvári unió időpontja*, Miskolc: Ludvig István Konyvnyomdaja, 13 old.
- Pekar, Athanasius B., 1979. *The bishops the Eparchy of Mukachevo with historical outlines*, Pittsburgh: Byzantine seminary press, 88 p.
- Pekar, Basilius, 1956. *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno. 1771)*, Ed. 2, Romae: PP. Basiliani, 136 p.
- Pirigyi, István, 1990. *A Magyarországi görög katolikusok története*, I. kötet, Lektorálta: Iváncsó István, Nyíregyháza: Görög katolikus hittudományi főiskola, 191 old.
- Pirigyi, István, 1990. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet, Lektorálta: Iváncsó István, Nyíregyháza: Görög katolikus hittudományi főiskola, 248 old.
- Relatio quadriennalis Archiepiscopi Strigoniensis Georgii Lippay ad Sacram Congr. Concilii, anno 1650, Bouydos, Ernest, 1965. *The quadrennial reports of the Archbishops of Strigonia to Rome*, p. 37–38, № 11.
- Škoviera, Andrej, 2013. K problematike identity východných katolíckych cirkví, *Kultúrma identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilo-metodského dedičstva II. Súbor štúdií II*, Zost. Lichner M., Marínčák S., Zenuch, P., Bratislava: Dobrá kniha, s. 169–178.
- Szabó, Péter, 2012. *A keleti egyházak szentségi joga: összehasonlító bemutatás*, Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 331 old.
- Tussor, Péter, 2002. Lippay György egri püspök (1637 – 1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce), *Levéltári közlemények*, Vol. 73, old. 199–241.

- Vasil', Cyril, 2000. *Kánonické pramene byzantsko-slovanskej katolíckej cirkvi v Mukačevskej a Prešovskej eparchii v porovnaní s Kódexom kánonov východných cirkví*, Trnava: Dobrá kniha, 284 s.
- Véghseő, Tamás, 2010. Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe). *Athanasiana*, 32, old. 9–36.
- Véghseő, Tamás, 2011. «...mint igaz egyházi ember...» A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyiregyháza: Kiadó a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 189 old.
- Véghseő, Tamás, 2016. Lippay György egri püspök és az ungvári unió, *Наукові записки Ужгородського університету, Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 5, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 146–153.
- Žeňuch, Vavrínek, 2019. List pápežovi Inocentovi X. z roku 1652 vo svetle faktov, *Konštantínove listy*, č. 12/1, p. 50–58.
- Žeňuch, Vavrínek, 2020. Od misie ku škole – dejiny pôsobenia jezuitov v Užhorode do povstania Juraja I. Rákócziho, *Annales historici Presovienses*, č. 1, roč. 20 s. 121, Príloha, s. 117–127 (Príloha, s. 125–127).
- Zubko, Peter – Žeňuch, Vavrínek, 2017. O dokumentoch užhorodskej únie, *Košické historické zošity*, Vol. 27, s. 9–20.
- Zubko, Peter, 2016. O dokumente Užhorodskej únie z 24. apríla 1646, *Slavica Slovaca*, Vol. 51, č. 1, s. 3–9.
- Аввакумов, Юрій, 2001. *Витоки унійного богослов'я. Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI – XIII століттях*, Авторизований пер. з нім. Олега Конкевича, за ред. Уляни Головач, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 448 с.
- Василь, Ціріл, 2007. Мукачівська єпархія та її єпископи. Історія походження, *Матеріали конференції присвячені сторіччю ювілею першого друкованого видання «Церковного простопінія» о. І. Бокшя (Ужгород, 26-27 червня 2007 р.)*, Ред. В. Ігнатшин, Ужгород: Ужгородська греко-католицька богословська академія ім. Блаженного Теодора Ромжі, с. 29–47.
- Владика Ніл, 2020. Декрет проголошення Партикулярного права Мукачівської греко-католицької церкви, *Благовісник. Спецвипуск*, Ужгород, с. 2–3.
- Гаджега, Василь, 1924. Перва спроба історії мукачевської єпархії, *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*, Рочник III, Ужгород, с. 1–27.
- Гаджега, Юлій, 1928. *Два исторических вопроса. (Старожилы-ли карпатороссы и о началах христианской религии на Подкарпатской Руси)*, Ужгород: Типографія Юлія Фелдешія, 47 с.
- Годинка, Антоній, 1992. Як наші духовники проживали, *Hodinka Antal válogatott kéziratai, Válogatta, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta: Udvari István, Nyiregháza*, old. 35–56.
- Градош, Юрай, 2016. Ужгородська унія з 24 квітня 1646 року у світлі її документу, *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 5, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 16–25.
- Грамота генерала общества иезуитов об организации иезуитской коллегии в Ужгороде, Рим, 19 октября 1636 г., *Державний архів Закарпатської області*, ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород, оп. 25, спр. 50, арк. 1.
- Декрет про Східні Католицькі Церкви «Східних Церков – Orientalium Ecclesiarum» від 21.11.1964, *Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації*, Ред. Галина Генгало, 1996, Репринт. вид., Львів: Свічадо, с. 171–186.
- Добош, Ондраш, 2021. *Практика та теорія євхаристії в історичній Мукачівській єпархії від Ужгородської унії (1646 р.) до середини XX століття*, Пер. з італ. Віктор Богів, Ужгород: ФОП «Сабов А. М.», 811 с.
- Догматична Конституція про Церкву «Lumen gentium» («Світло народів») від 21.11.1964, *Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації*, Ред. Галина Генгало, 1996, Репринт. вид., Львів: Свічадо, с. 75–170.
- Дулишковичь, Іоаннь, 1874. *Историческія черты Угро-Русскихъ*, Тетрадь I. Унгарь: Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 135 с.; Тетрадь II, 1875. Унгарь: Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 142 с.; Тетрадь III, 1877, Унгарь: Типографія Макс. Полячика, 234 с.
- Кодекс Канонів Східних Церков, 1991, [Online]. Доступно: <https://web.archive.org/web/20170704223353/http://old.ugcc.org.ua/ССЕС/ССЕС-тос.html> (дата звернення: 30.01.2014).
- Коссей, Юрій, [Б. р. і м. в.]. *Апостольське започаткування Мукачівської єпархії*, 132 с.
- Лацко, Міхал, 2015. Ужгородська унія (1646), Фріс, Вільгельм де у співпраці з Бирля Октавіан, Гілл Джозеф та Лацко Міхал. *Рим і Патріярхати Сходу*, Пер. з нім. Олега Конкевича, Софії Матіяш, Львів: Видавництво Українського католицького університету, с. 119–125.
- Лучкай, Михайло, 1999. *Історія карпатських русинів: У шести томах*, Том I, Дешифр. рукопису, від перекл., пер. з латин., покажч. Ю. М. Сака; вст. ст. Д. Д. Данилюка, Ужгород: Закарпаття, 199 с., іл.; Том II, 2000, Дешифр. рукопису, від перекл., пер. з латин., покажч. Ю. М. Сака; вст. ст. Д. Д. Данилюка, Ужгород: Закарпаття, 388 с., іл.; Том III, 2002, Дешифр. рукопису Ю. М. Сака; пер. укр. мовою А. М. Ігната; покажч. іст. осіб та назв Д. Д. Данилюка; географ. покажч. І. М. Сенька, Ужгород: Закарпаття, 328 с., іл.; Том IV, 2003, Дешифр. рукопису Ю. М. Сака; пер. укр. мовою Ю. М. Сака, М. В. Ороса, Й. О. Баглая; покажч. іст. осіб та назв Д. Д. Данилюка; географ. покажч. І. М. Сенька, Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 328 с., іл.; Том V, 2004. *Історія Мукачівської єпархії*, укладена Іваном Пастелієм, старшим настоятелем Мукачівського капітулу, і видана Михайлом Лучкаєм, луккським придворним настоятелем, Дешифр. рукопису та перекл. з латин. мови М. В. Ороса; пер. німецькомовних вставок М. І. Зимомрі; передм., покажч. іст. осіб та назв Д. Д. Данилюка; географ. покажч. І. М. Сенька, Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», с. 17–220; Том VI. *Історія Мукачівської єпархії, написана Михайлом Лучкаєм, колишнім ужгородським парохом та віце-архідияконом і настоятелем церкви Успення Пресвятої Діви Марії в м. Лукка*, 2011, Дешифр. рукопису та пер. з латин. О. В. Барбіл, Е. В. Швед, О. М. Яцків; післямова М. М. Вегеша; покажч. іст. осіб та назв Д. Д. Данилюка; географ. покажч. І. М. Сенька; про переклад перекладачів і добродіїв цього тому Е. В. Швед, Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 472 с., іл.
- Макарій, іером., 2020. Хто підписаний на документі з Ужгорода 24 квітня 1646 року?, *Благовісник. Журнал Мукачівської греко-католицької єпархії*, № 5-7 (332-334), травень-липень, Ужгород, с. 21–23.
- Норми Партикулярного права Мукачівської греко-католицької церкви свого права, 2020, *Благовісник. Спецвипуск*, Ужгород, с. 4–38.
- Пап, Степан, 1983. *Початки християнства на Закарпатті. На основі нових наукових дослідів*, Філадельфія: «Америка», 222 с.
- Пекар, Атанасій В., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття, Том II. Внутрішня історія*, Рим – Львів: Видавництво отців василіян «Місіонер», 492 с.

- Пекар, Атанасій, 1996. Ужгородська унія та її творці (1646 – 1996), *Записки ЧСВВ*, Секція II, Том XV (XXI), Вип. 1-4, Рим, с. 247–300.
- Пекар, Атанасій, 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття, Том I: Єпархічне оформлення*, Видання друге, Рим–Львів: Місіонер, 232 с.
- Петровъ, Алексей, 1930. *Древнѣйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви и іерархіи 1391 – 1498 г. Съ 12 фотографическими факсимиле*. Praga: Nákladem sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpat. Rusi. V Gen. Komisi knihkupectví «Obris» v Praze. Tiskem České grafické unie A. S. V Praze, 232 s. + 12 факсимиле.
- Попович, Міхал, 1994. Про світле вогнище нашого минулого (До 500-річчя Мукачівської єпархії), *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, Випуск 19, Упоряд. Мирослав Сополіга. Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі – Відділ української літератури в Пряшеві, с. 11–25.
- Промова Папи Йоана Павла II, виголошена під час презентації ССЕО, *Путівник по Східному Кодексу: Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков*, За ред. Джорджа Недунгатта, Пер. з англ. О. Гладкий, 2008, Львів: Свічадо, с. 19–25.
- Пронин, Василий, архим., 2005. *История Православной Церкви на Закарпатье*, Мукачево: Свято-Николаевский Мукачевский монастырь, 527 с.
- Путівник по Східному Кодексу: Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков*, За ред. Джорджа Недунгатта, Пер. з англ. О. Гладкий, 2008, Львів: Свічадо, 791 с.
- Суттнер, Ернст Кристоф, 2007. *Церковні розколи і єдність церкви*, Пер. з нім. та наук. ред. Олега Турія, Львів: Місіонер, 152 с.
- Суттнер, Эрнст Кристофер, 1998. Восточные церкви в унии с Римом (Различные способы понимания унии), *400 лет Брестской церковной унии 1596 – 1996: критическая переоценка: Сборник материалов международного симпозиума (Неймеген, Голландия)*, Науч. ред. и предисл.: Алексея Юдина, Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, с. 238–248.
- Суттнер, Эрнст Христофор, 1997. Богословские и внебогословские мотивы в основе Марчевской, Ужгородской и Зибенбургенской уний, *Ужгородській унії – 350 років. Матеріали міжнародних наукових конференцій (Ужгород, квітень 1996 р.)*, Відп. за вип. І. М. Гранчак, Ужгород: Патент, с. 64–71.
- Терниста дорога до єдності. Науково-популярне видання, присвячене 350-річчю Ужгородської унії*, За ред. о. Юрія Сабова, 1995, Ужгород: Патент, 232 с.
- Фенич, Владимир, 2011. Верхнее Потисье между Моравией и Болгарским царством, или кого крестили св. Константин (Кирилл) и Мефодий на «Закарпатье»? *Карпатика*, Випуск 40, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», с. 124–138.
- Фенич, Владимир, 2012. «Монастырская Церковь»: происхождение и ранняя история Мукачевского епископства XV века (историографический аспект), *Карпатика*, Випуск 41, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», с. 177–203.
- Фенич, Владимир, 2013. В предверии «искусшения греческим орехом»: религиозно-церковная жизнь русинов и валахов Марамуреша в XIII – XIV вв., *Карпатика*, Випуск 42, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 121–166.
- Фенич, Владимир, 2018. *Грушевский и Мукачевский монастырские центры религиозной жизни русинов и валахов северной части Венгерского королевства в период до начала Реформации*, Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 196 с.
- Фенич, Володимир, 1999. До питання про історію взаємовідносин між єпископами Мукачева і мараморешськими православними центрами (1391 – 1733 рр.), *Relații româno-ucrainene istorie și contemporaneitate / Roman – Ukrainian Relations History and Present = Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*, Coordonatori: Viorel Ciubotă, Vasile Marina, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, s. 185–199.
- Фенич, Володимир, 2005. Заснування Мукачівської єпархії у XV ст.: історіографічні міфи та історичні реалії, *Carpatica–Карпатика*, Випуск 32: *Науковий збірник, присвячений світлій пам'яті педагога і вченого Томаша Сопка*, Відп. за вип. Тиводар М. П., Ужгород: Ліра, с. 168–184.
- Фенич, Володимир, 2012. «Теодорів дарунок»: історичні дискурси та комеморативні практики у полоні однієї сумнівної грамоти, *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 1, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», с. 140–158.
- Фенич, Володимир, 2014. Под знаком византийской цивилизации: ставропигиальный монастырь в Перь (Грушево) с правами патриаршего экзарха 1391 г. в источниках и историографии, *Карпатика*, Випуск 43, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 230–258.
- Фенич, Владимир, 2015. «Монастырская Церковь»: происхождение и ранняя история Мукачевского епископства (середина XV в.), *Белоруссия и Украина: История и культура*, Випуск 5, Москва: Институт славяноведения РАН, с. 4–33.
- Фенич, Володимир, 2015. Під юрисдикцією Константинопольського патріарха: ставропигійний монастир з правами патріаршого екзарха в Грушеві (1391) та його історія до першої спроби інкорпорації мукачівським єпископом (1491), *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна)*, №. 4, Ужгород: Карпати, с. 556–586.
- Фенич, Володимир, 2016. «Монастирські війни»: інкорпорація Грушевського ставропигійного монастиря мукачівським єпископом у 1491 – 1498 – 1551 – 1556 рр., *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 4, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 15–44.
- Фенич, Володимир, 2016. Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»: Ужгородська унія та інститування церковних спільнот ужгородської унійної традиції, *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 5, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 26–105.
- Фенич, Володимир, 2016. Міфи і стереотипи в історії греко-католиків Мукачівської єпархії, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV b.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov, s. 5–33.
- Фенич, Володимир, 2017. Коріатовичіана: як формувався міф про витoki монастиря василіан на Чернечій Горі в Мукачеві, *História Rádu baziliánov sv. Jozafáta*, Editor Jaroslav Coranič. Prešov, s. 39–73.
- Фенич, Володимир, 2019. *Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії*, Ужгород: Видавництво В. Падяка, 248 с.
- Фенич, Володимир, 2019. Канонічно-правовий статус Мукачівської єпархії від 1391 до 1646 року, *Наукові записки Ужгородського університету, Серія: історично-релігійні студії*, Випуск 6, Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», с. 9–54.

Фенич, Володимир, 2019. Разом – проти – чи окремо? Сучасний стан Східних Католицьких Церков різних унійних традицій, *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архимандрита Василя (Проніна)*, Випуск 6, Ужгород: Карпати, с. 581–625.

Фенич, Володимир, 2020. Під юрисдикцією Егера: канонічно-правове становище мукачівських єпископів у 1491 – 1646 роках, *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архимандрита Василя (Проніна)*, Випуск 7, Ужгород: Карпати, с. 101–150.

Фенич, Володимир, 2021. Витоки християнства та Мукачівської Церкви до Ужгородської унії, *Програма Міжнародної конференції з нагоди ювілею 250-ліття канонічного заснування Мукачівської греко-католицької єпархії та 375-ліття Ужгородської унії (17-18 вересня 2021 р., м. Ужгород)*, на 4 с.

References

Baán, István, 2010. A munkácsi püspöki székhely betöltése 1650 és 1690 között, *SYMBOLAE. A görög katolikus örökségkutatás útjai. A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2007. november 23–24.* Szerkesztette Tamás Végheő, Nyíregyháza: Örökségünk Könyvkiadó Kft., old. 161–166. (in Hungarian).

Baran, Alexander, 1960. Documenta inedita de confirmatione Parthenii Petrovič episcopi Mukačoviensis, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Series II, Sectio II, Tomus III (IX), Roma, 1960, p. 440–448. (in Latin).

Baran, Alexander, 1960. *Metropolia Kioviensis et eparchia Mukačoviensis*, Ed. 2, Romae: PP. Basiliani, 111 p. (in Latin).

Basilovits, Joannicio, 1799. *Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits, olim Ducis de Munkacs, pro religiosis ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, in monte csernek ad Munkacs, Anno MCCCLX. Factae. Exhibens Seriem episcoporum graeco-catholicorum Munkaciensium, cum proecipuis eorumque aliorumque Illustrium Virorum Geftis, e variis Diplomatus, Decretisque Regiis, ac allis Documentis, authenticis potissimum concinnatam*, Tomus I, Pars Prima. Cassovie: Typographia Ellingeriana, 104 p.; Tomus I, Pars Secunda, 208 p.; Tomus I, Pars Tertia, 139 p.; 1804, Tomus II, Pars Quarta. Cassoviae: Typis Joannis Josephi Ellinger, 261 p.; 1805, Tomus II, Pars Quinta. Cassoviae: Typis Joannis Josephi Ellinger, 93 p.; Tomus II, Pars sexta, 58 p. (in Latin).

Bazilovič, Joanik, 2013. *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku*, Eds. Monika Bizonová, Jaroslav Coranič, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 478 s. (in Slovak).

Bidermann, Germ. Ign., 1862. *Die Ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte*, Innsbruck: Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Band I, xvi, 140 s.; 1867, Band II, iv, 120 s. (in German).

Bobak, Alexander, 1943. *De iure patronatus supremi quoad Ecclesiam Ruthenacam in Hungaria*, Romae, p. [7]–11. (in Latin).

Botlik, József, 1997. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646 – 1997)*, Budapest: Hatodik síp alapítvány új mandátum könyvkiadó, 335 old. (in Hungarian).

Bugel, Walerian, 2000. *W obawie o własna tożsamość. Eklezjologia Unii Uzhorodskiej*, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 242 s. (in Polish).

Bugel, Walerian, 2003. *Ekleziologie Užhorodské unie a jejich dedicu na pozadí doby*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 274 s. (in Polish).

Coranič, Jaroslav, 2014. *Z deín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*, České Budějovice: Sdružení sv. Jana Nepomuckého při Biskupství českobudějovickém, 526 s. (in Slovak).

Coranič, Jaroslav, 2016. Stručný prehľad východných cirkví, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov – Užhorod, s. 9–23. (in Slovak).

Dejiny Uhorska (1000 – 1918), Editor Peter Kónya, 2013, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 787 s. (in Slovak).

Diplóme maramureşene din secolul XIV. și XV., 1900. Adunate și comentate prin Joan Mihályi de Apşa, Maramureş-Sziget: Tipografia Lui Mayer și Berger, XI + 666 s. (in Latin; in Roman; in Hungarian).

Documenta inedita de confirmatione Parthenii Petrovič episcopi Mukačoviensis, 1960, Collegit: Alexander Baran, *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Series II, Sectio II, Vol. III (IX), Fasc. 3-4, Romae, p. 440–448. (in Latin).

Documenta Unionis Užhorodensis, 1873, *Conciliarum Sacrorum collectio Lacensis*, Vol. VI. Friburgi Br., p. 963–965. (in Latin).

Fenics, Volodimir, 2019. *A Hrusevói és a Munkácsi Kolostori Közponok. A Magyar Királyság északi részén élő ruszinok és az oláhok hitélete e reformáció kezdetéig*, Ukránból fordította Nagy Nátálió, Ungvár: V. Padyak Kiadója, 180 old. (in Hungarian).

Fenics, Volodimir, 2020. *Az ungvári görög katolikus unió hagyatéka: mítoszok, sztereotípiák és a valóság*, Ukránból fordította Ádám Dóra, Ungvár: Valeriy Padyak Kiadója, 232 old. (in Hungarian).

Fenics, Volodimir, 2020. *Felekezeti-etnikai konverziók az ungvári unió hagomány görög katolikusok multikulturális közegében (XVI. század közepe – XVIII. század vége)*, Fenics, Volodimir – Ferkó, Okszána – Sterr, Diana. *Vallási-etnikai konverziók Északkelet-Magyarország határvidékének multikulturális közegében (XVI. század közepe – XX. század eleje)*, Ungvár: Polihrafpczenter «LIRA», old. 9–11, 39–81, 139–158. (in Hungarian).

Fiedler, Jozef, 1862. *Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nord-Ungarn und der Immunität des Clerus derselben, Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften*, Band XXXIX, Wien, p. 481–524. (in German).

Gradoš, Júráj, 2016. Dokumenty Užhorodskej únie z 24. apríla 1646, *Historický časopis*, Vol. 64, č. 3, s. 511–520. (in Slovak).

Gradoš, Júráj, 2016. The Union of Uzhorod and the Document from April 24. 1646, *Eastern Theological Journal*, Vol. 2, № 2, p. 303–314. (in English).

Gradoš, Júráj, 2016. Užhorodska únia z 24. apríla 1646 vo svetlejšej dokumentu, *Theologos: Teologická revue*, vol. 18, č. 2, s. 229–241. (in Slovak).

Gradoš, Júráj, 2016. Východný obrad v Arpádovskom Uhorsku, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov – Užhorod, s. 43–64. (in Slovak).

Gradoš, Júráj, 2016. Východný obrad v dobe medzi Moravou a Uhorskom, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV a.*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov – Užhorod, s. 25–41. (in Slovak).

Gradoš, Júráj, 2019. Užhorodská únia v kontexte stredoeurópskych cirkevných únií od konca 16. do začiatku 18. Storočia, *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V*, Editor Jaroslav Coranič, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, s. 61–79. (in Slovak).

Halaga, Ondrej R., 1947. *Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci, I*, Košice: Východoslovenský kultúrny spolok svojina, 135 s. (in Slovak).

Historica ac iuridica notitia de rutenis in Hungaria et de existentia Eparchiae Mukačoviensis anno 1767, *De processibus canonicis ecclesiae catholicae Ucrainorum in Transcarpathia ab 1771 usque 1853*, Collegit: Alexander Baran, 1973, Romae: Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, p. 19–30. (in Latin).

Hodinka, Antal, 1909. *A Munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest: Kiadja. a Magyar Tudományos Akadémia, 856 old. (in Hungarian).

Hornad, Vladimirus de juxta, 2004. *Dejiny gréckokatolíkov Podkarpatska (9.-18. storočie)*, Košice, 954 s. (in Slovak).

Hramota henerala obshchestva yezuytov ob orhanyzatsyy yezuytskoi kolehyy v Uzhhorode, Rym, 19 oktiabria 1636 h., Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti, f. 151. Pravlinnia Mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii, m. Uzhhorod, op. 25, spr. 50, ark. 1. (in Latin).

Janka, György, 1997. *A Munkácsi egyházmegye felállítása, Athanasiana*, 4 köt, Nyíregyháza, old. 57–81. (in Hungarian).

Krupa, Juráj, 2016. *Východné katolícke cirkvi*, [Online]. Dostupno: <http://casopisslovo.sk/2016/04/30/vychodne-katolicke-cirkvi/> (data zvernennya: 05.07.2016) (in Slovak).

Lacko, Michael, 1955, 1965. *Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpatiorum cum Ecclesia catholica, Orientalia Christiana Analecta*, Vol. 143, Roma. An Appendix of 61 documents is to be found on, p. 191–256. (in Latin).

Lacko, Michael, 1966. *The Union of Užhorod, Slovak studies*, VI, Cleveland–Rome: Slovak Institute, p. 7–190. (in English).

Lacko, Michael, 1978 – 1982. *Z našej minulosti, Mária*. (in Slovak).

Lacko, Michael, 1979. *Z našej minulosti. 17. Užhorodská únia, Mária*, č. 6, s. 15–16. (in Slovak).

Lacko, Michael, 1979. *Z našej minulosti. 18. Dokument o Užhorodskej únii, Mária*, č. 7-8, s. 19–20. (in Slovak).

Lacko, Michael, 2012. *Užhorodská únia Karpatských Rusínov s Katolíckou Cirkvou*, Košice: Centrum spirituality Východ–Západ Michala Lacka v Košiciach, vedeckovýskumné pracovisko Teologickej fakulty Trnavskej univerzity, 262 s. (in Slovak).

Lacko, Michal, 2012. *Užhorodská únia Karpatských Rusínov s Katolíckou Cirkvou*, Košice: Centrum spirituality Východ–Západ Michala Lacka v Košiciach, vedeckovýskumné pracovisko Teologickej fakulty Trnavskej univerzity, s. 191–245, Nепublіkované dokumenty, Príloha I–61. (in Latin).

Lenčič, Štefan, 2016. *Šľachtická rodina Drugetovcov a ich vzťah k veriacim v Zemplínskej a Užskej stolici, Naukovi zapy'sky` Uzhgorod's'kogo univerty's'tetu, Seriya: istory`chno-religijni studiyi, Vypusk 5, Uzhgorod: Vy'davny`cztvo UzhNU «Goverla», s. 135–145. (in Slovak).*

Medvid', Marián, 2004. *Užhorodská únia. Historický náčert zrodu a začiatku jej existencie*, Michalovce, 66 s. (in Slovak).

Mészáros, Károly, 1850. *A magyarországi oroszok története*, Pest, III + 167 old. (in Hungarian).

Mészáros, Károly, 1861. *Ungvár története, a legrégebb időktől máig*, Pesten: Ráth Mór könyvkereskedésében s bizottmányában, 115 old. (in Hungarian).

Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára. I. köt. 1458 – 1715, Gyűjtötte, összeállította és közrebocsátja: Hodinka Antal, 1911, Ungvár: Szerző kiadása, 659 old. (in Latin; in Hungarian).

Nilles, Nicolao, S.J., 1885. *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terries coronae s. Stephani*, Vol. II., Eniponte: Typis et sumptibus feliciani rauch, p. 497–1088. (in Latin).

Papp, György, 1940. *A Munkácsi püspökség eredete*, Miskolc, 24 old. (in Hungarian).

Papp, György, 1941. *Az Ungvári unió időpontja*, Miskolc: Ludvig István Konyvnyomdaja, 13 old. (in Hungarian).

Pekar, Athanasius B., 1979. *The bishops the Eparchy of Mukachevo with historical outlines*, Pittsburgh: Byzantine seminary press, 88 p. (in English).

Pekar, Basilius, 1956. *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno. 1771)*, Ed. 2, Romae: PP. Basiliani, 136 p. (in Latin).

Pirigyi, István, 1990. *A Magyarországi görög katolikusok története*, I. kötet, Lektorálta: Iváncsó István, Nyíregyháza: Görög katolikus hittudományi főiskola, 191 old. (in Hungarian).

Pirigyi, István, 1990. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet, Lektorálta: Iváncsó István, Nyíregyháza: Görög katolikus hittudományi főiskola, 248 old. (in Hungarian).

Relatio quadriennis Archiepiscopi Strigoniensis Georgii Lippay ad Sacram Congr. Concilii, anno 1650, Bouydos, Ernest, 1965. *The quadrennial reports of the Archbishops of Strigonia to Rome*, p. 37–38, № 11. (in Latin).

Škoviera, Andrej, 2013. *K problematike identity východných katolíckych cirkví, Kultúra identita gréckokatolíkov vo svetle cyrilo-metodského dedičstva II. Súbor štúdií II*, Zost. Lichner M., Marinčák S., Zenuch, P., Bratislava: Dobrá kniha, s. 169–178. (in Slovak).

Szabó, Péter, 2012. *A keleti egyházak szentségi joga: összehasonlító bemutatás*, Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 331 old. (in Hungarian).

Tussor, Péter, 2002. *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce), Levéltári közlemények*, Vol. 73, old. 199–241. (in Hungarian).

Vasil', Cyril, 2000. *Kánonické pramene byzantsko-slovanskej katolíckej cirkvi v Mukačevskej a Prešovskej eparchii v porovnaní s Kódexom kánonov východných cirkví*, Trnava: Dobrá kniha, 284 s. (in Slovak).

Véghseó, Tamás, 2010. *Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe)*, *Athanasiana*, 32, old. 9–36. (in Hungarian).

Véghseó, Tamás, 2011. *«...mint igaz egyházi ember...» A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyháznak létrejötte és 17. századi fejlődése*, Nyíregyháza: Kiadó a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 189 old. (in Hungarian).

Véghseó, Tamás, 2016. *Lippay György egri püspök és az ungvári unió, Naukovi zapysky Uzhhorodskoho univerty's'tetu, Seriya: istorychno-religijni studiyi, Vypusk 5, Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU «Hoverla», s. 146–153. (in Hungarian).*

Žeňuch, Vavrinec, 2019. *List pápežovi Inocentovi X. Z roku 1652 vo svetle faktov, Konštantínove listy*, č. 12/1, p. 50–58. (in Slovak).

Zubko, Peter – Žeňuch, Vavrinec, 2017. *O dokumentoch užhorodskej únie, Košické historické zošity*, Vol. 27, s. 9–20. (in Slovak).

Zubko, Peter, 2016. *O dokumente Užhorodskej únie z 24. apríla 1646, Slavica Slovaca*, Vol. 51, č. 1, s. 3–9. (in Slovak).

Avvakumov, Jurij, 2001. *Vytoki unijnogo bohoslov'ja. Problema cerkovnoji jednosti v obrjadovych diskusijach miž Rymom i Konstantynopolem v XI – XIII stolittjach* [Outflows of Uniate Theology. The problem of Church Unity on Discussions about Cere-

- monies between Roma and Constantinople in 11th – 13th centuries], Avtoryzovanyj perekl. z nimec. Oleha Konkevycha, za red. Uljany Holovach, Ljviv: Bydavnyctvo Ukrajinsjkohe katolyckjkohe universytetu, 448 p. (in Ukrainian).
- Vasylyj, Cziril, 2007. Mukacivsjka jeparchija ta jiji jepyskopy. Istorija pochodzhenija [The Mukachevo Diocese and her Bishops. History of Origin], *Materialy konferenciji prysvjacheni storicsnomu juvileju pershohe drukovanoho vydannja «Czerkovnoho prostopinjia» o. I. Bokshaja (Uzhhorod, 26-27 cservnja 2007 r.)*, Red. V. Ihnatyshyn, Uzhhorod: Uzhhorodska hreko-katolyckjka bohoslvsjka akademija im. Blazhennohe Teodora Romzhi, s. 29–47. (in Ukrainian).
- Vladyka Nil, 2020. Dekret proholosennja Partykuljarnoho prava Mukacivsjkohe hreko-katolyckjkohe czerkvy [Decree of proclamation of the Particular Law of the Mukachevo Greek Catholic Church], *Blahovisnyk. Speczvypusk*, Uzhhorod, s. 2–3. (in Ukrainian).
- Hadzhega, Vasylyj, 1924. Perva sprobja istoriji mukacevskoj jeparchiji [The First Attempt at the History of the Mukachevo Diocese], *Naukovyj zbornyk Tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi*, Rocsnik III, Uzhhorod, s. 1–27. (in Russian).
- Hadzhega, Julij, 1928. *Dva istoriceskych voprosa. (Starozhily-li karpatorossy i o nacsalach chrystianskohe religiji na Podkarpatskohe Rusi)* [Two historical questions. (Are the Carpathian Ruthenian Ancient and about the Beginnings of the Christian Religion in Sucarpathian Rus)], Uzhhorod: Tipografija Julija Feldeshija, 47 s. (in Russian).
- Hodynka, Antonij, 1992. Jak nashi duchovnyky prozhyvaly [How our Confessors Lived], *Hodinka Antal válogatott kéziratái, Válogatta*, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta: Udvari István, Nyíregyháza, old. 35–56. (in Ukrainian).
- Gradosh, Juraj, 2016. Uzhhorodska unija z 24 kvitnja 1646 roku u svitli jiji dokumentu [The Uzhhorod Union from April 24, 1646 in the Opinion of her Document], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serija: istorychno-relihiini studii*, Vypusk 5, Uzhhorod: Vydavnyctvo UzhNU «Hoverla», s. 16–25. (in Ukrainian).
- Dekret pro Schydni Katolyckjki Czerkvy «Schydnych Czerkov – Orientalium Ecclesiarum» vid 21.11.1964 [Decree on Eastern Catholic Churches "Oriental Churches - Orientalium Ecclesiarum" dated November 21, 1964], *Dokumenty Druhoho Vatykansjkohe Soboru. Konstytuciji, dekreti, deklaraciji*, Red. Halyna Gengalo, 1996, Reprint. vyd., Ljviv: Svicsado, s. 171–186. (in Ukrainian).
- Dobosh, Ondrash, 2021. *Praktyka ta teorija jevharystiji v istoricsnij Mukacivsjkohe jeparchiji vid Uzhhorodskoho uniji do seredy ny XX stolittja* [The Practice and Theory of the Eucharist in the Historical Mukachevo Diocese from the Union of Uzhhorod (1646) to the middle of the 20th century], Per. z ital. Viktor Bohiv, Uzhhorod: FOP «Sabov A. M.», 811 s. (in Ukrainian).
- Dohmatyčna Konstytucija pro Czerkvu «Lumen gentium» («Svitlo narodiv») vid 21.11.1964 [Dogmatic Constitution on the Church "Lumen gentium" ("Light of Nations") of November 21, 1964], *Dokumenty Druhoho Vatykansjkohe Soboru. Konstytuciji, dekreti, deklaraciji*, Red. Halyna Gengalo, 1996, Reprint. vyd., Ljviv: Svicsado, s. 75–170. (in Ukrainian).
- Dulishkovic, Ioann, 1874. *Istoriceskije cserty Uhro-Russkich* [Historical Features of the Ugro-Russian], Tjetradj I. Ungvar: Pecsatnja Karla Ijegera i Aljberta J. Rejpaja, 135 s.; Tjetradj II, 1875. Ungvar: Pecsatnja Karla Ijegera i Aljberta J. Rejpaja, 142 s.; Tjetradj III, 1877, Ungvar: Tipografija Maks. Poljacsika, 234 s. (in Russian).
- Kodeks Kanoniv Schidnych Czerkov [Code of Canons of the Eastern Churches], 1991, Dostupno: <https://web.archive.org/web/20170704223353/http://old.ugcc.org.ua/CCEC/CCEC-toc.html> (data zvernennja: 30.01.2014). (in Ukrainian).
- Koszej, Jurij, [B. r. i m. v.]. *Apostoljske zapocatkuvannja Mukacivsjkohe jeparchiji* [Apostolic Initiation of the Mukachevo Diocese], 132 s. (in Ukrainian).
- Laczko, Michal, 2015. Uzhhorodska unija (1646) [The Uzhhorod Union (1646)], Fris, Viljheljm de u spivpraczi z Byrlja Oktavian, Gill Dzhozef ta Laczko Michal. *Rym i Patriarchyta Schodu*, Per. z nim. Oleha Konkevycsa, Sofiji Matijash, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkohe katolyckjkohe universytetu, s. 119–125. (in Ukrainian).
- Lucskaj, Mychajlo, 1999. *Istorija karpatskych rusyniv: U shesty tomach* [History of the Carpathian Ruthenians. In 6 volumes], Tom I, Deshyfr. rukopysu, vid perekl., per. z latyn., pokazhcs. J. M. Saka; vstup. st. D. D. Danyljuka, Uzhhorod: Zakarpattja, 199 s., il.; Tom II, 2000, Deshyfr. rukopysu, vid perekl., per. z latyn., pokazhcs. J. M. Saka; vstup. st. D. D. Danyljuka, Uzhhorod: Zakarpattja, 388 s., il.; Tom III, 2002, Deshyfr. rukopysu. J. M. Saka; per. ukr. movoju A. M. Ihnata; pokazhcs. ist. osib ta nazv D. D. Danyljuka; heohraf. pokazhcs. I. M. Senjka, Uzhhorod: Zakarpattja, 328 s., il.; Tom IV, 2003, Deshyfr. rukopysu. J. M. Saka; per. ukr. movoju J. M. Saka, M. V. Orosa, J. O. Bahlaja; pokazhcs. ist. osib ta nazv D. D. Danyljuka; heohraf. pokazhcs. I. M. Senjka, Uzhhorod: VAT «Vydavnyctvo «Zakarpattja», 328 s., il.; Tom V, 2004. *Istorija Mukacivsjkohe jeparchiji, ukladena Ivanom Pastelijem, starshym nastojatelem Mukacivsjkohe kapitulu, i vydana Mychajlom Lucskajem, lukksjkym prydvornym nastojatelem* [The History of the Mukachevo Diocese, Compiled by Ivan Pastelii, the Senior Abbot of the Mukachevo Chapter, and published by Mykhailo Luchkai, the Lukka Court Superior], Deshyfr. rukopysu ta perekl. z latyn. movy M. V. Orosa; per. nimeckjkomovnych vstavok M. I. Zymomri; peredm., pokazhcs. ist. osib ta nazv D. D. Danyljuka; heohraf. pokazhcs. I. M. Senjka, Uzhhorod: VAT «Vydavnyctvo «Zakarpattja», s. 17–220; Tom VI. *Istorija Mukacivsjkohe jeparchiji, napysana Mychajlom Lucskajem, kolysnynim uzhorodskym parochom ta vicze-archidyjakonom i nastojatelem czerkvy Uspennja Presvjatohe Divy Marije v m. Lukka* [History of the Mukachevo Diocese, written by Mykhailo Luchkai, former Uzhhorod Parish Priest and Vice-archdeacon and Rector of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Lukka], 2011, Deshyfr. rukopysu ta per. z latyn. O. V. Barbil, E. V. Shved, O. M. Jaczkiv; pisljamova M. M. Vehesha; pokazhcs. ist. osib ta nazv D. D. Danyljuka; heohraf. pokazhcs. I. M. Senjka; pro pereklad perekladaciv i dobrodijiv czjoho tomu E. V. Shved, Uzhhorod: VAT «Vydavnyctvo «Zakarpattja», 472 s., il. (in Ukrainian).
- Makarij, ijerom., 2020. Chto pidpysanyj na dokumenti z Uzhhoroda 24 kvitnja 1646 roku? [Who Signed the Document from Uzhhorod in April 24, 1646?], *Blahovisnyk. Zhurnal Mukacivsjkohe hreko-katolyckjkohe jeparchiji*, № 5-7 (332-334), travenj-lypenj, Uzhhorod, s. 21–23. (in Ukrainian).
- Normy Partykuljarnoho prava Mukacivsjkohe hreko-katolyckjkohe czerkvy svoho prava [Norms of the Particular Law of the Mukachevo Greek Catholic Church of its own Right], 2020, *Blahovisnyk. Speczvypusk*, Uzhhorod, s. 4–38. (in Ukrainian).
- Pap, Sztepan, 1983. *Pocsatky chrystyanstva na Zakarpattji. Na osnovi novych naukovych doslidiv* [The Beginnings of Christianity in Transcarpathia. Based on New Scientific Research], Filadelfija: «Ameryka», 222 s. (in Ukrainian).
- Pekar, Atanasij V., 1997. *Narysy istoriji Czerkvy Zakarpattja. Tom II. Vnutrishnja istorija* [Essays on the History of the Church of Transcarpathia, Volume II. Inside History], Rym – Ljviv: Vydavnyctvo otcziv vasylijan «Misioner», 492 s. (in Ukrainian).
- Pekar, Atanasij, 1996. Uzhhorodska unija ta jiji tvorczi (1646 – 1996) [Uzhhorod Union and its Creators (1646 – 1996)], *Zapysky CsSUV, Sekczija II, Tom XV (XXI)*, Vyp. 1-4. Rym, s. 247–300. (in Ukrainian).

Peкар, Atanasij, 1997. *Narysy istoriji Czerkvy Zakarpattja, Tom I: Jerarchicsne oformlennja* [Essays on the History of the Church of Transcarpathia, Volume I. Hierarchical formalization], Vyd. Druhe, Rym – Ljviv: Vydavnyctvo otcziv vasylijan «Misioner», 232 s. (in Ukrainian).

Petrov, Aljkekcij, 1930. *Drjevnjejshija hramoty po istoriji karpatorusskoj czerkvi i ijerarchiji 1391–1498 h. S 12 fotohraficseskimi faksimile* [Ancient Charters on the History of the Carpatho-Ruthenian Church and Hierarchy 1391–1498. With 12 photographic facsimiles], Praga: Nákladem sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpát. Rusi. V Gen. Komisi knihupectví «Obris» v Praze. Tiskem České grafické unie A. S. V Praze, 232 s. + 12 faksymyle. (in Russian).

Popovycs, Michal, 1994. Pro svitle vohnyce nashoho mynuloho (Do 500-ricscsja Mukacsvsjskoji jeparchiji) [About the Bright Hearth of our Past (To the 500th Anniversary of the Mukachevo Diocese)], *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury u Svydnyku*, Vypusk 19, Uporjadn. Myroslav Sopolyha, Bratislava – Prjashiv: Slovaczjke pedahohicsne vydavnyctvo v Bratislavi – Viddil ukrajinskoji literatury v Prjashivi, s. 11–25. (in Ukrainian).

Promova Papy Joana Pavla II, vyholoshena pid csas prezentaczi CCEO [The Speech of Pope John Paul II, Delivered during the Presentation of the SSEO], *Putivnyk po Schidnomu Kodeksu: Komentar do Kodeksu Kanoniv Schidnych Czerkov*, Za red. Dzhordzha Nedunhatta, Per. z anh. O. Hladkyj, 2008, Ljviv: Svicsado, s. 19–25. (in Ukrainian).

Pronin, Vasilij, archim., 2005. *Istorija Pravoslavnoj Czerkvi na Zakarpattje* [History of the Orthodox Church in Transcarpathia], Mukacsevo: Svjato-Nikolajevskij Mikacsevskij monastyrj, 527 s. (in Russian).

Putivnyk po Schidnomu Kodeksu: Komentar do Kodeksu Kanoniv Schidnych Czerkov [Guide to the Eastern Code: Commentary on the Code of Canons of the Eastern Churches], Za red. Dzhordzha Nedunhatta, Per. z anh. O. Hladkyj, 2008, Ljviv: Svicsado, 791 s. (in Ukrainian).

Suttner, Ernst Krystof, 2007. *Czerkovni rozkoly i jednistj czerkvy* [Church Divisions and Church Unity], Per. z nim. ta nauk. red. Oleha Turija, Ljviv: Misioner, 152 s. (in Ukrainian).

Suttner, Ernst Krystofer, 1998. Vostocsnyje czerkvi v uniji s Rimom (Razlicsnyje sposoby ponimania uniji) [Eastern Churches in Union with Rome (Different Ways of Understanding the Union)], *400 ljet Brestskoj czerkovnoj uniji 1596 – 1996: kriticeskaja pereocenzka: Sbornik matjerialov mezhdunarodnoho simpoziuma (Nejmehen, Hollandija)*, Naucs. red. i predisl.: Aljeksjeja Judina, Moskva: Bibljejsko-bohoslovskij institut sv. apostola Andreja, s. 238–248. (in Russian).

Suttner, Ernst Krystof, 1997. Bohoslovskije i vnjebohoslovskije motivy v osnove Marcsevskoj, Uzhhorodskoj i Zibenburheskoj uniji [Theological and Non-theological Motives at the Basis of the Marche, Uzhhorod and Siebenbürgen Unions], *Uzhhorodskij uniji – 350 rokov. Materiaky mizhnarodnych naukovych konferenczij (Uzhhorod, kvitenj 1996 r.)*, Vidp. za vyp. I. M. Hrancsak, Uzhhorod: Patent, s. 64–71. (in Russian).

Ternysta doroha do jednosti. Naukovo-populjarne vydannja, prysvjacsene 350-ricscsju Uzhhorodskoji uniji [Thorny Road to Unity. Popular Scientific Publication Dedicated to the 350th Anniversary of the Uzhhorod Union], Za red. o. Jurija Sabova, 1995, Uzhhorod: Patent, 232 s. (in Ukrainian).

Fenics, Vladimir, 2011. Verchnjeje Potisje mezdu Moravijej i Bolharskim czarstvom, ili koho krjestili sc. Konstantin (Kirill) i Mefodij na «Zakarpattje»? [Upper Potissia between Moravia and the Bulgarian Kingdom, or who was Baptized by St. Konstantin (Cyril) and Methodius on the "Transcarpathia"?], *Karpatyka*, Vypusk 4, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 124–138. (in Russian).

Fenics, Vladimir, 2012. «Monastyrskaja Czerkovj»: proischozhdjenje i rannjaja istorija Mukacsevskoho jepiskopstva XV veka (istoriohraficseskij aspekt) ["Monastic Church": the Origin and Early History of the Mukachevo Bishopric of the 15th century (historiographical aspect)], *Karpatyka*, Vypusk 41, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 177–203. (in Russian).

Fenics, Vladimir, 2013. V predveriji «iskushenija hrjecseskim orjechom»: relihiozno-czerkovnaja zhiznj rusinov i valachov Maramuresha v XIII – XIV vv. [On the Threshold of the "Walnut Temptation": Religious and Church Life of the Ruthenians and Vlachs of Maramuresh in the 13th–14th centuries], *Karpatyka*, Vypusk 42, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 121–166. (in Russian).

Fenics, Vladimir, 2018. *Hrushevskij i Mukacsevskij monastyrskije czentry relihioznoj zhizni rusinov i valachov sjevernoj csasti Venherskoho koroljevstva v period do nacsala Reformaczi* [Monastic Centers in Hrushevo and Mukachevo of the Religious life of Ruthenians and Vlachs in the northern part of the Kingdom of Hungary in the Period before the Reformation], Uzhhorod: Izdateljstvo Valerija Padjaka, 196 s. (in Russian).

Fenycs, Volodymyr, 1999. Do pytannja pro istoriju vzajemovidnosyn mizh jepyskopamy Mukacseva i maramoroshjskymy pravoslavnymy czentramy (1391 – 1733 rr.) [To the Question of the History of the Relationship between the Bishops of Mukachevo and the Maramorosh Orthodox centers (1391 – 1733)], *Relacii romano-ucrainene istorie si contemporaneitate / Roman – Ukrainian Relations History and Present = Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*, Coordonatori: Viorel Ciubotă, Vasile Marina. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, s. 185–199. (in Ukrainian).

Fenycs, Volodymyr, 2005. Zasnuvannja Mukacsvsjskoji jeparchiji u XV st.: istoriohraficsni mify ta istorycsni realiji [The Founding of the Mukachevo Diocese in the 15th century: Historiographical Myths and Historical Realities], *Carpatica-Karpatyka*, Vypusk 32: *Naukovyj zbirnyk, prysvjacsenyj svitlij pamjati pedahoha i vchenoho Tomasha Sopka*, Vidp. za vyp. Tyvodar M. P., Uzhhorod: Lira, s. 168–184. (in Ukrainian).

Fenycs, Volodymyr, 2012. «Teodoriv darunok»: istorycsni diskursy ta komemoratyvni praktyky u poloni odniji sumnivnoj hramoty ["Theodore's Gift": Historical Discourses and Commemorative Practices in the Captivity of the one Dubious Letter], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serija: istorycsno-relihijni studiji*, Vypusk 1, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 140–158. (in Ukrainian).

Fenics, Vladimir, 2014. Pod znakom vizantijskoj czivilizaczi: stavropihialnjy monastyrj v Perj (Hrushevo) s pravami patriarshoho ekzarha 1391 h. v istocsnikach i istoriohrafiji [Under the Sign of Byzantine Civilization: a Stauropigial Monastery in Per' (Hrushevo) with the Rights of a Patriarchal Exarch in 1391 in Sources and Historiography], *Karpatyka*, Vypusk 43, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 230–258. (in Russian).

Fenics, Vladimir, 2015. «Monastyrskaja Czerkovj»: proischozhdjenje i rannjaja istorija Mukacsevskoho jepiskopstva (serjedina XV v.) ["Monastic Church": the Origin and Early History of the Mukachevo Bishopric (middle of 15th century)], *Belorusija i Ukraijna: Istorija i kuljtura*, Vypusk 5, Moskva Institut slsvjanovedjenja RAN, s. 4–33. (in Russian).

Fenycs, Volodymyr, 2015. Pid jurydykcziyeju Konstantynopoljskoho patriarha: stavropihijnyj monastyr z pravamy patriarshoho ekzarha v Hrushevi (1391) ta joho istorija do pershoji sprobj inkorporaczi mukacsvsjskym jepyskopom (1491) [Under the Jurisdiction of the Patriarch of Constantinople: the Stauropygian Monastery with the Rights of the Patriarchal Exarch in Hrushevo

(1391) and its History until the first Attempt at Incorporation by the Bishop of Mukachevo (1491)], *Naukovi zapysky Bohoslovsko-istorycnoho naukovo-doslidnoho cenztru imeni archimandryta Vasilija (Pronina)*, №. 4, Uzhhorod: Karpaty, s. 556–586. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2016. «Monastyrjski vijny»: inkorporacija Hrushivsjkoho stavropyhijnoho monastyrja mukacivsjkym jepyskopom u 1491 – 1498 – 1551 – 1556 rr. ["Monastery wars": the Incorporation of the Hrushevo Stauropygian Monastery by the Bishop of Mukachevo in 1491 – 1498 – 1551 – 1556], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serija: istorycno-relihijni studiji*, Vypusk 4, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 15–44. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2016. Vid monastyrjskoji Czerkvy-Jeparchiji do «Ecclesia sui iuris»: Uzhhorodskaja unija ta instytujuvannja czerkovnych spilnot uzhhorodskoji unijnoji tradyciji [From the Monastic Church-Eparchy to "Ecclesia sui iuris": Uzhhorod Union and the Institution of Church Communities of the Uzhhorod Union Tradition], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serija: istorycno-relihijni studiji*, Vypusk 5, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 26–105. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2016. Mify i stereotypy v istoriji hreko-katolykiv Mukacivsjkoho jeparchiji [Myths and Stereotypes in the History of Greek Catholics of the Mukachevo Diocese], *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí IV b.*, Editor: Jaroslav Coranič, Prešov, s. 5–33. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2017. Koriatovycsiana: jak formuvavsja mif pro vytoky monastyrja vasylian na Csernecsj Hori v Mukacsevi [Koriatovychiana: how the Myth about the Origins of the Basilian Monastery on Chernechya Gora in Mukachevo was Formed], *História Rádu baziliánov sv. Jozafáta*, Editor: Jaroslav Coranič, Prešov, s. 39–73. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2019. *Hreko-katolyky uzhhorodskoji unijnoji tradyciji: mify, stereotypy, realiji* [Greek Catholics of the Uzhhorod Union Tradition: Myths, Stereotypes, Realities], Uzhhorod: Vydavnicztvo V. Padjaka, 248 s. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2019. Kanonicsno-pravovyj status Mukacivsjkoho jeparchiji vid 1391 do 1646 roku [The Canonical-Legal Status of the Mukachevo Diocese from 1391 to 1646], *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho universytetu. Serija: istorycno-relihijni studiji*, Vypusk 6, Uzhhorod: Vydavnicztvo UzhNU «Hoverla», s. 9–54. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2019. Razom – proty – csy okremo? Sucasnyj stan Schidnych Katolyczjkych Czerkov riznych unijnych tradycij [Together - Against - or Separately? The Current state of the Eastern Catholic Churches of Various Union Traditions], *Naukovi zapysky Bohoslovsko-istorycnoho naukovo-doslidnoho cenztru imeni archimandryta Vasilija (Pronina)*, Vypusk 6, Uzhhorod: Karpaty, s. 581–625. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2020. Pid jurydykcziuju Egera: kanonicsno-pravove stanovyshce mukacivsjkych jepyskopiv u 1491 – 1646 rokach [Under the Jurisdiction of Eger: the Canonical-Legal Position of Mukachevo Bishops in 1491 – 1646], *Naukovi zapysky Bohoslovsko-istorycnoho naukovo-doslidnoho cenztru imeni archimandryta Vasilija (Pronina)*, Vypusk 7, Uzhhorod: Karpaty, s. 101–150. (in Ukrainian).

Fenyčs, Volodymyr, 2021. Vytoky chrystyjantstva ta Mukacivsjkoho Czerkvy do Uzhhorodskoho uniji [The Origins of Christianity and the Mukachevo Church before the Uzhhorod Union], *Prohrama Mizhnarodnoji konferenciji z nahody juvileju 250-littja kanonicsnoho zasnuvannja Mukacivsjkoho hreko-katolyczkoho jeparchiji ta 375-littja Uzhhorodskoho uniji (17-18 veresnja 2021 r., m. Uzhhorod)*, na 4 s. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenyč

Candidate of History, Docent of the Department of Modern Ukrainian history and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

RECOGNITION OF THE MUKACHEVO DIOCESE BY THE CATHOLIC CHURCH OF THE GREEK RITE BY THE ROMAN THRONE (1655) AND THE KING OF HUNGARY (1659)

In this research, the author tries to prove what at the time of the formation of the Uzhhorod Union in 1646, the Mukachevo Diocese had all the basic elements of the church sui iuris, which today determine the main constitutional collection – Codex of Canons of Eastern Churches: 1) community of formed believers; 2) an established hierarchy that united this community in a visible unity of faith thanks to the service of the word of God, St. Sacraments and church's government; 3) particular norm of traditional customary law (ius) and after the return of 63 priests with their faithful to unity with the Catholic Church and the Roman throne, received 4) recognition by the highest authorities of the Church and the State. If the first three conditions existed already before 1646, then the realization of the fourth condition came after the Uzhhorod Union in 1648 – 1659. During this time, the Mukachevo Diocese was recognized by the local Catholic Church of the Greek rite by the highest authorities of the Church (by the Roman throne in 1655) and the State (by the king of Hungary in 1659). The difficulty of becoming recognized by the supreme government of the Church (by the Pope) and the State (by the Hungarian king) of the Mukachevo Union Diocese as an independent canonical substance explained by several circumstances: 1) the lack of a foundational royal charter on the foundation of the diocese (only the charter on the appointment of the Mukachevo bishop of Ruthenians Ioann from 1491 has been preserved); 2) by the sanctification in August 1651 as the Bishop of the uniate Basilian monk Parthenii (Peter Petrovych), elected by the majority of the priests of the Diocese, by the Transylvanian Orthodox Archbishop of Alba-Julia Stefan Simonovych; 3) due to the lack of an authentic document on the conclusion of the Uzhhorod Union on April 24, 1646 (has survived only the request letter of six archdeacons to the Pope from January 1652 about the appointment of Parthenii as bishop of Mukachevo Diocese and the act of oath of 63 priests on loyalty to Eger's Latin bishop Georgiy Yakushych and his successors found only in 2015 in Preshov by historian Fr. Juraj Gradosh). This article states that among some part of Christians of the North-Eastern committees of Royal Hungary, between which Carpathian Ruthenians predominated, to a lesser extent – Serbs and Slovaks, who lived in the northwestern part of the Mukachevo Diocese (Ung, Zemplin, Sha-

rish, and Spish committees) under the Habsburgs rule, as a result of the Uzhhorod Union, appeared an independent Ecclesia localis et particularis graeci ritus uniti.

Keywords: *the Mukachevo Diocese, the Mukachevo bishop, the Uzhhorod Union, the Roman Throne, the Apostolic King of Hungary, the Eastern Catholic Churches.*

«POSSESSIONES SEU VILLAE KENEZIOS HABENTES...»: ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ КЕНЕЗСТВА НА ТЕРИТОРІЇ КОМІТАТУ БЕРЕГ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVIII СТОЛІТЬ

Михайло Перун

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: perunmisha@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1372-7738>

У даній статті зроблена спроба розкрити основні ознаки та функції кенезів комітату Берг другої половини XVI – першої третини XVIII століття. Також, однією із головних цілей публікації є розгляд еволюції кенезського статусу в зазначений вище історичний період. Загалом, ранньомодерна епоха відзначилась для прикордонних північно-східних територій Королівства Угорського та північно-західних рубежів Трансильванського князівства значним рухом й притоком населення. Подібна міграційна активність призводила до взаємодії різних правових систем, результатом чого ставала поява нових або зміна значення старих юридичних конструкцій. На даний момент, «кенезство» розглядається в науковій літературі як феномен високогірних карпатських поселень, існуючий винятково в межах побутування «волоського права». Відповідно, одним із основних завдань цього дослідження є перевірка згаданої концепції на прикладі Березького комітату, до складу якого входили рівнинні, передгірські та гірські території. Додатково, в публікації проводиться комплексний аналіз поняття «кенез» та розглядаються різні варіанти його значень. Для досягнення поставленої мети, автор опрацьовує письмові джерела, пов'язані з адміністративно-територіальним та економічним устроєм комітату Берг. Разом з тим, у публікації розглядаються окремі елементи тогочасної соціальної структури поселень Угорського Королівства. В статті обґрунтовується теза про поступову трансформацію статусу «кенезства» та його витіснення елементами угорського права, котру автор намагається продемонструвати за допомогою аналізу даних актів, привілеїв, урбаріїв та інвентарних описів комітатів Північно-Східної Угорщини XVI – XVII століть. Особливу увагу приділено опрацюванню таких документів як грамоти про надання привілеїв кенезам поселень комітату Берг, судова справа кенезських сімей села Гукливе 1645 року і урбарії ранньомодерного періоду з Чинадіївської (Сентміклоської) та Мукачівської домінії. Додатково, в публікації проводиться огляд поняття «біров», котре існувало разом з «кенезством» в межах комітату Берг. Автор доходить до висновку, що кенезі не були однорідними в плані функцій і, відповідно, мали свій внутрішній поділ. В той же час, виділення основних ознак інституту кенезства на території Березького комітату дозволяє стверджувати про його поступову трансформацію та перехід в рамки угорського права. Задля певних уточнень та більш розгорнутого аналізу досліджуваного явища, автором допускається вихід за часові та географічні рамки дослідження.

Ключові слова: біров, волоське право, кенез, урбарії.

Постановка проблеми. Рух населення на території сучасного Закарпаття в період з XVI до XVIII століть був доволі складним й тривалим процесом, різним аспектам якого зараз важко надати однозначно чітку оцінку. Етнічні, часові, соціально-економічні, конфесійні та деякі інші особливості залюднення північно-східних комітатів Угорського Королівства відрізнялись власною специфікою навіть на доволі близьких сусідніх територіях, що додатково вносило проблематичності в сам процес дослідження. Попри такий широкий діапазон наукових проблем, підвищена увага вчених завжди була прикута до питань шляхів міграції населення й наявності або відсутності правового упорядкування на заселених територіях, при розгляді яких дослідники формували в минулому і продовжують висловлювати зараз різні, або навіть й прямо протилежні, гіпотези та концепції.

Дослідник О. Мицюк сприймав колонізаційні процеси в північно-східній частині Угорського Королівства як дуалізм стихійного та регульованого заселення, обидва види якого проходили одночасно. Вчений зауважував, що кероване залюднення карпатських

земель відбувалось під управлінням спеціальних «старост» [Мицюк, 1938, с. 38–40]. В той же час, історик О. Петров стверджував, що значна, якщо не більша, частина русинських⁶ поселень XIV – XVII століть з'явилась на південних схилах Карпат саме завдяки домовленостям між землевласниками, котрі надавали власні поля й ліси для користування, та підприємливими людьми (часто – з їхніх же селян), які зобов'язувались приводити туди поселенців з інших територій в обмін на певні привілеї (право на будівництво корчми, право на власну ділянку землі, право на володіння млином і т. д.) [Петров, 1929, с. 3]. Одним із найпопулярніших термінів, які використовувались в письмових джерелах на позначення таких активних підприємців-колоністів, було слово «кенез»⁷.

⁶ «Русини» – колишня самоназва українців, яка до середини XX століття зберігалась на території сучасного Закарпаття. Надалі, слово «русинський» буде використовуватись саме в значенні «український».

⁷ Похідне від південнослов'янського слова «кнез», яке має те саме значення і походження, що й східнослов'янське поняття «князь».

Термін «кене́з» вперше з'являється в угорських письмових джерелах у 1219 році («Villani kenesii et omnes alii de provincial Doboka...») [Gszesik, 2021, с. 107]. На території ж комітатів⁸, розташованих в межах сучасного Закарпаття (зокрема, Мараморощ) найстаріша згадка про дане поняття фіксується у 1326 році в грамоті короля Карла Роберта (Анжу) про надання кене́зу Станіславу та його сину Стену земель у Сурдоку⁹ («...fidelitates et servicia meritoria Stanislai Kenezu filii Sten...») [Mihályi, 1900, с. 6]. Початкові записи про кене́зів були пов'язані з процесом так званої «волооської¹⁰ колонізації», під якою мається на увазі потужний міграційний рух східнороманських племен XIII – XIV століть. Згадані переселенці йшли з Балканського півострова до Трансильванії та передгір'їв Марамороша, звідки поступово розселялись як по інших комітатах Угорського Королівства (в тому числі й Березькому), так і на гірські території Королівства Польського.

Доволі розповсюдженою є думка про те, що сама вищезгадана хвиля заселення проходила у рамках звичаєвого «волоського права», поширеного серед тих самих східнороманських племен Балкан [Тиводар, 2010, с. 10–11], [Шандра, 2014, с. 158]. Тим не менш, питання про існування даної окремої та унікальної юридичної системи й етнічний склад її носіїв залишається дискусійним. Так, історик Ю. Гошко досить скептично ставився до проблеми «волоського права» та вважав, що значна частина його елементів бере початок з «Руської правди» й звичаєвих прав різних місцевостей [Гошко, 1976, с. 58–59]. Подібну позицію займає дослідник Р. Шандра, який допускає, що волоське право містило в собі ознаки різних правових систем (в тому числі й німецької та української (руської)), запозичені завдяки «гнучкості» східнороманських звичаєвих норм [Шандра, 2014, с. 158]. В той же час, вчені Г. Горинь та В. Конопка взагалі спростовують сам факт побутування волоської правової системи в Українських Карпатах та існування «волоської колонізації» [Горинь, Конопка, 2020, с. 93–94].

Попри те, що поняття «кене́з» виникло на основі середньовічного волоського права, у межах якого й набуло свого поширення, **метою** даної публікації є дослідження основних ознак та функцій саме кене́зства ранньомодерного періоду, котре побутувало у тогочасних поселеннях комітату Берег. В рамках окресленої мети автор вирішує такі **завдання**: з'ясувати статус та привілеї березьких кене́зів, опрацювати інформацію про розміри їх данини, описує колонізаційні функції кене́зства.

Актуальність та стан дослідження проблеми. Питання еволюції інституту кене́зства є надзвичайно важливим для дослідження ранньомодерної історії Закарпаття, адже воно дозволяє розкрити дві великі наукові проблеми. Перша з них – це з'ясування причин заселення регіону та розкриття особливостей

колонізаційних процесів. Друга – це реконструкція соціальної структури поселень Карпатського регіону ранньомодерного періоду. Враховуючи те, що система «кене́зства» була поширена не лише на території Закарпаття, а й на землях багатьох інших сусідніх регіонів та країн, нові дані про кене́зів можуть допомогти тим історикам, які досліджують минуле України, Румунії, Словаччини, Польщі та Угорщини. Додатково, популяризація теми еволюції кене́зства та опублікування документів з іменами й прізвищами кене́зів можуть стати корисним надбанням для дослідників генеалогії, мовознавців і ономастів.

В науковій літературі питання інституту кене́зства розглядалось, здебільшого, у статтях та монографіях, присвячених темам волоського права та «волоської колонізації». В подібного роду публікаціях увага дослідників не була сконцентрована лише на описі статусу кене́зів комітату Берег, а охоплювала дещо ширші питання, які стосувались системи кене́зства на всій території Карпат. Так, М. Тиводар припускав, що першими кене́зами були старости військових поселенців, яких угорські королі в часи Середньовіччя розміщували на державних землях для охорони прикордонних територій [Тиводар, 2010, с. 10–11]. Р. Шандра разом з М. Бедрій описують кене́за, як сільського голову, одним із основних обов'язків якого була участь в судових засіданнях [Шандра, Бедрій, 2013, с. 119–120].

Варто зазначити, що сучасний український дослідник М. Дністрянський вважає використання терміну «кене́з» необґрунтованим, пропонуючи вживати замість нього слово «князь» [Дністрянський, 2019, с. 12]. На нашу думку, такий понятійний підхід може призвести до плутанини при дослідженнях, адже лексема «князь» в українській мові асоціюється з високим феодальним титулом, а не із місцевим самоврядуванням карпатських поселень. Тим не менш, дане питання потребує подальшого розгляду для прийняття певного консенсусного рішення, адже місцеві східнослов'янські назви, використовувані для найменування кене́зів, дещо відрізнялись від зафіксованих в документах понять.

Якщо говорити про початковий статус кене́зів, то румунський історик І.-А. Поп вважав їх очільниками та власниками волоських сіл, з яких вони збирали певну данину. Серед них, вчений виділяв дві категорії кене́зів – більш багатих «долинних» та дещо дрібніших сільських. Коріння частини угорської шляхти І.-А. Поп виводив саме від заможних волоських кене́зів, які, з часом, змінили православне віросповідання на більш вигідне римо-католицьке та асимілювались, ставши частиною місцевих еліт [Поп, 2010, с. 23–24]. В той же час, питання подальшої долі сільських кене́зів вчений не розглядав. Попри те, що І.-А. Поп опишував ситуацію, яка склалась на території середньовічного Марамороського комітату, вона цілком характерна й для тогочасного Берега, який, з огляду на своє розташування, теж перебував під впливом «волоської колонізації».

Ще один румунський історик, А. Філіпашку, висував таку саму версію щодо переходу середньовічних кене́зів у ранг шляхти. Щоправда, він поширював подібний сценарій еволюції волоських еліт лише на

⁸ Адміністративно-територіальна одиниця Угорського Королівства, тождана за своїм значенням поняттю «графство» та «жупа».

⁹ Сучасне село Стримура (округ Марамуреш, Румунія).

¹⁰ Волохи – узагальнена назва польетнічних східнороманських племен, з яких пізніше виділились румунський та молдовський народи. Також, даним терміном могли позначати певні соціальні стани (до прикладу, людей, зайнятих гірським вівчарством).

найзначніші роди, в той же час стверджуючи, що після угорських законів 1514 року більшість кенезів почали перетворюватись на звичайних сільських старост із суддівськими функціями. [Filiraşcu, 1997, с. 58 – 59] Архиваріус Я. Мігаї, який зібрав та опублікував документи XIV – XV століть, пов'язані з історією Мараморощини, зробив у своїй книзі примітку під текстом вже згаданої нами грамоти 1326 року. В ній дослідник так само зазначає, що волоські кенези були повністю рівними з угорською шляхтою і являли собою привілейовану верхівку східнороманського суспільства [Mihályi, 1900, с. 7–8]. Натомість, чеський дослідник К. Кадлец вважав, що кенези навіть в часи свого розквіту були нижчими за статусом від угорської шляхти. Свою теорію історик підтверджував на основі середньовічних письмових джерел XV століття, в яких судові свідчення волоських кенезів вважались менш достовірними та значущими, ніж показання представників «natione Hungarica» [Kadlec, 1916, с. 206].

В будь-якому випадку, до XVI століття, внаслідок вже згаданої поступової асиміляції волоських еліт та їх входження до шляхетського стану, термін «кенез» відокремився від вищих прошарків суспільства та став більш «простонародним» на території Угорського Королівства. До слова, подібні процеси з цим самим поняттям відбувались і на території сусіднього Королівства Польського (з 1569 р. – Корони Польської Речі Посполитої), звідки на території комітату Берег приходила велика кількість нових поселенців у XVI – XVIII століттях. Притоку населення із земель Руського воєводства¹¹ сприяв той факт, що дана адміністративна одиниця межувала з тодішніми угорськими територіями.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про адміністративний устрій Березького комітату в другій половині XVI – першій третині XVIII століття, то більшу його частину займали дві великі домінії¹² – Мукачівська та Чинадіївська (Сентмікльська).¹³ Перша з них складалась із семи округів (Верховинський, Крайнянський, Великолучківський, Барбівський, Кайданівський, Бобовищанський і Визницький) – котрі, в різний час, нараховували від 124 до 150 сіл – та 4 містечок¹⁴ (Мукачево, Берегово, Вари та Великі Береги). Друга була дещо менша за розмірами, і в часи свого максимального розквіту займала 35 поселень (включно із своїм центром – містечком Чинадієво), які розташовувались в долині р. Латориця та її приток і простягались аж до Вододільного хребта Карпат [Зубанич, 2013, с. 7–8]. Поселення обидвох доміній

знаходились в різних кліматично-рельєфних умовах – від гірських поселень з важкими для землеробства й садівництва умовами (Гукливе, Нижні Ворота, Воловець, Верб'яж, Скотарське, Абранка і т.д.) до передгірських та рівнинних сіл й містечок із більш сприятливими агрикультурними ландшафтами (Загаття, Доробратово, Кольчино, Ракошино, Великі Лучки і т.д.). Якщо розташовані ближче до рівнини та передгір'їв поселення були відносно стабільно заселеними, то землі в горах залишались, значною мірою, або малообжитими, або взагалі незалюдненими. До прикладу, в 1570 році у доповіді імператору Священної Римської імперії та королю Угорщини Максиміліану II (Габсбургу) комісія Сепешської королівської палати охарактеризувала гірських поселенців Берега як кочівників, котрі постійно переселяються з одного місця на інше [Петров, 1930, с. 85–86]. За таких умов пріоритетною метою для власників доміній залишалось закріплення нових поселенців на гірських територіях для збільшення кількості платників данини. Окрім традиційного методу приманювання людей, яким користувалась угорська шляхта – а саме, звільнення новоприбулих поселенців від податків та панщини на певну кількість років – ще одним із випробуваних способів для заохочення переселень була співпраця з кенезами. На початку статті ми вже згадували версію О. Петрова про договір між землевласниками та особами, котрі за певні блага погоджувались приводити нових кріпаків. Значною мірою, вона підтверджується грамотами XVI – XVII століть з комітату Берег про надання привілеїв кенезам або про підтвердження попередніх кенезських прав. Окрім Державного архіву Закарпатської області (далі ДАЗО), де нині зберігається певна їх частина, велику кількість подібного роду документів в журналі «Magyar Történelmi Tárg» опублікував закарпатський археолог, краєзнавець та дослідник історії комітату Берег Т. Легоцький. Якщо говорити про час створення цих письмових джерел, то всі вони походять з другої половини XVI – другої половини XVII століття. Основними надавачами згаданих грамот виступають трансильванські князі Жигмонд Ракоці та його син Дердь Ракоці I, феїшпани комітату Берег: Гашпар Магочі, Ференц Магочі і Міклош Естергазі, капітан Мукачівського замку Янош Балінг та вдова Дердя Ракоці I – Жужанна Лорантфі. Відповідно, дані письмові джерела стосуються Мукачівської домінії, оскільки феїшпани Березького комітату та трансильванські князі, здебільшого, й були власниками даних володінь.

Грамоти про підтвердження привілеїв кенезам написані угорською та латинською мовами, причому інтитуляція завжди виконувалась латиною. Варто додати, що всі вони створювались за певним структурним та змістовим шаблоном. Так, представник Березького комітату або Мукачівського замку надавав конкретним особам статус кенезства з усіма прилеглими до нього привілеями (здебільшого, мова йшла про право на будівництво млина, право на володіння наділом землі та право на передачу свого статусу нащадкам). Серед основних умов продовження привілеїв були сумлінна сплата данини та роботи по заселенню й розширенню тих сіл, які кенези очолювали. Особлива увага наголошувалась на тому, що нових

¹¹ В середньовічний та ранньомодерний періоди – адміністративно-територіальна одиниця Польського Королівства (з 1569 р. – Корони Польської Речі Посполитої), розташована біля кордону з Угорщиною. Охоплювала землі в межах сучасних Львівської, Івано-Франківської й Тернопільської областей України та Підкарпатського й частини Люблінського воєводства Республіки Польща.

¹² Велике феодальне землеволодіння.

¹³ Обидві назви домінії пов'язані з різномовними варіантами найменування її центрального населеного пункту – українським «Чинадієво» та угорським «Szent-Miklos». Дане співіснування двох топонімів на позначення одного містечка відоме в угорських документах з 1570 року.

¹⁴ На позначення аграрних містечок в ранньомодерних документах Угорщини використовувались два терміни – латинський «oppidum» та угорський «mezőváros».

поселенців потрібно приводити не з сіл, належних Мукачівському замку, а з інших «чужих» територій. В документі 1613 року від Міклоша Естергазі, який є підтвердженням попередньої кенезської грамоти 1592 року, наданої князем Жигмондом Ракоці двом жителям Тибави – Бобалю Івану та Цибарю Михайлу, навіть прямо вказується, що нові селяни мають прибувати з «великої Польщі» («...a minemű szabadságokkal az egész krajnai kenézek a régi boldog emlékezetű fejedelmek engedelmeiből élnek és falukat építettek, a külső tartományokból, a nagy Lengyelországból») [Lehoczky, 1894, с. 56].

Також, в документах акцентувалась увага на тому, що новоприбулі жителі Мукачівської домінії обов'язково звільняються на три роки від панщини та на шість років від сплати данин, а після проходження заявлених термінів мають ставати звичайними кріпаками (угор. «jobbágy»). В тексті грамот інколи ще вказувались кордони новозаснованого села, у межах якого кенез мав розселяти новоприбулих людей. Таким чином описане село Грозович-Визниця¹⁵ в підтвердженій у 1613 році Міклошем Естергазі кенезській грамоті 1579 року від Гашпара Магочі. Зокрема, там зазначається, що «...нове село Грозович-Визниця лежить під горою Березна, яка розташована в межах села Порошково, належного великому роду Гомоннаї...» («...novam villam nomine Grozovics Visnyiczki sub monte Berezna intra metas possessionis Porosko magnificorum Homonnay...») [Lehoczky, 1894, с. 52].

За грамотами, які підтверджували статус кенезства, звертались, в основному, нащадки самих кенезів (здебільшого, сини), котрі таким чином хотіли розв'язати певні проблеми або дістати правовий імунітет у вигляді паперу з печаткою. Зокрема, в документі 1659 року, наданому вдовою трансильванського князя Дердя Ракоці I – Жужанною Лорантфі – права на кенезство в селі Канора просили верифікувати Пирогович Іван (син кенеза Симка), Пирогович Андрій (син кенеза Івана) та Пирогович Микула, Іван й Василь (сини кенеза Микули). Так, вони зазначали, що їхні батьки були кенезами, які мирно жили й ні з ким не ворогували, і загалом акцентували увагу на захисній функції свого прохання («Pirohovicz Szimko fia Iván, Pirohovicz Iván fia Andri, Pirohovicz Mikula fiai Mikula, Iván, Vaszily talátánuk meg bennünket, hogy noha nekik ay attyoky ezen falunak kenézségét eleitül fogva békességesen birta-is viszelte, is öketis eddig senki meg nem háborította...») [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 27, арк. 1]. І хоча в даному випадку Жужанна Лорантфі особисто підтвердила братам з роду Пироговичів їх права на кенезство в Канорі, інколи такого роду процедури проходили складніше. До прикладу, в 1645 році суддя Мукачівської домінії Янош Олчварі, згідно з текстом актового документа, проводив ціле засідання в селі Гукливе, під час якого були опитані тринадцять місцевих свідків. Справа стосувалась верифікації статусу кенезства для родів Бабка та Пешкович. Зокрема, під час допиту свідки надавали відомості про перших кенезів, які заснували село

Гукливе – Пешковича Петра та Бабку Івана [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 75, арк. 1]. Оскільки згадане поселення з'явилося у 1588 році, то, ймовірно, серед відзначених в документі опитаних мали бути й люди, яких привели ті самі перші кенези [Lehoczky, 1881, с. 301]. Як мінімум, двох з тринадцяти свідків ми можемо знайти в урбарії¹⁶ Мукачівської домінії 1613 року – це Лендел Юрдан (другий свідок) та Палкович Федір (четвертий свідок) [HU MNL OL E 156 – а. – Fasc. 018. – No. 025., с. 6]. Загалом, в тексті справи говорилось про те, кого привели в Гукливе Пешкович Петро та Бабка Іван, і на які землі кожен з них заселяв новоприбулих поселенців.

Під час розгляду подібного роду документів потрібно пам'ятати про один термінологічний нюанс. Зокрема, поняття «кенез» інколи замінювалось в ранньомодерних документах терміном «шолтис» (лат. «scultetus»). Останній походив з німецького права й вживався у значенні «сільський староста». Відповідно, шляхта й королі Центральної Європи часто використовували саме його, не бачачи ніякої принципової різниці між кенезами й шолтисами. До прикладу, у польській грамоті 1519 р. про надання королем Зигмунтом карпатського села Вовче, написано: «Ми, Зигмунт, Божею милістю король Польщі (і т. д...), » щоби той Ілля вищезгадане село Вовче, розташоване в безлюдних горах зробив заможним, і просили нас, щоби ми зволили дати йому і признати новий привілей на вищезгадане солтство, по-простонародному зване князством» («Ut sibi novum privilegium nostrum in et super dictam scultetiam vulgariter kniastwo nuncupatam dare et concedere dignemur...») [Гошко, 1976, с. 30]. Подібним чином ці два терміни співставляли й в угорських документах, приклади чого можна знайти у багатьох джерелах. Так, в грамоті 1613 року від Міклоша Естергазі про надання привілеїв кенезам села Канора записано, що «...Лаврентію Пироговичу та Івану Плетяку... даємо і залишаємо шолтство, або, по-іншому кенезство...» («...Laurentis Perohovich et Joanni Pletiak...sculteciam sive kenesiatum dedimus et concessimus...») [ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 41, арк. 2]. Допускаємо, що угорська шляхта комітату Берег просто вважала слово «scultetus» латинським відповідником терміну «кенез». Так, у вже згаданій грамоті Жужанни Лорантфі 1659 року, в угорськомовному тексті документу використовується термін «kenézség». В той же час, у написаній латиною інформації про відправника зазначено: «Лорантфі Жужанна, вдова князя Трансильванії Дердя Ракоці, передає сям'ї Пироговичів привілей на шолтство» («Lorantfi Susanna, Georgii Rakoczy Principis Transylvaniae Vidua, Familiae Pirohovicz Scultetorum Imunitates contulit») [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 27, арк. 1].

Незважаючи на таке часте уподібнення понять «шолтис» і «кенез» в документації Березького комітату зокрема та Центральної Європи загалом, окремі з письмових джерел чітко розмежовують ці два терміни. Так, в урбарії 1554 р. разом з Чинадієвською (Сентміклоською) домінією були описані й поселення Земплинського комітату (Стропков, Турани-

¹⁵ Неіснуюче на даний момент поселення, яке розташовувалось недалеко від сучасного села Верхня Визниця (Мукачівський район Закарпатської області)

¹⁶ Переписи повинностей, данин та відробітків, котрі залежне населення мало сплачувати землевласнику-шляхтичу.

над-Ондавою, Маковиця, Мразівці і т. д.). Якщо серед списків жителів останніх очільниками громад записувались саме «шолтиси» («scultetus»), то в списках мешканців сіл, належних до Чинадієва, використовувався термін «кенез» («kenesius») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 045. – No. 036., с. 4–112]. Попри те, що як села Чинадіївської домінії, так і більша частина сіл Земплинського комітату були русинськими (що, до речі, зафіксовано і в самому урбарії), поняття в них використовувались різні. Це можна пояснити більшим впливом німецького права у комітатах Угорського Королівства, розташованих на території сучасної Словаччини. Загалом, незважаючи на таке чергування елементів волоського та німецького права в документах, термін «кенез» на території Березького комітату використовувався частіше. Тим не менш, в окремих латиномовних урбаріях та грамотах його заміном виступало слово «шолтис».

Попри те, що відомі нам на сьогодні грамоти про надання привілеїв кенезам стосуються, здебільшого, саме гірських поселень Березького комітату, численні урбарії ранньомодерного періоду з цієї території дають інформацію про більш обширну географію сіл, в яких існував інститут кенезства. До прикладу, розглянемо декілька документів цієї категорії з другої половини XVI – першої третини XVIII століття.

В урбарії 1567 року зібрана інформація про 19 поселень Чинадіївської домінії. У першу чергу, там зафіксовані дані про імена й прізвища жителів, їхній соціальний статус, наявність або відсутність наділів¹⁷ в цих людей та розмір данини, яку їм потрібно сплачувати. В якості містечка зазначене лише Чинадієво («*horridum Zenthmiklos*») – всі інші поселення ідуть під назвою «*possessio*», якими, в основному, позначали села. Варто додати, що останні нараховували, в середньому, від п'яти до десяти сімей, тобто були доволі компактними. Основними категоріями населення у списках виступали «*coloni integrae sessionis*» («кріпаки з повним наділом»), «*coloni mediae sessionis*» («кріпаки з половиною наділу»), «*inquilini domos habentes*» («безземельні кріпаки з будинками») та «*inquilini domos non habentes*» («безземельні кріпаки без будинків»). Подібна структура загалом характерна для урбаріїв тогочасних угорських комітатів. Окремо, в списках або після них, давались відомості про місцевих священиків, дяків, вільних людей, пусті наділи або будинки та кенезів. Останні згадуються серед списків жителів майже всіх населених пунктів домінії, окрім Чинадієва, Кольчина, Підгор'ян¹⁸ та Сваляви, де замість кенезів наявна інша офіційна посада – «*judex*». Даний латинський термін є дослівним відповідником угорського правового поняття «*біго*» («біров»), і перекладається на українську мову як «суддя», однак фактично має значення «очільник міської або сільської громади».

Отож, в описі села Бистриця зафіксовано, що «*Gregorius Okos kenezius habet molendium cum fratre suo Ztanko...*» («Кенез Григорій (Юрій) Окош тримає млин разом із своїм братом Станком...»). Тут же за-

значено, що «...*Duo kenezu praedicti de eorum officio keneziatu singuli singulos sex Agnellos in Ztronga*¹⁹ *ad festum Pentecostes Do: terrestri solvent*» («Два вищезгадані кенези із свого кенезького наділу платять кожен по шість ягнят в Струнку до Дня Святої Трійці») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., с. 13]. Списки інших сіл домінії (Голубина, Стройне, Дусино, Неліпино і т. д.) містять подібні дані про місцевих кенезів, які самі, з братами або з іншими кенезами володіли водяними млинами, сиділи на цілому кенезькому наділі або його половині та сплачували податок домінії у вигляді шести ягнят з кожного.

Тим не менш, в документі траплялись й винятки. Зокрема, два брати-кенези з села Поляна, які не мали млина, звільнялись від сплати данини ягнятами. В оригіналі, текстове пояснення виглядало як «*Simon kenez cum fratre suo carnali Fezko... non habet molendium. Ex eoq non tenentur dare Agnellos instar aliorum kenezior. molendma habentium*» («Кенез Симон із своїм кровним братом Фецком... не має млина. В силу цього він не зобов'язаний давати ягнят подібно до інших кенезів, котрі володіють млинами») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., с. 23]. Виглядає так, ніби данина кенеза була прямо пов'язана з володінням млином, а сам кенез тут виступав як господар, котрий повинен постачати домінії ягнят. Тим не менш, дана версія не підтверджується наступними документами.

Подібні, і навіть більш детальні відомості дає нам урбарія Чинадіївської (Сентміклоської) домінії 1570 року. Зокрема, в документі зберігається той самий поділ по населених пунктах на біровів та кенезів, що й в попередньому описі 1567 року. Тим не менш, опису самих кенезів в урбарії 1570 року відводиться більше тексту. Починається він із заголовку «*Sequuntur Kenezu in pertinentys S-Nicolaj existen. quorum proventus iste est...*» («Наступні кенези, які належать Сентміклошу, мають такий дохід...») і продовжується перерахунком пунктів «*Molendina habentes Kenezu, inde nihil soluunt. Fenetum de bonis Sua Mattis potius pro se occupant defalcant, et congregant. Singulus colonus tenetur suo Kenezio per annum uno die metere. Uno die falcare. Ad festa nativitatis, similiter ad festa paschae singulus colonus Kenezio suo per Unum panem dant...*» («Кенези, які мають млини, нічого не платять. ... Кожен кріпак повинен один день в році жати і один день в році косити для свого кенеза. На Різдво, як і на Пасху, кожен кріпак повинен давати своєму кенезу по одній хлібині...») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 014., с. 11]. Перший пункт вступає в конфлікт з даними урбарія 1567 року, де за володіння млинами кенезам, якраз, й доводилось виплачувати податок. Його доповнює подальший текст документа, де говориться про те, що «*Primum Kenezu integrum Keneziatu possidentes, singulis annis /solvere/ (перекреслено) dare tenentur per oves duodecim*» («Передусім,

¹⁷ В документах на позначення наділів використовувались латинські терміни «*sessio*», «*porta*» і «*fundus*» та угорські терміни «*telek*» і «*helye*».

¹⁸ Зараз – район міста Мукачево.

¹⁹ Транскрипція українського слова «струнка», яке походить від румунської лексеми «*strunga*» («прохід»), та означає місце біля кошари, де продаються овець. Таку саму етимологію має й угорське слово «*esztrenga*» («кошара для овець», «невеликий сарай»). Вважається, що цим терміном позначалась данина, пов'язана з виплатою ягнятами та вівцями.

ті кенезі, які мають повний кенезський наділ, повинні кожен рік /сплачувати/ (перекреслено) давати дванадцять овець») HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 014., с. 11). Тобто, кенез мав оплачувати не млин, а ту ділянку землі, якою він володів. Однак, протиріччя в наданій інформації залишаються, оскільки урбарій 1567 року давав чітку вказівку про сплату податку 12 ягнятами («agnellos»), а не вівцями. Важко сказати, чи було це звичайне нехтування автором пізнішого опису словами, чи, що менш ймовірно, за 3 роки податок змінився. На нашу думку, логічнішим виглядає варіант із сплатою данини ягнятами. Доказом цьому слугує сам факт відправлення даної десятини перед Днем Святої Трійці, коли вівці вирушали на пасовища, а ягнята потрохи підросали.

Окрім списку доходів кенезів, в документі 1570 року ми зустрічаємо й фрагмент під назвою «Possessiones seu villae Kenezios habentes, singulis annis Domino terrestri solvere ordinarie tenentur ut sequitur» («Володіння або поселення, які мають кенезів, повинні щорічно сплачувати земельному пану в поданому нижче порядку») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 014., с. 12]. Відповідно до цього списку, виплати кенезів – власників повних наділів – обмежувались вже згаданими дванадцятьма ягнятами. Натомість, виплати кріпаків домінії – як від однієї сім'ї, так і загальносільські – були набагато більш обширними і включали в себе десятину овочами, свинями, вівцями, коровами, козулями, овечим сиром, хустром білок або лисиць; сплату військового податку («военщину») та ін. Тобто, як бачимо, кенезі знаходились в явно більш привілейованому становищі. Інші ж пункти дають нову інформацію про відробітки селян кенезам, на які випадало два дні в році та подарунки до свят у вигляді хлібів.

В наступному за часом короткому описі Чинадіївської (Сентміклоської) домінії 1604 року під заголовком «Summarius Extractus» (що можна приблизно перекласти, як «загальний витяг» або «загальна довідка»), виконаному Сепешською королівською палатою, основна увага авторів документу звернута на інформацію числового характеру про землі належних до маєтку поселенців. Відповідно, даний опис менш детальний в плані конкретних імен та текстової інформації, ніж урбарії 1567 та 1570 років. На першій сторінці документу зазначені імена двох основних землевласників домінії – угорських шляхтичів («Domini») Пала Нярі та Ференца Телегді. Далі, по всіх поселеннях домінії зафіксовані дані про кількість повних кенезських наділів («kenesialis sessio integra»), половину кенезського наділу («kenesialis sessio media»), кріпаків з повним наділом («coloni integra sessionis»), кріпаків з половиною наділу («coloni media sessionis»), безземельних кріпаків («inquinilis») та пусті наділи кріпаків / пусті будинки безземельних кріпаків («deserta coloni sessionis / deserta domus inquinilis»). В кінці, вся інформація про земельні наділи підсумовувалась, відповідно до чого вираховувався очікуваний дохід власників домінії. Згідно з нею, всього в домінії було 6 кенезів з повним наділом та 16 кенезів з половиною наділу, які мали щорічно сплачувати шляхтичам Палу Нярі та Ференцу Телегді 168 ягнят («A kenesys tam incltyi quam mediu sessionibus,

dantur per Annum in toto Agni № 168...») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 048. – No. 058., с. 6-7]. Таким чином, даний фрагмент підтверджує дані урбарію 1567 року про сплату кенезами данини ягнятами та не зовсім коректного використання слова «oves» в описі 1570 року. В той же час він спростовує інформацію документу 1567 року про кенезські виплати, пов'язані з володінням млином.

На останній сторінці «Summarius Extractus» надана примітка про «...обширні гірські території домінії біля кордону з Польщею...», від яких, за словами авторів, нема ніякого доходу через постійний рух русинів, котрі там живуть [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 048. – No. 058., с. 8]. Можливо, мова йшла в цілому про гірські поселення, бо незважаючи на те, що в документі записані данини кенезів та кріпаків сіл Воловець, Нижні Ворота, Верхні Ворота й Верб'яз, вони носить радше затверджувальний, а не реальний характер. До того, ж, вже згадані висновки комісії Сепешської королівської палати 1570 року дають нам уявлення про напівкочовий стиль життя тодішніх горян, котрі після закінчення вільних від сплати данин років, переселялись на інші місця. Відкритим залишається питання про те, чи ніс якусь відповідальність за подібні втечі селян кенез.

Згідно з даними вже згаданих урбаріїв та грамот про привілеї, в одному поселенні часто знаходилося по декілька кенезів, більшість з яких становили родичі по чоловічій лінії. Їх кількість поступово збільшувалась, на що впливала можливість передачі статусу кенезства по спадковій лінії. Так, в урбарії Чинадіївської (Сентмікლოსької) домінії 1673 в селі Поляна було 16 кенезів – представників однієї сімейної гілки, яка носила прізвище «Куцкір» [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., с. 115–116]. Серед вказаних кенезів було двоє людей з іменами «Федір» та «Петро», що вже свідчить або про наявність на кенезських наділах, як мінімум, двох поколінь кенезів, або про присутність серед них братів другого чи третього роду. Хоча, й така кількість не була максимально можливою. Варто додати, що в Полянні рід Куцкірів залишався кенезським ще й в 1704 році [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 019. – No. 015., с. 23].

Тим не менш, існування в селі абсолютно чужих один одному кенезів, на зразок Бабки і Пешковича з Гукливого, теж не було рідкістю. Відповідно, питання з'ясування їх функцій в одному поселенні стає доволі складною справою, особливо враховуючи хрестоматійне визначення кенеза як «очільника громади». До прикладу, в урбарії Чинадіївської домінії 1673 року у списках жителів села Голубине ми зустрічаємо аж 38 кенезів, серед яких є представники шести різних родів [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., с. 120–121].

Частково, відповідь на питання про декількох кенезів дають урбарії та короткі описи домінії XVII століття. Зокрема, саме в них ми зустрічаємо нове уточнення щодо терміну «кенез», відсутнє у вже згаданих документах більш ранніх періодів. Передусім, це термін «feő kenez», яким розпочинаються всі списки сільських жителів, і котрий можна приблизно перекласти як «старший кенез» [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 025., с. 3]. Даний факт дозволяє

говорити нам про те, що в поселеннях могло існувати по декілька кенезів, однак лише один із них, по суті, виконував функції очільника громади. Додатковим підтвердженням цьому виступає «Summarius Extractus» Мукачівської домінії 1688 року, у якому в колонці таблиці під заголовком «Specificatio Nominum» (приблизний переклад – "найменування спеціальностей") подається пункт з назвою «Kenizek» («кенези»), під яким виділено три підпункти – «Fő Keniz» («старший кенез»), «Marhaval szolgalot Keniz» («кенез, який служить худобою») та «Gyalogh szolgaló Keniz» («кенез, який служить ногами (пішки)») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 019. – No. 006., с. 14]. З цієї ж таблиці ми дізнаємось, що в 1688 р. у Мукачівській домінії був 141 старший кенез, 88 «кенезів з худобою» та 46 «пішких кенезів». Відповідно, можемо констатувати той факт, що збільшення кількості кенезів призвело до їх спеціалізації всередині кенезького колективу. Ймовірно, що зазначені старші кенези очолювали поселення, кенези з худобою сплачували данину продуктами тваринництва, а «пішкі кенези» виконували певні доручення, пов'язані з подоланням далеких відстаней. Що характерно, загальною тенденцією на території домінії, виступає скорочення кількості поголів'я худоби у кенезів. Особливо, це стосується передгірських сіл, де в кенезьких господарствах майже не було овець, а основний пріоритет надався свиням та коровам [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., с. 10–168].

Певне співставлення щодо розподілу функцій в одному колективі можна провести із поселеннями Березького комітату, у яких не було кенезів. Зокрема, в 1613 році у Барбовському, Лучківському та, частково, Кайданівському округах Мукачівської домінії дана інституція була відсутня. Натомість, там існувала посада вищого бірова («feő biró») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 025., с. 75]. Стаття Акоша Сендрей «A közigazgatás népi szervei», в якій розглядалися середньовічні та ранньомодерні посади угорського місцевого самоврядування, дозволяє провести нам своєрідну аналогію між «старшими кенезами» та «старшими біровами» в плані наявності допоміжних ланок для даних правових інститутів. Зокрема, за даними дослідника, окрім старших біровів в Угорщині існували ще й «kisbírok» (чи «futos bírok») – «менші бірови», або, як їх називали на теренах сучасного Закарпаття, «бубнаші». Основною функцією цих людей було сповіщення громади про збори або донесення до жителів населеного пункту певної інформації [Szendrey, 1929, с. 92–93]. Власне, представника даної посади ми зустрічаємо на сторінках урбарія Мукачівської домінії 1673 року серед жителів Чинадієва [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., с. 9] Окрім «менших біровів», Сендрей ще виділив у своїй публікації такі посади як «korombíró», «rőmnyebíró», «pírabíró», «szitokbíró», «szemétbíró», «révbíró», «koldusbíró». Корінь «bíró» в усіх цих термінах скоріше мав значення «відповідальний за», ніж «суддя», адже кожен із вищезгаданих людей виконував різні функції: слідкував за пожежною безпекою, чистотою, вуличними жebraками і т.п. Як бачимо, подібна ситуація могла бути й серед кенезів, кожен з яких, окрім

старшого, міг вирішувати різні проблеми, не пов'язані напряму з управлінням громадою.

Складним питанням виступає наявність певних критеріїв, за допомогою яких можна було б визначати, чому в одних селах комітату села очолювали бірови, а у інших – кенези. Якщо взяти за основу географічне пояснення, то ми б могли припустити, що бірови концентрувались в рівнинних селах, у той час як кенезі головували в передгірських та гірських поселеннях. Тим не менш, дана гіпотеза не пояснює, чому нерівнинні населені пункти, на зразок Чинадієва, Кольчина або Підгорян мали біровства [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., с. 2–10]. Окрім того, витіснення поняття «кенез» із низовини та його консервування в гірських селах більш характерне для Марамороського комітату XVI – XVII століть. Документи ж того самого періоду із території комітату Берег дають нам дещо більш складну та розмиту картину. Розміри поселень теж не можуть виступати серйозним критерієм, оскільки навіть попри відсутність кенезів у містечках, бірови головували і в невеликих поселеннях, на зразок Берегуйфалу [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 018., с. 131].

Іншою відповіддю на питання міг би слугувати етнічний поділ громад, який міг бути причиною укорінення тих або інших правових систем. Тим не менш, провести чітку етнічну межу між селами доволі складно, оскільки в урбаріях імена угорців та русинів часто записувались на угорський лад, а значна частина місцевих русинських прізвищ мала угорське походження. Такого роду проблема особливо характерна для сіл низовини, де представники обидвох народів часто були сусідами. Відносно достовірним маркером розмежування між громадами виступає поділ конфесійний, який корелювався з етнічною складовою. Відповідно, без врахування певних винятків, угорці належали до римо-католицького або протестантського віросповідання, в той час як русини відносились до східного християнського обряду (православ'я та, пізніше, греко-католицизм). Ідентифікувати ту або іншу громаду в урбаріях можна за допомогою виявлення в списках жителів сіл духовних осіб. Оскільки, православні та греко-католицькі священники XVI – XVII століть були, на відміну від римо-католицьких пасторів, залежними людьми, то вони мусили сплачувати певну данину шляхтичам, яка, разом з їх іменами, фіксувалась в описах. Тим не менш, власники сіл звертали увагу на духовний статус священників, а тому виділяли їх в списках окремо, записуючи як «battyko» (інші варіанти – «battiko», «bagyko»²⁰) або «presbiter rutenus» [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 014., с. 4] [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., с. 8]. Коли ми говоримо про села, в яких проживало більше десяти сімей, то тут наявність «батька» майже завжди свідчила про те, що село населене русинами. Відповідно, якщо ми візьмемо за основу урбарії Мукачівської та Чинадієвської (Сент-міклоської) домінії, то згідно з їх даними, ніякої різниці між етнічним складом села та наявністю або відсутністю кенезів в громаді не було. До прикладу, в русинських селах, на зразок Великих Лучок, Горонди

²⁰ Записане на угорський лад слово «батько».

або Підгорян, очільником громади виступав біров (лат. «*judex*»), хоча там і проживав священник східного обряду [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., с. 182].

Треба додати, що інколи посади «батька» та «кене-за» перетинались. Так, в селі Завидово місцевий православний священник був не лише духовним лицем, а ще й головним кенезем («*Feő kenez Pap Laszlo s ugian Battyko is...*») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., с. 77]. Тим не менш, виплати для нього залишалися тільки кенезькими. Серед них, одне хутро куниці, 3 форинти військового податку, 3 форинти «стрункових грошей» та 6 головок овечого сиру. Схожий випадок стався у Дюровцях (в урбарії – «*Papp Geörgy falwa*»), де місцевий священник був ще й старшим кенезом, в названому на його честь селі [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., с. 95].

Ще одним критерієм, за яким можна було б розподілити села Березького комітату за кенезствами та біровствами – це час появи поселення. До прикладу, серед описаних населених пунктів Мукачівської домінії 1613 року в цьому плані можна виокремити два села – Nagy Ivány (Великі Іванівці) та Kis Ivány (Малі Іванівці) [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., с. 77]. З часом, ці два поселення об'єдналися в одне село – Іванівці. Тим не менш, обидва населені пункти досить сильно відрізнялись за віком. Якщо перша письмова згадка про Iványi (тобто, Nagy Ivány), згідно з даними Жольта Шебештьяна [Sebestyén, 2020, с. 176] відноситься до 1333 року, то записи про Kis Ivány були вперше зафіксовані лише в 1599 році. Така різниця могла бути важливою через те, що у Великих Іванівцях очільником громади в 1613 році записали старшого бірова («*feő biró*»), то в Малих Іванівцях – старшого кенеца («*feő kenez*») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 025., с. 84–85]. Щоправда, в подальших описах у обидвох селах фіксуються лише кенезі. Варто додати, що дана гіпотеза також не зовсім підтверджується, оскільки в селі Нижні Ворота, перша згадка про яке датується 1263 роком, очільниками громади виступали кенезі [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., с. 25].

Компромісним варіантом виступає визнання впливу кожного з вищевказаних факторів. Очевидним фактом є те, що поняття «біров» могло з'явитись на території комітату лише під впливом угорських правових традицій, у той час як термін «кенец» зміг проникнути в регіон тільки разом з носіями волоського права. Відповідно, більш ранні рівнинні поселення, які розташовувались недалеко від міст на зразок Мукачева, Берегова, Варів та угорських сіл, навіть будучи етнічно русинськими, набували елементів правової системи Угорського Королівства. В той же час, більш пізні (за окремими винятками) гірські та передгірські поселення зазнали значного впливу елементів волоського права як завдяки самій «волоській колонізації», так і за посередництвом переселенців з Руського воеводства, котрі теж потрапили в орбіту східнороманських звичаєвих впливів. Враховуючи невеликі розміри тодішніх поселень та мобільність місцевого населення, постійні оновлення складу жителів сіл були звичною ситуацією.

Повертаючись до теми данин кенезів: можна сказати, що десятини XVII століття дещо відрізнялись від вже згаданих виплат XVI століття. Так, в урбарії 1625 року при описі належного Мукачівському замку Крайнянського округу подається довідка про податки старших кенезів. Згідно з нею, кожен старший кенец мав відправляти власникам Мукачівської домінії протягом року одне хутро куниці або лисиці, одного або декількох яструбів, одного або декількох рябчиків, кілька головок сиру, ягнят та сплачувати форинтами військової податок²¹ й т.зв. нову данину під назвою «*Ztronga pénz*»²² [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., с. 70]. Остання, ймовірно, була своєрідним етапом переходу від натуральних кенезьких виплат до грошових. Цю гіпотезу підтверджують дані опису сіл Руське, Малі Іванівці та Бобовище 1663 року, де серед обов'язків кенезів був зазначений пункт про виплату куницями, з припискою, що замість одного хутра можна дати 4 форинти («*Adajok az kenéz fizet 1 nyest vagj fl. 4...*») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 031. – No. 002., с. 3].

В той же час, у короткому описі повинностей жителів Чинадієвської домінії зафіксовано, що «*Karacson napjara minden kenezségtől tartoznak egy egy nestell, avagy Roka börtell*» («На Різдва кожний кенезький наділ повинен дати по одній куниці або по одній лисиці») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 017., с. 2]. Однак, тенденція переходу на грошові виплати стає помітна й тут, що добре видно за урбарієм домінії 1673 року. Так, кожен із власників половини кенезького наділу із села Бистриця мав заплатити по 10 форинтів. В тому ж документі зазначено, що бистрицькі кенези не повинні давати домінії ніяких лисиць та рябчиків («*Fél kenezséget birja pedig mindjak fizetnek attol f. 10. Roka börek és csaszar madaret nem fizetnek...*») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., с. 12]. А кенезі села Латірка з повним наділом повинні були виплатити за рік 20 форинтів та 50 денарів і дати одну лисицю й чотирих рябчиків. Щоправда, біля пункту про натуральну данину одразу ж було дано її ціну в форинтах (лисиця – 4 форинти, чотири рябчики – 2 форинти), що явно свідчить про можливість оплати дичини грошима («*Kenezék adoja egy egész helytől adnak Annuatim husz forintot eötvén pényt id eszt – f. 20.,50. Roka böret négy forintot id eszt – f. 4. Négy csaszár madarék kétt forintot id eszt – f. 2*») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., с. 157]. Варто зазначити, що окрім вже згаданої різниці між власниками цілого кенезького наділу та його половини (в другій половині XVII століття з'являються ще й кенези з четвертою частиною ділянки), існувала різниця й між сплатою податків кенезів різних сіл, що видно по наданих нами фрагментах.

На початку XVIII століття поняття «кенец» все ще фігурувало в письмових джерелах Березького комітату. Так, в урбарії Мукачівської домінії 1705 року ми зустрічаємо інформацію про кенезькі наділи, ті самі виплати кенезів форинтами, хутрами й рябчиками, та

²¹ В угорськомовних документах даний податок фігурував під назвою «*hadkozás*»; у латиномовних джерелах записувався як варіант «*militaria pecunia*», так і пряма транскрипція українського слова «военщина» («*woenszyna*»).

²² Дослівно з угорської – «стрункові гроші».

про їх господарства (зокрема, кількість свійських тварин в одного господаря) [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 020. – No. 001., с. 2, с. 14]. Однак, у цьому ж документі продемонстроване поступове проникнення угорських правових понять до сіл, очолюваних раніше кенезами. Так, в описі села Уклин зазначено, що в ньому вже не залишилось кенезств, а «Симко Лука (інакше – Кунрад) є теперішнім сільським біровом» («Itt kenezseg nincs... Luka alias Kunrad Szimko – Ez most falukas biro») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 020. – No. 001., с. 2, с. 14]. Пізніший за часом опис Чинадіївської домінії 1729 року вже не дає нам ніяких записів про кенезів. Натомість, на чолі усіх поселень маєтку зазначені лише бірови («judex») [HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 030., с. 12–32]. Відповідно, до кінця першої третини XVIII століття поняття «кенез» поступово зникає з документації комітату Берег. Можливо, такий хід справ був пов'язаний з вимиранням кенезських родів, хоча дана гіпотеза доволі сумнівна. З іншої сторони, уподібнення функцій старшого кенеза до функцій старшого бірова могло призвести до поступової заміни першого поняття другим задля уніфікації термінології місцевого самоврядувань. Ще однією причиною такого повороту подій могла стати стабілізація руху населення в Карпатському регіоні та завершення великих міграційних процесів, за рахунок яких, у тому числі, тримали свій статус кенезі. Насамкінець, повне відкинення інституту «кенезства» могло бути пов'язане з приходом у Чинадіївську та Мукачівську домінії в 1728 році графа Шенборна, який запровадив багато змін на цій території.

Висновки. В другій половині XVI століття кенезі Березького комітату були тісно пов'язані із заселенням необжитих територій та створенням нових сіл у зазначеному регіоні. За свою працю, пов'язану із заселенням пусток, вони отримували певні привілеї від угорських землевласників, серед яких можна виділити право на володіння млином, право на отримання

наділу, право на власну панщину і дарунки від кріпаків та право на можливість спадкової передачі статусу кенезства. Обовязковою умовою утримання всіх згаданих привілеїв була сплата кенезами різних видів данин, які змінювались протягом XVI – XVII століть, поступово переходячи від натуральних форм десятин (худоба, продукти тваринництва, дичина) до грошових (оплата наділу, військовий та «струнковий» податок). Заселення сіл декількома кенезами та спадкова передача свого звання нащадкам, поступово призводили до появи великої кількості людей з кенезськими привілеями в межах одного поселення. Через це, всередині групи кенезів комітату Берег розпочався поступовий розподіл функцій та обов'язків. Таким чином, з кенезського колективу виділились «старші кенезі» (очільники поселення), «кенезі з худобою» (кенезі-господарі, основною функцією яких залишалась сплата данини свійськими тваринами та продуктами тваринництва) та «піші кенезі» (кенезі, які виконували певні доручення, пов'язані з проходженням довгих відстаней). Кенезство не забороняло отримання його носієм духовного статусу, тому в поселеннях Берега інколи зустрічались кенезі-священники. Географія поширення інституту кенезства також не була обмежена лише гірськими поселеннями, а тому охоплювала й передгірські та рівнинні березькі поселення. В першій третині XVIII століття, поняття «кенез» поступово витісняється з території комітату Берег терміном «біров», належному до системи угорського права. Ймовірними причинами цього були сповільнення руху населення в Карпатському регіоні та уніфікація системи місцевого самоврядування. Загалом, питання побутування інституту кенезства та його основних ознак на території комітату Берег потребує подальшого розгляду і опрацювання, позаяк наявні на даний момент письмові джерела з даної території не розкривають таких важливих функцій кенезів, як судочинство або управління громадою.

Список використаних джерел

- Filipaşcu, A., 1997. *Istoria Maramureşului*, Baia Mare: Editura «Gutînul», 240 p.
- Gszesik, R., 2021. Wołosi na Węgrzech, Balcanica Posnaniensia, *Acta et studia*, XXVIII/1, Poznan: Wydawnictwo Widzialu Historii UAM, pp. 93–131.
- Kadlec, K., 1916. *Valaši a valašský právo v zemích slovanských a uherských*, Praha: Česká akademie, 528 s.
- Lehoczky, T., 1881. *Bereg vármegye monographiája*, I. kötet, Ungvár: Pollacsek Miksa könyvnyomda, 431 o.
- Lehoczky, T., 1894. *Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban*, Történelmi Társ., Budapest: Athenaeum R. Társ., o. 51–80.
- Mihályi, J., 1900. *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból*, I. kötet, Máramaros-Sziget: Mayer és Berger Könyvnyomdája, 674 o.
- Sebestyén, Z., 2020. *Kárpátalja helységnevei*, Nyiregyháza: Pro Print Kft. nyomdája, 528 o.
- Szendrey, Á., 1929. *A közigazgatás népi szervei, Népünk és nyelvünk*, Szeged: Szegedi Alföldkutató bizottság, old. 92–104.
- Urbaria et conscriptiones (UC), HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 025., 152 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc018_no025/ (дата звернення: 25.08.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., 228 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc018_no028/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIVSBNTkwgT0wgRSAXNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwMTgUfX1MjAxMyBOby4gMDI4LiJ9 (дата звернення: 18.08.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 019. – No. 006., 27 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc019_no006/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIVSBNTkwgT0wgRSAXNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwMTkuIFx1MjAxMyBOby4gMDA2LiJ9 (дата звернення: 12.08.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 019. – No. 015., 82 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc019_no015/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtdW5rYWZlIGt1bV6In0 (дата звернення: 17.09.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 020. – No. 001., 215 c. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc020_no001/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNTkwgT0wgRSAXNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxM0Zhc2MuIDAuMC4gXHUyMDEzIE5vLiAwMDEifQ (дата звернення: 02.09.2022).

- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 031. – No. 002., 8 с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc031_no002/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtdW5rYWVWZlGtIbmV6In0 (дата звернення: 18.09.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 045. – No. 036., 170 с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc045_no036/ (дата звернення: 13.08.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 048. – No. 058., 9 с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc048_no058/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW5leiAxNjA0In0 (дата звернення: 24.08.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., 30 с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no012/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNTkwgT0wgRSAXNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwNTMuIFx1MjAxMyBOby4gMDEyIn0 (дата звернення: 10.09.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 014., 37с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no014/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW5leiAxNTcwIn0 (дата звернення: 06.09.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., 91 с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no019/ (дата звернення: 25.08.2022).
- UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 030., 64 с. [Online]. Доступно: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no030/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIVSBNTkwgT0wgRSAXNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwNTMuIFx1MjAxMyBOby4gMDMwIn0 (дата звернення: 20.08.2022).
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 151, оп. 1, спр. 27, на 1 арк.
ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 41, на 4 арк.
ДАЗО, ф. 151, оп. 25, спр. 75, на 1 арк.
- Горинь, Г., Конопка В., 2020. Громадський побут бойків, гуцулів та лемків, *Етнографічні групи українців Карпат. Бойки*, НАН України, Ін-т народознавства; за наук. ред. і уклад. С. Павлюка, Харків: Фоліо, с. 80-94.
- Гошко, Ю., 1976. *Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут*, Київ: Наукова думка, 205 с.
- Дністрянський, М., 2019. *Роль різноспрямованих колонізаційних рухів у заселенні Українських Карпат упродовж XIII – першої половини XIX ст.*, Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 116 с.
- Зубанич, Л., 2013. Сентміклоська (Чинадіївська) домінія та дворянська родина Телегді, *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія, вип. 2 (31), с. 7–13.
- Мицюк, О., 1938. Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської нині Підкарпатської Русі, том. II, Прага: Друкарня Р. Грдлічки, 390 с.
- Петров, А., 1929. Древнейшая на Карпатской Руси шолтысская грамота 1329 г., *Карпатский свет*, вип. 63, Ужгород: Типографія «Школьной помощи», 8 с.
- Петров, А., 1930. *Древнейшая грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391 – 1498 г.*, Прага: Ceska graficka unia, 229 с.
- Поп, И.-А., 2010. Марагуреш в XIV в.: этническое и конфессиональное взаимодействие, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, перевод Н. Г. Голант Санкт-Петербург: Издательство Исторического факультета СПбГУ, с. 17–32.
- Тиводар, М., 2010. Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття), *Народна творчість та етнологія*, № 1, Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, с. 4-31.
- Шандра, Р., Бедрій, М., 2013. Сільські суди та судочинство за українським і волоським правом: історико-правове порівняння (XIV – XVIII ст.), *Вісник Львівського університету*. Серія юридична, вип. 58, с. 116–125.
- Шандра, Р., 2014. Поняття та права природа волоського права: історико-правовий аналіз, *Вісник Львівського університету*. Серія юридична, вип. 60, с. 154–161.

References

- Derzhavniy arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO) [State Archives of the Transcarpathian region (SATR)], f. 151, op. 1, spr. 27, na 1 ark. (in Hungarian).
- DAZO, f. 151, op. 25, spr. 41, na 4 ark. (in Latin).
- DAZO, f. 151, op. 25, spr. 75, na 1 ark. (in Hungarian).
- Dnistrianskyi, M., 2019. Rol riznospryamovanykh kolonizatsiinykh rukhiv u zaselenni Ukrainykykh Karpat uprodovzh XIII – pershoi polovyny XIX st. [The role of multidirectional colonization movement in the settlement of Ukrainian Carpathian Mountains during XIII – first half of XIX centuries], Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 116 s. (in Ukrainian).
- Filipașcu, A., 1997. Istoria Maramureșului, Baia Mare: Editura «Gutinel», 240 p. (in Romanian).
- Gzesiek, R., 2021. Wołosi na Węgrzech, *Balcanica Posnaniensia. Acta et studia*, XXVIII/1, Poznan: Wydawnictwo Widzialu Historii UAM, pp. 93–131. (in Polish).
- Horyn, H., Konopka, V., 2020. Hromadskyi pobut boikiv, hutsuliv ta lemkiw, *Etnohrafichni hrupy ukrainsiv Karpat. Boiky*, [The social life of Boykos, Hutsuls and Lemkos, Ethnographic groups of the Ukrainian people from Carpathian Mountains] NAN Ukrainy, In t narodoznavstva; za nauk. red. i uklad. S. Pavliuka, Kharkiv: Folio, s. 80–94. (in Ukrainian).
- Hoshko, Yu., 1976. Naselennia Ukrainykykh Karpat XV – XVIII st. Zaselennia. Mihratsii. Pobut, [The population of the Ukrainian Carpathian Mountains XV – XVIII centuries: Settlement. Migration. Everyday life], Kyiv: Naukova dumka, 205 s. (in Ukrainian).
- Kadlec, K., 1916. Valaši a valašský právo v zemích slovanských a uherských, Praha: Česká akademie, 528 s. (in Czech).
- Lehoczky, T., 1881. Bereg vármegye monographiája, I. kötet, Ungvár: Pollacsek Miksa könyvnyomda, 431 o. (in Hungarian).
- Lehoczky, T., 1894. Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészek és szabadosok intézményéhez hazánkban, *Történelmi Tár*, Budapest: Athenaeum R. Társ., o. 51-80. (in Hungarian).
- Mihályi, J., 1900. Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból, I. kötet, Máramaros-Sziget: Mayer és Berger Könyvnyomdája, 674 o. (in Latin, in Hungarian).
- Mytsiuk, O., 1938. Narysy z sotsialno-hospodarskoi istorii b. Uhorskoi nyny Pidkarpatskoi Rusy [Essays on socio-economic history of former Hungarian Rus' and nowadays Subcarpathian Rus'], tom. II, Praha: Drukarnia R. Hrdlichky, 390 s. (in Ukrainian).
- Petrov, A., 1929. Drevnejshaja na Karpatskoj Rusi sholtysskaja gramota 1329 g. [The most ancient sholtes diploma of 1329 from Carpathian Rus'], *Karpatskij svet*, vip. 63, Uzhgorod: Tipografija «Shkol'noj pomoshhi», 8 s. (in Russian).
- Petrov, A., 1930. Drevnejshija gramoty po istorii karpatorusskoj cervki i ierarhii 1391 – 1498 g. [Most ancient diplomas of 1391 – 1498 on the history of church and hierarchy of Carpathian Rus'], Praha: Ceska graficka unia, 229 s. (in Russian).

Pop, I.-A., 2010. Maramuresh v XIV v.: etniceskoe i konfessional'noe vzaimodejstvie [Maramuresh in XIV century: ethnic and confessional interaction], Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, perevod N. G. Golant Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Istoricheskogo fakul'teta SPbGU, s. 17–32. (in Russian).

Sebestyén, Z., 2020. Kárpátalja helységnevei, Nyiregyháza: Pro Print Kft. nyomdaja, 528 o. (in Hungarian).

Shandra, R., Bedrii, M., 2013. Silski sudy ta sudochnystvo za ukrainskym i voloskym pravom: istoryko–pravove porivnianniia (XIV – XVIII st.) [Country courts of Wallachian and Ukrainian laws: historical and legal comparison (XIV – XVIII centuries)], Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna, vyp. 58, s. 116–125 (in Ukrainian).

Shandra, R., 2014. Poniattia ta pravova pryroda voloskoho prava: istoryko–pravovy analiz [The concept and legal nature of Wallachian law: historical ad legal analysis], Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna, vyp. 60, s. 154–161 (in Ukrainian).

Szendrey, Á., 1929. *A közigazgatás népi szervei, Népiünk és nyelviünk*, Szeged: Szegedi Alföldkutató bizottság, old. 92–104. (in Hungarian).

Tyvodar, M., 2010. Etnodemografichni protsesy na Zakarpatti (I – pochatok III tysiacholittia) [Ethnodemographic processes on the territory of Transcarpathian region (I – the beginning of III millennium)], Narodna tvorichist ta etnografia, № 1, Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, s. 4–31 (in Ukrainian).

Urbaria et conscriptiones (UC), HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 025., 152 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc018_no025/ (data zvernennia: 25.08.2022) (in Hungarian).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 018. – No. 028., 228 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc018_no028/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIVSBNTkwgT0wgRSAxNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwMTguIFx1MjAxMyBOby4gMDI4LjJ9 (data zvernennia: 18.08.2022) (in Hungarian).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 019. – No. 006., 27 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc019_no006/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIVSBNTkwgT0wgRSAxNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwMTkuIFx1MjAxMyBOby4gMDA2LiwgIn0 (data zvernennia: 12.08.2022) (in Latin).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 019. – No. 015., 82 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc019_no015/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtdW5rYWZlIGlbnV6In0 (data zvernennia: 17.09.2022) (in Hungarian).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 020. – No. 001., 215 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc020_no001/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNTkwgT0wgRSAxNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxM0Zhc2MuIDAyMC4gXHUyMDEzIE5vLiAwMDEifQ (data zvernennia: 02.09.2022) (in Hungarian).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 031. – No. 002., 8 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc031_no002/?list=eyJxdWVyeSI6ICJtdW5rYWZlIGlbnV6In0 (data zvernennia: 18.09.2022) (in Hungarian).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 045. – No. 036., 170 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc045_no036/ (data zvernennia: 13.08.2022) (in Latin).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 048. – No. 058., 9 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc048_no058/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW5leiAxNjA0In0 (data zvernennia: 24.08.2022) (in Latin).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 012., 30 c. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no012/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNTkwgT0wgRSAxNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwNTMuIFx1MjAxMyBOby4gMDEyIn0 (data zvernennia: 10.09.2022) (in Latin).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 014., 37 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no014/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrZW5leiAxNTcwIn0 (data zvernennia: 06.09.2022) (in Latin).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 019., 91 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no019/ (data zvernennia: 25.08.2022) (in Hungarian).

UC, HU MNL OL E 156 – a. – Fasc. 053. – No. 030., 64 s. [Online]. Dostupno: https://archives.hungaricana.hu/en/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc053_no030/?list=eyJxdWVyeSI6ICJIVSBNTkwgT0wgRSAxNTYgXHUyMDEzIGEuIFx1MjAxMyBGYXNjLiAwNTMuIFx1MjAxMyBOby4gMDMwIn0 (data zvernennia: 20.08.2022) (in Latin).

Zubanych, L., 2013. Sentmikloska (Chynadiivska) dominiia ta dvorianska rodyna Telehdi [St. Miklosh domain and noble family Telehdy], Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, vyp. 2 (31), s. 7–13. (in Ukrainian).

Mykhailo Perun

PhD-student of the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

«POSSESSIONES SEU VILLAE KENEZIOS HABENTES...»: THE EVOLUTION OF KENEZSHIP ON THE TERRITORY OF BEREG COUNTY IN THE SECOND HALF OF THE 16TH - THE FIRST THIRD OF THE 18TH CENTURIES

This article attempts to reveal the main characteristics and functions of the kenezs of the Bereg county in the second half of the 16th – the first third of the 18th century. Also, one of the main goals of the publication is to consider the evolution of kenez status in the specified historical period. In general, the early modern era was marked by a significant population movement and influx for the northeastern border territories of the Kingdom of Hungary and the northwestern borders of the Principality of Transylvania. The such migratory activity led to the interaction of different legal systems, resulting in the emergence of new or a change in the meaning of old legal structures. Currently, the term «kenez» is considered in the scientific literature as a phenomenon of high–altitude Carpathian settlements existing exclusively within the boundaries of «Wallachian law». Accordingly, one of the main tasks of this study is to verify the

mentioned concept in the example of Bereg county, which includes plains, foothills, and mountain areas. In addition, the publication provides a comprehensive analysis of the idea of «kenezship» and considers various variants of its meanings. To achieve the goal, the author studies written sources related to the administrative-territorial and economic structure of Bereg county. At the same time, the publication examines some aspects of the contemporary social structure of the settlements of the Kingdom of Hungary. The article substantiates the thesis about the gradual transformation of the status of «kenezship» and its displacement by elements of Hungarian law, which the author tries to demonstrate with the help of the analysis of these acts, privileges, urbariums, and inventory descriptions of the committees of northeastern Hungary of the 16th – 17th centuries. The author paid particular attention to the processing of such documents as the charter granting privileges to the kenez of the settlements of the Bereg county, the court case of the kenez families of the village of Guklyve in 1645, and the urbaria of the early modern period from the Chynadiieve and Mukachevo domains. In addition, the publication reviews the concept of the term «birov», which existed together with the term «kenez» on the territory of Bereg county. The author concludes that the kenezes were not homogeneous in terms of functions and had their internal division. At the same time, highlighting the main features of the kenezship on the territory of the Bereg county allows us to assert its gradual transformation and transition into the framework of Hungarian law. For the sake of certain clarifications and a more detailed analysis of the phenomenon under study, the author is allowed to go beyond the time and geographical framework of the study.

Keywords: birov, kenez, urbariums, Wallachian law.

DEFENDER OF CZECHOSLOVAK UNITY. A PROBE INTO THE POLITICS OF THE CZECHOSLOVAK NATIONAL SOCIALISTS IN SLOVAKIA BETWEEN 1918 AND 1938

Pavel Marek

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc, Czech Republic

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<https://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

Until 1989, the reformist current of the National Socialists was one of the backbone elements of the Czech/Czechoslovak party-political system. The political party of the Czech National Socialists was formed in the 1890s and during the years of the First Czechoslovak Republic (1918 – 1938) under the name Czechoslovak National Socialist Party (CSNP) was a regular part of government coalitions. The historiographical description of their activities and their contribution to solving the political, economic, social, and cultural problems of state formation corresponds to this fact. An exception in this context is the history of the party in Slovakia between 1918 and 1938, a period when the party leaders decided to extend the organization's reach to the entire territory of the newly formed state. Apart from partial mentions, we have only a few short historical studies, which are inaccurate in their findings and give only the most basic outline of the Party's policy in this territory. Therefore, the present study is one of the new probes into the Party's activities in Slovakia, aiming to reduce the historiographical debt. Given the limited scope, this article analyses the party's profile in Slovakia intending to evoke its Czechoslovakist programme, the programme of Czechoslovak national and state unity, which was not accepted with understanding in the conservative and especially nationalist and autonomist-oriented Slovak environment or was fundamentally rejected. In the field of political practice, the party projected the concept of unity into the issue of the search for the optimal administrative system of the Czechoslovak Republic. It was opposed not only to the vision of an autonomous Slovakia within Czechoslovakia, which she correctly perceived as the first step in the process leading to the state-law separation of Czechs and Slovaks, but also the provincial system. The ideal, fulfilling the idea of self-government, autonomy, and independence, was the county system. As a probe into the aforementioned topic, this study also analyses the relationship of the National Socialists in Slovakia to Hlinka's Slovak People's Party, which had the most significant electoral support of the population and differed with them programmatically and politically on the issues addressed in our study. It was their primary political opponent.

Keywords: political parties, national socialists, Slovakia, Czechoslovakism, autonomy.

Formulation of the issue. Until 1989, the National Socialist (socialist) political current was one of the backbone organisations of the Czech party-political system. Its origins date back to the 1890s, when, as part of the process of political differentiation in Czech society, the Party of Czechoslovak National Workers in Bohemia was founded in 1897, followed a year later by the Party of Moravian National Workers in Moravia. After the merger of the two organisations in 1898, the name of the National Social Party in Bohemia, Moravia, Silesia and Upper and Lower Austria was shortened to the Czech National Social Party in 1902. The founders of the party did incorporate the term “workers” into its name to demonstrate both its programme focus and its membership base, but in both cases it was more an act of defining oneself against the internationally oriented Social Democrats than a reality. From the beginning it was more of a political party representing the lower middle classes and building on Czech nationalism. At the same time, it strongly emphasized the idea of building Czech socialism, the economic basis of which was a fundamental reform of the capitalist production system. The aim of the party was to strive to build a society that would enable the “little Czech man” to live a dignified life in a nationally, socially, culturally developed and just society. At the turn of the war and peace, the experience of the apocalypse led the party leaders to play with the Social Democrats with the intention of

forming a united, strong socialist party that would accelerate the achievement of the party's goals. Reflections in this direction were reflected in the adoption of a new party name. It entered the post-war era as the Czech/Czechoslovak Socialist Party. The radicalization of its behaviour at that time was caused not only by the atmosphere of the time, but also by a merger with the Czech anarchists-communists. After the post-war revolutionary wave subsided, the Czechoslovak National Socialist Party (the name it bore since 1926) became one of the pillars of the democratic political system of the first Czechoslovak Republic. It was represented in the Five, had a large cadre of MPs and senators in parliament, and its ministers participated in most of the government coalitions of the first Czechoslovak Republic. Its political profile has been shaped by a number of prominent personalities. To name a few, let us mention Václav Klofáč (1868 – 1942), Jiří Stříbrný (1880 – 1955), Edvard Beneš (1884 – 1948), Jaroslav Stránský (1884 – 1973), Jaroslav Šalda (1880 – 1965), Alois Tučný (1881 – 1940), Emil Franke (1880 – 1939), Fráňa Zemínová (1882 – 1962), Františka Plamínková (1875 – 1942), František Krejčí (1858 – 1934), etc. After the episode of the Second Republic, when the party disappeared and its members dispersed between the National Labour Party and the National Unity Party, and the activities of some personalities from E. Beneš in exile in London, the National Socialists restored

the party in 1945. In the post-war reduced party-political system of 1945 – 1948, the CSNP took the position of the second strongest political party in the country and assumed the role of a strong opponent of the Communist Party of Czechoslovakia. Although it was able to rely on the activities of other capable politicians such as Petr Zenkl (1884 – 1975), Joža David (1884 – 1968), Hubert Ripka (1895 – 1958), Prokop Drtina (1900 – 1980), Vladimír Krajina (1905 – 1993), Julius Firt (1897 – 1979), Milada Horáková (1901 – 1950), Ivan Herben (1900 – 1968), František Klátal (1905 – 1972), etc., it was unable to prevent the political putsch in February 1948. Under the new leadership headed by Emanuel Šlechta (1895 – 1960) and Alois Neumann (1901 – 1977), the renamed Czechoslovak Socialist Party became a shadow organization, a satellite of the Communist Party of Czechoslovakia, which more or less willingly helped to establish a totalitarian political system in the country and to build so-called socialism. In this situation, the subsequent fate of the National Socialists after the fall of the communist regime in Czechoslovakia in 1989 is not surprising. Their program, dressed in the garb of discredited socialism, was unable to reach a larger number of voters and the party could not be saved by its modifications and changes, nor by numerous reorganizations, mergers with other marginal political entities, let alone the search for an optimal name (Liberal National Social Party, Free Democrats – Liberal National Social Party, Czech National Social Party). Today, they are a political party standing on the side-lines and trying in vain to return to the political scene in elections.

An integral part of the rich history of this party, active in the Czech lands (Bohemia, Moravia and Silesia), is its attempt to establish national socialism in Slovakia (and also in Carpathian Ruthenia). It occurred during the existence of the First Czechoslovak Republic between 1918 and 1938. Unfortunately, this episode is still little explored. Both Slovak and Czech history more or less ignores the topic. The reason for this is certainly the absence of a larger number of archival sources as a starting point for historical research, but also the fact that the independent entries of the Slovak party organization into the political events in the country were limited due to its marginality. On the other hand, the Slovak faction formed an integral part of the CSNP and its policy towards Slovakia is important in the reflection of Czech-Slovak relations in the interwar period. Therefore, we believe that it is desirable for historians to try to capture at least the basic features of the activities of the Slovak part of the party and to be able to explain the reasons for its marginal position. This effort corresponds to the search for the party's place within the Slovak party system and is a partial contribution to the history of political parties as well as the interwar political system.

Study objectives. The objectives of our study are only partial. In one paper, limited by the extra scope of a journal study, we cannot erase the entire historiographical debt. The article analyses some selected features of the party's political performance in Slovakia. It wants to capture in particular those positions that were opposed by political rivals, did not enjoy consensus, or caused controversy. It addresses three main thematic areas. The party as a defender of Czechoslovak unity. The party as an

opponent of the concept of Slovak autonomy. Party as a critic of the policy of Hlinka's Slovak People's Party.

Analysis of sources and literature. The origin of our study is motivated by the fact that the historiographical treatment of the chosen topic is still rather scarce. Therefore, this part of the study is logically brief. A few references to the activities of the CSNP in Slovakia can be found in the studies of the Czech, Marxist-oriented historian Josef Harna (1939 – 2015) [Harna, 1978, 1979], who researched the history of the party in the Czech lands during the years of the first Czechoslovak Republic. Actually, the only author who has written relatively comprehensive scholarly studies on the history of the party in Slovakia is the Slovak historian Lubica Kázmerová (born 1955). A synthesis of her knowledge of the party in Slovakia was prepared for Lipták's handbook on the history of political parties in Slovakia between 1860 and 1989 [Kázmerová, 1992]. Three of the author's papers on the internal organization of the party, their attitudes towards the problems of state administration and party politics are published in the proceedings of scientific conferences held in the Czech Republic and Slovakia [Kázmerová, 1991, 1993, 1999]. Her last contribution is a medallion of the party leader Igor Hrušovský [Kázmerová, 2003].

There are two reasons for the lack of interest of Czech and Slovak historiography in the history of the CSNP in Slovakia. The first is the scarcity, wide dispersion and low narrative value of the surviving archival sources. Although the CSNP archive is exceptional in the context of the preservation of documents relating to the activities of political parties in the Czech-Slovak space, as it offers historians a large number of documents to study, its state of processing even after the transition to state archival care is not yet satisfactory, and the few materials relating to Slovakia are almost literally "lost" in it. In addition, the leadership of the provincial party organization in Slovakia had little power in conditions of considerable centralization of management, so the documents from their activities allow us to reconstruct more or less only the administrative workings of the party, while they contribute little to clarifying fundamental problems and issues. The second reason for the "historiographical vacuum" is the marginal position and importance of the party's activities in Slovakia.

Our study is based mainly on the use of archival materials from the party history collections stored in the National Archives in Prague and the Slovak National Archives in Bratislava. We have drawn further insights from the hitherto completely unused stenographic protocols of the sessions of the Chamber of Deputies of the National Assembly of Czechoslovakia (cited by SČDPK). An important source of information for us were printed sources in the form of contemporary party prints and brochures, although their quantity was not large given the financial condition of the party at the time. We also relied on the knowledge obtained by excerpting all party periodicals published in Slovakia: *Horáša!* (1920), *Národní socialista* (1933 – 1935), *Pohronský hlásník* (1926 – 1939), *Slovenské slovo* (1921 – 1929), *Slovenský robotník* (1919), *Slovenský socialista* (1920) and *Stráž východu* (1927 – 1929).

Research results.

1. The Party as a Defender of Czechoslovak Unity

The most distinctive feature characterizing the CSNP policy in Slovakia was the presentation, advocacy and defence of the idea of the unity of Czechoslovakia as a democratic nation state creating suitable conditions for the political, economic, social and cultural rise of the Czechoslovak nation. The party's programme documents worked with an artificial and politically constructed concept of the existence of a Czechoslovak nation composed of two ethnic branches, Czech and Slovak, speaking essentially the same language. This idea of so-called Czechoslovakism was based on historical argumentation, which sought out certain facts and events from the history of both nations and presented them as evidence of the truth of the union of the two nations in history. They claimed that their fate had been adversely affected in the past by factors of a state-law nature that had pushed Czechoslovak unity into the background. The current collapse of the Habsburg Empire created an opportunity to restore integrity. They interpreted the idea of national unity as the best way to defend national independence and to ensure the freedom of the people. They had an idea of a long-term process of convergence of the two ethnic branches maintaining their individualities, during which the natural differences between Czechs and Slovaks would be overcome. They imagined that the final result of this divergence would be the emergence of a new, qualitatively higher synthesis in the future. The party's programme documents repeatedly emphasized the hypothesis of the close connection between the phenomena of the future of the Slovak nation and Czechoslovak unity.

The Slovak interpreter of Czechoslovakism and ideological leader of the party Igor Hrušovský (1879 – 1937) explained the concept on the floor of the National Assembly in the following words: "The conviction of the unity of the Czechoslovak nation is as old as our national aspirations and our national consciousness" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 151, June 22, 1922]. "By proclaiming the Czechoslovak ideal, we are only following in the footsteps of our fathers, the saviours of the national consciousness of the Slovak people" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 231, November 26, 1923]. He did not justify the idea of unity only by arguments using some facts from the history of the two nations [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 92, June 30, 1927] and their mutual relations, but he considered equally important the positions formulated by Slovak politicians in the days of the constitution of the Czechoslovak Republic. He told domestic and foreign opponents of this construct in 1925: "The denial of the unity of the Czechoslovak nation must be rejected in the strongest possible terms, because it is in direct contradiction with 28 October 1918, with the Declaration of Martin of 30 October 1918 and with the introductory formula of our constitutional charter. For us only these declarations are binding, and we despise all the sharp practices who oppose their spirit" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 168, November 16, 1922]. The party, through Hrušovský, rejected the interpretation of the mere existence of a political Czechoslovak nation. "This is untrue. In the [Martins] Declaration, on the contrary, national and cultural-political unity is emphasized. It is

emphasized here not only in state-law terms, but also in ethnographic terms, resting on the ethnical unity of the two branches of the nation" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 296, October 31, 1924].

The conviction that the Czechs and Slovaks form one common nation led Hrušovský to reject the thesis of the "peculiarity" of the Slovak nation: "If we reject with all determination the distinctiveness of the Slovak nation, we do so as loyal sons of our family, because we do not do so only because of the unforgettable moment on 30 October 1918 in Turč. St. Martin, all Slovak patriots, in the depths of their souls shaken by the rising sun of freedom, unanimously and not ambiguously declared Czechoslovak national unity, and we do this not only because this unity formed our political creed for many and many of us before the war, but simply because we are deeply convinced that Czechs and Slovaks are one nation, a united nation" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 92, June 30, 1927]. On the other hand, he felt himself to be a member of its Slovak branch and, as a true patriot, he did not hide his conviction that the merger would benefit both parts of the Czechoslovak nation as well as the state in which they lived. He felt that the existence of the new republic was threatened by an external enemy seeking to revise the post-war world order, and also by the irredentist movement active in the countries neighbouring Slovakia to the south and north. In the debate on the Prime Minister's Statement on 9 November 1932, he said: "I love my Slovak people as I did before, so I love them now always and always and unchanged, I am convinced from the depths of my soul that their future, their progress, their well-being lies only in close cooperation with the Czech people. Only the united Czechoslovak state and its democratic and republican system rests and secures it from disasters. Therefore, I cannot but work for the permanent and indissoluble unification to become a deed, so that all the walls and obstacles to this merger will be removed, so that the united Czech and Slovak element will flow in a wide stream throughout the whole territory of our republic. Let the Czech and the Slovak be at home on all the land that is called Czechoslovakia, in this is our future, in this are all our hopes" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 215, November 9, 1932].

An integral part of the concept of Czechoslovak unity as conceived by the CSNP in Slovakia was the expression of the Slovaks' warm relationship to the Czech branch of the nation and to the role of the Czechs in Slovakia both in the past and in the present. The party evaluated their activities in Slovakia in the interwar period positively and defended them against critical voices coming mainly from the rows of Hlinka's Slovak People's Party. Its opinions were not uncritical. In addition to the benefits, it also saw the mistakes and blunders committed by both individuals and the state administration controlled from Prague. The criticisms, however, could not cover up and devalue the words about the great contribution of the Czechs to the development of Slovakia. In 1921 Hrušovský evaluated their contribution to the formation of the modern Slovak nation. In a speech delivered in the Chamber of Deputies on 20 October, he said: "I am convinced [...] that our liberation by Czech and only Czech help came right in time. Two or three more generations under Hungarian

rule and the old Tisza's phrase²³ that 'there is no Slovak nation' would become true. We were losing village after village on the national frontier, we had already Hungarianized towns, and the cancer of Hungarianization was spreading among the rural people. The Slovak people were already despairing, Slovak political life was dominated by a disastrous theory and appeared in a dead passivity. And then, in the most difficult moments of despair [...] a selfless awakening came to us from the Czech side [...]. Yes, long before the building of the Czechoslovak state, Czech love kept us alive as a nation, kept us from the kind of decline into which our brothers the Carpathian Russians have fallen" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 88, October 20, 1921].

For Hrušovský and his party, the "Slovak question" did not exist. He did not see the country as a national problem, but only as an organizational problem [Krajčovičová, 1993a, pp. 155–160].

The fact is that the efforts of the National Socialists (as well as other Czech political parties seeking to extend their reach to the east of the country) to promote the idea of Czechoslovak unity (Czechoslovakism) did not find a favourable response in Slovakia. It alluded to the process of formation of the modern Slovak nation, when autonomistically oriented Slovaks pursued Slovak national interests without taking into account the status, interests and needs of the Czechoslovak Republic. In reality, this fact was reflected in the relatively small electoral gains of the CSNP in Slovakia, unlike in the Czech lands, whether we are referring to parliamentary, provincial, county, district or municipal elections. Its membership in Slovakia was small and stagnated. There was a permanent political tension between the CSNP in Slovakia and other political parties with the programme of autonomism, especially Hlinka's Slovak People's Party, often growing into hostility and excesses.

2. The Party as an Opponent of the Concept of Slovak Autonomy

With its unambiguous orientation towards the concept of Czechoslovak unity, the CSNP policy came into sharp conflict with the alternative concept of Slovak autonomy within the Czechoslovak Socialist Republic [Podolec, p. 51; Ferenčuhová, pp. 275–278; Kramer, pp. 62–67; Materna; Loubal, 1930, pp. 34–42], which was backed by, among others, Hlinka's Slovak People's Party, the Slovak National Party and political parties of the Hungarian minority. This problem became one of the main factors limiting or defining the negative attitude of the National Socialists towards Hlinka's People's Party, which is evident throughout the entire duration of the First Republic. Igor Hrušovský perceived the introduction of the land system as a crime committed against Czechoslovakia: "We are faced with the fact that by incredible recklessness, by an amazing gamble with the future of this state, we are going into an experiment which, as I want to prove in my speech, must lead to a further unravelling of the unity of the Czechoslovak nation and which therefore history will without any doubt mark in its time as the

gravest crime that has been committed against the Czechoslovak state" [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 92, June 30, 1927]. If we disregard the expressive terms expressing the National Socialists' views on the proposals for Slovak autonomy, such as "crazy ideas without reality", "gambling without a chance of being sustained", "an expression of uncontrolled Slovak nationalism", "local patriotism not unlike chauvinism", their real objections can be summed up in a few equally valid theses formulated mainly in connection with the efforts to introduce a provincial system.

1. The demand for the autonomy of Slovakia is directed against the concept of Czechoslovak unity, a unified state and one Czechoslovak nation [Spontánne prejavu proti zamýšlenému oktroju centralizmu (Spontaneous speeches against the intended octroi centralism), *Slovenské slovo*, 1927, v. 7, no. 5, February 4, pp. 1–2; no. 6, February 11, pp. 1–2], on the basis of which the Czechoslovak Republic was founded. It contradicts the legacy of October 28 and 30, 1918. It denies the programme of unity contained in the Martin Declaration and the carriers of the idea of autonomy consistently misinterpret this document. The concept of autonomy prevents Czechs from being at home in Slovakia and Slovaks from being in Czech lands. The vision of autonomy is not compatible with the CSNS programme.

2. The project of autonomy is not necessary [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 88, October 20, 1921], there are no reasons for its implementation, especially at a time when the idea of unification is growing in the world. Today there are only two ways: unification or complete independence. There is no third alternative. Autonomy is a programme of separation of Slovakia from Czechoslovakia. In the initial phase, it will manifest itself in the desire for federalization of the state and will result in a dualism not unlike the Austro-Hungarian one. At the end of this whole process there will be a state division of the republic [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 168, October 23, 1928]. Is the idea of independence even realistic? In a short time, Slovakia would come under Hungarian domination again.

3. The plan for autonomy in Slovakia is behind the introduction of a provincial administrative system as an important step in the implementation of the idea of separation. For the first time in its history, Slovakia will become a historical entity. The ethnographic Slovaks will be divided and will lose their ties to their Hungarian and Moravian brothers [Na obranu jednoty československé, celistvosti státu (In Defence of Czechoslovak Unity, the Integrity of the State), *České slovo*, 1927, v. 19, June 4, p. 1]. The ideal fulfilment of the idea of decentralization and independent administration of Slovakia is the introduction of the county system.

4. The outline of autonomy is an idea that originated in Pest. Its realization is a step towards the surrender of Slovakia to the Hungarians, an act aimed at the revision of the Versailles system and the restoration of Greater Hungary [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 168, October 23, 1928]. Autonomy is not self-government, but the throwing of the Slovak proletariat into the hands of the bloody Horthy groups. It is water for the mill of all enemies of Czechoslovakia as a successor and democratic nation-state. Every Slovak has to decide –

²³ Kálmán Tisza (1830 – 1902), prime minister of the government of the Lands of the Crown of Saint Stephen between 1875 and 1890, one of the leading promoters of the policy of Hungarianization towards Slovaks and Croats in Hungary.

either for the clerical camp soaked in Hungarianism, or for the national Slovak direction of progress, light and truth.

5. The wish for autonomy is aimed at fulfilling the desire of Hlinka's People's Party for full control of life in Slovakia, opening up the possibility for it to implement its clerical programme and stop progress [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 149, June 27, 1928].

6. The vision of Slovak autonomy is controversial and unrealistic not only in political terms, but especially in economic terms. It would be a gamble because Slovakia is not economically self-sufficient. Building its own administrative apparatus, which lacks enough educated people to ensure its functionality, would place an enormous financial burden on it, requiring the introduction of new high taxes and levies [Je možná autonómia? (Is autonomy possible?), *Slovenské slovo*, 1923, v. 3, no. 48, 14 December, pp. 2–3; Slovenští autonomisté (Slovak Autonomists), *Stráž východu*, 2, 1928, v. 2, no. 8, 22 February, p. 2].

7. The demand for autonomy moves Slovaks away from “far and wide horizons” and favours “local patriotism”, freeing the horizons for Slovak provincialism, narrow-mindedness and selfish particularism [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 162, October 27, 1922].

In the mid-1920s, the CSNP, as an opponent of the concept of Slovak autonomy, critically opposed the intention to solve the problem of the lack of a unified state administration in Czechoslovakia [Krajčovičová, 1992, pp. 47–55; Liepscher, 1966, pp. 143–211] through the provincial establishment. It strongly opposed the adoption of the draft law No. 125/1927 on the Organization of Political Administration in the Chamber of Deputies [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 92, June 30, 1927; no. 149, June 27, 1928; Schelle, 1991, pp. 5–36] and in the course of 1927, mostly together with the Social Democracy Party, the National Labour Party and the Czechoslovak Legionary Community, organized a number of public protest gatherings (e.g., Košice, Nitra, Bratislava, Zvolen, etc.). The adopted resolutions and subsequently the party press evaluated the adoption of the law as a defeat of the idea of Czechoslovak national unification when the concept of the Czechoslovak state and the Czechoslovak nation became the same lie as the concept of Austria-Hungary and the idea of the Hungarian nation. The responsibility for its allegedly undemocratic enforcement (octroi) was transferred to the head of the “Hodžov-Hlinka coalition” [Gajdoš, L.: Prišiel Hlinka z Ružomberka...(Hlinka came from Ružomberok...) *Slovenské slovo*, 7, 1927, v. 7, no. 4, 28 January, p. 1], which by law compensated the People's Party for not accepting the demand for autonomy [”Čo máte vo svojom štáte najslavanskejšie, rušite!“ (What you have in your state is most Slavic, you are abolishing!), *Guard of the East*, 1928, v. 2, no. 28, 13 July, p. 1] and at the same time denounced the socialists and the ideas on which the Czechoslovak Republic itself is based. It described the adoption of the law as a leap in the dark, a fateful step creating a basis for the development of Slovak separatism and a revolt against the constitution.

In the reality of political life, however, the CSNP dealt with the introduction of the land system quite realistically. It took note of it, was interested in the widest possible

representation in the provincial bodies and declared its determination to continue working on the reform of the administrative system in the direction of its optimization, or a return to the county system, or such an administrative system that “will correspond to the unified concept of the Czechoslovak state” [Akútne otázky Slovenska (Urgent questions on Slovakia), *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 8, February 26, pp. 1–2]. It was bothered by the small competence of the provincial committee [Šuchová, pp. 487–509] and the fact that the provincial administration was in the hands of Hlinka's People's Party. The target of her attacks was especially the exponent of the people, the provincial president (between 1928 and 1930) JUDr. Ján Drobný (1881 – 1948). It sought his removal from office, publicly called for it, and also interpellated in Parliament on this matter [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 168, October 23, 1928; no. 180, December 19, 1928; no. 90, December 4, 1930].

The CSNP claimed that the ideal of state administration in Slovakia was the county system, which supposedly included autonomy on the widest scale [Je možná autonómia? (Is Autonomy Possible?), *Slovenské slovo*, 1923, v. 3, no. 48, 14 December, pp. 2–3]. Immediately after the Act on the introduction of county and district authorities No. 126 of 29 February 1920 [Liepscher, pp. 81–142; Schelle, pp. 159–188; Krajčovičová, 2001, pp. 16–18] came into force at the beginning of 1923, it hesitated for a while what position to take on it. However, this groping, manifested in criticism of the mostly formal circumstances accompanying its launch, was quickly overcome within a few weeks. Since then, it has referred to counties as an instrument of modern state administration, functioning and proven in developed Western countries, which breaks down centralism and bureaucracy. The county governments were seen as “the culmination of self-government in Slovakia, they are the realization of the autonomist aspirations of the Slovak nation, leaving it to manage the administration of Slovakia by itself without foreign interference” [Slovenskému pracujúcemu ľudu! (To the Slovak working people!), *Slovenské slovo*, 1923, v. 3, no. 37, 28 September, p. 1]. It strongly advocated the extension of the counties to the Czech lands as well, seeing the county administration as a historically outdated system. On the other hand, it was determined to tolerate a dual system within the state if the politicians in the Czech lands did not accept the counties [Němec, J. K otázke štátnej správy na Slovensku (On the Question of State Administration in Slovakia), *Slovenské slovo*, 7, 1927, v. 7, no. 3, Jan. 21, p. 3]. A great impetus for the intensification of these efforts was the parliamentary elections of 1925, which they assessed as an unexpected defeat caused, among other things, by the fact that the agrarians and social democrats had neglected and ignored Slovak national interests and saw the remedy in the establishment of a “proper administration” that would highlight the position of Slovakia within Czechoslovakia [Akútne otázky Slovenska (Urgent questions on Slovakia), *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 8, February 26, pp. 1–2]. They had high hopes for the activation of the section of the law on the creation of a union of Slovak counties [Krajčovičová, 1993b, pp. 379–393], headed by the office of the chief county governor, which would replace not only the Ministry with full powers for the administration

of Slovakia, but also the Slovak exposition offices of individual ministries, which would become departments of the county office. One of the great advantages of the county administrative system compared to the provincial system was that counties would be closer to the people and would be better suited to building regions from an economic and cultural point of view.

The CSNP belonged to the few political entities that vehemently opposed the abolition of the counties and the introduction of the provincial administration, but their forces were not enough to reverse the interests of the ruling “coalition of lords”, especially its efforts to align itself with Hlinka’s Slovak People’s Party.

3. The Party as a Critic of the Policy of Hlinka’s Slovak People’s Party

In 1934, Igor Hrušovský, MP and chairman of the CSNP Provincial Executive Committee in Slovakia, declared: “We can agree with the speakers of the Slovak National Party and the Slovak People’s Party on many things. [...] The things on which we can agree are demands of a more or less self-governing, local nature, e.g., decentralization of authorities, many personnel issues. We would be poor representatives of our people if we did not insist that the economic interests of the county from which we are elected be given due respect. But there are some things that we cannot agree on, and again, we will never agree with the relevant masters and politicians. Here it is primarily a question of the understanding of the Czechoslovak state-law relationship both in the Slovak National Party and the Slovak People’s Party” [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 347, November 8, 1934].

The programme of Slovak autonomy as an alternative to the vision of a unified and democratic Czechoslovak state created a literally unbreachable barrier between the CSNP and Hlinka’s Party, which was reinforced by their different attitudes towards religious issues. The National Socialists regarded the people as their greatest political opponent and rival. As early as 1920, the popular parties declared a “ruthless struggle” [Los, R. O.: Volebná predohra na Slovensku (Election Prologue in Slovakia), *Hor’sa!*, 1920, v. 2, no. 6, 12 February, p. 1; Ludácka žurnalistika (People’s Journalism), *Slovenské slovo*, 1922, v. 8, no. 12, July 28, p. 2; Zbytočná hrozba (Unnecessary Threat), *Slovenské slovo*, 2, 1922, v. 2, no. 15, 20 August, p. 1] and they remained faithful to this slogan until 1938, when, paradoxically, they merged with them under a changed political constellation. In their eyes, Hlinka’s Party represented a political formation that threatened the future of Slovakia.

An analysis of the parliamentary and public press speeches of the CSNP makes it possible to summarize the main complaints, reprimands and reproaches addressed by the National Socialists to Hlinka’s Slovak People’s Party. As in the case of a similar attempt concerning the concept of autonomy, the list is a mixture of arguments of uneven relevance, and quite understandably some of them are repeated. They signal the collision of two fundamentally different programmatic-political visions. The National Socialists saw the largest and most influential Slovak political party of the interwar period as follows:

1. Hlinka’s Party is the embodiment of the forces that negate everything that comes to Slovakia from the Czech lands. Every issue of its press organ, *Slovák*, contains articles inciting national hatred against the Czechs, defaming and ridiculing them. All disputable and controversial issues concerning Slovakia, which cannot be immediately resolved, are blamed on the Czechs or on the state’s unfriendly policy towards Slovakia. The party is behind a campaign whose slogan, “The Czechs are taking our bread”, is not only untrue, sowing hatred and anger, but is disrupting the consolidation of the republic, causing tensions and conflicts. The presence of experts of Czech nationality in the country is necessary and in the vital interest of Slovaks. The People’s Party rejects the concept of Czechoslovakism [Arpáš, Hanula, pp. 182–201] and denial of the idea of Czechoslovak unity led her into the ranks of anti-state opposition elements. Its destructive posturing makes it difficult to discuss controversial issues and, if there is an opportunity for an exchange of views, it lacks elements of constructiveness due to the fact that the party spokespersons do not hesitate to manipulate the facts, adapt them (lie) and misinterpret (falsify) documents. Hlinka’s followers even call on the population not to pay taxes. Similarly, it is a lie to speak of the Czechs as the enemies of religion. Certainly, among the hundreds of thousands who have come to Slovakia, there are a few unbelievers, intolerant and tactless people with character defects. But should the Slovaks be afraid of them? How the Slovak priests have educated the people when they are afraid of a handful of opponents. Instead of attacking, wouldn’t it be better to look within our own ranks and see Slovak piety in its true light? [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 151, June 22, 1922; no. 162, October 27, 1922; *Bludné cesty za pravdou* (Vicious paths to the truth), *Slovenské slovo*, 6, 1926, vol. 6, no. 53, 31 December, p. 1].

2. Hlinka’s People’s Party is the vehicle of unbridled Slovak nationalism, which produced the crazy idea of the country’s autonomy. Instead of a unified national community, it wants the existence of two states in one. Autonomy is the way to the secession of Slovaks from Czechoslovakia. Hlinka’s party is imposing its concept on all Slovaks, it has taken the Slovak National Party in tow, and presents itself as the spokesperson for the entire nation, but this is contrary to reality. Only a minority of about 20% of the population accepted its vision, so it has no right to speak for all. The moral claim to the role of interpreter of the interests of the Slovak people cannot be considered at all in its case [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 231, November 26, 1923; no. 215, November 9, 1932; *Autonómia* (Autonomy), *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 26, November 4, pp. 1–2].

3. Hlinka’s Party opened its arms to all the Magyars, irredentists, party “travellers” dressing up in political coats, nationally unreliable people subverting the republic. In its ranks there are people proclaiming the unity of Hungarians and Slovaks and spreading the idea of Slovakia as war booty and a Czech colony. “We know that today the People’s Party is the laughing jumble of the nation.” This reality is also reflected in its politics: two-faced, pharisaical, demagogic, unprogressive, full of insults and attacks, destabilizing, anti-Semitic, terrorizing Slovakia. Everything gives the impression that Hlinka’s

Party is controlled from Hungary and that Slovakia is also leading from there. It is completely inaccessible to any criticism and labels the bearers of other opinions as traitors to the Slovak nation [SČDPK, meeting of the Chamber of Deputies no. 162, October 27, 1922; no. 51, November 23, 1926; no. 168, October 23, 1928; no. 90, December 4, 1930; Juriga a spol. (Juriga et al.), *Slovenské slovo*, 2, 1922, v. 2, no. 5, June 2, p. 1; Prague and Ružomberok (translated into A), *Stráž východu*, 1928, v. 2, no. 1, January 6, p. 1].

4. Hlinka's Party is a shining example of Slovak clericalism abusing religion to advance its political interests, especially to gain power and control Slovakia. Its policy, conceived and directed by priests [Kováč, p. 88; Osyková, p. 143] and proclaimed from the pulpits of churches, does not follow the interests of the people, but of the Catholic clergy, landlords, rich men and capitalists [Ludová strana v Prahe a na Slovensku (The People's Party in Prague and Slovakia), *Stráž východu*, 1928, v. 2, no. 31, August 3, p. 1]. That is why he hinders the implementation of the land reform in Slovakia in favour of poor farmers and wants to prevent at all costs the seizure and division of church land property [Krajčovičová, 1991, pp. 75–83; Od autonómie k cirkevným statkom (From autonomy to ecclesiastical estates), *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 45, 5. 11., p. 1]. Its aim is to preserve the existing influence of the Catholic Church on education and the upbringing of the younger generation; it advocates the existence of church schools, the teaching of religion at all levels of school, and rejects school reforms that will bring about the cultural rise of the Slovaks. "As long as the Church, as long as Rome dictates to us, as long as the laws of Rome are more applicable to us than our laws, there will be no prospects for a better and more progressive future" [Loubal, F. Len o hospodársky program? (Just about economic program?), *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 15, April 16, p. 2].

5. The great weakness of Hlinka's Party is its governing cadres. Apart from the Hungarian, the "sworn enemy of everything Slovak and Czech", the "traitor and spy" Prof. Vojtech Tuka (1880 – 1946) [Illýová, Malatinský; Fedorčák], it has not a single real political head in its ranks and is led by people of flat opinions who are neither above average nor have their own opinion and political concept. "Juriga, Hlinka, Tománek, this is a symbol of offended vanity and resentment of everything anti-Czech. Nothing, absolutely nothing is sacred to these agitators to break up the Republic" [Juriga a spol. (Juriga et al.), *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 5, June 2, p. 1]. "It is, however, directly ironic when the priestly editors á la Juriga, Tománek and Hlinka are in no condition to express themselves otherwise than by swearing, outright lies and challenges unworthy of a Slovak journalist" [Ludácka žurnalistika (People's Journalism), *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 12, July 28, p. 2]. The priest Andrej Hlinka is a hypocrite and egoist seeking popularity [Poplach v ľudovej strane (Alarm in the People's Party), *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 13, August 5, p. 1]. He manifests himself as a moody leader not unlike a political Hamlet [Hlinka a Jehliczka (Hlinka and Jehliczka), *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 33, August 13, p. 1]. He is an ambitious politician, but "one man's ambition must not be the grave of the whole nation" [Zahraničné cesty ľudákov (Foreign Journeys of the People), *Slovenské slovo*, 1924, v. 4, no.

27, July 4, p. 1]. "Hlinka is a great man for his party. That he would be such a great politician for the Republic, not even a small child from Ružomberok could confirm that" [Okolo Hlinkovej sedemdesiatky (Around Hlinka's Seventy), *Slovenský socialista*, 1934, v. 2, no. 11, 4 October, p. 2].

In 1934, one of the members of the CSNP in the pages of the National Socialist assessed Hlinka's Slovak People's Party as a danger to the Czechoslovak Republic and to Slovakia itself. Its policy is unfolding in a spirit of disruption that threatens the very existence of the national Czechoslovak community. "Whoever preaches separatism belongs in court for treason against the integrity of the state and the future of Slovakia". The more lenient the state is towards its public appearances, the more brazen are the bullies in its ranks, and with impunity, they undermine the roots of fraternal unity. The task of the day is therefore to take decisive action against these people and the party as a whole. He ended his analysis of the behaviour of Hlinka's Party in the political system with a challenge: Abolish Hlinka's Slovak People's Party while there is still time. Don't let Slovakia find itself left to itself and its weak forces [Rozpusťte zavčasu ľudovú stranu (Dissolve the People's Party in Time), *Národný socialista*, 1934, v. 2, no. 12, 24 October, p. 2].

Research conclusions. The attempt of the Czechoslovak National Socialists to extend their political party to Slovakia was not very successful. Unlike the Czech lands in the east of the country, it had a limited number of members and a small electorate, regardless of the upward trends. There were several reasons for this. It was an organization that was new on the Slovak political scene, it could not build on previous traditions and the time space for its establishment was not long enough. The overall social and political climate in Slovakia did not create favourable conditions for its mass spread. The opposition of the overwhelming majority of the population was met with three basic pillars of its programme. It presented itself as a consistent spokesperson and defender of the national unity of Czechs and Slovaks and of the Czechoslovak Republic as a unitary state. It sharply defined itself against the alternative programme of the Slovak autonomists. It came out with its programme for building Czech socialism at a time when the reformist and revolutionary-minded left-wing lower and middle classes it targeted also had the opportunity to satisfy their interests in competing political parties. The space for reaching out to the unorganized members of this group was therefore narrow. In the theoretical sphere, the party preached religious tolerance and an ambivalent attitude towards churches. It moved the confessional issue into the private sphere of human thought. It proclaimed to fight only clericalism understood as the abuse of religion for political purposes. In reality, however, it introduced the ideas of separation of the churches from the state and the fight against "religious obscurantism" into the Slovak Catholic environment, sharply criticized the Catholic Church and its clergy, and supported the efforts of the Czechoslovak (Hussite) Church to penetrate Slovakia. In addition to these programmatic limits, it is also necessary to point out the mistakes related to the management of the party in Slovakia, or to mention the circumstances that had a negative impact on its development. The most significant was

the lack of financial resources necessary for the creation of the membership base and the material support of members of a high-quality, functional and sufficiently numerous professional party apparatus, as well as for the expansion

Sources

- Akútne otázky Slovenska, *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 8, 26. února, pp. 1–2.
- Autonómia, *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 26, 4. listopadu, pp. 1–2.
- Čo budeme robiť v novom Národnom zhromaždení?, *Slovenské slovo*, 1929, v. 9, no. 41, 11. října, p. 2.
- Gajdoš, L. Prišiel Hlinka z Ružomberka ... *Slovenské slovo*, 1927, v. 7, no. 4, 28. ledna, p. 1.
- Harna, J., 1998, (ed.). *Politické programy českého národního socialismu 1897–1948*. Praha: HÚ AV ČR, 291 s. Edice politických programů, sv. 1.
- Hlinka a Jehliczka, *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 33, 13. srpna, p. 1.
- Hrušovský, I., 1925. *Služobníci cirkve na Slovensku*. Praha: Vatra, 32 s.
- Hrušovský, I., 1926. *Socialistická politika a etika*. (Výklad k programu čl. socialistů). Praha: ÚVV ČSS, 79 s.
- Je možná autonómia?, *Slovenské slovo*, 1923, v. 3, no. 48, 14. prosince, pp. 2–3.
- Juriga a spol., *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 5, 2. června, p. 1.
- Los, R. O. Volebná predohra na Slovensku, *Hor' sa!*, 1920, v. 2, no. 6, 12. února, p. 1.
- Loubal, F. Len o hospodársky program?, *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 15, 16. dubna, p. 2.
- Loubal, F. Národný socializmus na Slovensku, *Slovenské slovo*, 1929, v. 9, no. 20, 17. května, p. 2.
- Ludácka žurnalistika, *Slovenské slovo*, 1922, v. 8, no. 12, 28. července, p. 2.
- Ludová strana v Prahe a na Slovensku, *Stráž východu*, 1928, v. 2, no. 31, 3. srpna, p. 1.
- Lukáč, E. B., 1938. *Za hmotné i duchovné vyzbrojenie čs. Republiky*. Republika chráni a zveľaďuje Slovensko. Bratislava, vl. n., 11 s.
- Lukáč, E. B. 1936. *Reč poslanca Národného shromaždenia Emila Boleslava Lukáča, podpredsedu Čs. strany národne socialistickej povedená v snemovni pri rozpočtovej debate 4. decembra 1936*. Bratislava: vl. n., 15 s.
- Mílotá, A. Naša práca na Slovensku, *Národný socialista*, 1933, v. 1, č. 1, 22. března, p. 1.
- Mílotá, A. Naša práca na Slovensku, *Národný socialista*, 1933, v. 1, no. 1, 22. března, p. 1.
- Mílotá, A., 1931. *Význam Slovenska v naší práci*. In: Motyčka, J. (ed.): *Májový list čs. nár. socialistů*. Praha: ÚVV, pp. 13–14.
- Na obranu jednoty československé, celistvosti státu, *České slovo*, 1927, v. 19, 4. června, p. 1.
- Národní archiv Praha, f. Archiv Československé strany národně sociální.
- Němec, J. K otázce štátní správy na Slovensku, *Slovenské slovo*, 7, 1927, v. 7, no. 3, 21. ledna, p. 3.
- Netolický, A., 1927, (ed.). *Pamětník Čs. strany národně socialistické 1897 – 1927*. Praha: slavnostní výbor, pp. 71–72.
- Od autonómie k cirkevným statkom, *Slovenské slovo*, 1926, v. 6, no. 45, 5. 11., p. 1.
- Okolo Hlinkovej sedemdesiatky, *Slovenský socialista*, 1934, v. 2, no. 11, 4. října, p. 2.
- Oni a my, *Slovenské slovo*, 1925, v. 4, no. 52, 4. prosince, p. 1.
- Pamětník 10-ročnej práce Československej strany národno socialistickej na Slovensku*. 1919 – 1929. Bratislava: ZVV ČSNS 1929. 87 s.
- Polívka, V. Naše kulturní snahy a cíle, *Národný socialista*, 1933, v. 1, no. 3, 26. dubna, p. 2.
- Poplach v ľudovej strane, *Slovenské slovo*, 1922, v. 2, no. 13, 5. srpna, p. 1.
- Praha a Ružomberok, *Stráž východu*, 1928, v. 2, no. 1, 6. ledna, p. 1.
- Pred zemským sjazdom, *Slovenské slovo*, 1929, v. 9, no. 19, 10. května, p. 1.
- Rozpusťte zavčasu ľudovú stranu, *Národný socialista*, 1934, v. 2, no. 12, 24. října, p. 2.
- Slovenskému pracujúcemu ľudu!, *Slovenské slovo*, 1923, v. 3, no. 37, 28. září, p. 1.
- Slovenský národný archiv Bratislava, f. Klub slovenských poslanců NS (KSP), 1919 – 1920, i. č. 3.
- Slovenští autonomisté, *Stráž východu*, 2, 1928, v.2, no. 8, 22. února, p. 2.
- Smernice čs. národního socialismu na Slovensku*. *Slovenské slovo*, 2, 1922, č. 11, 22. 7., p. 1.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění republiky Československé, 1920 – 1925. Schůze PS č. 231. schůze, 29. 11. 1923. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 21. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 16, 4. 11. 1920, tisk 632. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/index.htm> – cit. 10. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 35, 17. 12. 1920. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 10. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 52, 8. 2. 1921, tisk č. 1443. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/index.htm> – cit. 13. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 88, 20. 10. 1921. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 13. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 151, 22. 6. 1922. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 18. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 162, 27. 10. 1922. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 18. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 168, 16. 11. 1922. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 18. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 219, 30. 10. 1923. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 21. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 231, 26. 11. 1923. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 21. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1920 – 1925. Schůze PS č. 296, 31. 10. 1924. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 23. 01. 2022.

- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1925 – 1929. Schůze PS č. 13, 11. 3. 1926. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 31. 1. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1925 – 1929. Schůze PS č. 51, 23. 11. 1926. <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 31. 01. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1925 – 1929. Schůze PS č. 92, 30. 6. 1927. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 02. 02. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1925 – 1929. Schůze PS č. 149, 27. 6. 1928. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 05. 02. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1925 – 1929. Schůze PS č. 168, 23. 10. 1928. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 05. 02. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1925 – 1929, schůze č. 180, 19. 12. 1928. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 02. 02. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1929 – 1935. Schůze PS č. 90, 4. 12. 1930 – interpelace I. Hrušovského a V. Polívky, tisk č. 801 a odpověď ministra vnitra, tisk č. 894. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/index01.htm> – cit. 18. 02. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1929 – 1935. Schůze č. 215, 9. 11. 1932. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 27. 02. 2022.
- Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1929 – 1935. PS, schůze č. 347, 8. 11. 1934. Dostupné: <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/index.htm> – cit. 09. 03. 2022.
- Spontánne prejavy proti zamýšlenému oktroju centralizmu, *Slovenské slovo*, 1927, v. 7, no. 5, 4. února, pp. 1–2; no. 6, 11. února, pp. 1–2.
- Úkoly národního socializmu na Slovensku, *Hor' sa!*, 1920, v. 2, no. 23, 3. června, p. 1.
- Za bratom Dr. Dutkom, *Slovenské slovo*, 1924, v. 4, no. 48, 31. prosince, p. 3.
- Za národní socializmus!, *Hor' sa!*, 1920, v. 2, no. 16, 26. dubna, p. 2.
- Zahranické cesty ľudákov, *Slovenské slovo*, 1924, v. 4, no. 27, 4. července, p. 1.
- Zbytočná hrozba, *Slovenské slovo*, 2, 1922, v. 2, no. 15, 20. srpna, p. 1.
- Župná pracovná konferencia. *Pohronský hlásnik*, 1934, v. 9, no. 42, 20. října, p. 2.
- Župný sjazd vo Zvolene, *Slovenské slovo*, 1923, v. 3, no. 44, 16. listopadu, pp. 4–5.

Literature

- Arpáš, R., Hanula, M., 2019. *Postoje hlavných slovenských politických prúdov k čechoslovakizmu v medzivojnovom období*, Hudek, A., Kopeček, M., Mervart, J. (eds.): *Čecho/slovakismus*, Praha: NLN – ÚSD, pp. 182–201.
- Boháč, A. Češi na Slovensku, *Statistický obzor*, 1935, v. 16, no. 4–5, pp. 183–190.
- Bystrický, V., 1997. Vystáňovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938–1939, *Historický časopis*, v. 45, no. 4, pp. 596–611.
- Fedorčák, P., 2018. *Tuka proti republike. Proces z roku 1929*, Bratislava: Marenčin Media, 269 s.
- Ferenčuhová, B., Zemko, M., 2012. *Slovensko v 20. storočí, 3. V medzivojnovom Československu 1918–1938*, Bratislava: Veda, 543 s.
- Harna, J., 1978. *Kritika ideologie a programu českého národního socialismu*, Praha: Academia, 131 s.
- Harna, J., 1979. *Českoslovenští národní socialisté po první světové válce. Politická strana, členové, stoupenci*, Sborník k dějinám 19. a 20. století, sv. 6, pp. 355–380.
- Harna, J., 2005. *Český národní socialismus*. Malíř, J., Marek, P. a kol., Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004, 1. Období 1861–1938, Brno: Doplněk, pp. 769–780.
- Igor Hrušovský (1879 – 1937), Biografický lexikón Slovenska, 3, Martin: SNK 2007, pp. 658–659
- Ilýová, Z., Malatinský, M., 2017. *Dva procesy s Vojtechom Tukom*, Praha: Wolters Kluwer, 180 s.
- Kázmerová, E., 1991. *Československá strana národnosocialistická a Slovensko*, Bystrický, V. (ed.), Slovensko v politickom systéme Československa. (Materiály z vedeckého sympózia). Časná 11.–13. novembra 1991, Bratislava: SNR, pp. 129–132.
- Kázmerová, E., 1992. *Československá strana národno-socialistická*, Lipták, L. (ed.), Politické strany na Slovensku. 1860 – 1989, Bratislava: Archa, pp. 146–150.
- Kázmerová, E., 1993. *Integračné pôsobenie národných socialistov na Slovensku r. 1919 – 1929*, Vodička, S., Gonec, V. (eds.), Češi a Slováci ve střední Evropě. Sborník Vojenské akademie v Brně věnovaný mezinárodní konferenci Češi a Slováci ve střední Evropě ve 20. století. Řada C, mimořádné číslo, Brno: VA, pp. 143–147.
- Kázmerová, E., 1995. Igor Hrušovský – zastánca čechoslovakizmu, *Historická revue*, v. 6, no. 4, p. 26.
- Kázmerová, E., 1999. *Působenie Československej strany národno-socialistickej na Slovensku v r. 1918 – 1938 (s dôrazom na štátnu správu)*, Harna, J., Valenta, J., Voráček, E. (eds.), Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Sborník mezinárodní vědecké konference v Praze, 5. – 8. října 1998, Valdštejnský palác – Senát Parlamentu České republiky, sv. 1, Prah: HÚ AV ČR, pp. 184–186.
- Kázmerová, E., 2003. *Igor Hrušovský. Osobnosť národných socialistov*, Michálek, S., Krajčovičová, N. a kol., Do pamäti národa. Osobností slovenských dejín prvej polovice 20. storočia, Bratislava: Veda, pp. 219–222.
- Klátil, F., 1992. *Republika nad stranami. O vzniku a vývoji Československé strany národně socialistické (1897–1948)*, Praha: Melantrich, 370 s.
- Kováč, D., 2020. *Idea demokracie a vstup „štvrtého stavu“ do spoločenského a politického života na Slovensku*. Socializmus, kresťanský socializmus a agrarizmus: partneri a protivníci, Benko, J. a kol., „S ľudom a pre ľud.“ Cesty k demokracii na Slovensku za monarchie a prvej republiky, Bratislava: Historický ústav SAV, pp. 63–90.
- Krajčovičová, N., 1991. *K uskutočňovaniu pozemkovej reformy na Slovensku v medzivojnovom období*, Demokratické tradice ve vývoji československého zemědělství po roce 1918, Uherské Hradiště: Slovákcké muzeum, pp. 75–83.
- Krajčovičová, N., 1992. Politické ambície Vojtecha Tuku. Túžil po kariére štátnika, *Historická revue*, v. 3, no. 5, pp. 23–24.
- Krajčovičová, N., 1992. *Politické strany na Slovensku a úsilie o samosprávu v dvadsiatych rokoch*, Slovensko v politickom systéme Československa. (Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991), Bratislava: Slovenská národná rada – Historický ústav SAV, pp. 47–55.

- Krajčovičová, N., 1993. *Slovenská politika a jej úsilie o decentralizáciu výkonnej moci počas 1. ČSR*, Sborník Vojenské akademie v Brně věnovaný mezinárodní konferenci Češi a Slováci ve střední Evropě ve 20. století. Řada C (společenskovední). Mimořádní číslo, Brno: Vojenská akademie, pp. 155–160.
- Krajčovičová, N., 1993. Župný zväz a úsilie o jeho vytvorenie v rokoch 1920 – 1926, *Historický časopis*, v. 41, č. 4, pp. 379–393.
- Krajčovičová, N., 1999. *Českí zamestnanci v štátnych službách na Slovensku v prvých rokoch po vzniku Československa*, Osudy demokracie ve střední Evropě, 1. Sborník mezinárodní vědecké konference, Praha 5. – 8. října 1998 Valdštejnský palác – Senát Parlamentu České republiky, Praha: Historický ústav, pp. 179–183.
- Krajčovičová, N., 1999. *Jeden či dva národy? Dilema slovenskej politiky po vzniku ČSR*, Česko-slovenská historická ročenka 1999, Brno: Masarykova univerzita, pp. 97–110.
- Krajčovičová, N., 2000. *Pôsobenie čechoslovakizmu v politickej praxi v prvých rokoch po vzniku ČSR*, Pekník, M. (ed.), Pohľady na slovenskú politiku. Geopolitika. Slovenské národné rady. Čechoslovakizmus, Bratislava: Veda, pp. 569–583.
- Krajčovičová, N., 2001. Od žúp ku krajine a späť. Administratívne reformy na Slovensku v medzivojnovom období, *História. Revue o dejinách spoločnosti*, v. 1, č. 4, pp. 16–18.
- Krajčovičová, N., 2005. *Čechoslovakizmus v česko-slovenských a slovensko-českých*, Slovensko-české vzťahy v kontexte strednej Európy, Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, pp. 84–96.
- Krajčovičová, N., 2010. *Politické strany a ich postoj k otázke jednoty českého a slovenského národa v prvom decéniu po vzniku ČSR s dôrazom na postoj JUDr. Ivana Déřera*, Dr. Ivan Déřer politik, právník a publicista, Bratislava: Ústav politických vied SAV – Veda, pp. 315–330.
- Kramer, J., 1962. *Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918 – 1929*. Bratislava: NSAV, 483 s.
- Liepscher, L., 1966. *K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 239 s.
- Loubal, F., 1930. *Pohľad do Slovenska. (Statě o životě kulturním, náboženském a politickém)*. Košice: vl. n., 144 s.
- Malíř, J. *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*, Malíř, J., Marek, P. a kol., Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004, 1. Období 1861 – 1938, Brno: Doplněk, s. 17–57.
- Marek, P., 2021. *On the political differentiation of Czech society at the turn of the 19th and 20th centuries*. Establishment and development of the Czechoslovakian Trader's party in Moravia, Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія, вип. 1 (44), pp. 111–118.
- Materna, J., 1923. *Minulosť a prítomnosť slovenských autonomistov*, Bratislava: Slovenské kníhkupectvo, 57 s.
- Medvecký, K. A., 1930. *Slovenský prevrat*, 2, Bratislava: Komenský, 408 s.
- Meres, F., 1929. *Železničari na Slovensku, verná stráž strany*, Památník 10-ročnej práce Československej strany národno socialistickej na Slovensku. 1919 – 1929, Bratislava: ZV ČSNS, pp. 66–67.
- Milota, A., 1931. *Význam Slovenska v naší práci*, Motyčka, J. (ed.), Májový list čs. národních socialistů. Praha: ČSNS, pp. 13–14.
- Novotný, J., 1929. *Desať rokov na Slovensku*, Památník 10-ročnej práce Československej strany národno socialistickej na Slovensku. 1919 – 1929, Bratislava: ZV ČSNS, pp. 37–44.
- Osyková, L., 2012. *Volebné kampane politických strán na Slovensku počas prvej ČSR*, Bratislava: Veda, 274 s.
- Podolec, O., 2019. *Projekty autonómie Slovenska v prvej ČSR. (Politické programy a legislatívne návrhy)*, Letz, Róbert a kol., Úsilie Slovákov o autonómiu, Martin: Matica slovenská, pp. 43–56.
- Rychlík, J., 1997. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*, Bratislava: Academic Electronic Press a Ústav T. G. Masaryka v Praze, 360 s.
- Schelle, K., 1991. *Vývoj správy v předválečném Československu. 2. část (1928 – 1939)*, Brno: Masarykova univerzita, 263 s.
- Šuchová, X., 1997. *Zavedenie krajinského zriadenia na Slovensku roku 1928: kompetencie a prvé rozpočty*, *Historický časopis*, v. 45, no. 3, pp. 487–509.

prof. PhDr. PaedDr. Павел Марек, Ph.D

почесний професор кафедри історії, філософський факультет, Університет Палацького, Оломоуц, Чехія

ЗАХИСНИК ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ЄДНОСТІ. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТІВ У СЛОВАЧЧИНІ В 1918 – 1938 рр.

Реформістська течія національних соціалістів аж до 1989 року була одним з базових елементів чеської/чехословацької партійно-політичної системи. Політична партія чеських національних соціалістів формувалася з 90-х років XIX століття і стала постійною складовою частиною урядових коаліцій у роки Першої Чехословацької Республіки (1918 – 1938) під назвою Чехословацька національно-соціалістична партія. Цьому відповідає історіографічне трактування їхньої діяльності та участі у вирішенні політичних, економічних, соціальних і культурних проблем побудови держави. Винятком у цьому контексті є історія партії у Словаччині у період з 1918 до 1938 року, коли лідери партії вирішили поширити діяльність організації на всю територію новостворюваної держави. Крім окремих згадок, ми маємо лише кілька коротких історичних досліджень, дані яких є неточними і політику партії на цій території відображують лише в найзагальніших рисах. Тому представлено дослідження є одним з нових «зондів» до діяльності партії у Словаччині, спрямованих на зменшення історіографічного боргу. З огляду на обмеження про її чехословацьку програму, програму чехословацької національної та державної єдності, яка не була прийнята з розумінням або принципово відкидалася в консервативному та передусім націоналістично й автономістично орієнтованому словацькому середовищі. У сфері політичної практики партія проєкціювала концепцію єдності на питання пошуку оптимальної адміністративної системи Чехословацької Республіки. Вона виступала не тільки проти концепції автономного статусу Словаччини у

складі ЧСР, яку правильно сприймала як перший крок у процесі державно-правового відокремлення чехів і словаків, але й проти земської системи. Ідеалом, який втілює в реальність уявлення про самоврядування, автономію та незалежність, вона вважала жупну систему. Вивчаючи згадану вище тему, дослідження також аналізує стосунки національних соціалістів у Словаччині з Глінковою словацькою народною партією, що мала найбільшу електоральну підтримку населення і з питань, обговорюваних у нашій роботі, програмно та політично з ними розходила. Вона була їхнім основним політичним супротивником.

Ключові слова: політичні партії, національні соціалісти, Словаччина, чехословакізм, автономія.

ПРОБЛЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИН В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 1946 – 1948 рр.

Ігор Шніцер

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57208490333

Researcher ID: T-7796-2019

<https://orcid.org/0000-0003-4681-0263>

Стаття присвячена проблемі конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в Чехословаччині в 1946 – 1948 рр. Нижня хронологічна межа публікації продиктована прийняттям третьої Празької угоди, яка по суті перетворила Чехословаччину в унітарну державу із сильною центральною владою, але при цьому зберегла елементи асиметричного адміністративно-територіального устрою. Верхня хронологічна межа статті зумовлена прийняттям 9 травня 1948 р. нової Конституції, яка проголошувала Чехословацьку народно-демократичну республіку державою двох рівноправних народів – чехів та словаків. Методологія дослідження в статті спирається на загальнонаукові та спеціально-наукові методи, які дозволили автору уникнути у роботі непослідовності, неконкретності, відірваності від об'єктивного історичного процесу під час дослідження. Автор констатує, що проблема врегулювання чесько-словацьких відносин в ЧСР набула особливої актуальності в 1946 – 1948 рр. під час роботи над новою Конституцією. У цей процес активно включилися майже усі партії республіки, підготувавши власні проекти вирішення словацького питання. Зокрема свої пропозиції по даному питанню підготували Комуністична партія Словаччини, Демократична партія та Партія свободи. У статті здійснено аналіз цих проєктів та з'ясовано, що визначальним фактором, який вплинув на конституційне врегулювання чесько-словацьких відносин в Чехословаччині стала узурпація влади комуністами за підсумком лютневого державного перевороту 1948 р. Нова Конституція по суті кодифікувала комуністичну програму вирішення словацького питання та законодавчо закріпила розроблені КПЧ на основі марксистсько-ленінських принципів специфічні форми державного устрою чехів та словаків. Звісно, що за таких обставин говорити про остаточне вирішення словацького питання в Чехословаччині було неможливо.

Ключові слова: Чехословаччина, чехи, словаки, політичні партії, проєкти конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин, словацьке питання, Конституція 1948 р.

Постановка проблеми. Чехословацька республіка (ЧСР) в 1945 р. була відроджена як спільна держава рівноправних націй, чеської та словацької. Програма уряду Народного фронту (НФ) від 5 квітня 1945 р. встановлювала, що чесько-словацькі відносини в ЧСР будуть розбудовуватися згідно з принципом «рівний з рівним» [Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, 1945, s. 407]. З цієї метою в ЧСР було передбачено існування інститутів різного рівня, чехословацьких, тобто федеративних, та словацьких (Словацька національна рада та Корпус уповноважених), тобто республіканських. У програмі уряду НФ, яка ще відома як Кошицька програма, жодним словом не згадувалися чеські республіканські органи влади. Це дає дослідникам підстави говорити про асиметричний адміністративно-територіальний устрій відродженої Чехословаччини. Показово, що словацькі політики переважно підтримували таку асиметрію, оскільки вбачали у ній перший крок на шляху до федеративного устрою ЧСР як програми вирішення словацького питання. Чеські політики тяжіли до унітарної держави, а федерацію вважали програмним гаслом «сепаратистських реакційних кіл в Словаччині» [Марьина, 2005, с. 30].

Чеські націонал-соціалісти у своїй партійній програмі з липня 1945 р. писали, що «відносини між чехами та словаками [повинні] бути побудовані зовсім

інакше, ніж це було в першій республіці, а саме: згідно з принципом рівноправності чеського та словацького народів» [Harna, 1998, s. 213]. У грудні 1945 р. в програмі партії зазначалося, що Чехословаччина є державою «двох рівноправних гілок нашої нації: чеської та словацької» [Harna, 1998, s. 220]. Ще через два роки, у новій редакції партійної програми чеських націонал-соціалістів, наголошувалося, що Чехословаччина повинна бути унітарною державою [Harna, 1998, s. 253].

Чеські соціал-демократи у період третьої республіки вважали, що питання чесько-словацьких відносин має бути вирішено «у дусі найтіснішої співпраці трудящих Чехії та Словаччини» [Prokš, 1999, s. 253]. Чехословацька народна партія (ЧНП) виступала прибічником децентралізації, яка з однієї сторони мала задовольнити національні вимоги словаків, а з іншого – гарантувати єдність держави [Rehr, 2008, s. 318]. Цікаво, що у партійній програмі ЧНП від квітня 1946 р. взагалі не згадувалося про наявність в ЧСР словацького питання.

Керівництво Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) в 1945 р. вважало, що чесько-словацькі відносини в державі варто розбудовувати згідно з принципом «братерства та рівності». Комуністичні лідери активно загравали з ідеєю федерації та неодноразово наголошували на тому, що словацька нація на

завершальному етапі Другої світової війни здобула право самостійно керувати власним життям, не ставлячи при цьому під загрозу «державну єдність чехів і словаків, силу і неподільність Чехословацької Республіки» [Rudé právo, 1946, s. 1]. Однак з часом стало зрозуміло, що КПЧ підтримувала принцип рівноправності у чесько-словацьких відносинах з тактичних міркувань, розраховуючи з його допомогою виграти парламентські вибори 1946 р. в Словаччині. Коли ж цього не трапилося, чехословацькі комуністи відмовилися від підтримки ідеї федерації та за одну ніч стали прихильниками унітарної держави з якомога меншими повноваженнями словацьких національних органів. Обмеження самоврядності та повноважень словацьких національних органів комуністи вважали дієвим засобом боротьби проти домінування Демократичної партії (ДП) на політичній сцені Словаччини.

Отже, як бачимо, чеські (чехословацькі) політичні партії виступали проти ідеї федералізму, вбачаючи у ній пряму загрозу чехословацькій єдності. Визнаючи самотність словацького народу, вони рішуче відкидали можливу трансформацію Словаччини у своєрідне державоподібне утворення у складі федеративної Чехословацької республіки.

Водночас жодна зі словацьких партій не мала достатньо сил для того, щоб відкрито протистояти чеським політичним силам, які виступали проти перебування ЧСР на федеративних засадах. Розклад політичних сил в третій республіці в 1945 – 1946 рр. призвів до підписання низки угод, відомих як перша, друга та третя Празькі угоди [Щербакова, 2006, с. 14]. З однієї сторони вони зберігали за словаками право на національні органи, а з іншої – започаткували процес поступової ліквідації елементів самоврядності Словаччини. Згідно з третьою Празькою угодою 1946 р. звужувалися повноваження Словацької національної ради (СНР), а Корпус уповноважених трансформувалася у місцевий виконавчий орган, який підпорядковувався центральному уряду [Dohoda predstaviteľov politických strán združených v Národnom fronte Čechov a Slovákov, 1946, s. 446–447]. Чехословачина по суті ставала унітарною державою із сильною центральною владою, але при цьому зберігала елементи асиметричного адміністративно-територіального устрою [Шніцер, 2017, с. 88]. Цей період вважався перехідним у післявоєнному конституційному розвитку, оскільки в ЧСР продовжувала діяти Конституція 1920 року. Тому не дивно, що майже всі політичні партії вважали асиметричну модель державного устрою ЧСР тимчасовою та очікували на прийняття нової Конституції, робота над якою розпочалася в 1946 р. Основний Закон, серед іншого, мав конституційно врегулювати чесько-словацькі відносини в державі, й тим самим посприяти вирішенню словацького питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в контексті повоєнної історії Чехословацької республіки досліджували українські вчені І. Дзюбка, І. Вовканич та Є. Пугач. Державно-правове становище Словаччини у складі ЧСР через призму діяльності політичних партій вивчали словацькі історики М. Пегр, М. Барновський та В. Главова. Важливий фактографічний матеріал з історії чесько-

словацьких відносин другої половини 1940-х років містить монографія відомого чеського науковця Я. Ріхліка.

Завданням статті є дослідити проблему конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в ЧСР в 1946 – 1948 рр. Саме в цей час у третій республіці тривала активна робота над текстом нової Конституції, яка, серед іншого, мала поставити крапку в дискусіях про державно-правове становище Словаччини у складі ЧСР та конституційно врегулювати чесько-словацькі відносини в державі.

Виклад основного матеріалу. Робота над новою Конституцією Чехословачини розпочалася в 1946 р., коли згідно з конституційним законом № 197/1946 Зб. було створено конституційний комітет [Šmíd, 2009]. Він мав 36 членів та складався з депутатів від усіх політичних партій пропорційно до їх представництва в парламенті республіки. Роботою конституційного комітету керували голова О. Джон (соціал-демократ) та генеральний доповідач В. Прохазка (комуніст). У 1947 р. комітет сформував раду експертів, члени якої активно долучилися до підготовки тексту нової Конституції. Серед важливих питань, які потребували вирішення, було державно-правове врегулювання чесько-словацьких відносин в державі.

Річ у тім, що після підписання трьох Празьких угод теза про «єдину державу двох народів» стала політичною аксіомою. Унітарна держава передбачала уніфікацію законодавства та поступову трансформацію словацьких національних органів у чехословацькі органи законодавчої, урядової та виконавчої влади в Словаччині. На думку словацьких істориків, причиною подібних процесів в третій республіці була реставрація конституційно-політичних установок «чехословацької національної єдності» та унітарної чехословацької державності [Вежа, 2008, s. 242]. Що цікаво, подібні установки продовжували домінувати й в суспільній свідомості. Про це свідчили результати опитування на чеських землях, яке в грудні 1946 р. провів Чехословацький інститут дослідження громадської думки. Так, серед запитань було наступне: «На вашу думку, чехи та словаки є двома гілками єдиного народу чи двома окремими народами?». 65% респондентів відповіли, що чехи та словаки є двома гілками єдиного народу, 21% опитаних вважали, що це два окремих народи, а решта 14% - взагалі не змогли дати чіткої відповіді на дане запитання. Під час опитування 36% респондентів висловилися за збереження державно-правового устрою Чехословащини, визначеного третьою Празькою угодою. 35% опитаних вважали, що необхідно повернутися до державно-правового устрою домюнхенської республіки, 19% респондентів не змогли чітко відповісти на дане запитання, і лише 10% висловилися за широку автономію Словаччини у складі ЧСР [Pehr, 2008, s. 317].

Результати даного соціологічного опитування у державі нікого особливо не здивували, оскільки навіть серед відомих словацьких політиків було багато тих, хто продовжував дивитися на словацьке питання в ЧСР через призму теорії чехословакізму. Наприклад, представник Партії праці І. Дерер вважав, що визнання чехів та словаків двома окремими народами спочатку приведе до державного дуалізму, а згодом –

до розпаду Чехословацької держави. Саме з цієї причини він не рекомендував конституційному комітету парламенту включати до тексту майбутньої Конституції ЧСР тезу про самобутність словацького народу. У своїй праці «Кошицька програма та нова Конституція» І. Дерер пропонував провести в республіці децентралізацію на основі крайнянських інститутів при збереженні загальнодержавних органів законодавчої та виконавчої влади [Hlavová, 1994, s. 19]. Під час свого виступу на засіданні конституційного комітету 17 вересня 1947 р. політик вимагав, аби в першій главі нової Конституції був закріплений принцип нерозривності братерського союзу чехів та словаків. Вважав, що, інакше, ЧСР загрожуватиме розпад, оскільки словаки рано чи пізно захочуть скористатися своїм природним правом на самовизначення [Hlavová, 1994, s. 20]. І. Дерер був категорично проти існування в третій республіці окремих чеських та словацьких національних органів. На думку політика, їх діяльність вестиме до дуалізму та напряду загрожуватиме чехословацькій єдності. І. Дерер запропонував власний варіант врегулювання чесько-словацьких відносин в ЧСР, який був сформований наступним чином: «Якщо хочемо уникнути небажаної дуалістичної автономії та при цьому реалізувати Кошицьку програму, не маємо іншого варіанту, ніж повернутися до традиційної земської ідеї» [Hlavová, 1994, s. 20].

Представники Партії праці поділяли погляди І. Дерера та активно використовували у своїй політичній пропаганді такі поняття як «чехословацька національна єдність» та «чехословацька національна родина». У подібному дусі був підготовлений й проєкт преамбули майбутньої Конституції, який на розгляд конституційного комітету 17 вересня 1947 р. вніс лідер словацьких соціал-демократів І. Фрлічка. У ньому зазначалося, що «Чехословацька республіка є державою двох рівноправних народів чехів та словаків у нерозривній єдності чехословацької національної родини» [Hlavová, 1994, s. 18]. Цей проєкт, однак, отримав лише 8 голосів членів конституційного комітету та був відхилений.

Відомий словацький політик із лав Чехословацької народно-демократичної партії М. Іванка також виступав проти федеративного устрою ЧСР. Він вважав, що національні вимоги словаків можна задовольнити шляхом надання їм конституційних гарантій права навчатися рідною мовою, пропорційного представництва в органах державної влади, вирішення економічних та соціальних проблем [Barnovský, 1994, s. 11].

Цікаво, що після парламентських виборів 1946 р. від ідеї федералізму відмовився й один із найдосвідченіших словацьких політиків В. Шробар. Він навіть рекомендував прем'єр-міністру ЧСР К. Готвальду перетворити СНР на крайнянський національний комітет з правом видавати окремі розпорядження в словацьких питаннях [Barnovský, 1994, s. 11]. Схожі трансформації у поглядах на державний устрій ЧСР відбулися й в словацьких комуністів. Якщо спочатку вони доволі активно підтримували ідею федералізму, то після 1946 р., під тиском чеських колег, змушені були підпорядкувати власну програму вирішення словацького питання класовим та партійним інтересам. На практиці це означало відмову від ідеї федералізму на

користь унітарної держави. На думку словацьких комуністів, законодавча діяльність СНР мала бути обмежена та контролюватися центральною празькою владою. Міністри мали отримати право провадити свою діяльність в Словаччині не лише посередництвом уповноважених, але й прямо власними органами.

Вимогу федеративного устрою Чехословаччини після 1946 р. продовжувала підтримувати Демократична партія (ДП). Її лідери розраховували на те, що основні положення трьох Празьких угод будуть скориговані у новій Конституції в сторону збільшення повноважень словацьких національних органів. З цією метою ДП підготувала два проєкти конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в ЧСР. Перший проєкт ДП був підготовлений у березні 1947 р. та передбачав запровадження в Чехословаччині федеративного устрою. Однак зрозумівши його неприйнятність для празької влади та чеських політиків, словацькі демократи у лютому 1948 р. підготували новий проєкт, який враховував наявну в ЧСР асиметричну модель, але при цьому передбачав розширення повноважень СНР та Корпусу уповноважених. Згідно з цим проєктом Словацькій національній раді мала належати законодавча влада на території Словаччини у широкому колі питань, які не відносилися до повноважень Національних зборів [Návrh Demokracickej strany na ústavnú úpravu česko-slovenských vzťahov, 1948, s. 462–468]. У проєкті ДП від 1948 р. також було передбачено існування Державної ради, яка мала розв'язувати суперечливі питання у відносинах між СНР та Національними зборами [Návrh Demokracickej strany na ústavnú úpravu česko-slovenských vzťahov, 1948, s. 465]. Загалом проєкт Демократичної партії від 1948 р. мав на меті поєднати федеративні та автономістські елементи у своєрідному чехословацькому державному утворенні з автономістською сутністю та квазіфедеративними інститутами.

Власний проєкт врегулювання чесько-словацьких відносин під час роботи над новою Конституцією у лютому 1948 р. підготувала й словацька Партія свободи (ПС). Згідно з ним законодавча влада в Чехословаччині мала належати Національним зборам, Чеській національній раді та Словацькій національній раді (СНР) [Návrh Strany slobody na úpravu moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej so zreteľom na riešenie otázky pomeru Čechov a Slovákov, 1948, s. 469]. Членами СНР мали бути депутати Національних зборів, обрані на території Словаччини. СНР мала належати законодавча влада у питаннях, які не відносилися до загальнодержавних [Návrh Strany slobody na úpravu moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej so zreteľom na riešenie otázky pomeru Čechov a Slovákov, 1948, s. 470]. Проєкт ПС передбачав, що подібну структуру матиме й урядова та виконавча влада в ЧСР через систему міністерств трьох типів: із загальнодержавними повноваженнями, у справах чеських земель та у справах Словаччини [Návrh Strany slobody na úpravu moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej so zreteľom na riešenie otázky pomeru Čechov a Slovákov, 1948, s. 473]. У документі ПС окремо наголошувалося, що робочі місця та посади в словацьких національних органах мають обіймати словаки. Таким чином, проєкт Партії свободи щодо врегулювання чесько-словацьких відносин в

ЧСР у новій Конституції передбачав існування в рамках унітарної держави окремих федеративних елементів.

Участь у дискусіях щодо врегулювання чесько-словацьких відносин в державі взяв й президент ЧСР Е. Бенеш. 13 лютого 1947 р. у своєму зверненні до Президії Чехословацького товариства він заявив, що суперечки між чехами та словаки існуватимуть доти, доки між ними існуватимуть відмінності в економічному, соціальному та культурному рівнях розвитку. Саме тому, на думку Е. Бенеша, пражській владі в першу чергу варто зосередити увагу на подоланні наявних диспропорцій в рівнях розвитку чеських та словацьких земель. Водночас президент розкритикував заяви архієпископа К. Кметька про те, що словаки воліють мати власну державу, але оскільки нині це не можливо, підтримують ЧСР. З цього приводу Е. Бенеш заявив, що республіка нову кризу в чесько-словацьких відносинах не переживе, і після занепаду ЧСР словацькі землі відійдуть Росії [Barnovský, 1994, s. 10]. Альтернативи цьому президент не бачив, оскільки вважав, що військово-політична присутність Росії в Центральній Європі поховала ідею створення центральноєвропейської федерації [Barnovský, 1994, s. 10].

Даний виступ президента Е. Бенеша набув великого розголосу в країні. Відзначимо, що не усі чеські політики та громадські діячі погоджувалися з його поглядами. Так, наприклад, журналіст М. Скацел на виступ президента реагував публікацією, в якій заявив, що політика соціально-економічного вирівнювання не настільки важлива для чесько-словацьких відносин, щоб намагатися її реалізувати за будь-яку ціну. Він рекомендував словакам самостійно вирішити власні соціально-економічні проблеми та відмовитися від «ролі бідного родича, який хоче політичними засобами досягнути сумнівного економічного зиску за чужий рахунок». М. Скацел наголошував, що якщо словаки цього не зроблять самостійно, то за «зростання життєвого рівня внаслідок чеської допомоги змушені будуть заплатити політичну ціну» [Skácel, 1947, s. 158-160].

Відмінність у поглядах на державно-правове становище Словаччини у складі ЧСР стала причиною того, що консультації та переговори по даному питанню за участю представників КПС, ДП, Партії праці та Партії свободи проходили в Народному фронті чехів та словаків. Однак навіть у такому форматі партіям не вдалося подолати розбіжності у поглядах на вирішення словацького питання. Як свідчать матеріали засідання НФ від 21 січня 1948 р. існували три підходи до конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин в державі: перший базувався на положеннях Кошицької урядової програми 1945 р., другий – на третій Празькій угоді 1946 р., а третій – передбачав ще більшу централізацію в Чехословаччині з подальшим обмеженням повноважень словацьких національних органів.

Робота над положеннями майбутньої Конституції щодо словацького питання тривала й в конституційному комітеті та раді експертів. Наприклад, проф. К. Ребро пропонував зберегти та закріпити в Конституції законодавчі повноваження СНР та урядові й

виконавчі повноваження Корпусу уповноважених. Такі пропозиції експерта політики трактували як проект федералізації ЧСР та не підтримали їх [Gábriš].

Керівництво Народного фронту на своєму засіданні 21 січня 1948 р. змушене було констатувати відсутність узгодженого між партіями проекту конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин. Натомість існували окремі партійні проекти. На їх основі НФ планував сформувати єдину програму вирішення словацького питання [Rychlík, 2015, s. 311]. Однак цей процес був унеможливлений лютневим державним переворотом 1948 р.

До лютого 1948 р. конституційний комітет також не спромігся чітко визначити майбутні повноваження словацьких національних органів. Після лютневого державного перевороту 1948 р. підготовка і прийняття Конституції стали виключно справою комуністів. Відзначимо, що між чеськими та словацькими комуністами існували відмінності у поглядах на вирішення словацького питання в ЧСР. Представники КПС певний час були противниками обмеження повноважень словацьких національних органів та вимагали закріплення в Конституції головних положень Кошицької урядової програми 1945 р. Однак, під впливом чеських колег та розкладу сил на політичній сцені держави, словацькі комуністи в 1947 – 1948 рр. змушені були відмовитися від принципу «рівний з рівним» в чесько-словацьких відносинах та підтримати обмеження самоврядних прав Словаччини [Вовканич, 2000, с. 183].

26 січня 1948 р. ЦК КПЧ ініціював створення спеціальної комісії для підготовки розділів майбутньої Конституції, присвячених словацькому питанню. Головою комісії став правник В. Прохазка. Від КПЧ до неї увійшли А. Грегор, В. Копецький, В. Носек, а від КПС – В. Широкий, Й. Шолтес, Ю. Вікторі та Л. Голдош. Перше засідання комісії мало відбутися 15 січня, але відомості про її роботу в цей день відсутні. Історик Я. Ріхлік припускає, що засідання 15 січня взагалі не відбулося [Rychlík, 2015, s. 310]. Натомість 2 лютого 1948 р. у кабінеті міністра інформації В. Копецького відбулася нарада представників чеських та словацьких комуністів, за підсумком якої представники КПС просили ЦК КПЧ повернути повноваження СНР згідно з положеннями першої Празької угоди та наділити її правом висловлювати недовіру Корпусу уповноважених. Словацькі пропозиції були включені до комуністичного проекту конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин. 6 лютого 1948 р. він був надісланий для ознайомлення іншим політичним партіям ЧСР. Проект КПЧ передбачав, що «представником самобутності словацького народу та носієм чехословацької державної єдності в Словаччині є словацькі національні органи влади – Словацька національна рада та Корпус уповноважених» [Návrh Komunistickej strany Slovenska a Komunistickej strany Československa na ústavnú úpravu pomeru Čechov a Slovákov, 1948, s. 455]. Згідно з документом законодавча влада в Словаччині мала належати СНР, яка складається зі ста членів, обраних терміном на п'ять років.

9 травня 1948 р. Національні збори затвердили Конституцію Чехословацької республіки. З 300 депутатів парламенту за комуністичний проект Конституції про-

голосувало 246. Президент Е. Бенеш відмовився підписати «недемократичну Конституцію», а 7 червня 1948 р. пішов у відставку. Відтак Конституція 1948 р. була підписана вже новим президентом К. Готвальдом та набула чинності як Акт № 150/1948 зб.

У преамбулі Конституції 1948 р. зазначалося: «Ми, народ чехословацький, проголошуємо, що твердо вирішили будувати свою звільнену державу як народну демократію, яка забезпечить нам мирний шлях до соціалізму» [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Конституція 1948 р. кодифікувала комуністичну програму вирішення словацького питання. У ній законодавчо були закріплені розроблені КПЧ на основі марксистсько-ленінських принципів специфічні форми державного устрою чехів і словаків [Дзюбко, 1966, с. 173]. Вони засвідчили остаточну відмову КПЧ від федеративного устрою ЧСР. Стаття 2 Конституції 1948 р. проголошувала, що «Чехословацька республіка є державою двох рівноправних слов'янських народів, чехів та словаків», а її територія «становить єдине та неподільне ціле» [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Відповідно до цього чехи і словаки утворювали єдині верховні органи влади, до компетенції яких були віднесені питання оборони, зовнішньої політики та зовнішньої торгівлі. Така позиція КПЧ в словацькому питанні пояснювалася наявною «загрозою контрреволюційних сепаратистських вилазок словацької буржуазії» та слабкістю словацького пролетаріату, який потребує допомоги від чеського робітничого класу. Мовляв, тільки в рамках єдиної Чехословацької республіки, словацький пролетаріат разом з чеським зможе забезпечити перемогу соціалістичної революції [Дзюбко, 1966, с. 174].

Стаття 8 Конституції 1948 р. встановлювала, що «носіями та виконавцями державної влади в Словаччині та представниками самобутності словацького народу є словацькі національні органи» [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Саме вони мали гарантувати рівноправність чехів та словаків у дусі народної демократії. Згідно з §93 Розділу п'ятого Основного Закону словацьким національним органам належала законодавча, урядова та виконавча влада на території Словаччини. Конституція відносила до компетенції законодавчого органу Словацької національної ради питання розвитку національної культури, освіти, злиття і розкрупнення громад і районів, зміни їх кордонів, фізкультуру і спорт, фонди та стипендії, а також питання охорони здоров'я та соціального забезпечення, технічні питання будівництва сіл і міст тощо [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948].

Конституція 1948 р. передбачала, що Словацька національна рада здійснює перевірку легітимності обрання своїх членів та може приймати рішення про несумісність посади члена Словацької національної Ради з іншими посадами. Така перевірка мала бути проведена не пізніше ніж через шість місяців після обрання СНР. Депутати Словацької національної ради на своєму першому засіданні мали принести присягу на вірність республіки наступного змісту: «Обіцяю бути вірним Чехословацькій республіці, її народно-демократичному ладу та спадщині Словацького національного повстання. Обіцяю дотримуватися її законів та належно виконуватиму свої повноваження згідно з власними знаннями та совістю на

благо громадян, держави та словацького народу» [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Показово, що відмова від присяги, або присяга із застереженнями автоматично вела до втрати мандату.

Стаття 102 Конституції 1948 р. передбачала, що Словацька національна рада скликається прем'єр-міністром ЧСР не пізніше ніж через чотири тижні після дня виборів. Розпуск СНР також належав до повноважень прем'єр-міністра, але на підставі постанови уряду [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948].

Відзначимо, що згідно з Основним законом 1948 р. Словацька національна рада обирала голову зі своїх членів. Її засідання вів голова або один із заступників. Засідання Словацької національної ради, як правило, були відкритими. СНР наділялася правом приймати рішення за умови, якщо на засіданні присутні не менше половини депутатів. Для того, щоб рішення було дійсним, потрібна була згода більшості присутніх [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948].

Конституція наділяла СНР законодавчою ініціативою. Згідно з §109, якщо закони Словацької національної ради суперечили Конституції вони проголошувалися недійсними. Законодавчі акти СНР підписував прем'єр-міністр ЧСР. Якщо він вважав, що закон, який поданий йому на підпис, суперечить Конституції чи конституційному закону, перевищує повноваження СНР або суперечить загальнодержавному економічному плану чи бюджету, спрямовував його на розгляд уряду, який впродовж двох місяців мав прийняти остаточне рішення по даному питанню. Для того, щоб закон Словацької національної ради набув чинності, він мав бути оприлюднений у порядку, встановленому законом [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948].

Національним органом урядової та виконавчої влади у Словаччині Конституція 1948 р. проголошувала Корпус уповноважених, якому належала урядова та виконавча влада, за винятком питань оборони, зовнішньої політики та зовнішньої торгівлі [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Корпус уповноважених складався з голови та інших членів (уповноважених).

Згідно з §114 Конституції 1948 р. голова та інші члени Корпусу уповноважених призначалися та звільнялися з посад центральним урядом. Член Корпусу уповноважених не міг одночасно бути членом уряду. Також він обов'язково мав скласти присягу наступного змісту: «Обіцяю бути вірним Чехословацькій республіці, її народно-демократичному ладу та спадщині Словацького національного повстання. Я сумлінно виконуватиму свої обов'язки та діятиму неупереджено згідно з волею громадян та в інтересах народу, держави та словацького народу. Я обіцяю дотримуватися конституційних та інших законів, а також постанов та директив уряду» [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948].

Корпус уповноважених та його члени були підзвітними уряду. Вони були зобов'язані виконувати усі директиви та інструкції центрального пражського уряду. Корпус уповноважених також був підзвітним СНР. Він міг приймати рішення, якщо на його засіданні була присутня принаймні половина членів [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948].

Таким чином, затверджуючи словацькі національні органи як складову частину єдиного державного

механізму Чехословаччини, Конституція 1948 р. встановлювала їх підлеглість верховним органам республіки [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Національні Збори та уряд ЧСР наділялися правом контролювати законодавчу діяльність СНР, призначати та відкликати членів Корпусу уповноважених [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Останні, наприклад, були відповідальні перед центральним урядом та мали дотримуватися інструкцій і вказівок загальнодержавних установ. Зважаючи на це, можемо констатувати, що Конституція 1948 р. встановлювала суворий централізм у відносинах між урядом та словацькими національними органами. Як справедливо відзначав історик Є. Пугач, словацькі органи влади згідно з Конституцією 1948 р. «отримали дуже обмежені повноваження» [Пугач, 2013, с. 217].

У Конституції 1948 р. також була закріплена вимога, що «в спільних державних установах, організаціях та господарських органах загальнодержавного значення словакам буде забезпечено пропорційне представництво» [Ústavní zákon ze dne 9. května 1948]. Передбачалося, що принцип національної рівноправності усіх націй в керівництві державою здійснюється в Національних Зборах – одній палаті з пропорційним представництвом чехів та словаків.

Конституція 1948 р. закріпила чинний державно-правовий устрій ЧСР. Асиметрія у врегулюванні чесько-словацьких відносин, а також нерівноправне становище Словаччини та словацьких національних органів у ЧСР отримали конституційне оформлення. Комуністична влада з цього приводу не переживала, оскільки «рівноправність обох народів, – як пояснював на засіданні СНР 28 липня 1948 р. голова чехословацького уряду А. Запотоцький, – полягає у створенні умов для розвитку економічного, культурного та соціального життя як чехів, так і словаків» [Faltan, 1968, s. 260].

Відзначимо, що механізми вирішення словацького питання в Конституції 1948 р. викликали критичні оцінки радянських партійних функціонерів та дипломатів. Так, в одній із записок, підготовлених у Відділі міжнародної інформації ЦК ВКП (б) у червні 1948 р., говорилося про помилки КПЧ у вирішенні словацького питання та про те, що проблему взаємин чехів та словаків не можна вважати вирішеною. Надавалися також конкретні рекомендації щодо державно-правового врегулювання словацького питання: «Найкращою формою державного устрою чехів та словаків було б створення федерації, побудованої не за буржуазно-територіальним принципом, а, по національному принципу» [Марьина, 2014, с. 257]. Перший секретар радянського посольства в Празі І. Зайцев характеризував чесько-словацькі відносини наступним чином: «Відносини чехів та словаків ніколи не були цілком задовільними, й досі більшість словаків схильні вимагати ширшої автономії. При цьому словаки посиляються на приклад СРСР та Югославії, де реалізовано федеративний державний устрій... надання Словаччині федеративного статусу значною мірою задовольнило б національні почуття словаків й дуже підірвало б націоналістичну пропаганду словаків на Заході. Реальна влада чехословацького уряду не ослабла б від створення федерації. Треба думати, що рано чи пізно

Чехословаччина стане федеративною республікою чехів та словаків, подібною до Югославії» [Марьина, 2014, с. 257].

Висновки. Третя Празька угода 1946 р. ознаменувала відхід від закріпленого в урядовій програмі НФ принципу «рівний з рівним» в чесько-словацьких відносинах та закріпила асиметричну модель державного устрою ЧСР. Такий стан речей насправді нікого не задовольняв. Чеські (чехословацькі) політичні партії залишалися прибічниками повернення до унітарної держави, а словацькі демократи, навпаки, не втрачали надій на перебудову ЧСР на федеративних засадах. Проблема врегулювання чесько-словацьких відносин набула особливої актуальності під час підготовки нової Конституції ЧСР, яка тривала з 1946 по 1948 рр. У цей процес активно включилися майже всі партії держави, підготувавши власні проекти врегулювання чесько-словацьких відносин. Зокрема свої пропозиції по даному питанню підготували Комуністична партія Словаччини, Демократична партія та Партія свободи. Словацькі комуністи, які спочатку мали відмінні від Комуністичної партії Чехословаччини погляди на вирішення словацького питання, під тиском чеських колег змушені були відмовитися від них та підтримати спільний проєкт конституційного врегулювання чесько-словацьких відносин. Партія свободи відстоювала концепцію, засновану на так званій «альтернативі відокремлення», згідно з якою поряд із загальнодержавними Національними зборами передбачалося існування національних рад – Чеської та Словацької. Словацькі демократи зважаючи на відсутність підтримки чеських колег у питанні федерації виступали за асиметричну модель устрою ЧСР, яка передбачала існування доволі впливових словацьких національних органів.

Визначальним фактором, який вплинув на конституційне врегулювання чесько-словацьких відносин в ЧСР стала узурпація влади комуністами за підсумком лютневого державного перевороту 1948 р. Конституція 9 травня 1948 р. кодифікувала комуністичну програму вирішення словацького питання та законодавчо закріпила розроблені КПЧ на основі марксистсько-ленінських принципів специфічні форми державного устрою чехів і словаків, які де-факто привели до зміни принципу взаємовідносин у чесько-словацькому державному союзі «рівний з рівним» та переходу до обмеження самоврядних прав Словаччини. Основний Закон 1948 р. проголошував Чехословацьку народно-демократичну республіку державою двох рівноправних народів чехів і словаків. Конституційне визнання словаків за окремий народ демонструвало відмову держави від теорії чехословакізму часів першої республіки. З метою забезпечення рівноправності чехів і словаків, з урахуванням того, що центр країни та Чехії збігається, на території Словаччини Конституція 1948 р. передбачила існування словацьких національних органів – Словацької національної ради та Корпусу уповноважених. Однак їх діяльність була доволі обмежена та підпорядкована центральним органам влади. Закріплена у Конституції 1948 р. асиметрія у державно-правових відносинах Чехії та Словаччини не дозволила комуністичній владі вирішити словацьке питання в республіці, хоча офіційна пропаганда й

твердила зворотне.

Список використаних джерел

- Barnovský, M., 1994. Koncepce a varianty začlenenia a štátoprávneho postavenia Slovenska (1944 – 1948), *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*, Bratislava: Historický ústav SAV, s. 5–15.
- Beňa, J., 2008. Slovenské národné orgány a február 1948, *Február 1948 a Slovensko*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14. – 15. Február, Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 240–268.
- Dohoda predstaviteľov politických strán združených v Národnom fronte Čechov a Slovákov o doplnení a zmenách dohody medzi vládou ČSR a Predsedníctvom SNR z 2. júna 1945 a protokolu o rokovaní z 11. júna 1946 (tretia pražská dohoda) // Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 445–448.
- Falťan, S., 1968. *Slovenská otázka v Československu*, Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 351 s.
- Gábriš, T. *Dejiny práva na Slovensku po roku 1945*. [Online]. Доступно: https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Sylaby/Dejiny_prava_na_Slovensku_po_roku_1945.pdf. (дата звернення: 22.07.2022).
- Harna, J. (zost.), 1998. *Politické programy českého národního socialismu 1897 – 1948*, Praha, 292 s.
- Hlavová, V., 1994. Postoje tzv. malých strán – Strany Práce a Strany Slobody – k štátoprávnenému postaveniu Slovenska (1946 – 1948), *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*, Bratislava: Historický ústav SAV, s. 16–20.
- Návrh Demokratickej strany na ústavnú úpravu česko-slovenských vzťahov, Bratislava-Praha 6. februára 1948*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 462–468.
- Návrh Komunistickej strany Slovenska a Komunistickej strany Československa na ústavnú úpravu pomeru Čechov a Slovákov, Praha-Bratislava, 6. februára 1948*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 455–461.
- Návrh Strany slobody na úpravu moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej so zreteľom na riešenie otázky pomeru Čechov a Slovákov, Bratislava-Praha 6. februára 1948*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 469–474.
- Pehr, M., 2008. Slovensko a české politické strany v čase Třetí republiky, *Február 1948 a Slovensko*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14. – 15. Február, Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 311–325.
- Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, Košický vládný program (5. apríla 1945)*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 407–409.
- Prokš, P. (zost.), 1999. *Politické programy Československé a české sociálně demokratické strany dělnické 1878 – 1948*, Praha, 283 s.
- Rudé právo*, 12. 5. 1946, s. 1.
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 688 s.
- Skácel, M., 1947. Předpoklady dorozumění mezi Čechy a Slováky, *Nové přůdny*, roč. III, 8. Apríla 1947, č. 9–10.
- Šmíd, M., 2009. Ústavní výbor Národního shromáždění a sbor znalců jako tvůrci Ústavy z roku 1948, *Dny práva – 2009 – Days of Law: the Conference Proceedings*, 1. edition. Brno: Masaryk University, [Online]. Доступно: https://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2009/files/prispevky/tvorba_prava/Smid_Martin_1243.pdf. (дата звернення: 22. 07. 2022).
- Ústavní zákon ze dne 9. května 1948*, [Online]. Доступно: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html. (дата звернення: 22. 07. 2022).
- Вовканич, І., 2000. Чехословаччина в 1945 – 1948 роках. Нариси перехідного періоду, Ужгород: Видавництво В.Падяка, 350 с.
- Дзюбко, І., 1966. Розв'язання національного питання в Чехословаччині – закономірність будівництва соціалізму, Київ: Наукова думка, 332 с.
- Мар'яна, В., 2005. Через «народную демократію» к соціалізму. 1945 – 1948 гг., *Чехия и Словакия в XX веке*: [Очерки истории], в 2-х кн., кн. 2., М.: Наука, с. 6–88.
- Мар'яна, В., 2014. Реабілітація Г. Гусака и возрождение идеи федерализации Чехословакии, *Инакомыслие в условиях «реального социализма». Поиски новой государственности (конец 60-х – 80-е гг. XX в.)*. М.: Институт славяноведения РАН, с. 253–276.
- Пугач, Е., 1995. Характер решения словацкого вопроса в условиях тоталитарных режимов, *Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80-е годы XX века)*, т. 2., Харьков, с. 102–111.
- Пугач, Е., 2013. Чехо-Словацька федерація як можливість встановлення рівних прав словаків і чехів у єдиній державі (спроба реалізації та її доля), *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, Серія «Історія», Вип. 47, №1087, с. 212–234.
- Шніцер, І., 2017. Три Празькі угоди як спроби вирішення словацького питання в Чехословацькій республіці (1945 – 1946 рр.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Вип. 1 (36), с. 85–89.
- Щербакова, Ю., 2006. *Чехи и словаки: Вместе и врозь (Опыт новой государственности)*: Аналит. обзор, М., 48 с.

References

- Barnovský, M., 1994. Koncepce a varianty začlenenia a štátoprávneho postavenia Slovenska (1944 – 1948), *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*, Bratislava: Historický ústav SAV, s. 515. (in Slovak).
- Beňa, J., 2008. Slovenské národné orgány a február 1948, *Február 1948 a Slovensko*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14. – 15. Február, Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 240–268. (in Slovak).
- Dohoda predstaviteľov politických strán združených v Národnom fronte Čechov a Slovákov o doplnení a zmenách dohody medzi vládou ČSR a Predsedníctvom SNR z 2. júna 1945 a protokolu o rokovaní z 11. júna 1946 (tretia pražská dohoda)*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 445–448. (in Slovak).
- Dziubko, I., 1966. *Rozv'язannia natsionalnoho pytannia v Chekhoslovachchyni – zakonornirnist budivnystva sotsializmu* [The solution of the national question in Czechoslovakia is a regularity of the construction of socialism], Kyiv: Naukova dumka, 332 s. (in Ukrainian).
- Falťan, S., 1968. *Slovenská otázka v Československu*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 351 s. (in Slovak).
- Gábriš, T. *Dejiny práva na Slovensku po roku 1945*, [Online]. Dostupno: https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KPDPK/Sylaby/Dejiny_prava_na_Slovensku_po_roku_1945.pdf. (Last accessed: 22.07.2022). (in Slovak).
- Harna, J. (zost.), 1998. *Politické programy českého národního socialismu 1897 – 1948*. Praha, 292 s. (in Czech).

- Hlavová, V., 1994. Postoje tzv. malých stran – Strany Práce a Strany Slobody – k štatoprávnomu postaveniu Slovenska (1946 – 1948), *Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945 – 1992)*, Bratislava: Historický ústav SAV, s. 16–20. (in Slovak).
- Maryna, V., 2005. Cherez «narodnuu demokraciu» k sotsyalyzmu. 1945 – 1948 hh. [Through «people's democracy» to socialism. 1945 – 1948], *Chekhya y Slovakiya v XX veke*: [Ocherky ystoryy], v 2-kh kn., kn. 2., M.: Nauka, s. 6–88. (in Russian).
- Maryna, V., 2014. Reabilitacija G. Gusaka i vozrozhdenie idei federalizacii Chechoslovakii [Rehabilitation of G. Husak and the revival of the idea of federalization of Czechoslovakia], *Inakomyslie v uslovijah «real'nogo socializma». Poiski novoj gosudarstvennosti (konec 60-h – 80-e gg. XX v.)*. M.: Institut slavjanovedenija RAN, s. 253–276. (in Russian).
- Návrh Demokratickej strany na ústavnú úpravu česko-slovenských vzťahov, Bratislava-Praha 6. februára 1948*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 462–468. (in Slovak).
- Návrh Komunistickej strany Slovenska a Komunistickej strany Československa na ústavnú úpravu pomeru Čechov a Slovákov, Praha-Bratislava, 6. februára 1948*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 455–461. (in Slovak).
- Návrh Strany slobody na úpravu moci zákonodarnej, vládnej a výkonnej so zreteľom na riešenie otázky pomeru Čechov a Slovákov, Bratislava-Praha 6. februára 1948*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 469–474. (in Slovak).
- Pehr, M., 2008. Slovensko a české politické strany v čase Třetí republiky, *Február 1948 a Slovensko*. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 14. – 15. február, Bratislava: Ústav pamäti národa, s. 311–325. (in Slovak).
- Program vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, Košický vládný program (5. apríla 1945)*, Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti, Bratislava, 1998, Zv. II, s. 407–409. (in Slovak).
- Prokš, P. (zost.), 1999. *Politické programy Československé a české sociálně demokratické strany dělnické 1878 – 1948*, Praha, 283 s. (in Czech).
- Puhach, Ye., 1995. Charakter reshenija slovacckogo voprosa v uslovijah totalitarnyh režimov [The nature of the solution of the Slovak question in the conditions of totalitarian regimes], *Totalitarizm i antitotalitarnye dvizhenija v Bolgarii, SSSR i drugih stranah Vostochnoj Evropy (20 – 80-e gody XX veka)*, t. 2., Har'kov, s. 102–111. (in Russian).
- Puhach, Ye., 2013. Chekho-Slovatska federatsiia yak mozhlyvist vstanovlennia rinvnykh prav slovakiv i chekhiv u yedynii derzhavi (sproba realizatsii ta yii dolia) [The Czecho-Slovak Federation as an opportunity to establish equal rights of Slovaks and Czechs in a single state (attempted implementation and its fate)], *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*, Serii «Istoriia», Vyp. 47, №1087, s. 212–234. (in Ukrainian).
- Rudé právo*, 12. 5. 1946, s. 1. (in Czech).
- Rychlík, J., 2015. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914 – 1992*, Praha: Vyšehrad, 688 s. (in Czech).
- Shcherbakova, Yu., 2006. *Chehi i slovaki: Vmeste i vroz' (Opyt novoj gosudarstvennosti): Analit. obzor* [Czechs and Slovaks: Together and Apart (Experience of New Statehood)], M., 48 s. (in Russian).
- Shnitser, I., 2017. Try Prazki uhody yak sproby vyryshennia slovatskoho pytannia v Chechoslovakii respubliksi (1945 – 1946 rr.) [The three Prague Agreements as the attempts to solve the Slovak issue in Czechoslovak Republic (1945 – 1946)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Vyp. 1 (36), s. 85–89. (in Ukrainian).
- Skácel, M., 1947. Předpoklady dorozumění mezi Čechy a Slováky, *Nové průdny*, roč. III, 8. Apríla 1947, č. 9-10. (in Czech).
- Šmíd, M., 2009. Ústavní výbor Národního shromáždění a sbor znalců jako tvůrci Ústavy z roku 1948, *Dny práva – 2009 – Days of Law: the Conference Proceedings*, 1. Edition, Brno: Masaryk University, [Online]. Dostupno: https://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2009/files/prispevky/tvorba_prava/Smid_Martin__1243_.pdf. (Last accessed: 22. 07. 2022). (in Czech).
- Ústavní zákon ze dne 9. května 1948*, [Online]. Dostupno: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html. (Last accessed: 22. 07. 2022). (in Czech).
- Vovkanych, I., 2000. *Chechoslovachchyna v 1945 – 1948 rokakh. Narysy perekhidnoho periodu* [Czechoslovakia in 1945 – 1948. Essays of the transition period], Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka, 350 s. (in Ukrainian).

Ihor Shnitser

Candidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE PROBLEM OF CONSTITUTIONAL REGULATION OF CZECH-SLOVAK RELATIONS IN CZECHOSLOVAKIA IN 1946 – 1948

The article is devoted to the problem of the constitutional regulation of Czech-Slovak relations in Czechoslovakia from 1946 to 1948. The lower chronological limit of the publication is dictated by the adoption of the third Prague Agreement, which essentially turned Czechoslovakia into a unitary state with a strong central government, but at the same time preserved elements of an asymmetric administrative-territorial system. Adopting the new Constitution determines the upper chronological limit of the article on May 9, 1948, which proclaimed the Czechoslovak People's Democratic Republic as a single state of two equal peoples, Czechs, and Slovaks still failed to resolve the Slovak question. The research methodology in the article is based on general scientific and special scientific methods, which allowed the author to avoid inconsistency, imprecision, and detachment from the objective historical process during the research. The article analyzes the views and projects of the leading parties of the Third Czechoslovak Republic on the solution to the Slovak question in the state through the constitutional regulation of Czech-Slovak relations. The author states that the Czech (Czechoslovak) political parties advocated a return to the unitary system. At the same time, the Slovak Democratic Party in 1946-1948 remained a supporter of the reconstruction of Czechoslovakia on a federal basis. The article finds out that the usurpation of power by the communists due to the February coup d'état of 1948 was the decisive factor that influenced the constitutional settlement of Czech-Slovak relations in Czechoslovakia, based on Marxist-Leninist principles, the specific forms of the state system of the Czechs

and Slovaks. Of course, under such circumstances, it was impossible to talk about the final solution to the Slovak question in Czechoslovakia.

Keywords: *Czechoslovakia, Czechs, Slovaks, political parties, projects of constitutional settlement of Czech-Slovak relations, Slovak question, Constitution of 1948.*

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ В УГОРЩИНІ (КІНЕЦЬ 1950-Х – 1960-І РОКИ)

Іванна Скиба

кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: ivanna.skyba@uzhnu.edu.ua<https://orcid.org/0000-0001-7967-163X>

Стаття присвячена характеристиці економічних реформ в Угорській Народній Республіці, проведених наприкінці 1950-х у 1960-х роках представниками реформаторського крила Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) під керівництвом Я. Кадара. Зокрема, відзначено, що найбільшим досягненням правлячого комуністичного режиму була економічна реформа, головні положення якої вступили в дію 1 січня 1968 р., отримавши назву Новий економічний механізм. Реформа передбачала перехід від централізованої директивно-планової системи до індикативної, тобто паралельно з діючою соціалістичною плановою економікою впроваджувалися елементи ринкових відносин. У дослідженні зауважено, що ліберальні перетворення в Угорщині стали результатом проведення Я. Кадаром політики консолідації та суспільної злагоди після революції 1956 р., і їх метою було насамперед зростання добробуту населення. У розробці важливих реформ брали активну участь як найкращі економісти Угорщини, так і політичні діячі під головуванням секретаря ЦК УСРП Р. Нерша (Rezső Nyers), прем'єр-міністра Є. Фока (Jenő Fock), віце-прем'єра Л. Фегера (Lajos Fehér). Підкреслено, що економічні реформи в Угорській Народній Республіці привносили такі зміни як: скасовувалися обов'язкові планові завдання, з'явилися матеріальні стимули, змінилася практика ціноутворення, відбулася лібералізація сільського господарства, зародилося дрібне виробництво при одночасному функціонуванні великих кооперативних господарств. На основі опрацьованого наукового матеріалу підсумовано, що найбільші успіхи були в сільському господарстві. Проте після подій в Чехословаччині у 1968 р. реформування економіки в Угорщині, що руйнувало систему директивного управління, викликало невдоволення як серед комуністичних лідерів країн соціалістичного табору, так і в Кремлі. Також було чимало противників реформ і в Політбюро ЦК УСРП та в партійно-державному апараті, що, зрештою, призвело до згорання Нового економічного механізму у 1972 – 1973 рр. Авторка на основі аналізу фахових вітчизняних та зарубіжних видань відзначає, що досліджувана проблема є недостатньо вивченою в сучасній українській історичній науці.

Keywords: економічні реформи, Новий економічний механізм, Угорщина, УСРП.

Постановка проблеми. Після XX з'їзду КПРС Угорська Народна Республіка першою серед країн-сателітів СРСР відійшла від сталінської моделі соціалістичної економіки, послабивши планово-директивні методи управління. Це було зумовлено подіями 1956 р., у результаті яких до влади прийшли комуністи на чолі з Я. Кадаром та очолюваною ним Угорською соціалістичною робітничою партією (далі – УСРП). Незважаючи на жорсткий прихід до влади, Я. Кадар став популярним політиком і видатним державним діячем. На завершених політичній кар'єри він визнав, що 1956 р. був трагічним для угорців, тому вся його діяльність впродовж 25 років стала «даниною» 1956 року [Кенде, 1984, с. 124; Скиба, 2021, с. 106]. Угорський лідер послідовно будував таку політичну та соціально-економічну систему, головним стрижнем якої була суспільна згода та зростання добробуту населення. Результатом суспільної злагоди стали економічні перетворення, що почалися наприкінці 1950-х рр., а найбільшим досягненням Я. Кадара була реформа 1968 р., яка отримала назву Новий економічний механізм. Його постулати – самотужки партія нічого не створить, для формування нового суспільства необхідна національна згуртованість, потрібно мати клапани в політичному механізмі для зняття надмірної напруги, варто вводити елементи ринкової економіки і зменшити сферу директивного планування – склали основу угорської концепції «соціалізму з людським обличчям». [Мусатов, 2016, с. 31].

Економічні нововведення впроваджувалися в Угор-

щині найактивніше з-поміж усіх країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги (далі – РЕВ), а кадарівську соціально-економічну модель назвали «гуляш-соціалізмом» – за назвою м'ясної національної страви [Підлуцький]. Незважаючи на те, що реформи в Угорській Народній Республіці були непослідовними, вони допомогли запустити механізм оновлення планової економіки, що, зрештою, полегшило суспільно-політичну трансформацію та економічні зміни наприкінці 80-х років ХХ ст.

Зауважимо, що проблема впровадження економічних реформ в Угорщині наприкінці 1950-х у 1960-х роках потребує ґрунтовнішого аналізу у сучасній українській історіографії, на відміну від угорської та російської. Власне, нестача спеціальних досліджень і визначає актуальність даної наукової розвідки.

Аналіз досліджень. Насамперед відзначимо угорську історіографію, яка всебічно й ґрунтовно досліджує один з найважливіших та найсуперечливіших періодів історії Угорщини – епоху Кадара або кадаризм як систему політичних прийомів та технологій. Саме такою термінологією послуговується угорська історична наука при характеристиці комуністичного режиму під пильним керівництвом Я. Кадара (1956 – 1988 рр.). Багаторічний біограф угорського лідера Т. Гусар [Huszár, 2003], а також інші дослідники – Р. Товкеш [Tóké, 1998], Т. Беренд [Berend, 2018; Berend, 1988], Янош М. Райнер [Rajner, 2010], М. Поп [Pap, 2015], П. Кенде [Кенде, 1984, с. 112–127] – поді-

ляють епоху Кадара на три-чотири періоди, відзначають, що класичний кадаризм припадає на 60-ті роки ХХ ст., а це – саме той час, коли активно напружувалися економічні реформи. Оскільки реформи проводилися у сфері економіки, логічно, що вони стали об'єктом дослідження як серед науковців-економістів, так і науковців-істориків. Вагомий внесок у вивчення економічних процесів у країнах соціалістичного табору зробив видатний угорський економіст Я. Корнаї [Kornai, 1993]. У праці «Антирівновага», яка принесла йому всесвітню славу, він приділив велику увагу доленосній реформі 1968 р. з децентралізації угорської економіки [Kornai, 1971]. Ця реформа, на його думку, була найбільшим кроком у бік економічної лібералізації. Я. Корнаї був переконаний, що соціалістична економіка не піддається реформуванню, вказував на очевидні переваги ринкової економіки над плановою, приватної над державною, капіталістичної над соціалістичною. Новий економічний механізм 1968 р. в Угорщині він порівнював з реформами, що проводилися в СРСР у 1985 – 1991 рр. [Kornai, 1993, old. 28–29].

Відомим політичним діячем, міністром фінансів, одним із авторів Нового економічного механізму був Р. Нерш (Rezső Nyers) [Nyers, 1968, 397 old.; Nyers, 2001, old. 133–135]. У своїх працях він відзначав період 1968 – 1972 рр. як золотий вік угорських реформ. За свою реформаторську діяльність та непохитну позицію щодо подальшого проведення реформ був звільнений з посади під тиском консервативних сил як всередині Угорщини, так і за її межами.

Серед дослідників-істориків варто виокремити ґрунтовні праці Яноша М. Райнера [Rajner, 2010], Я. Верєбича [Verebics, 2018, old. 1737–1748], Б. Вербасі [Verbászi, 2004, old. 111–121], Ж. Горболака [Horbolák, 2017], Т. Беренда [Berend, 1988] та інших. Зауважимо, що вся угорська історіографія детально вивчає хід проведення реформи, вказуючи на особисту роль Я. Кадара у цьому процесі. Чималу увагу угорські дослідники приділяють позиції Радянського Союзу щодо впровадження реформ. Зокрема, відзначають, що ставлення радянського керівництва змінилося з лояльного до різко негативного після подій у Чехословаччині у 1968 р. Угорська історіографія сходиться на думці, що найкращі результати реформа дала у сільському господарстві.

Що стосується сучасної української історіографії, то серед великої кількості матеріалів з історії Центрально-Східної Європи новітньої доби відзначимо праці науковців, які безпосередньо стосуються періоду кадаризму, зокрема – це науковий доробок М. Юнгера [Юнгер, 2018], С. Кіш [Кіш, 1998, 199 с.], Г. Шманька [Шманько, Кіш, 1998, с. 146–150]. Об'єктом їх дослідження є суспільно-політичний розвиток Угорщини, починаючи з другої половини 60-х років ХХ ст. і завершуючи трансформаційними процесами наприкінці 1980-х років. Незважаючи на це, роботи слугують вагомим орієнтиром у вивченні комуністичного періоду в історії угорської держави, відомого як епоха Кадара.

Історію Угорської Народної Республіки детально досліджують сучасні російські вчені. Сферою їх інтересів є як політичний, так й економічний та культурний розвиток країни. Чималу увагу російські історики

та економісти приділяють реформуванню економіки у 1960-х роках, фокусуючись на позиції Радянського Союзу щодо її проведення. Якщо радянські дослідники були надто заідеологізовані у висвітленні економічних перетворень у країнах соціалістичного табору після 1945 р., то сучасні російські науковці намагаються об'єктивніше підходити до аналізу цих процесів. Свої праці історії Угорщини присвятили відомі вчені – Б. Желіцкі [Желицки, 2000, с. 53–71; Желицки, 2017], А. Стикалін [Стыкалин], О. Волотов [Волотов], Т. Джалилов, Н. Пивоваров [Джалилов, Пивоваров, 2021, с. 176–193], дипломат – В. Мусатов [Мусатов, 2016, с. 24–40].

Постановка цілей. Метою статті є аналіз процесу напружування та проведення економічних реформ в Угорській Народній Республіці наприкінці 50-х у 60-х роках ХХ ст. На основі фахової історіографії прагнемо показати, наскільки важливим та сміливим був новаторський підхід комуністичної влади Угорщини щодо вирішення економічних проблем у країні, та з якими труднощами зіткнулися реформатори на шляху втілення ліберальної моделі економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 50-х років ХХ ст. в Угорщині розпочався відхід від сталінської моделі соціалістичної економіки, незважаючи на те, що взимку 1956–1957 рр. партійне керівництво відхилило проєкт економічних перетворень, підготований професором І. Варгою (István Varga) [Кенде, 1984, с. 116]. З 1957 р. почала діяти пом'якшена директивно-планова система, яка скорочувала кількість обов'язкових для виконання кожним підприємством показників, а також регулювала середню заробітну плату. Відповідно, була проведена її реорганізація центральних органів управління: частина міністерств зазнала укрупнення. На державних підприємствах була введена система, згідно з якою рівень особистих доходів робітників залежав від прибутків, які отримували ці підприємства. У сільському господарстві обов'язкові поставки були замінені вільною закупівлею сільськогосподарських товарів. Угорська влада визнала право селян на вільний вихід із колгоспів, а після цього вони добровільно об'єднувалися у кооперативи. Містянам дали можливість придбати земельні ділянки під сади та дачі. Приватний сектор Угорщини насамперед вирощував і переробляв фрукти. Це була продумана стратегія, адже країна мала сприятливі умови для сільського господарства [Verebics, 2018, old. 1739–1740]. Право володіння невеликими господарствами порушила насильницька колективізація 1959–1961 рр., але незабаром воно було відновлено й поступово розширювалося. Симбіоз колективних та приватних форм власності утворив так зване угорське сільськогосподарське чудо [Varga, 2018, old. 68].

Реформи 1960-х років здійснювалися важко, непослідовно: частково через свою новизну, частково через опір консервативних сил. Власне, і сам Я. Кадар діяв скоріше шляхом спроб і помилок. Загалом, він розумів необхідність змін, шукав нові підходи до раціонального управління економікою. Унаслідок цього, угорці одними з перших відмовилися від жорстких директив центру, зробили ставку на формування та реалізацію планів самими підприємствами. Так

само вони підходили до ціноутворення: контролювали лише частину цін, особливо на продовольство, і поступово запроваджували договірні. Поступовість переходу до ринкових відносин допомагала угорському населенню адаптуватися до змін, а окремим підприємствам – виробляти хорошу продукцію, проте в суто економічному плані вона породжувала очевидні недоліки, через які економіка загалом працювала мало-ефективно. Основною проблемою залишалася реформована лише наполовину система ціноутворення. Усі кроки з лібералізації економіки постійно викликали безліч питань у радянського керівництва. Я. Кадар це добре розумів і діяв обережно, щоб уникнути гострої критики з його боку. Він наполегливо пояснював, чому угорці змушені прискорити економічні процеси, послабити централізацію, дати більше самостійності трудовим колективам та вийти на необхідні зв'язки із Заходом. У Європі, зі свого боку, зрозуміли, що Я. Кадар є політиком нової формації, тому співпрацювали з ним, запрошували до себе. У 1967 р. Угорська Народна Республіка вела переговори про вступ до МВФ та Всесвітнього банку, але на цю ініціативу брежнєвське керівництво не дало згоди [Желицки, 2006, с. 157].

На думку Я. Кадара, йому в маленькій країні легше було проводити експерименти, результати яких могли стати в нагоді і в СРСР. Відоме його висловлювання у розмові з італійським журналістом про те, що Радянський Союз продовжив шлях до соціалізму як ведмідь. В Угорщині так робити не можна, тут потрібно використовувати більш делікатні методи [Мусатов, 2016, с. 31].

Серед усіх країн Центрально-Східної Європи саме в Угорщині був найменший дефіцит товарів. У ході реформ угорській владі вдалося знайти прийнятну форму поєднання централізованого планування та ринку, забезпечити гнучкість цін, установити зв'язок між внутрішнім та зовнішнім ринками, посилити економічну співпрацю держави із Заходом, розпочати створення спільних підприємств за участю іноземного капіталу. Також було дозволено дрібне приватне підприємництво. Істотно зросла роль грошей у житті населення, з'явилися стимули для того, щоб їх заробляти, оскільки приватне житлове будівництво та імпорт легкових автомобілів пішли вгору, налагодився закордонний туризм тощо [Berend, 2018, 42, 72 old.].

На початку 60-х років ХХ ст. значні організаційні зміни відбулися в промисловості Угорщини, у ході яких задля концентрації та спеціалізації виробництва, об'єднувалися багато підприємств, що були пов'язані між собою вертикальним циклом виробництва. Таким чином, уже до початку економічної реформи 1968 р. методи та форми керівництва економікою мали на меті розширити самостійність промислових підприємств. Усі ці заходи були офіційно розпочаті в січні 1968 р. Відповідальність за їх проведення Я. Кадар узяв на себе. У нього не було економічної освіти, але він всіляко сприяв спеціалістам, які працювали над ними [Nyers, 2001, old. 135]. У розробці реформ брали участь кращі економісти та політичні діячі Угорщини, зокрема: Р. Нерш (Rezső Nyers), Є. Фок (Jenő Fock), Л. Фегер (Lajos Fehér), М. Аїтої (Miklós Ajtai), Ф. Ердеї (Ferenc Erdei), І. Сабо (István Szabó) [Скиба,

2019, с. 26]. Загалом, над реформами працювали 12 комісій, до яких входили близько 200 спеціалістів [Verbászi, 2004, old. 113]. Вони проаналізували спроби реформування економічних систем в СРСР, Югославії, Польщі, Чехословаччині й Німецькій Демократичній Республіці. Перші проекти реформи були підготовані вже у 1961 – 1963 рр., а 21 липня 1964 р. ЦК УСРП вирішив, що необхідно здійснити всебічний аналіз системи економічного управління. 10 грудня 1964 р. на черговому засіданні ЦК УСРП було прийнято рішення про необхідність проведення реформ [Скиба, 2019, с. 26; Magyar Országos Levéltár, 1988, old. 16, 18], згодом створили спеціальні комісії, які мали проаналізувати ситуацію, що склалася в економіці. На основі їх висновків до жовтня 1965 р. розробили та затвердили концепцію реформи, батьком якої прийнято вважати секретаря ЦК УСРП Р. Нерша (Rezső Nyers). Остаточне рішення щодо її проведення було ухвалено у травні 1966 р. [Nyers, 1968, old. 100, 108]. Період 1964 – 1968 рр. був часом, коли проект економічних змін також активно розроблявся і в СРСР, зокрема «косигінської реформи» [Волотов]. На цьому етапі реформа в Угорщині посіла чи не головне місце в радянсько-угорських відносинах. Ставлення Москви до неї було різним: одні з пересторогою оцінювали її як відхід від загальноприйнятих базових принципів радянського типу соціалізму, інші сумнівалися у впровадженні реформи, треті, навпаки, оголосили взірцем для наслідування. Суперечки особливо загострилися після того, як у 1968 р. празькі реформатори також взялися за нововведення, які вийшли за рамки економіки [Желицки, 2006, с. 156].

Реалізація Нового економічного механізму в Угорщині розпочалася 1 січня 1968 р., але вже 30 вересня 1968 р. комісія при ЦК УСРП під керівництвом Р. Нерша (Rezső Nyers) затвердила документ «Завдання подальшого розвитку системи управління економікою», у якому було окреслено новий етап економічної реформи [Джалилов, Пивоваров, 2021, с. 180]. Відповідно до вересневого рішення, скасовувалася практика централізованого розподілу продукції. Тепер усе ґрунтувалося на безпосередніх зв'язках між виробниками, споживачами, підприємствами оптової торгівлі та зовнішньоторговельними організаціями. Унаслідок реформи 1968 р. суттєво змінилися методи економічного планування та управління. Серйозних змін набули річні плани. Вони, хоч і склалися в межах п'ятирічних показників, проте зберігали широкий простір взаємодії з ринком. Фактично, директивне планування в Угорщині змінилося на більш ліберальне – індикативне. Одночасно було запущено реформу ціноутворення, яка позначила перехід від державної системи цін до гнучкого механізму, що враховував умови ринку. Головне завдання реформи цін полягало в забезпеченні тіснішого зв'язку між внутрішніми та зовнішніми цінами, а саме: продукція, що імпортувалася, реалізовувалася на внутрішньому ринку за тією ціною, за якою вона була закуплена на зовнішньому ринку. При цьому підприємства, які виробляли продукцію на експорт, виходили з тих цін, які вони могли отримати на зовнішньому ринку. Чимало товарів продавалися відповідно до ринкового механізму ціноутворення. Найрезультативнішою реформа була в сіль-

ському господарстві. Зокрема, самостійно розвивалися виробничі кооперативи, відбувся розквіт присадибних господарств, збільшувалися об'єми місцевих промислів та переробки продуктів [Rajner, 2010, old. 44].

Реформи залишили у минулому тотальний держплан, надали підприємствам можливість конкурувати. У 1967 р. було прийнято закон про землеволодіння та землекористування, покликаний регулювати діяльність виробничих кооперативів. Узаконювалася нова форма власності на землю – кооперативна. Кооперативи отримали право набувати у власність землі, що знаходилися в їхньому користуванні, але юридично належали приватним особам, членам кооперативів або державі. У 1960-ті роки продукція присадибних ділянок складала близько 23% всієї продукції сільського господарства Угорщини [Pap, 2015, old. 66; Varga, 2018, old. 70].

Результати угорської економічної реформи були неоднозначними. В країні вдалося досягти прискороного зростання національного доходу, також зросли доходи на душу населення, підвищилася продуктивність праці. Було розширено асортимент споживчих товарів, а промисловість пристосувалася до потреб ринку насамперед у легкій та харчовій промисловості. Водночас основне завдання реформи – інтенсифікувати економіку Угорщини – вирішити не вдалося. Крім того, у результаті децентралізації управління та ширшого використання товарно-грошових відносин, скасування директивного адресного планування, запровадження вільного ціноутворення, централізоване планує керівництво економікою країни виявилось ослабленим. Наслідком цього став хронічний дефіцит державного бюджету, диспропорція між виробництвом та розподілом національного доходу, зростання заборгованості Угорщини країнам Західної Європи. Систематичним явищем стало підвищення цін та незбалансованість доходів різних верств суспільства. У результаті, доходи робітників великої державної промисловості були нижчими за доходи інших верств населення [Verebics, 2018, old. 1745]. Усі ці проблеми особливо загострилися до кінця 1972 р. і вимагали якнайшвидшого вирішення. Крім того, у зв'язку з подіями в Чехословаччині у 1968 р., прихильники реформ змушені були постійно доводити, що вона не порушує принципів соціалізму, зачіпає лише механізм управління та планування, а не соціалістичні виробничі відносини.

У листопаді 1970 р. на X з'їзд УСРП було схвалено діяльність нових економічних комісій [Horbolák, 2017, old. 121–122]. Наголошувалося, що суттю економічних реформ є органічний зв'язок централізованого планового управління народним господарством з активною роллю товарно-грошових відносин та ринку на основі соціалістичної власності на засоби виробництва [Джалилов, Пивоваров, 2021, с. 181].

Дослідники відзначають, що на результати економічних реформ в Угорщині радянське керівництво дивилося з помірним оптимізмом. Пропозиції Угорської Народної Республіки про запровадження елементів ринкової економіки в інших країнах РЕВ були відхилені. 13 лютого 1972 р. відбулася зустріч Л. Брежнєва та Я. Кадара в Завидові, на якій генера-

льний секретар ЦК КПРС висловив угорському лідеру своє невдоволення щодо економічної та соціальної політики в Угорщині. Обговорювалася й зміна складу Політбюро ЦК УСРП, до якого входили реформатори [Az MSZMP KB határozata a gazdaság reformjáról]. Після цієї зустрічі розпочалося згортання реформ за наполяганням Москви, а Р. Нерш (Rezső Nyers), Л. Фегер (Lajos Fehér), С. Фок (Jenő Fock) згодом були усунуті з посад [Скиба, 2019, с. 26]. Також у лютому 1972 р. Я. Кадар провів засідання Секретаріату ЦК УСРП, а пізніше – Політбюро ЦК УСРП, на яких проінформував про переговори з Л. Брежнєвим. Дискусія підтвердила, що в лавах УСРП були три різні підходи до оцінки економічної ситуації, представлені реформістами, центристами та лівими [Berend, 1988, old. 316]. Звісно, до згортання економічних реформ призвели як зовнішні, так і внутрішні чинники. Противниками реформ у складі Політбюро ЦК УСРП були З. Комочин (Zoltán Komócsin), Б. Біску (Béla Biszku), А. Пуллої (Árpád Pullai), проте вирішальну роль відіграв «радянський фактор», а точніше особиста позиція Л. Брежнєва [Berend, 2018, old. 42]. Щоб уникнути внутрішньої критики за зростання зовнішньої заборгованості, Я. Кадар направив радянському генсеку лист із проханням надати Угорщині допомогу – прийняти більше товарів традиційного угорського експорту, виділити більше сировини та енергоносіїв, ніж це було погоджено при координації народногосподарських планів, погодитися на зниження навантаження у сфері оборонних витрат, відтермінувати погашення отриманих раніше кредитів на закупівлю радянської військової техніки. У березні 1972 р. ці проблеми було обговорено на переговорах у Москві двох голів урядів – О. Косигіна та С. Фока (Jenő Fock) [Волотов].

Незадоволений швидкістю згортання реформ, генеральний секретар КПРС, порушивши дипломатичний протокол, 27 листопада 1972 р. прибув на радянський військовий аеродром у м. Текел (Tököl). Керівництво УСРП та Я. Кадар були повідомлені про візит лише за кілька годин до вильоту радянського урядового літака з Москви. Л. Брежнєв особисто передав угорському лідеру ультиматум із вимогою призупинення економічних реформ та список із конкретними іменами політиків, яких слід усунути від державного й партійного керівництва. Я. Кадар нібито, прочитавши список, зазначив: «Одного імені все ще не вистачає – мого» [Elter].

У 1972 р. в Угорщині розпочалося поступове повернення до планової економіки та реванш неосталіністських сил в УСРП [Юнгер, 2018, с. 48]. Затвердити остаточне рішення про подальшу долю соціально-економічних перетворень мав призначений на листопад 1972 р. Пленум ЦК УСРП. Саме тому Я. Кадар зважився на відчайдушний крок: 23 травня 1972 р. він звернувся до ЦК УСРП із проханням про свою відставку з посади першого секретаря партії через досягнення пенсійного віку. Однак позачерговий пленум ЦК, що відбувся у червні, не погодився на це, оскільки країна потребувала його керівництва [Мусатов, 2016, с. 32]. Листопадовий Пленум ЦК УСРП 1972 р. прийняв рішення «Щодо результатів та недоліків періоду після X конгресу УСРП», спрямовані на пос-

тупове згортання економічної реформи та відновлення основ директивно-планової системи [Юнгер, 2018, с. 41]. Ним була створена Державна планова комісія при Раді міністрів Угорської Народної Республіки. Крім того, рекомендувалося посилити контроль за ціноутворенням, запровадити обмеження на доходи приватного сектору. Про результати пленуму Я. Кадар особисто прозвітував перед Л. Брежнєвим під час чергових переговорів у Москві, що відбулися 27–28 листопада 1972 р. Остаточне рішення про завершення реформ було прийнято на березневому пленумі ЦК УСРП у 1974 р. Це, зі свого боку, призвело до політичних відставок головних ідеологів та розробників нового економічного курсу Угорщини – секретаря ЦК УСРП Р. Нерша (Rezső Nyers), прем'єр-міністра Є. Фока (Jenő Fock), віце-прем'єра з аграрної політики Л. Фегера (Lajos Fehér) [Rajner, 2010, old. 24, 52–53; Pinkasz]. Противники реформ почали повернення економіки на повністю державні рейки, до централізованого планування. Приватну власність замінили на оренду державної власності. У 1973 р. розпочалася світова енергетична криза, різко зросли витрати підприємств на закупівлю нафти, тому держава змушена була дотувати тих виробників, які страждали від інфляції [Berend, 2018, old. 136]. В умовах нафтової кризи Радянський Союз також підняв ціни на нафту. В Угорщині наростали економічні труднощі, посилювався негативний вплив світової економіки.

Таким чином, відзначимо головні зміни, які відбулися в економіці Угорської Народної Республіки після запровадження Нового економічного механізму 1968 р.:

1) скасовано обов'язкові планові завдання, які центр визначав для підприємств. Через це централізоване матеріально-технічне постачання поступилося місцем оптової торгівлі. Формально соціалістичне планування збереглося, але реально воно перетворилося на індикативне;

2) з'явилися матеріальні стимули. Вигоду від роботи ринку отримав як держбюджет, що характерно для адміністративної економіки, так і виробник. Однак, розподіл прибутку залишався значною мірою індивідуальним, тобто підприємство, яке добре працювало, не було застраховано від того, що в перспективі в нього не заберуть до бюджету більшу частку доходу;

3) змінилася практика ціноутворення. Чимало підприємств самостійно встановлювали ціни на свою продукцію, проте в галузі роздрібних цін свобода виявилася мінімальною;

4) відбулася певна лібералізація сільського господарства та поява дрібного виробництва, одночасно продовжували існувати великі кооперативні господарства [Rajner, 2010, old. 42–43; Berend, 1988, old. 265–266]

З 1977 р. в Угорській Народній Республіці почав різко зростати зовнішній борг. Країна, яка імпортувала енергоносії, мала піти на корінний перегляд усієї цінової політики, що склалася. Зважаючи на ці фактори, з 1978 р. керівництво Угорщини намагалося обе-

режно повернутися на шлях реформ [Pap, 2015, old. 134], однак настільки сміливими і відверто проринковими вони вже не були. У 1978 – 1979 рр. з керівних посад було знято деяких відомих консерваторів, противників реформ, запроваджено нову систему ціноутворення, завдяки якій основні диспропорції вдалося усунути, а в 1981 р. – встановлено єдиний валютний курс. Нормалізація справ у фінансовій та зовнішньоекономічній сферах принесла свої плоди. У 1981 – 1984 рр. розмір зовнішнього боргу Угорщини не лише перестав збільшуватися, а й дещо скоротився [Verebics, 2018, old. 1746]. На лібералізацію всього механізму ціноутворення все ж таки не пішли, адже вважали за краще встановити складну систему, у якій поєднувалися би державні та договірні ціни. Ще одним важливим елементом перетворень на рубежі 1970 – 1980-х років стала легалізація приватного сектору економіки. До цього вже понад десять років у аграрній сфері функціонували підсобні господарства, створені ще реформою 1968 р. Після тривалого процесу обговорень, що відбувся в партійному ешелоні та в системі державного управління, з 1982 р. приватним підприємствам було дозволено функціонувати практично у всій угорській економіці за винятком таких галузей, як банківська діяльність та гірничодобувна промисловість [Verebics, 2018, old. 1747].

Висновки. Реформування планової економіки в Угорщині бере свій початок у 1957 р., коли відбулося скорочення обов'язкових для виконання кожним підприємством показників. У зв'язку з неефективністю централізованого планування, розпочалася децентралізація управління економіки, яка досягла найбільшого успіху із введенням у дію Нового економічного механізму в 1968 р. Проте неправильне тлумачення та сприйняття новаторських процесів консервативними політичними силами як у самій країні, так і за її межами, чинили опір зміні економічної моделі, зробили всі реформаторські ініціативи половинчастими. У 1972 – 1973 р. під безпосереднім контролем СРСР та особисто Л. Брежнєва започатковано згортання ліберальних перетворень. Попри всі недоліки, реконструкція економіки в Угорській Народній Республіці була надзвичайно важливою, призвела до зростання економічних показників та добробуту населення, суттєво полегшила посткомуністичні трансформаційні зміни в країні на зламі 80-90-х років ХХ ст. Незважаючи на свою незавершеність, оскільки державний сектор і надалі домінував, економічні реформи в Угорщині були новацією, яка суперечила постулатам соціалістичної економіки. Крім того, дана модернізація виявилася найуспішнішою з-поміж усіх країн Ради Економічної Взаємодопомоги.

Відзначимо, що важливу роль у впровадженні реформ відіграв особистий фактор Я. Кадара, адже їх легітимізація повністю визначалася його діями. Безпосередню участь у розробці нових (ринкових) методів управління плановою економікою брали відомі угорські політичні діячі: Р. Нерш (Rezső Nyers), Є. Фок (Jenő Fock), Л. Фегер (Lajos Fehér) та багато інших.

Список використаних джерел

- Az MSZMP KB határozata a gazdaság reformjáról (1966. május), *Az 1968-as gazdasági reform* [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-i-vilaglaborutol-a-ketpolusu-vilag-felbomlasaig/a-kadar-rendszer-gazdasaga/az-1968-as-gazdasagi-reform> (Last accessed: 10. 07. 2022).
- Berend, I., 1988. *A magyar gazdasági reform útja*, Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 447 old.
- Berend, I., 2018. *Naplementék (Történelmi korszakvázlatok)*, Debrecen: Éghajlat Könyvkiadó, 232 old.
- Elter, T. Brezsnyev Tökölre parancsolta Kádárt, hogy átadja ultimátumát. [Online]. Доступно: <https://www.origo.hu/tudomany/20171127-a-szovjet-partvezetes-nem-volt-hajlando-tovabb-turni-a-magyar-gazdasagi-reformkiserletet.html> (Last accessed: 22. 07. 2022).
- Horbolák, Zs., 2017. *Reform és visszarendeződés. A CSKP a magyar gazdasági reformokról 1968-tól a rendszerváltozásig*, Doktori értekezés, Győr, 180 old.
- Huszár, T., 2003. *Kádár*. 2. Kötet, Bp.: Kossuth Nyomda, 385 old.
- Kornai, J., 1971. *Anti-equilibrium. A gazdasági rendszer elméleteiről és a kutatás feladatairól*, Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 439 old.
- Kornai, J., 1993. *A Szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*, Bp.: HVG Kiadó Rt., 674 old.
- Magyar Országos Levéltár, II. Kötet, 1963 – 1970*, 1988. Összeállította: Németh Jánosné, Bp., 474 old.
- Nyers, R., 1968. *Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja összes példány*, Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 397 old.
- Nyers, R., 2001. *Kádár János és a reformok, Rubicon-Aquila*, Bp., old. 133–135.
- Pap, M., 2015. *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*, Bp., 173 old.
- Pinkasz, A. Nyers Rezső és a balliberális értelmiség. [Online]. Доступно: <https://merce.hu/2018/06/29/nyers-rezso-es-a-balliberális-ertelmiség/> (Last accessed: 22.07. 2022).
- Rajner, M., 2010. *A Kádár korszak. 1956 – 1989, Magyarország története*. 22, Romsics Ignác, Bp., 112 old.
- Tőkés, R., 1998. *A kialakult forradalom (Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalom utódlás, 1957 – 1990)*, Bp.: Kossuth Kiadó, 471 old.
- Varga, Zs., 2018. *Az Új Gazdasági mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor, Betekintő*, 2, old. 68–78.
- Verbászi, B., 2004. *A rendszer tragédiája. Az 1968-os gazdasági, reform előzményei, beindítása és kudarca, Tudományos Közlemények 11*, szeptember, old. 111–121.
- Verebics, J., 2018. *Az 1968-as mechanizmusreform és gazdasági jogunk átalakulása, Magyar Tudomány 179*, №11, old. 1737–1748.
- Волотов, О. Опыт венгерских реформ. К 100-летию со дня рождения Яноша Кадара. [Online]. Доступно: <http://nauka.com/opyt-vengerskih-reform-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-yanosha-kadara> (дата звернення: 22. 07. 2022).
- Джалилов, Т., Пивоваров Н.Ю., 2021. Экономические реформы в Венгрии и Болгарии и реакция на них в СССР (конец 1950-х – первая половина 1970-х гг), *Известия Уральского федерального университета, Серия 2: Гуманитарные науки*, Т. 23, № 4, с. 176–193.
- Желицки, Б., 2006. *Кадаровский контекст советско-венгерских отношений (1957 – 1988), Россия и современный мир*, № 1, с. 147–162.
- Желицки, Б., 2017. *Венгрия новейших времен: Очерки политической истории 1944 – 1994 гг.*, Москва, 648 с.
- Кенде, П., 1984. «Нормализация» Венгрии после 1956 г., *Проблемы Восточной Европы. Документы в нашем архиве*, № 9–10, с. 112–127.
- Кіш, С., 1998. *Суспільно-політична трансформація в Угорщині. 1966 – 1990 рр.*: дис. канд. іст. наук: спец.: 07.00.02, Ужгородський національний університет, Ужгород, 199 с.
- Мусатов, В., 2016. Янош Кадар: триумф и трагедия. Размышления российского дипломата, *Россия и Венгрия на перекрестках европейской истории*, Выпуск 2, с. 24–40.
- Підлущкий, О. Янош Кадар: творець «гуляш-соціалізму». [Online]. Доступно: https://dt.ua/SOCIETY/yanosh_kadar_tvorets_gulyash-sotsializmu.html (дата звернення: 22. 07. 2022).
- Скиба, І., 2019. Економічна реформа 1968 року в Угорщині, *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*, Том VII: Ідентичність і свобода в освіті та науці, Конін–Ужгород–Бельско–Бала–Київ: Посвіт, с. 25–27.
- Скиба, І., 2021. Держава і протестантські церкви в Угорщині у 1948 – 1989 рр., *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія: Історія, Випуск 2(45), с. 103–109.
- Стыкалин, А. От Венгрии 1956-го к Венгрии 1989 года: метаморфозы исторической памяти нации. [Online]. Доступно: <https://polit.ru/article/2010/01/27/hungary/> (дата звернення: 17.08. 2022).
- Шманько, Г., Кіш, С., 1998. Передумови політичної трансформації в Угорщині, *Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи*, Ужгород: «Патент», с.146–150.
- Юнгер, М., 2018. *Антикомуністична опозиція в Угорщині (1968 – 1990 рр.)*: дис. канд. іст. наук: спец.: 07.00.02, Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Київ, 236 с.

References

- Az MSZMP KB határozata a gazdaság reformjáról (1966. május), *Az 1968-as gazdasági reform*. [Online]. Dostupno: <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-i-vilaglaborutol-a-ketpolusu-vilag-felbomlasaig/a-kadar-rendszer-gazdasaga/az-1968-as-gazdasagi-reform> (Last accessed: 10.07. 2022). (in Hungarian).
- Berend, I., 1988. *A magyar gazdasági reform útja*, Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 447 old. (in Hungarian).
- Berend, I., 2018. *Naplementék (Történelmi korszakvázlatok)*, Debrecen: Éghajlat Könyvkiadó, 232 old. (in Hungarian).
- Elter, T. Brezsnyev Tökölre parancsolta Kádárt, hogy átadja ultimátumát. [Online]. Dostupno: <https://www.origo.hu/tudomany/20171127-a-szovjet-partvezetes-nem-volt-hajlando-tovabb-turni-a-magyar-gazdasagi-reformkiserletet.html> (Last accessed: 22. 07. 2022). (in Hungarian).
- Horbolák, Zs., 2017. *Reform és visszarendeződés. A CSKP a magyar gazdasági reformokról 1968-tól a rendszerváltozásig*, Doktori értekezés, Győr, 180 old. (in Hungarian).
- Huszár, T., 2003. *Kádár*. 2. Kötet, Bp.: Kossuth Nyomda, 385 old. (Huszár, T., Kadar. 2. Volume). (in Hungarian).

- Kornai, J., 1971. Anti-equilibrium. A gazdasági rendszer elméleteiről és a kutatás feladatairól, Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 439 old. (in Hungarian).
- Kornai, J., 1993. A Szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan, Bp.: HVG Kiadó Rt., 674 old. (in Hungarian).
- Magyar Országos Levéltár, II. Kötet, 1963 – 1970, 1988. Összeállította: Németh Jánosné, Bp., 474 old. (in Hungarian).
- Nyers, R., 1968. Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja összes példány, Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 397 old. (in Hungarian).
- Nyers, R., 2001. Kádár János és a reformok, *Rubicon-Aquila*, Bp., old. 133–135. (in Hungarian).
- Pap, M., 2015. Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban, Bp., 173 old. (in Hungarian).
- Pinkasz, A. Nyers Rezső és a balliberális értelmiség. [Online]. Dostupno: <https://merce.hu/2018/06/29/nyers-rezso-es-a-balliberális-ertelmiség/> (Last accessed: 22.07. 2022). (in Hungarian).
- Rajner, M., 2010. A Kádár korszak. 1956 – 1989, *Magyarország története*. 22, Romsics Ignác, Bp., 112 old. (in Hungarian).
- Tőkés, R., 1998. A kialakult forradalom (Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalom utódlás, 1957 – 1990), Bp.: Kossuth Kiadó, 471 old. (in Hungarian).
- Varga, Zs., 2018. Az Új Gazdasági mechanizmus elfeledett sikertörténete: a termelőszövetkezeti szektor, *Betekintő*, 2, old. 68–78. (in Hungarian).
- Verbászi, B., 2004. A rendszer tragédiája. Az 1968-os gazdasági, reform előzményei, beindítása és kudarca, *Tudományos Közlemények 11*, szeptember, old. 111–121. (in Hungarian).
- Verebics, J., 2018. Az 1968-as mechanizmusreform és gazdasági jogunk átalakulása, *Magyar Tudomány 179*, №11, old. 1737–1748. (in Hungarian).
- Volotov, O., 2013. Opyt vengerskih reform. K 100-letiju so dnja rozhdenija Janosha Kadara [The experience of the Hungarian reforms. To the 100th anniversary of the birth of Janos Kadar]. [Online]. Dostupno: <http://nauka.com/opyt-vengerskih-reform-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-yanosha-kadara>. (data zvernennja: 22.05. 2019). (in Russian).
- Dzhalilov, T., 2021. Pivovarov N.Ju. Jekonomicheskie reformy v Vengrii i Bolgarii i reakcija na nih v SSSR (konec 1950-h – pervak polovina 1970-h gg). [Economic reforms in Hungary and Bulgaria and the reaction to them in the USSR (late 1950s - first half of the 1970s)], *Izvestija Ural'skogo federal'nogo universiteta, Serija 2: Gumanitarnye nauki*, T. 23, № 4, s. 176–193. (in Russian).
- Zhelicki, B., 2006. Kadarovskij kontekst sovetsko-vengerskih otnoshenij (1957 – 1988) [Kadar's Context of Soviet-Hungarian Relations (1957–1988)], *Rossija i sovremennij mir*, №1. s. 147–162. (in Russian).
- Zhelicki, B., 2017. Vengrija novejsihh vremen: Ocherki politicheskoy istorii 1944 – 1994 gg. [Modern Hungary: Essays in Political History 1944 – 1994], Moskva, 648 s. (in Russian).
- Kende, P., 1984. «Normalizacija» Vengrii posle 1956 g., [“Normalization” of Hungary after 1956] *Problemy Vostochnoj Evropy. Dokumenty v nashem arhive*, № 9-10, s. 112–127. (in Russian).
- Kish, Ye., 1998. Suspil'no-politychna transformaciya v Ugorshhy'ni. 1966 – 1990 rr. [Socio-political transformation in Hungary. 1966-1990: thesis]: dy's. kand. ist. nauk: specz.: 07.00.02, Uzhgorod's'ky'j nacional'ny'j univ'ersytet, Uzhgorod, 199 s. (in Ukrainian).
- Musatov, V., 2016. Janosh Kadar: triumf i tragedija. Razmyshlenija rossijskogo diplomata, Rossija i Vengrija na perekrestkah evropejskoj istorii [Janosh Kadar: Triumph and Tragedy. Reflections of a Russian diplomat, Russia and Hungary at the crossroads of European history], *Vypusk 2, Stavropol'*, s. 24–40. (in Russian).
- Pidluczkij, O., Yanosh Kadar: tvorecz «gulyash-socializmu». [Janosh Kadar: the creator of "goulash socialism"]. [Online]. Dostupno: https://dt.ua/SOCIETY/yanosh_kadar_tvorets_gulyash-sotsializmu.html/ (data zvernennja: 22. 07. 2022). (in Ukrainian).
- Skyba, I., 2019. Ekonomichna reforma 1968 roku v Ugorshhy'ni [Economic reform of 1968 in Hungary], *Rozvytok suchasnoyi osvity i nauky: rezul'taty, problemy, perspektyvy*, Tom VII: Identychnist i svoboda v osviti ta nauci, Konin–Uzhgorod–Byel'sko–Bala–Ky'yiv: Posvit, s. 25–27. (in Ukrainian).
- Skyba, I., 2021. Derzhava i protestantski cerkvy v Ugorshhy'ni u 1948 – 1989 rr. [The state and Protestant Churches in Hungary in 1948 – 1989], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, Vypusk 2(45)*, s. 103–109. (in Ukrainian).
- Stykalin, A., Ot Vengrii 1956-go k Vengrii 1989 goda: metamorfozy istoricheskoy pamjati nacii. [From Hungary 1956 to Hungary 1989: The Metamorphosis of the Nation's Historical Memory]. [Online]. Dostupno: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/6/st18-pr.html> (data zvernennja: 16.04. 2019). (in Russian).
- Shman'ko, G., Kish, Ye., 1998. Peredumovy politychnoy transformaciyi v Ugorshhy'ni [Prerequisites of political transformation in Hungary], *Doslidzhennya istoriyi social'no-ekonomichnogo rozvytku krayin Central'noyi ta Pivdenno-Sxidnoyi Yevropy: suchasny'j stan, problemy, perspektyvy*, Uzhgorod: «Patent», s.146–150. (in Ukrainian).
- Yunger, M., 2018. Anty'komunistychna opozyciya v Ugorshhy'ni (1968 – 1990 rr.) [Anti-Communist Opposition in Hungary (1968-1990)]: dy's. kand. ist. nauk: specz.: 07.00.02, Nacional'na Akademiya Nauk Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny, Ky'yiv, 236 s. (in Ukrainian).

Ivanna Skyba

Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern Ukrainian History and Foreign Countries, SHEE «Uzhhorod Nationale University», Uzhhorod

ECONOMIC REFORMS IN HUNGARY (LATE 1950s – 1960s.)

The article is devoted to the characteristics of economic reforms in the Hungarian People's Republic carried out in the late 1950s-1960s by representatives of the reformist wing of the Hungarian Socialist Workers' Party (HSWP) under the leadership of J. Kadar. It is noted, in particular, that the ultimate success of the ruling communist regime was the economic reform, the main provisions of which came into effect on January 1, 1968, having received the name "a New economic mechanism." The reform anticipated the transition from a centralized directive-planning system to an indicative one, i.e., the elements of market-based relations were introduced along with the existing socialist planned

economy. As the study pointed out, liberal transformations in Hungary resulted from J. Kadar's policy of consolidation and social harmony after the revolutionary events of 1956, and their goal was primarily to increase the population's welfare. Both the best Hungarian economists and political figures took an active part in developing essential reforms under the chairmanship of the Secretary of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party Rezső Nyers, Prime Minister Jenő Fock, Vice Prime Minister Lajos Fehér. It is emphasized that the economic reforms in the Hungarian People's Republic brought the following changes: mandatory planning tasks were canceled, material incentives appeared, pricing practices changed, liberalization of agriculture took place, and small-scale production with the simultaneous functioning of large cooperative farms originated. Based on the developed scientific material, it was concluded that the most significant successes were in agriculture. However, after the events in Czechoslovakia in 1968, the liberal changes in Hungary, which destroyed the directive management system, caused dissatisfaction among the communist leaders of the countries of the socialist camp and in the Kremlin. There were also many opponents of reforms in the Political Bureau of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party and in the party-state apparatus, which ultimately led to the collapse of the New economic mechanism in 1972–1973. Based on the analysis of specialized domestic and foreign publications, the author points out that the amount of scientific literature on the studied issues in modern Ukrainian historical science is insufficient.

Keywords: *economic reforms, New economic mechanism, Hungary, HSWP.*

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930(477.83/.86)«13/15»

DOI: [https://doi.org/10.24144.2523-4498.2\(47\).2022.267387](https://doi.org/10.24144.2523-4498.2(47).2022.267387)

САМБІРСЬКА ВОЛОСТЬ І САМБІРСЬКИЙ ПОВІТ: РЕКОНСТРУКЦІЯ МЕЖ (КІНЕЦЬ XIV – XVI СТОЛІТТЯ)

Богдан Смерека

кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної академії наук України

E-mail: smereka.bohdan@yahoo.com

Researcher ID: AEB-4252-2022

<https://orcid.org/0000-0002-1287-5440>

Стаття присвячена історії одного з повітів Перемишльської землі Руського воєводства з центром у Самборі (тепер Старий Самбір), сформованого на базі Самбірської волості у складі Галицько-Волинської держави. Реконструкція меж цієї адміністративної одиниці здійснювалася рядом українських та польських істориків, з використанням різного роду джерел. Однак, ними не було належним чином враховано тієї обставини, що окремі поселення в різний час підпорядковувалися різним повітовим центрам, у зв'язку з чим окремі ділянки кордонів повіту були мінливими. Керуючись актовими (королівськими наданнями, локаційними привілеями) і описово-статистичними документами (поборовими реєстрами, люстраціями), а також попередніми реконструкціями меж, нами здійснено власну спробу відтворення кордонів Самбірської волості (1375 – 1434 рр.) і повіту (до кінця XVI ст.), з врахуванням фактора мінливості цих меж. За 1375 – 1434 рр. було відібрано 21 документ, в яких згадується 27 поселень Самбірської волості. Їх підпорядкування залишалося незмінним і в наступні століття. Однак, говорити про тотожність Самбірського повіту однойменній волості не можемо – не лише через коливання меж, а й через втрату Самбором деяких територій (Тернове Поле). Внаслідок бурхливої колонізації гористої частини повіту у XVI столітті кількість поселень у ньому зростає більш ніж удвічі (з 88 до 210). В цей же час активно заселялися гористі терени сусідніх Сяноцької землі та Стрийського повіту. Взаємна прикордонна колонізація дозволила до кінця століття зафіксувати західну та південно-східну межі Самбірського повіту. Його східний кордон (з Дрогобицьким повітом) залишався незмінним з часів існування волостей. Натомість північна межа (з Перемишльським повітом) була мінливою через часту зміну підсудності місцевої шляхти між перемишльським і самбірським судами.

Ключові слова: історична географія, реконструкція кордонів, Самбірський повіт, Перемишльська земля, Руське воєводство.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самбірський повіт – адміністративно-територіальне утворення у складі Перемишльської землі Руського воєводства Корони Польської. Разом із Дрогобицьким і Стрийським повітом, Самбірський належав до т. зв. «підгірських повітів». В усіх трьох чисельно домінувало українське населення, при чому не лише за рахунок селянства, а й завдяки місцевому привілейованому стану [див: Смуток, 2017].

Спроби відтворити межі Самбірського повіту здійснили свого часу Александр Яблоновський [Źródła dziejowe, 1903, 18, cz. 2, s. 23–24; Jabłonowski, 1889 – 1904, k. 2, 3], який опирався на поборові реєстри (власне, Яблоновському належить заслуга їх впровадження до наукового обігу [для Самбірського повіту див.: Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 25–34, 139–142]), а також Казімеж Пшибось [Rejestr, 1997, s. XXXVI–XXXVII, XXXVIII–XXXIX, XLV–XLVIII; Przyboś, 1993 – 1994, s. 194–195, 198, 200]), який залучив для цього значно ширший обсяг джерел, розвідок та картографічних матеріалів.

Зауважимо, що найдавніший поборовий реєстр, де перелічуються поселення Самбірського повіту, дату-

ється 1507 р. [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 31–35v.]. Відтак, для реконструкції меж названої територіальної одиниці в більш ранній час історики (а саме Пшемислав Домбковський [Dąbkowski, s. 131–138, 315–316] та Іван Крип'якевич [Крип'якевич, 1938]) залучали актові матеріали. Останній на їх підставі підготував статтю про Самбірську волость наприкінці XIV – на початку XV ст., в якій так окреслив її «крайні точки»:

- північ: села Канафости, Лановичі, П'яновичі, Шептичі;
- захід: «границя не доходила до Стривігора (Стрв'яжа, лівої притоки Дністра – авт.)»;
- схід: села Брониця, Дорожів, Нагуєвичі, Ясениця Сільна;
- південь: село Турка [Крип'якевич, 1938, с. 32].

Уточнимо, що в територіальному відношенні Крип'якевич вважав Самбірську волость тотожною однойменному повіту у складі Руського воєводства («тодішні володарі (Казимир, Володислав опольський, Ягайло) не порушували давньої територіальної організації, а утримували її без змін» [Крип'якевич, 1938, с. 27]), а відображення повітових меж в «Atlasie historycznym Rzeczypospolitej Polskiej» Яблоновського

– достатньо точним [Крип'якевич, 1938, с. 32]. Наголосимо услід за вченим на ще одній важливій деталі: центром давньої волості був нинішній Старий Самбір, а не той, що іменується Самбором і який виник в останній чверті XIV ст.

Повертаючись до поборових реєстрів, як матеріалу для реконструкції меж давніх територіальних утворень, нами було виявлено, що окремі населені пункти в різні роки зустрічаються у фіскальних документах різних повітів, на що названими дослідниками не було звернено належної уваги. Окрім цього, в ряді праць фіксуємо помилки при трактуванні актових джерел. Вважаємо, що результати попередніх реконструкцій варто доповнити і скоригувати. Метою цієї статті є відтворення (із залученням актових і описово-статистичних документів) меж як Самбірської волості, так і повіту. Найперше, для цього нами було відібрано акти, що хронологічно охоплюють період від 1375 (перша згадка про Самбірську волость) до 1434 р. (створення Руського воєводства з поділом на повіти, одним з яких став Самбірський), в яких присутні згадки про підпорядкування Самбору населених пунктів (найчастіше йдеться про формулювання на зразок «in districtu Samboriensi», де *districtus* означає і повіт, і волость). Акти були систематизовані за хронологічним принципом у вигляді каталогу. Необхідна нам інформація відображена у чотирьох рубриках:

- 1: Дата і місце укладення документа.
- 2: Короткий опис змісту документа.
- 3: Фрагмент тексту, в якому зафіксовані назви поселень та їх місцезнаходження в Самбірській волості (з посиланням).
- 4: Згадані населені пункти, їх сучасні назви та нинішнє адміністративне підпорядкування.

Всього нами виявлено 21 документ, в яких зафіксовано 27 населених пунктів у складі Самбірської волості (див. Додаток № 1). Зауважимо, що ми не включили до переліку три грамоти з кінця XIII – початку XIV ст., де згадані ряд волосних сіл: Гординя та Дорожів («w Samborskiei wolosthy selo Hordinye a druhoie Dorozewo» [Купчинський, 2004, с. 704, № 21]), Канафости («sela nasze Kalniafosty i monastyr s[wiato]ho Onufreia w zemli a Kniaztwie naszym Samborskim buduszczym» [Купчинський, 2004, с. 496, № 7]), Кульчиці («w Samborskyei wlosczy syelo Koleczice» [Купчинський, 2004, с. 503, № 8]). Названі грамоти належать до фальсифікатів.

Для уточнення меж Самбірської волості нами були додатково опрацьовані документи, в яких зафіксовані населені пункти двох сусідніх волостей – Перемишльської та Дрогобицької. Перша, зокрема, фігурує як місце розташування таких поселень: Велика Сушиця, Городовичі, Добромилів, Ляшки, Смільниці, Старява, Сусідовичі, Хирів, Чаплі (акти від 23 листопада 1374 р., 29 жовтня 1425 р. [AGAD, MK, ks. 71, k. 157–157v.]), Макунів (27 листопада 1415 р. [ZDM, VI, 1974, s. 407, nr 1801], 21 травня 1415 р. [ZDM, VI, 1974, s. 393, nr 1795], 20 лютого 1432 р. [ZDM, VII, 1975, s. 359, nr 2100], 13 січня 1433 р. [ZDM, VII, 1975, s. 382–383, № 2120]), Містковичі (8 листопада 1419 р. [Materiały, 1890, s. 31, nr 37]) разом із Завишенцями (6 липня 1423 р. [ZDM, VII, 1975, s. 125–126, nr 1944]) та Райським (21 січня 1433 р. [Materiały,

1890, s. 70, № 87]), Ритеровичі та Рогізно (8 травня або 26 вересня 1352 р. [ZDM, IV, 1969, s. 92, nr 943]), Стара Сіль (20 листопада 1421 р. [Materiały, 1890, s. 33, nr 44]), Хлопчиці (20 березня 1360 р. [KDM, III, 1887, s. 137, nr 737]), Дубляни (21 березня 1425 р. [ZDM VII, 1975, s. 183, nr 1981]). На момент фіксації в документах ці населені пункти знаходилися неподалік чи навіть впритул до території Самбірської волості. Частина з них згодом увійшла до складу однойменного повіту (про це нижче).

Зі сходу із Самбірською волостю межувала Дрогобицька, а саме села Борислав (19 березня 1387 р. [AGAD, MK, ks. 64, k. 150v.]), Добрівляни (8 лютого 1418 р. [ZDM, VII, 1975, s. 3, nr 1865]), Лішня (6 січня 1433 р. [Materiały, 1890, s. 68, nr 85]), Унятичі (28 серпня 1393 р. [ZDM, VI, 1974, s. 109, nr 1592]). Поруч із цим, не можемо погодитися з П. Домбковським стосовно його віднесення села Медвежа до Дрогобицького повіту на підставі ототожнення поселення з Медвежим двором [Dąbkowski, s. 9], наданим костелу Найсвятішої Панни Марії в Дрогобичі в рамках фундації 16 грудня 1392 р. [AGZ, IV, 1873, s. 7–8, nr III]. Медвежа була локована в 1519 р. під назвою Лужецька Воля (наше ототожнення ґрунтується на згаданій у вписі річці Бродниця (тепер Бронці (Медвежанка), права притока Трудниці, басейн Дністра), на якій розташоване це село [AGAD, MK, ks. 34, k. 161v.]).

Частково меж Самбірської волості з Дрогобицькою можна реконструювати за текстом надання Владиславом II пустки над рікою Ратичною братам Грицьку і Тишку Попелям (документ укладено в Перемишлі 21 липня 1427 р.). Наведений у ньому розлогіий опис місцевості (в околицях нинішніх сіл Попелі та Унятичі) був ретельно розібраний Василем Інкінім [Інкін, 2004, с. 19–20]. Зауважимо, що саме цей фрагмент спонукав Станіслава Курася та Ірену Сулковську-Курась, укладачів сьомого тому «Zbióru dokumentów małopolskich» (де був опублікований документ), віднести акт до фальсифікатів [ZDM, VII, 1975, s. 230–231, nr 2013]. Натомість, у Богдана Барвінського, який видав його раніше, сумнівів щодо автентичності документа не виникло [Барвінський, с. 57–58, 144–146]).

Після 1434 р. жоден з 27 населених пунктів, які входили до Самбірської волості, не змінив свого підпорядкування (див. Додаток № 2). Беручи до уваги розташування згаданих вище поселень в сусідніх адміністративних одиницях, ми відтворили на карті приблизні межі Самбірської волості-повіту (див. Додаток № 3).

Слід зауважити, що точністю нашої реконструкції ми значною мірою завдячуємо актовим джерелам XVI ст. В цей період регіон переживав бурхливу колонізацію, що знайшло відображення у низькій локаційній документації. Число поселень Самбірського повіту зросло більш ніж у два рази (з 88 до 210 – див. Додаток № 2). Освоювалася, головним чином, його південна частина. Нові села закладалися обабіч гірських потоків, що живлять Дністер (Лехнівка, Лінівка, Мшанець, Яблунька) та Стрий (Гнила, Гуснянка, Завадка, Либохора, Сможанка, Яблунька).

Причина нашої уваги до колонізаційних процесів у

повіті полягає у тому, що закладення поселень було в т. ч. інструментом відстоювання територіальних інтересів, а отже – способом фіксації кордонів. На це вказує, зокрема, діяльність перемишльського старости Пйотра Кміти. В 1534 р. між його приватними володіннями у Сяноцькій землі на т. зв. Терновому Полі (місцевість у верхів'ях Сяну вище села Журавин) та рядом шляхетських сіл в Самбірському повіті (Турка, Явора, Ільничок і т. д.) було проведене розмежування по лінії вододілу між притоками Сяну і Стрия. При цьому, Тернове Поле, згідно актів 1444 і 1469 рр., належало до Самбірського повіту [Stadnicki, 1848, s. 31–32]. Кміта набув його в 1533 р. від братів Івана та Михайла Терновських [Semkowicz, 1913, s. 141, nr 230]. Вже у 1537 р. на Терновому Полі, неподалік нової межі, за сприяння Кміти було закладене село Боберка, а розташоване неподалік село Тернова розділилось на Тернову Верхню і Нижню [Stadnicki, 1848, s. 29–30, 33–35]. Після смерті Кміти колонізація верхів'їв Сяну продовжилася – до кінця століття тут з'явилися села Беньова, Дидьова, Лікоть, Соколейка (Соколики), Сянське (Сянки) [Fastnacht, 1962, s. 180, 265, 266].

Адам Фастнахт, який детально описав цей процес, вказав також і на помилки своїх попередників, зокрема П. Домбковського, який відніс до Сяноцької землі кілька «самбірських» сіл [Fastnacht, 1962, s. 29–31]. Ми ж зі свого боку також зауважимо, що не погоджуємося із Фастнахтом стосовно його ототожнення Тарнави, зафіксованої в поборових реєстрах Перемишльської землі першої половини XVI ст., як села Самбірського повіту [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35 (1507 р.), 152v. (1510 р.), 231v. (1515 р.), 360v. (1511 р.), 587 (1517 р.); AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 403v. (1530 р.), 591v. (1536 р.)], з Терновою у верхів'ях Сяну. Припускаємо, що в реєстрах згадується поселення неподалік Старої Солі (нині Тарнавка). Тарнава належала до Самбірського повіту щонайпізніше до середини XVI ст. В 1555 р. знаходимо це село серед володінь перемишльського хорунжого Миколая Тарла (разом з Ляшками і Великою Сушицею), які підлягали розмежуванню із селами Самбірського староства (Стрільбичами і Волею Стрільбицькою) [AGAD, MK, ks. 87, k. 143–162v.].

Подібно до Сяноцької землі, в XVI ст. активно колонізувався Стрийський повіт Перемишльської землі. Закладення в його західній околиці сіл Хітар (1572 р.), Орява (перша згадка в 1574 р.), Рибник (1578 р.), Опорець (1591 р.), Орявчик (1592 р.), Погар, Риків, Тухолька (перша згадка в 1602 р.) [AGAD, MK, ks. 118, k. 374–375; Rapée, 1891, 31–32], а також заснування низки «самбірських» сіл від Кіндратова (1566 р.) до Вишлова (1591 р.), зафіксувало стрийсько-самбірську межу по вододілу між потоками у верхів'ях Стрия (Завадкою та Сможанкою) та притоками Опору (Бутивлею, Головчанкою та Орявою) (див. Додатки 2 і 3).

До речі, в текстах локаційних документів деяких прикордонних поселень можна відшукати згадки про межі повітів або староств. Такі, приміром, є в привілеях для Малої Нанчілки («circa fluuium Nanczulow, a graniciebus capitaneatus Praemisliensis in eodem capitaneatu Samboriensi commode villa una locari»

[Грушевський, 1900, с. 39, № XXIV], Боберки («videlicet incipiendo a pariete Samboriensi et villae Zorawin» [Stadnicki, 1848, s. 29]), Чорної (1505 р.) [Słownik, cz. 1, 1991, s. 70].

Ще один важливий аспект, який не знайшов достатнього висвітлення в розглянутих вище працях – мінливість повітових меж. На відміну від самбірсько-дрогобицького кордону, що і в XVI ст. залишався таким же, як у часи існування волостей, окремі населені пункти на північ та північний схід від (Старого) Самбора впродовж XV–XVI ст. змінювали свою адміністративну приналежність, підпорядковуючись то Перемишлю, то Самбору. В. Інкін, розбираючи причини втрати Самбірською волостю (?) чималого території «на своїх західних межах» (?), вбачав їх причину у боротьбі Самбора з перемишльськими старостами за свою адміністративно-судову автономію. Змінюючи свою підсудність, прикордонна шляхта, на думку вченого, намагалася позбутись своїх васальних обов'язків [Інкін, 2004, с. 16]. Схоже, В. Інкін мав на увазі не західні, а північні рубежі Самбірського повіту (а не волості), а саме терен між Болозівкою та Дністром, де справді спостерігалось мінливе підпорядкування ряду поселень (див. заштриховані зони на мапі, Додаток № 3). Нашу здогадку підтверджує те, що сам дослідник писав про села Ляшовичі і Чепелі на північ від Самбора і на захід (!) від Нового Самбора (див. вище на Ляшки і Чаплі з актів 23 листопада 1374 р. та 29 жовтня 1425 р.). Хоча обидва села зафіксовані в інвентарі Самбірського староства 1507 р., пізніше вони повернулися у підпорядкування Перемишля [Інкін, 2004, с. 16]. Протилежне сталося зі Старою Сіллю (див. вище акт від 20 листопада 1421 р.), яка зрештою опинилася у складі Самбірської економії [Інкін, 2004, с. 17].

Слід вказати на ще кілька неточностей вченого. Розташовані неподалік Самбора Бісковичі, що начебто належали до Перемишльського повіту, В. Інкін услід за П. Домбровським [Dąbkowski, 1939, s. 96] плутає з Бушковичами за 4 км від Перемишля [Інкін, 2004, с. 19; 281–282, прим. 116]. Безпідставними видаються припущення щодо підпорядкування Самбору сіл Ритеровичі і Рогізно (див. вище згадку про акт від 1352 р.). Цікавим, однак мало обґрунтованим, є здогад про Малу і Велику Броницю, перша з яких підпорядковувалася Самбору, друга – Дрогобичу [AGZ, XI, 1886, s. 338, nr 2703]. На думку В. Інкіна, перша зрештою стала просто Броницею, на базі другої виникли Снятинка і Вацевичі, нині Залужани [Інкін, 2004, с. 19].

Села Луб'яна і Добряни, названі вченим «самбірськими» і такими, що «локалізації не піддаються», насправді знаходилися у Львівській землі [Інкін, 2004, с. 19; Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 161]. Справа в тому, що регест у виданні «*Matricularum Regni Poloniae summaria*», на який посилався дослідник [MRPS, IV, 1, MCMX, s. 122, nr 2055], як і сам впис в Коронній метриці, містить помилку: «bona regalia villas v[ideli]cet Dobrzanÿ et Lubyana in terra Premisliens[i] et districtu Samborien[s]i» [AGAD, MK, ks. 28, k. 51]. Цікаво, що попередній впис у книзі коронної канцелярії, зроблений тією ж рукою (почерки ідентичні) стосується коронного села Котковичі «in

terra Premislien[si] et districtu Samborien[si]» [AGAD, MK, ks. 28, k. 51]. Ймовірно, писар «тримав у пам'яті» фрагмент тексту про місцеположення населеного пункту і переніс його в черговий запис про Луб'яну і Добрянни.

Ще один регест із помилкою у виданні «*Matriculagum...*», на який посилався вчений, вказує на підпорядкування самбірському старості поселення Просік (за різними даними, це або Стебник [AGAD, MK, ks. 101, k. 170v.] або Нанова [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 3], – жодне село не належало до Самбірського повіту) [Інкін, 2004, с. 16; 280, прим. 97]. Зокрема, регест № 3699 зазначає про земельні ділянки, подаровані у 1568 р. церкві села «*Prossik capitaneatus Samboriensis*» [MRPS, V, MCMXIX, s. 211, nr 3699]. В самому ж акті йдеться про «*duas particulas siue mensuras dworzyszcza dictas pro extirpatione agri in superiori parte ville [Prossik] fundi dicti Okragla Polianna versus limites ville Łenczolka capitaneatus Samboriensis tendentis*» [AGAD, MK, ks. 101, k. 169]. Село Мала Нанчілька (Łenczolka) справді входило до Самбірської королівщини. Ще один згаданий істориком регест під № 8339 скеровує до локаційного привілею села Стебник (1556 р.) [MRPS, IV, 2, MCMXII, s. 230, nr 8339]. Однак, це не Просік, а Лопушанка Лехнова.

Невірно потрактована інформація щодо розташування в Самбірському повіті зниклого села Добриличичі [Інкін, 2004, с. 19; 281, прим. 115; MRPS, IV, 2, MCMXII, s. 466, nr 17173]. Згідно акта дарування цієї пустки дрогобицькому старості Войцеху Стажеховському (1546 р.) місцевість була одночасно підпорядкована Самбору і Дрогобичу (центром двох окремих повітів і староств): «*villam n[ost]ram desertam Dobrzelczicze in territorio Samboriensi et capit[aneato] Drohobicen[si] apud flumin[e] Tismenicza sittam*» [AGAD, MK, ks. 71, k. 217]. Тим не менше, згадка в документі про Тисменицю (яка не протікала територією Самбірського повіту – див. Додаток № 3), вказує, що Добриличичі знаходилися лише в Дрогобицькому повіті і старостві.

Складно погодитися з формулюванням В. Інкіна про «незаперечно самбірське село» Баранчиці [Інкін, 2004, с. 282, прим. 116]. В поборових реєстрах це поселення частіше фігурує як належне до Перемишля (наприклад, у 1515 [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 129], 1577 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 786v.], 1589 [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 18, 20]). В реєстрі 1507 р. Баранчиці згадані і серед «перемишльських» і серед «самбірських» сіл [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 11v., 34v.]. Змінювали свою юрисдикцію впродовж XVI ст. також Берестяни (1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 11v.] і 1515 pp. [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 129] до Перемишля, 1577 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 802v.] до Самбора), Викоти (1515 і 1589 pp. до Перемишля [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 19, 130], 1507 і 1577 до

Самбора [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35v., 795v.]), Воютичі (1510 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 129] і 1515 pp. [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 129] до Перемишля, 1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35v.] до Самбора), Ковиничі (1577 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 767] і 1589 pp. [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 18] до Перемишля, 1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35v.] і 1515 [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 142] до Самбора) та Сокирчиці (1577 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 793] і 1589 pp. [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 20] до Перемишля, 1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35] і 1515 [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 142] до Самбора).

Село Гординя в реєстрі 1577 р., подібно до Баранчиць в 1507, фігурує одночасно в обох списках. Серед низки його власників в «перемишльському» реєстрі зафіксовані Грицько, Юрко, Кость та Федько Желиборські, Сенько Боярський і Васько Гординський [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 793], в «самбірському» реєстрі – Абрам і Мацько Гординські Чоботов'ята [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 805v.].

Містковичі і Зарайське, первісно «перемишльські» села (див. вище акти від 8 листопада 1419 р., 6 липня 1423 р. та 21 січня 1433 р.), з XVI ст. – під юрисдикцією Самбора (1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 31] та 1589 pp. [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 27]). Канафости (Кальнохвости), які впродовж XVI – першої половини XVII ст. перебували в Самбірському повіті [Przyboś, 1993–1994, s. 200; Rejestr, 1997, s. XLV; Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 32, 142], надалі фіксуємо в підпорядкуванні Перемишля (Gliwa, 2013, s. 912).

Висновки. Таким чином, на підставі актових (королівських надань, локаційних привілеїв) і описово-статистичних джерел (поборових реєстрів, люстрацій), а також попередніх реконструкцій, нами здійснено власну спробу відтворення меж Самбірської волості (1375 – 1434 pp.) і повіту (1434 – 1590 pp.).

Для реконструкції волосних меж були залучені документи за 1375–1434 pp. (21 акт), в яких згадані підпорядковані Самбору населені пункти (27). Усі ці поселення впродовж наступних століть залишалися у складі Самбірського повіту. Однак, говорити про тотожність Самбірського повіту однойменній волості не можемо через втрату Самбором деяких територій (Тернове Поле), а також через мінливість повітових меж (зокрема, північної межі з Перемишльським повітом). Це було наслідком частой зміни підсудності місцевої шляхти, що «коливалась» між Перемишльським та Самбірським гродами.

Бурхливий ріст числа населених пунктів у Самбірському повіті (більш ніж удвічі впродовж XVI ст.) дозволив зафіксувати його західну та південно-східну межі із Сяноцькою землею та Стрийським повітом, що також активно колонізувались. Східна межа Самбірського повіту (з Дрогобицьким повітом) була незмінною з часів існування волостей.

Список джерел та літератури:

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), Dz. 1, sygn. 20, 934 k.
AGAD, ASK, Dz. 1, sygn. 21, 930 k.
AGAD. Metryka Koronna (MK), sygn. 11, 646 s.
AGAD, MK, ks. 12, 251 k. + 3 s.

- AGAD. MK, ks. 21, 387 k. + 1 s.
 AGAD. MK, ks. 24, 461 k. + 3 k.
 AGAD. MK, ks. 28, 199 k. (398 s.).
 AGAD. MK, ks. 31, 634 k. + 4 s.
 AGAD. MK, ks. 34, 359 k. + 2 s.
 AGAD. MK, ks. 51, 101 s.
 AGAD. MK, ks. 55, 285 k.
 AGAD. MK, ks. 64, 383 k. + 1 s. + 2 k.
 AGAD. MK, ks. 71, 385 k. + 4 s.
 AGAD. MK, ks. 72, 235 k.
 AGAD. MK, ks. 87, 544 k. + 5 k.
 AGAD. MK, ks. 90, 442 k.
 AGAD. MK, ks. 93, 476 k. (952 s.).
 AGAD. MK, ks. 101, 425 k.
 AGAD. MK, ks. 118, 506 k. + 1 s. + 2 k.
 AGAD. MK, ks. 132, 235 k.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (AGZ). T. IV : Dyplomaturyusz / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1873. VI, 303 s.*
AGZ. T. VI : Dyplomaturyusz / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1876. VI, 302 s.
AGZ. T. VII : Dyplomaturyusz / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1878. VI, 326 s.
AGZ. T. VIII : Dyplomaturyusz kapituły przemyskiej obrządku łańciskiego / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1880. VI, 351 s.
AGZ. T. XI : Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423 – 1462 / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1886. XXV, 568 s.
AGZ. T. XIII : Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436 – 1468 / [oprac. O. Pietruski, X. Liske]. Lwów, 1888. XIV, 730 s.
AGZ. T. XVIII : Najdawniejsze zapiski sądu ziemskiego przemyskiego 1469 – 1506 / [oprac. A. Prochaska], Lwów, 1903. XLIII, 701 s.
 Dąbkowski, P., 1939. *Podział administracyjny województwa ruskiego i belzkiego w XV wieku (z mapą)*, Lwów, VIII, 337 s.
 Fastnacht, A., 1962. *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340 – 1650*, Wrocław, 291 s.
 Gliwa, A., 2013. *Kraina upartych niepogód : zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemysł, 1104 s., 13 k. tabl. złoż. map.
 Jabłonowski, A., 1889 – 1904. *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Dz. II : Ziemie Ruskie : Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty*, Warszawa-Wiedeń, 17 k.
Kodeks dyplomatyczny Małopolski (KDM). T. III : 1333 – 1386 / Wyd. F. Piekosiński, Kraków, 1887. XXXII, 480 s.
 Makarski, W., 1999. *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin, 430 s.
Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1605 roku / Wyd. A. Prochaska. Lwów, 1890. VIII, 212 s.
Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiectit Theodorus Wierzbowski (MRPS). Pars IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Volumen 1-um : Acta cancellariorum, Varsoviae, MCMX. 1507 – 1548. VII, [1], 477, [2] s.
MRPS. Pars IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507 – 1548). Volumen 2-um : Acta vicecancellariorum, 1507 – 1535. Varsoviae, MCMXII. [4], 476, [1] s.
MRPS. Pars IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507 – 1548). Volumen 3-um : Acta vicecancellariorum, 1535 – 1548. Varsoviae, MCMXV. 440 s.
MRPS. Pars V : Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548 – 1572). Volumen 1-um : Acta cancellariorum, 1548 – 1572. Varsoviae, MCMXIX. VIII, 253, [2] s.
 Papée, F., 1891. *Skole i Tucholszczyzna : monografia historyczna*, Lwów, 4, 124 s.
 Przyboś, K., 1993–1994. *Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych XVI – XVIII wiek*, *Rocznik Przemyski*. T. 29–30, S. 189–200.
Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku / Wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś. Przemysł-Rzeszów, 1997. LXVIII, 274, [2] s.
 Semkowicz, W., 1913. *Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w.*, Lwów, XXX, 355 s.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. X : Rukszenice – Sochaczew / pod redakcją B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa, 1889. 960 s.
Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu / A. Fastnacht, A. Fastnacht-Stupnicka, A. Gąsiorowski. Brzozów, 1991. Cz. 1: A – I. 176 s.
 Stadnicki, A., 1848. *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów, 92 s.
Zbiór dokumentów małopolskich (ZDM). Cz. IV : Dokumenty z lat 1211 – 1400 / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś; [Red. nauk. K. Buczek]. Wrocław, 1969. XXXI, [1], 332 s.
ZDM. Cz. V : Dokumenty z lat 1401–1440 / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław, 1970. XXXVI, 450 s.
ZDM. Cz. VI : Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386 – 1417 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław, 1974. XXXIV, 495 s.
ZDM. Cz. VII : Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418 – 1434 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Wrocław, 1975. XXXI, 438 s.
Źródła dziejowe, Warszawa, 1902. T. 18, cz. 1 : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 1 : Ruś Czerwona / Wyd. A. Jabłonowski. [14], 252, XLVII, XVIII, 72 s.
Źródła dziejowe, Warszawa, 1903. T. 18, cz. 2 : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 2 : Ruś Czerwona / Wyd. A. Jabłonowski, [6], III, [1], 491, 33 s.
- Барвінський, Б., 1930. *Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст., Записки товариства імені Шевченка*, т. с, кн. II : Праці історичні, с. 19–175.
 Грушевський, М., 1900. *Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.), Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. XXXIV, с. 1–82.

- Грушевський, М., 1906, Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія друга (ч. 81 – 132) (1531 – 1574), *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, т. LXIX, кн. I, с. 84–166.
- Жерела до історії України-Руси*. Т. 1 : Описи королівщин в землях руських XVI віку. Т. 1 : Люстрації земель Галицької і Перемиської / Під ред. М. Грушевського, Львів, 1895, 312 с.
- Інкін, В., 2004, *Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII століттях: історичні нариси* / Упор. та наук. ред. М. Крикун, Львів, I–XX, 420, XXI–CII с.
- Крип'якевич, І., 1938. Княжий Самбір і Самбірська волость, *Літопис Бойківщини*, № 10, с. 26–32.
- Купчинський, О., 2004. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів, 1284 с.
- Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів (ЛІННБУ, ВР), ф. 5 (Оссолінський), оп. 1, спр. 2837, 196 с.
- Розов, В., 1928. *Українські грамоти*. Київ, Т. I : XIV в. і перша половина XV ст. [4], 75, [1], IX.
- Смуток, І., 2017, *Руська шляхта Перемишльської землі XIV – XVIII ст. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів, 504 с.

References

- Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (AGZ). T. IV : Dyplomatarjusz / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1873. VI, 303 s. (in Latin and Polish).
- AGZ. T. VI : Dyplomatarjusz / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1876. VI, 302 s. (in Latin and Polish).
- AGZ. T. VII : Dyplomatarjusz / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1878. VI, 326 s. (in Latin and Polish).
- AGZ. T. VIII : Dyplomatarjusz kapituły przemyskiej obrządku łacińskiego / [oprac. O. Pietruski, X. Liske], Lwów, 1880. VI, 351 s. (in Latin and Polish).
- AGZ. T. XI : Najdawniejsze zapiski sądów sanockich 1423 – 1462 / [oprac. O. Pietruski, X. Liske]. Lwów, 1886. XXV, 568 s. (in Latin and Polish).
- AGZ. T. XIII : Najdawniejsze zapiski sądów przemyskich i przeworskiego 1436 – 1468 / [oprac. O. Pietruski, X. Liske]. Lwów, 1888. XIV, 730 s. (in Latin and Polish).
- AGZ. T. XVIII : Najdawniejsze zapiski sądu ziemskiego przemyskiego 1469 – 1506 / [oprac. A. Prochaska], Lwów, 1903. XLIII, 701 s. (in Latin and Polish).
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), Dz. 1, sygn. 20, 934 k. (in Latin).
- AGAD. ASK, Dz. 1, sygn. 21, 930 k. (in Latin).
- AGAD. Metryka Koronna (MK), ks. 11, 646 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 12, 251 k. + 3 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 21, 387 k. + 1 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 24, 461 k. + 3 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 28, 199 k. (398 s.). (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 31, 634 k. + 4 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 34, 359 k. + 2 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 51, 101 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 55, 285 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 64, 383 k. + 1 s. + 2 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 71, 385 k. + 4 s. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 72, 235 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 87, 544 k. + 5 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 90, 442 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 93, 476 k. (952 s.). (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 101, 425 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 118, 506 k. + 1 s. + 2 k. (in Latin).
- AGAD. MK, ks. 132, 235 k. (in Latin).
- Barvinskyi, B., 1930. Konashevychi v Peremyskii zemli v XV i XVI st. [Family of Konashevych in the Przemyśl land in the 15th and 16th centuries], *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka*, t.c, kn. II. 2 : Pratsi istorychni, s. 19–175. (in Ukrainian).
- Dąbkowski, P., 1939. *Podział administracyjny województwa ruskiego i belzkiego w XV wieku (z mapą)*, Lwów, VIII, 337 s. (in Polish).
- Fastnacht, A., 1962. *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340 – 1650*, Wrocław, 291 s. (in Polish).
- Gliwa, A., 2013. *Kraina upartych niepogód : zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*, Przemyśl, 1104 s., 13 k. tabl. (in Polish).
- Hrushevskyi, M., 1900. Storinka z istoryi ukrainsko-ruskoho silskoho dukhovenstva (po sambirskym aktam XVI v.) [A page from the history of the Ukrainian-Ruthenian rural clergy (according to the Sambir acts of the 16th century)], *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, t. XXXIV, s. 1–82. (in Ukrainian).
- Hrushevskyi, M., 1906. Materiialy do istorii suspilno-politychnykh i ekonomichnykh vidnosyn Zakhidnoi Ukrainy. Seriiia druha (ch. 81–132) (1531 – 1574) [Materials for the history of socio-political and economic relations of Western Ukraine. Second series (pt. 81–132) (1531 – 1574)], *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, t. LXIX, kn. I, s. 84–166. (in Ukrainian).
- Inkin, V., 2004, *Sil'ske suspilstvo Halyskoho Prykarpattia u XVI – XVIII stolittiah: istorychni narisy* [Rural society of Galician Prykarpattia from 16th to 18th centuries : historical essays] / Upor. ta nauk. red. M. Krykun, Lviv, I–XX, 420, XXI–CII s. (in Ukrainian).
- Jabłonowski, A., 1889–1904. *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. Dz. II : Ziemie Ruskie : Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty, Warszawa-Wiedeń, 17 k. (in Polish).
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. T. III : 1333 – 1386 / Wyd. F. Piekosiński, Kraków, 1887. XXXII, 480 s. (in Latin).
- Kryp'iakevych, I., 1938. Kniashy Sambir i Sambirska volost [Princely Sambir and Sambir volost], *Litopys Boikivshchyny*, № 10, s. 26–32. (in Ukrainian).

Kupchynskiy, O., 2004. *Akty ta dokumenty Halycsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV stolit. Doslidzhennia. Teksty* [Acts and documents of the Galicia-Volyn principality of the 13th – first half of the 14th centuries. Research. Texts], Lviv, 1284 s. (in Ukrainian).

Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasylia Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv, f. 5 (Ossolinski), op. 1, spr. 2837 [Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine. Department of manuscripts, f. 5, descript. 1, case. 2837], 196 s. (in Latin).

Makarski, W., 1999. *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin, 430 s. (in Polish).

Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1605 roku / Wyd. A. Prochaska, Lwów, 1890. VIII, 212 s. (in Latin and Polish).

Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codocibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contextuit indicesque adiecit Theodorus Wierzbowski (MRPS). Pars IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507 – 1548). Volumen 1-um : Acta cancellariorum, Varsoviae, MCMX. 1507 – 1548. VII, [1], 477, [2] s. (in Latin).

MRPS. Pars IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507 – 1548). Volumen 2-um : Acta vicecancellariorum, 1507 – 1535. Varsoviae, MCMXII. [4], 476, [1] s. (in Latin).

MRPS. Pars IV : Sigismundi I regis tempora complectens (1507 – 1548). Volumen 3-um : Acta vicecancellariorum, 1535 – 1548. Varsoviae, MCMXV. 440 s. (in Latin).

MRPS. Pars V : Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548 – 1572). Volumen 1-um : Acta cancellariorum, 1548 – 1572. Varsoviae, MCMXIX. VIII, 253, [2] s. (in Latin).

Papée, F., 1891. *Skole i Tucholszczyzna: monografia historyczna*, Lwów, 4, 124 s. (in Polish).

Przyboś, K., 1993–1994, Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych XVI – XVIII wiek, *Rocznik Przemyski*, t. 29–30, s. 189–200. (in Polish).

Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku / Wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś. Przemysł-Rzeszów, 1997. LXVIII, 274, [2] s. (in Polish).

Rozov, V., 1928. *Ukrainski hramoty* [Ukrainian charters]. T. I : XIV v. i persha polovyna XV st, Kyiv, [4], 75, [1], IX s. (in Old Ruthenian).

Semkowicz, W., 1913. *Wýwody szlachectwa w Polsce XIV – XVII w.*, Lwów, XXX, 355 s. (in Latin and Polish).

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. X : Rukszenice – Sochaczew / pod redakcją B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa, 1889. 960 s. (in Polish).

Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu / A. Fastnacht, A. Fastnacht-Stupnicka, A. Gąsiorowski. Brzozów, 1991. Cz. 1: A – I. 176 s. (in Polish).

Smutok, I., 2017. *Ruska shliakhta Peremyslskoi zemli XIV – XVIII st. Istoryko-henealohichne doslidzhennia* [The Ruthenian nobility of the Przemysł land from 14th to 18th centuries. Historical and genealogical research], Lviv, 504 s. (in Ukrainian).

Stadnicki, A., 1848. *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów, 92 s. (in Latin and Polish).

Zbiór dokumentów małopolskich (ZDM). Cz. IV : Dokumenty z lat 1211 – 1400 / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś; [Red. nauk. K. Buczek]. Wrocław, 1969. XXXI, [1], 332 s. (in Latin and Polish).

ZDM. Cz. V : Dokumenty z lat 1401 – 1440 / Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław, 1970. XXXVI, 450 s. (in Latin and Polish).

ZDM. Cz. VI : Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386 – 1417 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław, 1974. XXXIV, 495 s. (in Latin and Polish).

ZDM. Cz. VII : Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418 – 1434 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław, 1975. XXXI, 438 s. (in Latin and Polish).

Zherela do istoriyi Ukrainy-Rusy [Sources on the history of Ukraine-Ruthenia]. T. 1 : Opysy korolivshchyn v zemliakh ruskykh XVI viku. T. 1 : Liustratsii zemel Halycskoi i Peremyskoi / Pid red. M. Hrushevs'koho, Lviv, 1895, 312 s. (in Polish and Ukrainian).

Źródła dziejowe, Warszawa, 1902. T. 18, cz. 1 : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 1 : Ruś Czerwona / Wyd. A. Jabłonowski. [14], 252, XLVII, XVIII, 72 s. (in Latin and Polish).

Źródła dziejowe, Warszawa, 1903. T. 18, cz. 2 : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7, cz. 2 : Ruś Czerwona / Wyd. A. Jabłonowski, [6], III, [1], 491, 33 s. (in Polish).

Додаток № 1. Актові документи про поселення Самбірської волості

№ 1

- 1: Велюнь, 6 липня 1375 р.
- 2: Владислав Опольський надає Яськові село Дорожів.
- 3: villam nostram Drosow dictam in districtu Samboriensi sitam [AGZ, VII, 1878, s. 18, nr XI].
- 4: Дорожів, *тепер Верхній Дорожів* (Мдн Дрг).

№ 2

1. Львів, 25 серпня 1375 р.
2. Владислав Опольський надає Владиславу (Вроцлаву) села Корналовичі, Радловичі і Угерці.
3. villas nostras Uhorce, Radyłowice, Cornielowice dictas, in districtu Samboriensi sitas [ZDM, IV, 1969, s. 179, nr 1026].
4. Корналовичі (Нкл Сmb); Радловичі, *тепер Ралівка* (Рлв Сmb); Угерці (Заплатинські), *тепер Нагірне* (Рлв Сmb).

№ 3

- 1: Городок, 5 серпня 1377 р.
- 2: Владислав Опольський надає Мацею село Купновичі.
- 3: villam nostram dictam Chupnouicze in districtu Samburgensi sitam [ZDM, IV, 1969, s. 187, nr 1033].
- 4: Купновичі (Рдж Сmb).

№ 4

1. Львів, 10 листопада 1377 р.
2. Владислав Опольський надає волоському воєводі Джурджи села Новошичі і Ступницю.
3. villas nostras Nowoszczyce et Stupnica <...>, in districtu Samboriensi nuncupatas ac situatas [ZDM, IV, 1969, s. 191–192, nr 1037].
4. Новошичі (Дрг Дрг), Ступниця (Дрг Дрг).

№ 5

- 1: Сандомир, 9 вересня 1388 р.
- 2: Владислав II надає Якубу чотири дворища в селі Гортиничі (в «Zbiornie dokumentów małopolskich» помилково вказане село Гординя [ZDM, VI, 1974, s. 48, nr 1546]).
- 3: quattuor areas seu curias in villa nostra Horthynycze dicta, in districtu Samboriensi sita [ZDM, VI, 1974, s. 48, nr 1546].
- 4: Гортиничі, *тепер Ортиничі* (Дрг Дрг).

№ 6

- 1: Новий Самбір, 13 грудня 1390 р.
- 2: Спитко з Мельштина продає колишньому ланьцутському війту Генрику війтівство у Самборі за 80 гривень празької монети з правом локувати місто на магдебурзькому праві.
- 3: advocaciam in Samborz olim Pohonicz nuncupatum nostri districtus Samboriensis predicti in se a graniciebus ville dicte Strzelikovicze usque ad metas alterius ville videlicet Hubyce [AGZ, VI, 1876, s. 2–3, nr II].
- 4: Губичі (зникле село поруч з Новим Самбором, Сmb Сmb), Самбір (Сmb), Стрілковичі (Сmb Сmb).

№ 7

- 1: Самбір, 7 грудня 1392 р.
- 2: Спитко з Мельштина надає Сеньку Дяку монастир Созань взамін за село Яриловичі.
- 3: villam ipsius Iarolowycze in districtu Samboriensi sitam circa fluvium Nyesthr [ZDM, IV, 1969, s. 265, nr 1102]; villa dedimus monasterium nostrum dictum Zozayn in districtu Samboriensi <...> prout dictum monasterium in suis metis et gadibus longe, lateque, circumferentialiter est distinctum, puta a rivulo dicto Suskicz et monte dicto Luthi, ab antiqua civitate ad Dubki, ad antiquam Jablonniczam et monte dicto Czepyeliowa hora et Tarczynowskj Łag et a Sthralowycz ad duas quercus dict[as] Znamyeny et campo dicto Zbeliecz ad fluvium dictum Brzeznycza [ZDM, IV, 1969, s. 266, nr 1102].
- 4: Созань (Ссм Сmb), Стрілковичі (Сmb Сmb), Торчиновичі (Ссм Сmb), Яриловичі (зникле село, NNN).

№ 8

- 1: Озимина, 5 вересня 1395 р.
- 2: Спитко з Мельштина доручає Миколаю Сердечку осадження села Стрілковичі на німецькому праві.
- 3: haereditate nostra Sthrzalkowycze dicta in terra nostra Samboriensi sitam [ZDM, IV, 1969, s. 292, nr 1122].
- 4: Стрілковичі (Сmb Сmb).

№ 9

- 1: Осієк, 19 вересня 1403 р.
- 2: Владислав II надає Клішу Качлейновичу половину села Городище.
- 3: villae nostrae Hrodisszche sic dictae, in districtu Samboriensi in fluviis Czerchawa et Bistrzicza situatae [ZDM, VI, 1974, s. 207–208, nr 1659].
- 4: Городище (Рлв Смб).

№ 10

- 1: Сандомир, друга половина 1407 р.
- 2: Владислав II підтверджує володіння Перемишльського православного владитства.
- 3: in districtibus Premislae et Samboriae villas <...> w Samborach, Strassewicze, Babyna, Volkowicze, Manaster świętego Spassa templum, Monasteria: Szozan, Smolnicza, et Lawrow Monaster sancti Onewrzego et alia omnia monasteria [AGZ, VII, 1878, s. 50–51, nr XXVI].
- 4: Бабина (Нкл Смб), Вовковичі, *тепер Бусовисько* (Стл Смб), Лаврів (Ссм Смб), Смільниця, *тепер у складі м. Старий Самбір* (Ссм Смб), Созань (Ссм Смб), Спас (Ссм Смб), Страшевичі (Ссм Смб).

№ 11

- 1: Нове Місто Корчин, 6 березня 1414 р.
- 2: Владислав II надає синам Джурджи, Івану та Клименту зі Ступниці монастир Городище взамін за Солецький млин.
- 3: monasterz dictum Grodzisko, Nauszcie [sic], Cherchawi et Bistrzicza cum ambabus rippis, prout ab antiquo spectabat ad dictum monasterz, in terra Russie et districtu Samboriensi iacen[tem] [ZDM, VI, 1974, s. 376, nr 1784].
- 4: Городище (Рлв Смб).

№ 12

- 1: Львів, 3 квітня 1415 р.
- 2: Владислав II дозволяє Яну, Філіпу, Вінценту та Станіславу локувати село Котковичі на німецькому праві.
- 3: villa nostra Kothcouice in terra Russie et districtu Samboriensi sita [ZDM, VI, 1974, s. 387, nr 1701].
- 4: Котковичі, *тепер Чуква* (Рлв Смб).

№ 13

- 1: Новий Самбір (Погонич), 29 квітня [MRPS, IV, 3, MCMXV, s. 377, nr 537] або 30 квітня 1419 р. [ZDM, VII, 1975, s. 22, nr 1878].
- 2: Владислав II дозволяє солтисам села Котковичі Яну, Філіпу, Вінценту і Станіславу надалі викорчовувати угіддя і локувати нові лани.
- 3: ville nostre Cothkowicze predictae in terra Russie et districtu Samboriensi site [ZDM, VII, 1975, s. 22, nr 1878].
- 4: Котковичі, *тепер Чуква* (Рлв Смб).

№ 14

1. Беч, 15 листопада 1423 р.
2. Владислав II дозволяє закласти село Вільшаник на німецькому праві.
3. villam nostram Olschanyk in terra Russie et districtu Samboriensi sitam [Materiały, 1890, s. 36, nr 46].
4. Вільшаник (Рлв Смб).

№ 15

- 1: Краків, 14 березня 1424 р.
- 2: Владислав II доручає Яну, Клеменсу і Спитку із Семушової (Сяноцька земля) осадження на німецькому праві села Нагуєвичі і надає їм місцеве вйтівство на ленному праві.
- 3: villa Nahoioicze, quam de novo locandam decernit, in terra Russiae et districtu Samboriensi donat <...> 80 mansos, pro ecclesia unum, pro scotnicza unum, ut ii quidem lanei extirparentur ex utraque parte fluviū Lesczna incipiendo a graniciebus villae Lesczna usque ad ortum praedicti fluvii Lesczna [ZDM, VII, 1975, s. 154–155, nr 1964].
- 4: Нагуєвичі (Дрг Дрг).

№ 16

- 1: Медика, 4 листопада 1424 р. (датування за «Zbiorem dokumentów małopolskich»; впис до Коронної метрики дагований 4 листопада 1494 р. [AGAD, MK, ks. 24, k. 22], в реєстрі «Matricularum...» фігурує 7 листопада 1394 р. [MRPS, IV, 3, MCMXV, s. 366, nr 372]).
- 2: Владислав II надає Олександру, Петру та Івану з Марківців (Сяноцька земля) пустку Монастир над рікою Черхава з правом закладення нового села і володіння ним на ленному праві.
- 3: vastitatem nostram dictam Monaster in terra Russie et districtu Samboriensi sittam, ex utraque [ripa] fluvii Czurchawa iacentem [ZDM, VII, 1975, s. 165, nr 1973].
- 4: Монастирець (Рлв Смб).

№ 17

1. Перемишль, 8 листопада 1429 р.
2. Владислав II надає дозвіл Васькові Богдану з Воютич викупити село Бабина у Фредра з Пацькович за 150 гривень.
3. villam nostram Babyno in terra Russye et districtu Samboriensi sitam [Materiały, 1890, s. 54, nr 68].
4. Бабина (Нкл СМб).

№ 18

1. Нове Місто Корчин, 21 березня 1430 р.
2. Владислав II записує братам Івану та Клименту зі Ступниці 200 гривень на селі Висоцьке з обов'язком постачання на королівський двір 100 ягнят щорічно.
3. villa nostra Valachorum, Vyssochyske dicta, cum scultecia alias knyaschweni in terra nostra Russie et districtu Samboriensi sita [Materiały, 1890, s. 56, nr 70].
4. Висоцьке, *тепер Нижнє Висоцьке* (Брн СМб).

№ 19

1. Нове Місто Корчин (в самому документі місце укладення не вказане), 21 березня 1430 р.
2. Владислав II дозволяє Райду (Райдонію) з Винник осадити село Лукавиця над однойменною рікою.
3. villam locandam in fluvio Lukavicza vulgariter nuncupato et eodem vocabulo Lukavicza nuncupandam, in terra Russiae et districtu Samboriensi sitam [ZDM, VII, 1975, s. 287, nr 2048].
4. Лукавиця (Рлв СМб).

№ 20

1. Медика, 27 червня 1431 р.
2. Владислав II надає Ванчі Волоху та його синам Ходьку, Іванку та Заньку село Турку.
3. villam nostram Thurka in terra Russie et districtu Samboriensi super fluvio Stry in metis Hvngarie sittam <...> loco arboris wlgariter nuncupato sursum et quodam vado wlgariter brod proximo campo Issay dicto [ZDM, VII, 1975, s. 331, nr 2080].
4. Турка (Трк СМб); також згадане поле Ісаї, нині село (Трк СМб).

№ 21

1. Кросно, 1 листопада 1433 р.
2. Владислав II записує 70 гривень на селі Бабина.
3. villa nostra Babyna in terris Russie et districtu Samboriensi sita [Materiały, 1890, s. 74, nr 94].
4. Бабина (Нкл СМб).

Додаток № 2. Населені пункти Самбірського повіту в Перемишльській землі Руського воєводства
(перші згадки і дати закладення)

№	Назва населеного пункту і його нинішнє підпорядкування	Рік першої згадки або закладення (з посиланням на джерело)
1.	Адзестів, Яджестрів (зникле село, Кзв Стр)	1591 [Смуток, 2017, с. 120]
2.	Бабина (Нкл СМб)	1407 (див. Додаток 1, док. 10)
3.	Багнувате (Брн СМб)	1567 [Грушевський, 1906, с. 148–149, № СХХІ]
4.	Баранчиці (Баранівці, Бск СМб)	1436 [AGZ, XIII, 1888, s. 5, nr 24]
5.	Бачина (Ссм СМб)	1513 [AGAD, MK, ks. 31, s. 317]
6.	Башова (зникле село, Дрг Дрг)	1443 [AGZ, XIII, 1888, s. 146, nr 2043]
7.	Берег (Бережок, Трк СМб)	1566 [Грушевський, 1900, с. 68–69, № LV]
8.	Береги (Нкл СМб)	1485 [Materiały, 1890, s. 139, nr 205]
9.	Бережниця (Рлв СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 33]
10.	Берестяни (Бск СМб)	1438 [AGZ, XIII, 1888, s. 62, nr 831]
11.	Биків (Дрг Дрг)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 33v.]
12.	Бистре (Польща)	1586 [AGAD, MK, ks. 132, k. 34–34v.]
13.	Бистрицька Воля (Бистриця-Гірська, Схд Дрг)	1536 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 591v.]
14.	Білінка (Мала Білина, Нкл СМб)	1491 [AGZ, XVIII, 1903, s. 298, nr 2027]
15.	Бісковичі (Бск Дрг)	1442 [AGZ, XIII, 1888, s. 115, nr 1623]
16.	Блажів (Рлв СМб)	1471 [AGZ, XVIII, 1903, s. 30, nr 203]
17.	Бориня (Брн СМб)	1552 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 4–5]
18.	Борисова Воля, Ровень (Розлуч, Трк СМб)	1511 [AGAD, MK, ks. 34, k. 125]
19.	Брониця (Дрг Дрг)	1377/1378 [ZDM, IV, 1969, s. 197, nr 1043]
20.	Ваньовичі (СМб СМб)	1456 [AGAD, MK, ks. 11, s. 64]
21.	Велика Білина (Нкл СМб)	1479 [AGZ, XVIII, 1903, s. 185, nr 1239]
22.	Велика Волосянка (Стл СМб)	1559 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 98–99]
23.	Велика Лінина (Ссм СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32v.]
24.	Велика Нанчілка (Великосілля, Ссм СМб)	1539 [AGAD, MK, ks. 72, k. 68]
25.	Великий Потік, Хмелець (Потік, Ссм СМб)	1539 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 81]
26.	Верхнє Висоцьке (Брн СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35]
27.	Верхнє Гусне (Брн СМб)	1589 [Źródła dziejowe, 1902, 18, cz. 1, s. 25]
28.	Верхній Підбуж (зникле село, Схд Дрг)	1519 [MRPS, IV, 1, MCMX, s. 167, nr 2876]
29.	Вижлів (Верхнячка, Кзв Стр)	1591 [Смуток, 2017, с. 120]
30.	Викоти (Бск СМб)	1436 [AGZ, XIII, 1888, s. 17, nr 125]
31.	Винники (Брс Дрг)	1491 [AGZ, XVIII, 1903, s. 306, nr 2081]
32.	Вишлів Потік (Виців, Стл СМб)	1568 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 144]
33.	Вишгород (зникле місто, NNN)	1588 [AGAD, MK, ks. 135, k. 216–218v.]
34.	Вільшаник (Рлв СМб)	1423 (див. Додаток 1, док. 14)
35.	Вовковичі (Бусовисько, Стл СМб)	1407 (див. Додаток 1, док. 10)
36.	Вовче (Трк СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32v.]
37.	Волиця (зникле село, NNN)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35v.]
38.	Волошинова Воля (Волошиново, Ссм СМб)	1536 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 591]
39.	Воля Блажівська (Рлв СМб)	1496 [AGZ, XVIII, 1903, s. 378, nr 2559]
40.	Воля Якубова (Дрг Дрг)	1493 [Makarski, 1999, s. 299]
41.	Воютичі (Бск СМб)	1353 [ZDM, IV, 1969, s. 96, nr 946]
42.	Галука, Гавлуки (Галівка, Стл СМб)	1535 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 20]
43.	Гвоздець (Стл СМб)	1553 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 21]
44.	Гнила Мочарка, Гнила Воля (Карпатське, Брн СМб)	1561 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 27–28]
45.	Головецько (Стл СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32v.]
46.	Гордня (Нкл СМб)	1479 [AGZ, XVIII, 1903, s. 178, nr 1180]
47.	Горішний Лужок (Верхній Лужок, Стл СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32v.]
48.	Городище (Рлв СМб)	1403 (див. Додаток 1, док. 9)
49.	Гортиничі (Оргиничі, Дрг Дрг)	1388 (див. Додаток 1, док. 5)
50.	Грозьова Воля (Грозьово, Стл СМб)	1508 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 23–24]
51.	Губичі (зникле село, СМб СМб)	1390 (див. Додаток 1, док. 6)
52.	Деревна, Воля Коблянська (Воля, Ссм СМб)	1499 [AGAD, MK, ks. 34, k. 94]
53.	Дівче (у складі с. Комарники, Брн СМб)	1575 [Смуток, 2017, с. 120]
54.	Дністрик (Стл СМб)	1554 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 62]

55.	Дністрик Дубовий (Трк Сmb)	1567 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 18]
56.	Дністрикова Воля (Жукотин, Трк Сmb)	1553 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 61]
57.	Долишний Лужок (Дрг Дрг)	1449 [AGZ, XI, 1886, s. 338, nr 2703]
58.	Долишня Болозва (Нижне, Рдк Сmb)	1469 [AGAD, МК, ks. 51, s. 14]
59.	Дорожів (Верхній Дорожів, Мдн Дрг)	1375 (див. Додаток 1, док. 1)
60.	Дроздаловичі (Роздільне, Рдк Сmb)	1442 [AGZ, XIII, 1888, s. 122, nr 1746]
61.	Дубляни (Нкл Сmb)	1425 [ZDM VII, 1975, s. 183, nr 1981]
62.	Дубрівка (Сmb Сmb)	1473 [AGAD, МК, ks. 12, k. 154]
63.	Дужичі (зникле село, Сmb Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 33]
64.	Жджанна (Жданівка, Схд Дрг)	1586 [AGAD, МК, ks. 132, k. 46v.–47v.]
65.	Жупани (Кзв Стр)	1505 [AGAD, МК, ks. 21, k. 330]
66.	Завадівка (Завадка, Ссм Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 34v.]
67.	Завишенці (зникле село, Нкл Сmb)	1423 [ZDM, VII, 1975, s. 125–126, nr 1944]
68.	Задільське (Кзв Стр)	1565 [Жерела, 1, 1895, с. 243]
69.	Залокоть (Схд Дрг)	1565 [Жерела, 1, 1895, с. 286]
70.	Заріччя (зникле село, Рлв Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 34]
71.	Звір (зникле село, Кзв Стр)	1591 [Смуток, 2017, с. 120]
72.	Звір (Рлв Сmb)	1565 [Жерела, 1, 1895, с. 248]
73.	Зворець (Брн Сmb)	1575 [Смуток, 2017, с. 120]
74.	Зем'янський Ільник (Ільник, Трк Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 34zv.]
75.	Івашковець (Івашківці, Брн Сmb)	1591 [Смуток, 2017, с. 120]
76.	Ігнатівець (зникле село, Брн Сmb)	1565 [Жерела, 1, 1895, с. 238]
77.	Ільничок (Завадка, Кзв Стр)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 34v.]
78.	Ісаї (Трк Сmb)	1490 [AGZ, XVIII, 1903, s. 280, nr 1902]; також див. Додаток 1, док. 20
79.	Кальнохвости (Канафости, Рдк Сmb)	1441 [AGZ, XIII, 1888, s. 107, nr 1537]
80.	Кіндратів (Трк Сmb)	1566 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 35–36]
81.	Климець (Кзв Стр)	1556 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 39–40]
82.	Кобло (Ссм Сmb)	1499 [AGAD, МК, ks. 34, k. 94]
83.	Ковиничі (Нкл Сmb)	1448 [AGZ, XIII, 1888, s. 273, nr 3790]
84.	Колтава (зникле село, Дрг Дрг)	1591 [Смуток, 2017, с. 121]
85.	Комарники (Брн Сmb)	1493 [AGZ, XVIII, 1903, s. 515, nr 3695]
86.	Корналовичі (Нкл Сmb)	1375 (див. Додаток 1, док. 2)
87.	Королівський Ільник (у складі с. Ільник, Трк Сmb)	1588 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 34]
88.	Котів (Баня Котівська, у складі м. Борислав, Брс Дрг)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32]
89.	Котковичі (Чуква, Рлв Сmb)	1415 (див. Додаток 1, док. 12)
90.	Котоване (Дрг Дрг)	1530 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 403]
91.	Кочебина (зникле село, NNN)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 172]
92.	Красне (Кзв Стр)	1556 [Жерела, 1, 1895, с. 237]
93.	Кривка (Брн Сmb)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 172]
94.	Кульчиці (Рлв Сmb)	1425 [AGZ, VI, 1876, s. 21, nr XIV]
95.	Купновичі (Рдк Сmb)	1377 (див. Додаток 1, док. 3)
96.	Лаврів (Ссм Сmb)	1407 (див. Додаток 1, док. 10)
97.	Ластівка (Схд Дрг)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32]
98.	Лип'є (Польша)	1557 [AGAD, МК, ks. 90, k. 394]
99.	Лімна (Трк Сmb)	1519 [AGAD, МК, ks. 34, k. 96v.]
100.	Лімниця (зникле село, NNN)	1580 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 8–9]
101.	Лімницька Воля (Хащів, Трк Сmb)	1536 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 591zv.]
102.	Лопушанка Хомина (Стл Сmb)	1532 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 53]
103.	Лопушно (Рлв Сmb)	1505 [AGZ, XVIII, 1903, s. 485, nr 3465]
104.	Лосинець (Трк Сmb)	1585 [Смуток, 2017, с. 120]
105.	Лужецька Воля (Медвежа, Дрг Дрг)	1519 [AGAD, МК, ks. 34, k. 161v.]
106.	Лука (Нкл Сmb)	1406 [ZDM, V, 1970, s. 52, nr 1190]
107.	Лукавиця (Рлв Сmb)	1430 (див. Додаток 1, док. 19)
108.	Луньовичі (Лановичі, Бск Сmb)	1425 [AGZ, VI, 1876, s. 21, nr XIV]
109.	Ляшки (Муроване, Хрв Сmb)	1374 [AGAD, МК, ks. 71, k. 157–157v.]
110.	Максимовичі (Бск Сmb)	1436 [AGZ, XIII, 1888, s. 17, nr 135]
111.	Мала Волосянка (Трк Сmb)	1559 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 99–100]

112.	Мала Лінина (у складі с. Лаврів, Ссм Сmb)	1561 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 44–45]
113.	Мала Нанчілка (Соснівка, Ссм Сmb)	1553 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 59–60]
114.	Малий Ільничок (Довжки, Кзв Стр)	1556 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 14–15]
115.	Малий Монастирик (зникле село, Рлв Сmb)	1577 [Смуток, 2017, с. 121]
116.	Матків (Кзв Стр)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 172]
117.	Мельниця (Мельничне, Трк Сmb)	1534 [Смуток, 2017, с. 120]
118.	Мита (Кзв Стр)	1567 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 55–57]
119.	Містковичі (Нкл Сmb)	1410 [Materiały, 1890, s. 19, nr 26]
120.	Мниховець, Михновець (Міхньовець, Польща)	1521 [AGAD, МК, ks. 93, k. 3]
121.	Мокряни (Брс Дрг)	1504 [AGZ, XVIII, 1903, s. 580, nr 4301]
122.	Молдавське (Межигір'я, Брн Сmb)	1566 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 57–58]
123.	Монастирець (Рлв Сmb)	1377/1378 [ZDM, IV, 1969, s. 197, nr 1043]
124.	Морозовичі (Ссм Сmb)	1473 [AGZ, XVIII, 1903, s. 58, nr 384]
125.	Мохнате (Кзв Стр)	1591 [Смуток, 2017, с. 120]
126.	Мшанець (Стл Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 32v.]
127.	Мшанчик (не існує, Стл Сmb)	1566 [AGAD, МК, ks. 132, k. 44v.–45v.]
128.	Нагусвичі (Дрг Дрг)	1424 (див. Додаток 1, док. 15)
129.	Нанчулова Воля (Тиха, Ссм Сmb)	1553 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 59–60]
130.	Недільна (Стл Сmb)	1536 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 591]
131.	Нижнє Висоцьке (Брн Сmb)	1430 (див. Додаток 1, док. 18)
132.	Нижня (Бубнова, Метенчина, Писана) Туречка (Нижній Турів, Брн Сmb)	1556 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 91–92]
133.	Нижня Бутелка (Нижнє, Брн Сmb)	1564 [Грушевський, 1900, с. 68, № LIV]
134.	Новоселиця (зникле село, NNN)	1577 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 808v.]
135.	Новошичі (Дрг Дрг)	1377 (див. Додаток 1, док. 4)
136.	Озимина (Велика Озимина, Нкл Сmb)	1377/1378 [ZDM, IV, 1969, s. 197, nr 1043]
137.	Олексянка, Любогора (Либохора, Брн Сmb)	1553 [Грушевський, 1900, с. 41–44, № XV]
138.	Опака (Схд Дрг)	1519 [AGAD, МК, ks. 34, k. 103]
139.	Ормешово, Прислоп (Присліп, Трк Сmb)	1521 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 66–67]
140.	Острів (Рдк Сmb)	1441 [AGZ, XIII, 1888, s. 109, nr 1555]
141.	П'яновичі (Бск Сmb)	1406 [ZDM, V, 1970, s. 52, nr 1190]
142.	Пиняни (Нкл Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 31]
143.	Підбуж (Схд Дрг)	1489 [AGZ, XVIII, 1903, s. 277, nr 1890]
144.	Підбузька Воля (зникле село, Схд Дрг)	1509 [AGAD, МК, ks. 24, k. 186]
145.	Підгір'я (зникле село, NNN)	1473 [AGZ, XVIII, 1903, s. 58, nr 384]
146.	Плоске (Стл Сmb)	1529 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 64–65]
147.	Погонич (Самбір, Сmb Сmb)	1390 (див. Додаток 1, док. 6)
148.	Пруси (Бистриця, Дрг Дрг)	1468 [AGZ, XIII, 1888, s. 557, nr 6846]
149.	Радич (Трк Сmb)	1561 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 67–68]
150.	Радловичі (Ралівка, Рлв Сmb)	1375 (див. Додаток 1, док. 2)
151.	Райське (Зарайське, Нкл Сmb)	1433 [Materiały, 1890, s. 70, nr 87]
152.	Риків (Брн Сmb)	1553 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 72–73]
153.	Рип'яни (Ріп'яна, Стл Сmb)	1527 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 71–72]
154.	Росохач (Кзв Стр)	1561 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 69–70]
155.	Ростока (зникле село, NNN)	1566 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 69]
156.	Самбір (Старий Самбір, Ссм Сmb)	1375 [AGZ, VII, 1878, s. 18, nr XI]
157.	Свидник (Схд Дрг)	1565 [Жерела, 1, 1895, с. 242]
158.	Селець (Дрг Дрг)	1504 [AGZ, XVIII, 1903, s. 580, nr 4298]
159.	Сіде (Рлв Сmb)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 33v.]
160.	Слостовичі (зникле місто, NNN)	1586 [AGAD, МК, ks. 132, k. 38–41]
161.	Смеречка (Стл Сmb)	1567 [Грушевський, 1900, с. 74–76, № LX]
162.	Смільна (Схд Дрг)	1553 [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, X, 1889, s. 907]
163.	Смільниця (у складі м. Старий Самбір, Ссм Сmb)	1407 (див. Додаток 1, док. 10)
164.	Сможе (Кзв Стр)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 172]
165.	Сможна Воля (зникле село, Кзв Стр)	1553 [ЛІННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 83–84]
166.	Созань (Ссм Сmb)	1392 (див. Додаток 1, док. 7)
167.	Сокирчиці (у складі с. Гординя, Нкл Сmb)	1360 [KDM, III, 1887, s. 138, nr 737]
168.	Спас (Ссм Сmb)	1407 (див. Додаток 1, док. 10)

169.	Спринська Жупа (Мала Спринька, Рлв СМб)	1565 [Жерела, 1, 1895, с. 251]
170.	Сприня (Рлв СМб)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 132]
171.	Стара Сіль (Ссм СМб)	1421 [Materiały, 1890, s. 33, nr 44]
172.	Стебник, Лопушанка Лехнова (Лопушанка, Трк СМб)	1556 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 51–53]
173.	Стоділка (Трк СМб)	1584 [Смуток, 2017, с. 120]
174.	Сторона (Схд Дрг)	1469 [AGZ, XVIII, 1903, s. 14, nr 94]
175.	Страшевичі (Ссм СМб)	1407 (див. Додаток 1, док. 10)
176.	Стрілки (Стл СМб)	1422 [Розов, 1928, с. 97, № 53]
177.	Стрілковичі (СМб СМб)	1390 (див. Додаток 1, док. 6)
178.	Стрільбицька Воля (Біличі, Стл СМб)	1536 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 21, k. 591]
179.	Стрільбичі (Стл СМб)	1437 [AGZ, XIII, 1888, s. 23, nr 210]
180.	Ступниця (Дрг Дрг)	1377 (див. Додаток 1, док. 4)
181.	Ступницька Воля (зникле село, Дрг Дрг)	1510 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 151]
182.	Сухий Потік (Кзв Стр)	1586 [AGAD, МК, ks. 132, k. 45v.–46v.]
183.	Сушиця (Стл СМб)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 181]
184.	Тарнава (Тарнавка, Хрв СМб)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 35]
185.	Татари (Залужани, Дрг Дрг)	1507 [AGAD, ASK, Dz. I, sygn. 20, k. 31v.]
186.	Тершів (Ссм СМб)	1425 [AGZ, VI, 1876, s. 21, nr XIV]
187.	Тисовиця (Стл СМб)	1558 [Грушевський, 1900, с. 57, № XXXIX]
188.	Топільниця (Стл СМб)	1422 [Розов, 1928, с. 98, № 53]
189.	Торгановичі (Ссм СМб)	1432 [AGZ, VIII, 1880, s. 99, nr 58]
190.	Торчиновичі (Ссм СМб)	1392 (див. Додаток 1, док. 7)
191.	Тростянець (у складі с. Комарники, Брн СМб)	1571 [Смуток, 2017, с. 120]
192.	Тур'є (Стл СМб)	1465 [AGZ, XVIII, 1903, s. 10, nr 59]
193.	Турка (Трк СМб)	1431 (див. Додаток 1, док. 20)
194.	Угерці (Нагірне, Рлв СМб)	1375 (див. Додаток 1, док. 2)
195.	Уріж (Брс Дрг)	1377/1378 [ZDM, IV, 1969, s. 197, nr 1043]
196.	Ушне (Нижнє Гусне, Брн СМб)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 172]
197.	Чаплі (Хрв СМб)	1374 [AGAD, МК, ks. 71, k. 157–157v.]
198.	Чернихів (Рдк СМб)	1469 [AGAD, МК, ks. 51, s. 15]
199.	Черхава (Рлв СМб)	1447 [AGZ, XIII, 1888, s. 243, nr 3396]
200.	Шептичі (Рдк СМб)	1449 [AGZ, XIII, 1888, s. 297, nr 4070]
201.	Шум'яч (Трк СМб)	1553 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 88]
202.	Яблонова (Яблунів, Брн СМб)	1538 [AGAD, МК, ks. 55, k. 170]
203.	Яблунька Дубова (Верхня Яблунька, Брн СМб)	1559 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 18–19]
204.	Яблунька Чернецького (Нижня Яблунька, Брн СМб)	1554 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 29]
205.	Явора (Трк СМб)	1481 [AGZ, XVIII, 1903, s. 228, nr 1558]
206.	Яворів (Брн СМб)	1561 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 33]
207.	Яриловичі (зникле село, NNN)	1392 (див. Додаток 1, док. 7)
208.	Ясениця Замкова (Стл СМб)	1494 [AGZ, XVIII, 1903, s. 355, nr 2428]
209.	Ясениця Сільна (Брс Дрг)	1459 [AGAD, МК, ks. 11, s. 421]
210.	Ясінка, Ясенка Масьова (Ясениця, Трк СМб)	1525 [ЛННБУ, ВР, ф. 5, оп. 1, спр. 2837, с. 30]

Вжиті скорочення: Брн – Боринська селищна громада; Брс – Бориславська міська громада; Бск – Бісковицька сільська громада; Дрг – Дрогобицька міська громада / Дрогобицький район; Кзв – Козівська сільська громада; Мдн – Меденицька селищна громада; Нкл – Новокалінівська міська громада; Рдк – Рудківська міська громада; Рлв – Ралівська сільська громада; СМб – Самбірська міська громада / Самбірський район; Ссм – Старо-самбірська міська громада; Стл – Стрілківська сільська громада; Стр – Стрийський район; Схд – Східницька селищна громада; Трк – Турківська міська громада; Хрв – Хирівська міська громада; NNN – невідоме місцезнаходження.

Додаток № 3. Карта Самбірського повіту Перемишльської землі Руського воєводства

Bohdan Smereka

Candidate of History, Research fellow at the Lviv Branch of the Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

SAMBIR VOLOST AND SAMBIR DISTRICT: RECONSTRUCTION OF BORDERS (END OF 14TH – 16TH CENTURIES)

The article is devoted to the history of one of the districts of the Przemyśl land of the Ruthenian voivodeship, with its center in Sambir (now Staryi Sambir), formed based on the Sambir volost as part of the Galicia-Volyn state. The reconstruction of the borders of this administrative unit was carried out by several Ukrainian and Polish historians, who used various sources. However, they did not adequately consider those individual settlements were subordinated to different district centers at different times, due to which selective sections of the district border were fluid. Guided by acts (royal grants, foundation privileges) and descriptive-statistical documents (tax registers, lustrations), as well as previous border reconstructions, we made our attempt to reproduce the boundaries of the Sambir volost (1375 – 1434) and the district (until the end of the 16th century), taking into account the variability of these borders. For the years 1375 – 1434, 21 documents were selected, in which 27 settlements of the Sambir volost are mentioned. Their subordination remained unchanged in the following centuries. However, we cannot say that the Sambir district and the eponymous volost were identical, not only because of border fluctuations but also because of the loss of some territories (the Ternowo Pole). As a result of the rapid colonization of the mountainous part of the district in the 16th century, the number of settlements in it more than doubled (from 88 to 210). The mountainous areas of the neighboring Sanok land and Stryi district were also actively settled. Mutual border colonization made it possible to fix the western and southeastern borders of the Sambir district by the end of the century. Its eastern border (with the Drohobych district) has remained unchanged since the existence of volosts. On the other hand, the northern boundaries (with the Przemyśl land) were fluid due to the frequent change of jurisdiction of the local nobility between the Przemyśl and Sambir courts.

Keywords: *historical geography, reconstruction of borders, Sambir district, Przemyśl land, Ruthenian voivodeship.*

СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКОВІ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У НОВИЙ ЧАС (XVI – ПОЧАТОК XX ст.)

Іван Мандрик

доктор історичних наук, професор кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, Берегово
E-mail: ivan.mandryk@uzhnu.edu.ua

Отілія Минда

старший викладач кафедри іноземних мов,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: otiliia.mynda@uzhnu.edu.ua

Життя спонукає дослідників різних країн різнобічно вивчати історичний досвід народів Центральної та Південно-Східної Європи. Тим більше, що продовжують зберігатися причини, які породжують спільні проблеми, які пов'язують між собою цю частину континенту. На наш погляд, історики мають активніше звертатися до методу порівняння, аналізу закономірностей, і таким чином шукати відповіді на запити часу. Правда, пряме пристосовництво, автоматизм тут не спрацює. У статті узагальнюється як наш багаторічний досвід вивчення історії окремих країн у новий час, так і наведення тих об'єктивних чинників, котрі поєднували їхню долю, вели не лише до єдності, взаємозалежності, але й до суттєвих особливостей, що різнили їх. На кінець XVIII ст. усі народи регіонів повністю втратили свою незалежність, але з початком XIX ст. розпочався зворотній процес їх національно-визвольних змагань, що на початку XX ст. увінчався успіхом. При всій відмінності етносоціальних та державних об'єднань, котрі сформувалися, і при тих особливостях, які характеризують два основні регіони – центральноевропейський і балканський, нації, що виникли у цьому історико-географічному ареалі, об'єднали між собою такі важливі риси, котрі відрізняють їх від народів західної частини Європи. Єдність виділених нами сусідніх регіонів, як і їхня відмінність від решти континенту формувалася протягом тривалого часу, але особливо видимо у XVIII – XIX століттях. Нові штрихи додало ще й XX століття. Приходимо до висновку: народи Центральної та Південно-Східної Європи у XVI – XVII століттях опинилися між двох берегів – німецьким і турецьким, а у XVIII – XIX століттях – німецьким та російським, тому їм завжди доводилося миритися з тим чи іншим пануванням. Об'єктивний аналіз свідчить про децю крапці можливості в політичному, економічному, культурному, навіть духовному розвитку, які розкривалися перед центральноевропейцями у порівнянні з балканськими народами.

Ключові слова: Центральна Європа, Південно-Східна Європа, Балкани, народи, єдність, державна незалежність, національне відродження, слов'яни.

Постановка проблеми. Ми переконані – якщо хочемо наблизитися до європейських стандартів цінностей, тоді маємо вивчати такі історичні процеси та події, котрі об'єднують нас із рештою континенту, а не роз'єднують. Як і сусідні з нами народи, українці ще й тому мають позбутися комплексу меншовартості, бо наше минуле у новий час тісно пов'язане з загальноєвропейськими процесами, особливо з тими, які проходили у його центральній та південно-східній частині. Інша справа, що історичні та політичні реалії часто відкидали народи, у тому числі й український, назад, гальмували їх цивілізаційний поступ.

Українська історична наука лише зі здобуттям нашої державності отримала можливість звернути увагу на дослідження ідеї європейської єдності, показувати наш тісний взаємозв'язок з її народами. Завдяки курсу на зближення з Європою, початком сприйняття головних її традицій та цінностей, які задекларує Україна з початку XXI століття, вітчизняні вчені дедалі активніше починають досліджувати саме європейські інтеграційні процеси. При цьому основна увага приділяється новітньому часу, що цілком зрозуміло, але треба знати і про досвід та прорахунки попередніх

епох. Тим більше, що вчені сусідніх країн вже тривалий час вивчають особливості історичного розвитку як регіону Центральної, так і Південно-Східної Європи, навіть континенту в цілому.

Метою нашої статті є намагання порівняти ті спільні та відмінні риси, що характеризували політичний, національний, культурний, релігійний розвиток народів Центральної та Південно-Східної Європи упродовж тривалого історичного періоду нового часу, тобто з XVI – до початку XX століть. Основна увага звертається на порівняльну оцінку минулого цих двох суміжних регіонів Європи, заселених переважно слов'янами, їх поступове втягнення до загальноєвропейських суспільно-політичних змін, органічну єдність, а також характерні особливості. Чільна увага звертається на процеси національного відродження, ріст визвольних змагань у XVIII – XIX століттях, а також на політику Російської імперії. Порівнюються два великі регіони континенту, які з одного боку знаходилися у складі Австрійської імперії, а з другого – Турецької імперії. Уся їхня спадщина залишила за собою значні наслідки – політичні, економічні, культурні, релігійні, навіть ментальні та психологічні,

котрі відчутні по сьогоднішній день. Адже і в наш час мовиться про центральноєвропейську чи балканську ментальність.

Матеріал нашої статті може привернути увагу молодих дослідників до цих важливих у науковому плані регіонів континенту, допоможе краще зорієнтуватися у складніших процесах минулого, взагалі навчитися мислити категоріями не лише одиничними, але й більш загальними, тобто краще зрозуміти тісну взаємозалежність європейської історії модерного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремих порівняльних праць стосовно історичного розвитку двох визначених нами сусідніх регіонів Європи, принаймні в сучасній українській історіографії, немає. У зв'язку з розширенням наукових можливостей та меркантильними інтересами, дослідники здебільшого звертають увагу на історію власних країн або на чисто локальні теми. Зрозуміло, що основна увага приділяється процесам у Центральній та Південно-Східній Європі у ХХ – на початку ХХІ століть, тому більш віддалені часи тимчасово відійшли на другий план. Ліва частина досліджень стосується вивчення ідеї європейських інтеграційних процесів, становлення Європейського Союзу, входження до нього конкретних країн колишнього соціалістичного табору.

Частково питання про специфіку регіонального розвитку Центральної, а особливо Південно-Східної Європи (Балкан), порушувалися у дослідженнях радянської доби. Так, у 80-х роках ХХ ст. побачили світ тематичні колективні праці – видання Інституту слов'язнавства і балканістики АН СРСР, котрі пробували узагальнити історичний розвиток усіх народів виділених нами регіонів [Освободительные движения, 1981; Формирование наций, 1981; Социальная структура, 1982; Формирование национальных независимых, 1986].

Численні автори навели багато фактичного матеріалу, що враховував зарубіжні дослідження, але увесь їхній підхід опирався на єдину «вірну» марксистську аргументацію історичного розвитку народів цієї частини Європи, тобто у ході класової та національно-визвольної боротьби. Ніхто не міг вийти поза межі утверджених зверху постулатів. До того ж, завжди замовчувалися або прикрашалися справжні мотиви політики Російської імперії. Деякі автори вже після зникнення «імперії зла», по-новому почали аргументувати свої погляди, про що свідчать їх новітні публікації.

Привертають увагу ряд узагальнюючих праць, що з'явилися останнім часом, поскільки допомагають нам краще з'ясувати дійсні процеси, що проходили у регіонах у період нового часу. Виділимо дослідження, котрі доступні й українському читачу: британського історика Дж. Тейлора «Габсбурзька монархія. 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини» [Тейлор А.Дж.П., 2002], американського історика польського походження Пьотра Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогоднішнього дня» [Вандич Пьотр С., 2004], та «Історія Центрально-Східної Європи» під редакцією українця Л. Зашкільняка [Історія Центрально-Східної Європи, 2001].

Їх матеріал дозволяє виокремити те спільне та від-

мінне, що поєднувало та поділяло два сусідні регіони Європи впродовж століть нового часу. Можна виділити праці угорця Еміла Нідергаузера [Niederhauser Emil, 1976], чеха Рудольфа Кучери [Kučera Rudolf, 2008], які аргументовано розкрили історичну та етнічну своєрідність цієї частини Європи у модерну добу.

В загальних рисах ми й самі спробували у невеликій статті показати основні особливості історичного розвитку народів двох досліджуваних регіонів [Мандрик, 1997]. Зрозуміло, що цей напрямок вартий більшої уваги з боку ширшого загалу істориків, частиною чого є і наша публікація, котра передусім базується на самостійному узагальненні досвіду та знанні нової історії Європи.

Виклад основного матеріалу. Геополітичні зміни, пов'язані з географічними відкриттями і формуванням європейських та колоніальних імперій ХVII – ХVIII століть, призвели до швидкого піднесення нашого континенту, особливо його західної частини. Саме Європа визначала головні напрямки світового поступу, характер міжнародних відносин, формування економічного, суспільного та науково-технічного розвитку, поступово втягуючи до своєї орбіти все нові країни і народи. Повільніше, але неухильно до модернізаційних процесів долучалися й периферійні та відсталіші території сучасної Центральної та Південно-Східної Європи, чим внесли посильний вклад у загальний цивілізаційний прогрес.

У політичній, науковій, географічній літературі принцип регіонального поділу Європи почав утверджуватися саме у новий час, особливо у ХVIII – ХІХ століттях. Терміни «Центральна» та «Південно-Східна Європа» з'являються лише у період між Першою та Другою світовими війнами на означення нових державних утворень, які виникли на руїнах європейських імперій. Для кращого розуміння географічних меж, вкажемо, що до Центральної Європи ми зараховуємо території сучасних Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Народи цих країн сьогодні вважають себе «центральноєвропейцями», говорять про особливу «центральноєвропейську ідентичність», навіть «ментальність». Звичайно, можна навести аргументи, що сюди треба віднести Хорватію, Словенію, Австрію чи Румунію, навіть прибалтійські країни. Центральну Європу періоду нового часу символічно ми обмежуємо територією Австрійської імперії, а Південно-Східну частину континенту Балканським півостровом, який знаходився під контролем Турецької імперії. Нам здається, що для читача саме так легше можна буде зрозуміти географічні межі порівнюваних нами регіонів.

У радянські часи на історичних факультетах університетів викладали окремих навчальний курс «Історія південних та західних слов'ян». Проблема полягала у тому, що на Балканах проживали не лише слов'яни, але й румуни, греки, албанці та інші етноси, а у Центральній Європі – угорці. Такий поділ не сприяв вивченню цих регіонів в органічній єдності, навіював якусь слов'янську відокремленість. За останнє десятиліття замість нього введено науково більш логічний навчальний курс за назвою «Історія країн Центрально-Східної Європи».

Вкажемо на таку особливість: наприкінці ХVIII ст.

з політичної карти зникла остання незалежна держава Центрально-Східної Європи, тобто Польща, й здавалося, що Чехія та Угорщина можуть існувати лише в складі Габсбургів. Усі народи Балкан втратили свою державність ще у XIV–XV століттях. Чехія, Польща, Угорщина, куди християнство прийшло з Риму, зазнали домінуючого та тривалого впливу Заходу, тому й стали його складовою частиною уже з часів середньовіччя. Їх розвиток остаточно сформували всі історичні європейські зміни: Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Французька та промислова революції. Ці країни різко відрізнялися від Сходу, що уособлювали Московія, згодом Росія, або Османська імперія, котра володіла Балканами впродовж кількох століть. Московське самодержавство та підпорядкування церкви державі були чужими західноєвропейській традиції, як і османська система, що спиралася на іслам. Не дивно, що історичні Угорщина та Польща, які межували з московськими та турецькими землями, вважали себе за твердиню римо-католицького християнства, і всі з цим погоджувалися. Їхні східні кордони були кордонами тогочасної Європи [Вандич, 2004, с.18]. Можемо підкреслити, що центральноєвропейські народи, незважаючи на майже повну втрату державної незалежності, усе ж мали дещо кращі умови для розвитку, ніж ті, що проживали за Дунаєм.

У Центральній і Південно-Східній Європі постійно зберігався процес взаємовпливів нових економічних умов, що зумовлювало появу різноманітних національних, культурних, релігійних та інших особливостей. Це стосується як горизонтальних зв'язків – техніко-економічний прогрес і охоплення ним нових територій, так і вертикальних – структуризація суспільства, поява його нових складових. До вертикальних зв'язків належали усі культурні та освітні процеси, прискорені шкільними реформами XVIII – XIX століть, кодифікація мов, поглиблення національної свідомості за допомогою таких наук, як історія, етнографія, мовознавство, фольклор, розвиток літератури та театру. Завдяки зростаючій урбанізації і посиленню суспільної ролі міських жителів, у XIX ст. суттєво прогресує соціальна мобільність людей.

Незважаючи на те, що впродовж усього нового часу найчисельнішим класом залишалося селянство, поступово важливим чинником суспільного і національно-культурного розвитку стає буржуазія. Тут маємо побіжно звернути увагу на одну особливість, якої майже не торкалася марксистська історіографія, зате більше долучилися зарубіжні науковці. Мова про місце і роль євреїв у економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку досліджуваних регіонів. Саме в силу історичних подій, державної політики, традицій та ментальності, у цей період швидко зростала єврейська торговельна громада, що почала накопичувати капітал. Контролюючи продаж сільськогосподарської продукції, євреї відігравали провідну роль на початку індустріального розвитку. Неспроможні звільнитися від обмежень – купувати землю чи обіймати посади, вони вкладали капітал у бізнес. Це був зародок буржуазії, на чолі з кількома представниками найзаможніших родин. Велика питома вага євреїв у торгівлі, фінансовій справі, промислах і транспорті була характерна для Центральної

Європи. Саме вона упродовж багатьох століть була домівною їх великої кількості, котрі знайшли тут притулок від різноманітних переслідувань, у тому числі й релігійних. Як пише американський дослідник П'єтр Вандич: «На початку XVII ст. Прага фактично була столицею європейського єврейства. Річ Посполита мала найбільшу єврейську громаду у світі. У XIX ст. в Будапешті діяла найактивніша й найчисельніша єврейська інтелігенція, значення якої незаперечно» [Вандич, 2004, с. 25]. Стосовно Балкан – цього сказати не можна, бо єврейське населення тут було нечисленним, зберігалися патріархальні порядки, а відтак капіталізація була повільнішою, політичні та суспільні відносини складнішими. До того ж, посередницька діяльність була зайнята здебільшого грецькими, вірменськими та сербськими торговцями.

Домінуючий вплив на всі сфери життя мала світська та духовна інтелігенція усіх народів цієї частини Європи. Єпископи і рядові священники зіграли велику роль у становленні національної свідомості своїх народів, виступали як літописці, історики, творці мов, засновники різноманітних культурно-освітніх товариств і соціальних інститутів, у якості національних ідеологів та ведучих політиків. Необхідною передумовою розповсюдження національної самосвідомості стала шкільна освіта рідною мовою. Вимога інтелігенції стосовно необхідності викладання у початковій і середній школах рідною мовою стала однією з наріжних основ національного руху. Наступною стадією була вимога застосування рідної мови у суспільно-політичному житті – в адміністрації, законодавстві, судочинстві, пресі і т.д. Піднімалися ідеї про «історичні права» різних етносів на автономію, на самостійність, які лідерами національного руху доповнювалися аргументами про природні права (у хорватів, сербів, румунів, чехів та інших). Як аргумент, наводився факт автохтонності народу (приміром, у румунів, словаків, українців).

Спільним явищем стала поява серед усіх етносів націоналістичної ідеології, яка виростала зі своєрідного поєднання ідей Просвітництва, природного потягу особистості до свободи, досвіду французької революції, з прагненням пригноблених народів посісти рівноправне місце в Європі. Ідеї націоналізму, поширені на Заході, знайшли ревних послідовників серед поляків, чехів, угорців, сербів, хорватів, болгар, греків та інших. Суспільство, особливо інтелігенція, чинили опір денационалізації, закладаючи основи незалежної від будь-якої держави громадянської спільноти. Правда, нечисленна ліберальна інтелігенція не мала достатніх інтелектуальних сил, щоб привити широкому народному загалу свої ідеали свободи і повної національної незалежності. Ліберали критикували феодальні пережитки, бачили причини відсталості, виступали за реформування багатьох сторін суспільного життя, але були більше пов'язані з існуючими системами, ніж з народами. Ліберальні мрії XIX ст. про суспільство загальної свободи, людської гармонії, національного рівноправ'я залишалися ілюзіями.

Необхідною умовою для повного завершення процесу формування націй у визначених ареалах стало створення самостійної державності. Нації, що склалися в умовах однієї багатонаціональної держави (чехи,

хорвати, словенці), не мали своїх політичних інститутів. Становище народів, що входили до складу кількох держав, було ще більш складним. Економічні та політичні зв'язки між частинами їх території залежали від політики цих держав, тому були нестійкими, але ніколи не переривалися. Розвивалася національна культура та самосвідомість. Маємо на увазі не лише поляків, але й сербів, румунів, навіть українців, території котрих у XVIII – початку XX століть входили до різних держав. Нації як єдиного цілісного етносоціального організму в цих умовах не було, тим не менше, вони переживали процес формування, одним з основних показників чого стало проникнення гуманістичних та демократичних начал. Після здобуття державності греками, сербами, румунами, болгарами, албанцями – прискорився процес формування таких націй.

Відмінність між центральноєвропейським і балканським регіонами засвідчили бурхливі революційні 1848 – 1849 роки, або «весна народів». Коли на польських, чеських, особливо угорських землях пройшли значущі демократичні, соціальні та національні зміни, тоді на Південному – Сході Європи (окрім Молдавського та Волоського князівств), усе залишалось патріархальним, бо тут ще не визріли належні внутрішні передумови. Так два регіони ще більше віддалялися один від одного.

Основним показником історичного розвитку народів досліджуваних частин Європи стала їх самовіддана і вперта боротьба за свободу і повну державну незалежність. Приблизно від 40-х років XIX ст. пригноблені нації почали усвідомлювати свої власні інтереси, позбавляючись ліберальних та панславістських ідей. Уже в ході революційних змін 1848 року висувалися різноманітні варіанти вирішення національних проблем пригноблених народів. Так, німецькі та австрійські ліберали визнавали деякі вимоги інших історичних націй, погоджувалися надати автономний статус, наприклад Галичині – з метою запобігти відродженню Польщі [Тейлор, 2001, с. 62]. Але вони не допускали й думки про можливість та необхідність відновлення польської державності. Приклад усім народам регіону подали саме поляки, які ніколи не відмовилися від боротьби за свободу та відновлення нової незалежної Польщі. Треба підкреслити, що у поляків значну об'єднавчу роль відіграла католицька церква, яка завжди стояла поряд зі своїм приниженим народом, плекала історичні традиції, мову, культуру, віру у національне відродження, чим утвердила свій авторитет.

Протягом усього XIX ст. увагу європейської громадськості привертало «польське питання», тобто безкінечна боротьба цього народу за свободу, національне рівноправ'я, поновлення державності. У колах демократично-ліберальної інтелігенції Європи у разі позитивного відношення до справи польського народу оцінювалося, чи та чи інша людина є «демократом», а в разі заперечення солідарності – «реакціонером». У 20-х роках XIX ст. за поляками піднялися греки, які перші вибороли свою незалежність на Балканському півострові. Не відставали серби, угорці у 1848 – 1849 роках, болгарі і румуни – у 70-х роках, боснійці та чорногорці в кінці XIX ст.; активізувалися навіть чехи, хорвати, словенці та албанці. Здавалося, що

розв'язання накопичених століттями проблем принесло лише завершення Першої світової війни, але історичні реалії XX століття перекреслили такі сподівання.

Особливістю Центральної та Південно-Східної Європи впродовж XVI – XIX століть було те, що вони були сферою особливих інтересів великих держав. На початку нової історії активно завойовувала нові землі Османська імперія, чії війська у 1683 році навіть оточили Відень. Лише спільними зусиллями європейців вдалося їх зупинити та почався процес їх поступового вигнання з Угорщини. У XVII – XVIII століттях зростає вплив Габсбурзької імперії, яка намагалася розширити свої володіння у південно-східному напрямку, що призвело до австро-турецьких воєн. Послаблених османів вдалося відтіснити за лінію річки Дунай.

Досвід тривалої й кривавої боротьби переконав народи та їхніх керівників, що кінцевий успіх можливий лише у разі підтримки з боку інших великих європейських держав. Так це сталося і в ході здобуття незалежності греками у 20-х роках XIX ст., виникнення сербської держави у 30-х роках того ж століття, постави незалежних Румунії та Болгарії у 70-х роках XIX ст., Албанії на початку XX століття. Балканські народи були підкорені Османською імперією ще у XIV – XV століттях. Чехія остаточно стала інтегрованою частиною Габсбурзької імперії після 1620 року, Угорщина – після поразки 1526 року під Могачем спочатку розпалася на три частини, а потім фактично зникла з політичної карти Європи. З допомогою Австрії угорцям на кінець XVII ст. вдалося вигнати турків, але їх місце посіли «визволителі» – Габсбурги. Національно-визвольна війна 1703 – 1711 років під проводом Ференца Ракоці II зазнала поразку, як і спроба поновити державну незалежність у 1848 – 1849 роках. Більше того, солідарну допомогу у придушенні визвольних змагань угорців надала царська Росія.

Три поділи Польщі (1772, 1793, 1795 років) призвели до повної втрати незалежності, до включення її народів у адміністративно-політичну структуру трьох сусідніх імперій – Росії, Австрії, Німеччини. Ліквідація великої держави мала важкі політичні наслідки і для всього загальноєвропейського розвитку. З іншого боку, тільки спільні зусилля трьох великих абсолютистських держав здатні були утримати контроль над польським народом. Усі вони скористалися наслідками тривалої суспільно-політичної кризи у Польщі, що бере свій початок ще з середини XVII ст., тобто від часу національно-визвольної війни українського народу. Саме тоді Річ Посполита зазнала першого удару, після якого розпочався її шлях до занепаду, а з другого боку – за рахунок приєднання українських земель зміцнився геополітичний та людський потенціал найбільшого сусіда і водночас найактивнішого ініціатора проведених поділів – Російської імперії. Володіння етнічними польськими землями врешті-решт пов'язало між собою три великі держави, бо спільний грабунок наче скочував їх ланцюгами сумнівної солідарності [Мандрик, 2019, с. 59–60].

Сам факт зникнення з карти Європи сильної колись держави є вельми повчальним аж до нашого часу. Після поділів Польщі так зване «польське пи-

таня» не зникало з порядку денного міжнародного життя впродовж усього XIX ст. Показово, що коли настала реальна можливість відновити незалежність Польщі, а саме у день припинення військових дій на фронтах Першої світової війни, поляки проголосили створення самостійної держави. 11 листопада – день відновлення їхньої державності.

Здебільшого великі держави самі визначали стан справ у цьому складному і неспокійному регіоні Європи. З одного боку, коли у XVIII ст. став очевидним занепад Османської імперії, цієї «хворої людини Європи», а з другої половини XIX ст. вже й «клаптевої монархії» – Австро-Угорщини, саме Великобританія, Франція, Росія, навіть Італія були зацікавлені у їхньому збереженні аж до завершення Першої світової війни. З іншого боку – неможливо було організувати спільну солідарну боротьбу пригноблених народів проти османів або Габсбургів. Цього у Центральній Європі не сталося навіть у 1848 – 1849 роках, а на Балканах під слов'янофільськими гаслами, котрими прикривалися панслависти. Більше того, саме за ці століття були посіяні зерна розбрату, які проросли вже після здобуття державної незалежності усіх народів визначених регіонів, тобто у XX столітті.

Окремої оцінки потребує позиція Росії стосовно Центральної та Південно-Східної Європи, котрі поступово посіли одне з центральних місць у її зовнішній, військовій та геостратегічній політиці. Встановивши контроль над Україною і Прибалтикою, Росія стала повним господарем усієї Східної Європи, просуваючись далі до Тихого океану. Після перемоги над Швецією у Північній війні 1700 – 1721 років, усі її зусилля були спрямовані на Південь і далі на Балкани, а також на Захід, тобто Центральну Європу. Якщо стосовно Балкан її завойовницька політика проявилася вже у XVIII столітті, тоді щодо Центральної Європи вже у наступному. Хоча, все це відносно, бо участь у трьох поділах Польщі упродовж останньої третини XVIII ст. засвідчила про активний наступ Росії і в цьому напрямку. Після України – настала черга Польщі, Литви, Молдови та інших. Вже участь Росії у Семирічній війні (1756 – 1763 рр.) стала показником зростаючих територіальних апетитів імперії. Після повної ліквідації Речі Посполитої, довелося зупинити натиск на Центральну Європу, бо революційні події у Франції призвели до появи інших пріоритетів. Польські повстання також спонукали Росію до більш уваженої політики у цьому регіоні, до того ж тут їй протистояла зміцніла Австрійська імперія.

До початку XX століття росіяни залишалися на лінії передгір'я Карпат. Імперія Романових зуміла скористатися тим, що Франція і Великобританія на початку XIX ст. погрузли у континентальному конфлікті, одержала чергову перемогу над Туреччиною, зміцнила свої позиції в гирлі Дунаю. Російські успіхи продовжувалися і в наступні десятиліття, аж до поразки у Кримській війні 1853 – 1856 років. Варто нагадати, що цар Микола I спровокував цю війну з Туреччиною та двома західними державами – Англією та Францією, під приводом захисту православних християн Османської імперії. Ще під час франко-німецької війни Росія позбавилася від негативних для себе наслідків поразки у Кримській війні, активізувала

експансію на всіх напрямках, зокрема на балканському та центральноєвропейському. Про це засвідчила чергова російсько-турецька війна 1877 – 1878 років, коли царські війська дійшли до передмістя Стамбула і готові були взяти контроль над чорноморськими протоками. Лише введення у Мармурове море британської ескадри примусило їх відступити. Саме Англія та Австро-Угорщина доклали усіх зусиль, щоб не допустити гегемонії Російської імперії на Балканах. Двоєдина монархія Габсбургів також посилювала свою експансію на південний схід, що вело до подальшого зростання суперечностей, загрози великої європейської війни.

Відомо, що впродовж усього XIX ст. у Росії сильними були слов'янофільські рухи, котрі пропагували доцільність об'єднання усіх слов'ян під скіпетром царя. Нагадаємо, що на початку століття у Європі існувала лише єдина слов'янська держава, але велика і міцна – Російська імперія. Панслависти вважали, що політична єдність виникає на ґрунті неіснуючого спільного родоvodu усіх слов'ян. Панславізм не знаходив відгуку серед католиків-поляків, хорватів, словенців. Поляки Росії не приймали участі у загальнослов'янських заходах 1848 та 1867 років, що й зрозуміло, бо проживаючи в імперії, неодноразово повставали, на практиці пізнавали, чого вартує російська турбота про «братів-слов'ян». Про це багато чого мали нагоду дізнатися й інші – українці та білоруси, внаслідок національного, культурного та мовного утисків. Саме через такі наочні приклади, до ідеї слов'янської єдності поступово охололи чехи та балканські слов'яни.

Слов'янофіли, як в Австрійській імперії, так і на Балканському півострові, усі надії покладали на підтримку та захист з боку Російської імперії. Приміром, словак Людовіт Штур в одній зі своїх останніх політичних праць «Слов'янство і світ майбутнього» (1851 р.) передбачав, що німецька Габсбурзька імперія ніколи не зможе стати слов'янською державою, бо є нічим іншим, як «гальванізованою мумією, котра розпадеться від першого ж сильного удару» [Štúr, 1931]. Можливий вихід він вбачав у тому, щоб «усіх слов'ян приєднати до Росії», – єдиної опори для пригноблених народів. За мріями Людовіта Штура, приєднані слов'яни перейняли б не тільки царське верховенство, але й російську мову та православну віру. Треба мати на увазі, що на середину XIX ст. серед словаків та інших слов'ян ще не завершився процес формування національної ідентичності, тому проявом суспільного життя у середовищі нечисленної інтелігенції залишалося москвофільство, орієнтація на офіційну Росію. Правда, гучні гасла, що лунали звідти про «московський месіанізм», «єдність слов'янства», так і не пустили глибоке коріння. Теоретично панслависти опиралися на передбачення знаменитих німців – Гердера, Гегеля та особливо російських слов'янофілів про «загниваючий» Захід, про послаблення англо-німецьких народів, тому майбутні слов'янські нації, на чолі з Росією, далі нести муть естафету прогресу. Тут доцільно сказати, що після Другої світової війни Центральна Європа і майже увесь Балканський півострів, опинилися у сфері впливу радянської Росії, яка насильно нав'язала свою комуністичну ідеологію та

тоталітарну форму управління, що в кінці ХХ ст. зазнали цілковитий крах, показала свою повну нежиттєздатність навіть на теренах самої імперії.

Формально царизм неодноразово відхрещувався від панславізму. Зокрема, на заяву міністра іноземних справ Австро-Угорщини про відмову його країни від політики експансії на Балканах, російський уряд підкреслив, що панславізм йому чужий (1871 р.). [Фрейдзон, 1970, с. 279]. Ці демарші стали кроком на шляху до «союзу трьох імператорів» (1873 р.).

Виштовхуючи турків з Балкан, Росія фактично сприяла проникненню сюди не тільки західного капіталу, але й культури, бо країни, що тут постали, за останнє півтисячоліття помітно відставали у своєму розвитку. Поступово з'явилася очевидна відмінність між державним устроєм самої Російської імперії і більшості балканських країн. Це стало однією з причин наростання суперечностей між самою Росією і незалежними Румунією, Грецією, Болгарією, Сербією, Чорногорією. З цього приводу колишній канцлер Німеччини Отто Бісмарк у своїх споминах слушно писав: «Продовжували визволяти – і з румунами, сербами і болгарами повторювалося те ж, що й з греками». Всі ці племена охоче приймали російську допомогу задля визволення від турків, однак, ставши вільними, вони не проявляли жодної прихильності прийняти царя в якості спадкоємця султана [Бисмарк, 1940, т. II, с. 243]. Далі великий німець ще у 90-х роках ХІХ ст. констатував: «Визволені народи не вдячні, а вимогливі, і я гадаю, що в наш реалістичний час російська політика буде у східних питаннях керуватися міркуваннями більш технічними, ніж фантастичної властивості» [Бисмарк, 1940, т. II, с. 244]. Наростання міждержавних суперечностей сприяв і факт економічної відсталості Росії, її намагання втручатися у внутрішню та зовнішню політику інших. Самодержавна Росія вже не могла бути об'єктом надій і наслідування, тому з 80-х років ХІХ ст. різко загострилися її відносини з балканськими країнами.

Незважаючи на витіснення з Балкан та Центральної Європи, Росія і надалі не відмовилася від цих напрямків у своїй геополітичній стратегії. Досить згадати боснійську кризу 1908 року, вступ у Першу світову війну на захист Сербії. Серед стратегічної мети залишилися встановлення контролю над чорноморськими протоками, а в Центральній Європі – захоплення Галичини та Буковини, послаблення Австро-Угорщини.

Можна виділити й інші спільні та відмінні риси історичного розвитку у досліджуваних нами двох регіонах Європи:

1) Тут сформувалися малі етноси, чия історія, суспільний розвиток, культура, економіка впродовж століть тісно перепліталися. Провести етнічні кордони було важким завданням навіть у межах малих адміністративних районів. Склад населення міст був ще строкатішим;

2) На сході континенту виникли багатонаціональні імперії – Австрійська, Турецька, Російська, де панівну роль посідали австрійські німці, турки, росіяни. До політичного управління державами залучалися представники й інших народів – угорці, чехи, хорвати, греки, поляки;

3) З кінця ХVІІІ ст. прискорився процес консолідації малих етносів, у ході демократичних змін 1848–1849 років зростала національна самосвідомість народів Центральної Європи. У становленні національної ідеології величезну роль зіграли культура й історія, подвижницька діяльність інтелігенції;

4) Капіталізм розвивав різнобічні національні і міжнаціональні зв'язки, ніс дві тенденції – до внутрішнього згуртування етносів, створення єдиних спільнот та зближення усього життя суспільства. В умовах багатонаціональних держав, з їх строкатою соціальною структурою і обширними районами змішаного населення, мали місце тенденції до переходу окремих груп людей до складу інших етнічних спільнот. Однак абсолютно переважала націоутворююча інтеграційна тенденція. Політика оніменення, русифікації, полонізації, мадяризації, яка систематично проводилася впродовж десятиліть, не привела до асиміляції інших народів;

5) У політичних реаліях ХІХ – початку ХХ століть саме життя висувало національні проблеми у розряд центральних. Розгортається національно-визвольна боротьба пригноблених народів, з'являються домагання автономних, а потім і суверенних прав;

6) Відсутність власного дворянства, практична слабкість національної буржуазії, малочисельність інтелігенції затримали початок національного відродження словаків, болгар, словенців, боснійців, македонців, чорногорців, албанців та інших народів. У них не виникло єдиного міського політичного центру, який міг би стати осередком національного та культурного розвитку;

7) Якщо одні народи втратили свою історичну державність уже багато століть тому назад (чехи, поляки, угорці, серби, болгары, чорногорці, румуни, українці), тоді інші не мали й таких традицій (словаки, словенці, боснійці, хорвати, албанці, македонці);

8) У Центральній Європі відчутнішим був вплив загальноєвропейських процесів, таких як Реформація, Гуманізм, Просвітництво, досягли значного успіху реформи імператорів Марії-Терезії та Йосифа ІІ, частково пройшла демократизація середини ХІХ ст. Криза 60-х років завершилася без великих політичних та соціальних потрясінь. Важливе місце займає австро-угорська угода 1867 року, бо в обох половинах Габсбурзької імперії фактично постали конституційні порядки. Правда, компромісні рішення лише тимчасово стабілізували політичний устрій імперії. У регіоні Південно-Східної Європи в силу багатьох причин реформи не мали шансів на будь-який успіх. Центральноєвропейські народи були під більшим впливом Заходу, тоді як балканські – Сходу, особливо Російської імперії;

9) Ще з часів імператора Карла V (початок ХVІ ст.) Габсбурги висували претензії на створення універсальної монархії, покликаної обороняти християн від мусульман. На подібну ж роль претендували й турки-османи у мусульманському світі, включаючи сюди Балкани і навіть Центральну Європу. Габсбурги змогли витримати турецьку навалу, мали заслуги в інтеграційних процесах малих християнських народів, але із послабленням турків їхня влада занепадала аж до часу, коли обидві імперії одночасно не розвалили-

ся;

10) Європейськими вченими багато написано про благородну роль монархії Габсбургів в історії Карпато-Дунайських земель. Починаючи з 60-х років ХХ ст. на сторінках наукових видань з'явилося багато теорій про те, що Австрійська імперія була першим досвідом європейської інтеграції малих народів Центральної і Південно-Східної Європи, а розпад колись єдиної держави став для них початком усіх бідувань. Звучали й докори правлячим колам за їх надто ліберальну політику по відношенню до слов'ян, за те, що австрійські німці не зуміли насильно утвердити своє панування і керівні позиції в монархії. Саме національні проблеми дуалістичної монархії привели до її розпаду у 1918 році, а поразка у Першій світовій війні лише прискорила цей процес. З іншого боку, нам треба позбутися одностороннього штампу марксистської історіографії про «в'язницю народів», що покликані зробити нові дослідження;

11) Капіталістичні риси господарювання у досліджуваних регіонах виникали пізніше, ніж у Західній Європі. Друга половина ХІХ – початок ХХ століть ознаменувалися ростом продуктивних сил, великими зрушеннями у техніці виробництва і його організації. Швидкий розвиток засобів транспорту дозволив скоротити період обігу капіталу. Зростала сфера вкладень іноземного капіталу. Разом з тим сильними залишалися патріархальні пережитки, зумовлені не вирішеністю аграрного питання, повільним проникненням товарно-грошових відносин;

12) Незавершеність демократичних перетворень, слабкість інститутів правової держави, особливо у балканських країнах. Політична система ніяк не узгоджувалася з принципами демократії, у регіоні не було навіть натяку на народовладдя. Панівні сили, особливо аграрії, легально захищали свою владу тим, що обмежили участь збіднілих мас у виборах, відтіснили опозиційні сили, не бажали позбутися станових привілеїв. Політичні партії не спиралися на масову підтримку і міцну організаційну структуру. Звичайно, в партійній належності відображалися певні економічні і класові інтереси, особисті мотиви політиків. Опозиція, як правило, була непослідовною, поскільки заперечувала необхідність важливих демократичних перетворень, проявила нереальний підхід до основних суспільних проблем;

13) Протягом «довгого» ХІХ століття на Балканах з'явилися незалежні держави. У Центральній Європі переломними стали революційні 1848 – 1849 роки, що знаменували початок демократичних та національних змін.

14) Характерною ознакою епохи став націоналізм малих народів. Якщо народи Австро-Угорщини не воювали між собою, тоді Балкани перетворилися у «порохову бочку Європи». Поряд з цим лунали зовнішні заклики до слов'янської єдності, побудови Серединої Європи, створення балканських союзів;

15) Народи регіонів сильно залежали від зовнішніх

обставин, від політики великих держав. На рубежі ХІХ – ХХ століть Центральна і Південно-Східна Європа стала полем зіткнення інтересів Росії та Німеччини, а це породжувало постійну міжнародну напругу. Слабкими державними об'єднаннями стали Австро-Угорщина та Туреччина, що з плином часу ставало дедалі очевиднішим;

16) Після хвилеподібного процесу зміни тривалих періодів воєн і миру ХІХ ст. у Європі, епоха нового часу завершилася таким збройним конфліктом, рівного якому ні за масштабами, ані за силою світ ще не знав. При цьому у початку його вибуху немаловажну роль зіграла Австро-Угорщина та Балкани, зокрема Сербія.

17) Навіть у межах єдиного народу, для Центральної і Південно-Східної Європи була характерною релігійна строкатість, що не ставало перепоною для національної і політичної консолідації. Якщо у центральній частині континенту переважали католицько-протестантські громади, тоді як у балканській – спільноти візантійського, східного християнства поряд з мусульманськими (боснійці, албанці, турки). Загальновідомо, що у ХVІІ – ХVІІІ століттях релігійні відмінності відігравали значну роль у формуванні не лише філософії суспільного розвитку, побуту, але мали вплив на увесь історичний процес. У ХІХ ст. релігійна належність уже втратила своє пріоритетне значення.

Висновки. На основі узагальнення досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених бачимо, який складний та суперечливий історичний період пройшли народи Центральної і Південно-Східної Європи від ХVІ століття до початку ХХ століття. Усі вони втратили свою державну незалежність і впродовж багатьох століть стали частиною великих імперій, переважно Австрійської та Турецької. Нами показані особливості російської політики ХVІІІ – ХІХ століть у цих регіонах континенту. Доведено, що проходили процеси, котрі засвідчили про поєднання долі всіх народів, що тут проживали, їх солідарність у боротьбі за свободу і незалежність, духовну, культурну, навіть ментальну єдність. Разом з тим, ми акцентуємо увагу на тих відмінностях, що характеризували не лише два порівнювані регіони Європи, але мали місце і в їхніх межах. Саме за ці століття сформувалася національна ідентичність народів, з'явилися державницькі ідеї, поширювалася освіта та культура.

Наші висновки не претендують на вичерпність, що й неможливо зробити в рамках однієї статті. Незважаючи на великий масив нової наукової літератури про минуле народів Центральної і Південно-Східної Європи, невивченими залишаються міграційні, етнічні, національні, міжрелігійні, асиміляційні процеси у ХVІ – ХІХ століттях. Треба більше уваги приділяти політичним та культурним явищам, національно-визвольним змаганням різних народів, їх духовному життю, а в кінцевому підсумку зрозуміти соціальний і культурний розвиток в їхньому взаємозв'язку.

Список використаних джерел:

- Kučera, Rudolf, 2008. *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*, Budapest: Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató Betéttársulás, 165 old.
- Niederhauser, Emil, 1976. *Nemzetek születése Kelet-Európában*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 245 old.

- Štúr, Ľudovít, 1931. Slovanstvo a svet budúcnosti, *Výbor zo spisov Ľudovíta Štúra*. Turč. Sv. Martin. Vydáno: Matica slovenská, 161 s.
- Бисмарк, Отто, фон, 1940. *Мысли и воспоминания*. В 3-х томах, М.: Соцэґиз, 1940 – 1941, т. II, 288 с.
- Вандич, Пьотр, 2004. *Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення*, К.: Критика, 463 с.
- Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів*, 2001 / За ред. Леоніда Зашкілнґяка, Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 660 с.
- Мандрик, Іван, 1997. До питання про історичну спільність і взаємозалежність народів Центральної та Південно-Східної Європи, *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної та Південно-Східної Європи*, Ужгород, с. 162–165.
- Мандрик, Іван, 2019. Боротьба польського народу за відродження незалежної держави у XIX – на початку XX століть, *Міжнародний науковий вісник*. Вип. 1-2 (19-20), Ужгород, с. 59–66.
- Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма*, 1981, М.: Наука, 465 с.
- Социальная структура общества в XIX в. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы*, 1982, М.: Наука, 368 с.
- Тейлор, А. Дж. П., 2002. *Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини*, Львів: ВНТЛ-Класика, 269 с.
- Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе*, 1981, М.: Наука, 360 с.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е годы XIX в.*, 1986, М.: Наука, 431 с.
- Фрейдзон, В., 1970. *Борьба хорватского народа за национальную свободу*, М.: Наука, 384 с.

References

- Bismark, Otto, fon, 1940. *Mysli i vospominanija* [Thoughts and memories]. V 3-h tomah, М.: Socjkgiz, 1940 – 1941, t. II, 288 s. (in Russian).
- Istorija Centraljno-Skhidnoji Jevropy. Posibnyk dlja studentiv istorychnykh i ghumanitarnykh fakuljtetiv universytetiv* [History of Central-Eastern Europe. A guide for students of historical and humanitarian faculties of universities], 2001. / Za red. Leonida Zashkilnjaka, Ljviv: LNU im. Ivana Franka, 660 s. (in Ukrainian).
- Formirovanie nacij v Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evrope* [Formation of nations in Central and South-Eastern Europe], 1981, М.: Nauka, 360 s. (in Russian).
- Formirovanie nacional'nyh nezavisimyh gosudarstv na Balkanah. Konec XVIII – 70-e gody XIX v.* [Formation of national independent states in the Balkans. Late 18th - 70s of the 19th century], 1986, М.: Nauka, 431 s. (in Russian).
- Frejdzon, V. I., 1970. *Bor'ba horvats'kogo naroda za nacional'nuju svobodu* [The struggle of the Croatian people for national freedom], М.: Nauka, 384 s. (in Russian).
- Kučera, Rudolf, 2008. *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével*, Budapest: Korma Könyvkereskedelmi és Szolgáltató Betéttársulás, 165 old. (in Hungarian).
- Mandryk, Ivan, 1997. Do pytannja pro istorychnu spiljnistj i vzajemozalezhnistj narodiv Centraljnoji ta Pivdenno-Skhidnoji Jevropy [To the question of the historical commonality and interdependence of the peoples of Central and South-Eastern Europe], *Socialjno-ekonomichni ta etnopolitychni zminy v krajynakh Centraljnoji ta Pivdenno-Skhidnoji Jevropy*, Uzhhorod, s. 162–165. (in Ukrainian).
- Mandryk, Ivan, 2019. Borotjba poljsjckogho narodu za vidrodzhennja nezalezhnoji derzhavy u XIX – na pochatku XX stolitj [The struggle of the Polish people for the revival of an independent state in the 19th and early 20th centurie], *Mizhnarodnyj naukovyj visnyk*. Vyp. 1-2 (19-20). Uzhhorod, s. 59–66. (in Ukrainian).
- Niederhauser, Emil, 1976. *Nemzetek születése Kelet-Európában*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 244 old. (in Hungarian).
- Osvoboditel'nye dvizhenija narodov Avstrijskoj imperii. Period utverzhdenija kapitalizma* [Liberation movements of the peoples of the Austrian Empire. The period of the establishment of capitalism], 1981, М.: Nauka 465 s. (in Russian).
- Social'naja struktura obshhestva v XIX v. Strany Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evropy* [The social structure of society in the nineteenth century. Countries of Central and South-Eastern Europe], 1982, М.: Nauka, 368 s. (in Russian).
- Štúr, Ľudovít, 1931. Slovanstvo a svet budúcnosti, *Výbor zo spisov Ľudovíta Štúra*. Turč.Sv.Martin. Vydáno: Matica slovenská, 161 s. (in Slovakian).
- Tejlor, A.J.P., 2002. *Ghabsburzjka monarkhija 1809 – 1918. Istorija Avstrijskoji imperiji ta Avstro-Ughorshhyny* [The Habsburg Monarchy 1809 – 1918. History of the Austrian Empire and the Austro-Ugrian Region], Ljviv: VNTL-Klasyka, 269 c. (in Ukrainian).
- Vandyh, Pjotr, 2004. *Cina svobody. Istorija Centraljno-Skhidnoji Jevropy vid Serednjovichchja do sjoghodennja* [The price of freedom. History of Central-Eastern Europe from the Middle Ages to the present], К.: Krytyka, 463 s. (in Ukrainian).

Ivan Mandryk

Doctor of Historical Sciences (Ph.D), Professor Department of History and Social Sciences Transcarpathian Hungarian Institute named after Ferenc Rakoczi II, Berehovo

Otiliia Mynda

Senior Lecturer Department of Foreign Languages Faculty of Foreign Languages Uzhhorod National University, Uzhhorod

COMMON AND DIFFERENT IN THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE PEOPLES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE IN MODERN TIMES (XVI - EARLY XX CENTURIES)

Life prompts researchers from different countries to study the historical experience of the peoples of Central and South-Eastern Europe. Especially since the reasons that give rise to the common problems that bind this part of the continent together continue to persist. Historians should more actively turn to the method of comparison and analysis of regularities and thus seek answers to the issues of the time. That is true that direct adaptation and automatism do not work here. The article summarizes our practical experience of learning the history of individual countries in the new era, as well as pointing out those objective factors that combined their fate not only led to unity and interdependence but also to significant features that distinguished them. At the end of the 18th century, all the peoples of the regions completely lost their independence. Still, with the beginning of the 19th century, the reverse process of national liberation struggles began, which was crowned with success at the beginning of the 20th century. Despite all the differences in the ethnic-social and state associations that were formed, and despite the features that characterize the two main regions – Central European and the Balkans, the nations that arose in this historical and geographical area included such essential features that distinguish them from the peoples of the western part of Europe. The article highlighted the unity of the neighboring regions and their difference from the rest of the continent was formed over a long period. Still, it was evident in the 18th and 19th centuries. The 20th century also added new touches. We understand that the peoples of Central and South-Eastern Europe in the 16th – 17th centuries found themselves between two shores – German and Turkish, and in the 18th –19th centuries – German and Russian, so they always had to put up with one or another rule. An objective analysis shows somewhat better political, economic, cultural, and spiritual development opportunities, which have opened up to the Central Europeans compared with the Balkan peoples.

Keywords: Central Europe, South-Eastern Europe, the Balkans, peoples, unity, state independence, national revival, the Slavs.

МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ МУЗЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ ВІТЧИЗНЯНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Наталія Чергік

старший науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця»; аспірант Запорізького національного університету, Запоріжжя
E-mail: cherhik.n@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4597-7184>

Володимир Мільчев

доктор історичних наук, професор; декан історичного факультету Запорізького національного університету, Запоріжжя
E-mail: vladmilchev@ukr.net
Scopus Author ID: 57202853154
<https://orcid.org/0000-0003-4432-3322>

Об'єктом даного дослідження є вітчизняні музейні видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Музеографічні тексти розглянуто з точки зору становлення джерелознавчих студій на теренах України. Предмет дослідження зосереджений на принципах та методах атрибуції предметів музейних збірок. Показано, що введення їх до наукового обігу базувалось на дотриманні принципу історизму та об'єктивності. На підставі аналізу музеографічних текстів було засвідчено в цілому емпіричний підхід до вивчення й оприлюднення колекцій. В якості ключового доказу в статті виділено та описано застосовані музеографами методи – компаративістики (прямого порівняння), її похідні від нього історико-порівняльний та історико-генетичний методи. Показано, що вони базувались на аналізі зовнішніх особливостей артефактів: форми, матеріалу, орнаменталізації й т.п. Особливу увагу приділено популярному серед позитивістів методу індукції. Його застосування продемонстровано на конкретних прикладах формування висновків щодо походження пам'ятки на підставі зведення кількох різномірних фактів про неї. Роз'яснено підходи музеографів до систематизації колекцій. Встановлено, що в основу групування колекцій було покладено хронологічний принцип. Під час каталогізації, в межах виділених історичних періодів, предмети розподілялись за формальними ознаками: матеріал, категорія предмету. Більш складна класифікація – виділення типів в середині однорідних предметів – базувалася на комплексному аналізі технічних особливостей пам'ятки. Автори дійшли висновку, що вітчизняні музеографічні публікації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. унаочнювали позитивістські підходи історичних досліджень. Завдяки цьому до наукового обігу було введено значну кількість періодичних джерел з історії України від найдавніших часів і до початку ХХ ст. У підсумку було зроблено висновок щодо необхідності критичного ставлення до музеографії тієї доби, в зв'язку із наявними недоліками музейної атрибутивної роботи тогочасних науковців.

Ключові слова: музеографія, музейна пам'ятка, історичне джерело, метод, позитивізм.

Постановка проблеми. Починаючи з 1830-х років в Європі оформилися та поширилися кілька нових ідей, які вплинули на хід наукових досліджень: позитивістська концепція Огюста Конта, вчення з соціальної еволюції Герберта Спенсера, теорія біологічної еволюції Чарльза Дарвіна. Перебуваючи у тісному контакті із закордонними науковими колами, історичний істеблшмент освітніх і наукових центрів українських земель сприймав ці нові ідеї. В цілому можна говорити про їх успішну рецепцію на вітчизняному ґрунті гуманітаристики. Оскільки основу позитивістського історіописання та історичного дослідження становили джерела, введення до наукового обігу нових «відбитків» історії стало завданням номер один для кожного тогочасного науковця. На фоні активізації такого процесу виділяються музейні видання. Їх специфіка полягала в опублікуванні не стільки писемних джерел, надто популярних у позитивістів, скільки речових – археологічних артефактів, етнографічних матеріалів, образотворчих виробів. Сьогодні перші музеографічні твори являють собою необхідний ресурс комплексного дослідження стану джерелозна-

вчих студій в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень. Варто відзначити підсилену увагу сучасних науковців до теоретико-методологічних проблем історіописання минулих століть. Це пов'язано із необхідністю переосмислити набутий попередниками досвід; поглянути на вітчизняний історіографічний процес крізь призму розвитку історичної науки в Європі у ХІХ – ХХ ст. Із потужного арсеналу таких досліджень, звернемо увагу на роботи вітчизняних науковців, в яких піддано аналізу історіографічний процес доби позитивізму в рамках персональної наукової діяльності та в масштабах цілісного наукового руху.

Персоналогічний вимір подібних досліджень поширюється на всі землі України, без різниці в їх тогочасній приналежності. Так, Сергій Стельмах приділив увагу проблемі теоретичного осмислення історичного процесу, під впливом позитивістської філософії, в трудах В. Авсеєнко, М. Драгоманова, В. Іконнікова, І. Лучицького, П. Павлова [Стельмах, 2000]. Вплив позитивістської філософської доктрини на творчість

І. Франка досліджено в монографії Романа Голода [Голод, 2005]. Ульяна Великопольська піддала аналізу позитивістські погляди галицького вченого М. Кордуби на історичне джерело: сприйняття дефініції, пошук, каталогізацію, критику, класифікацію джерел [Великопольська, 2008]. Засвоєння ідей позитивізму та ступінь їх відображення в діяльності науковців Південної України представлено в дисертаційному дослідженні Олександра Музичка [Музичко, 2020]. В роботах Олексія Яся висвітлені проблеми сполучення романтичних та позитивістських візій в творчості М. Максимовича, М. Костомарова та П. Куліша [Ясь, 2012]; виведено особливості позитивістських концептів в науковій діяльності В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського [Ясь, 2014; Ясь, 2018]; проаналізовано характерні для позитивізму акценти на соціальній та економічній історії в роботах О. Лазаревського, М. Слабченка, М. Яснопольського, Д. Мордовця, М. Довнара-Запольського [Ясь, 2019]; представлено погляд В. Антоновича на метод типологізації [Ясь, 2010].

Особливості сприйняття позитивізму українськими науковцями в кордонах сучасної України, детально проаналізовані в роботах Олени Богдашиної [Богдашина, 2012, с. 149–163; Богдашина, 2013]. Риси позитивістського історіописання розкриті в монографії Тетяни Китиченко «Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-і рр.)»; автор приділила увагу теоретичному осмисленню українськими вченими сутності історичного джерела, принципів систематизації джерел та методів роботи із ними [Китиченко, 2019].

В ряді праць Ірини Колесник піддано аналізу позитивістський стиль мислення, ідеал науковості, лексичні конструкції [Колесник, 2000, с. 38, 41, 69, 245; Колесник, 2013, с. 9, 20–21, 49, 63, 75–76]; запропоновано свіжий погляд на позитивізм з точки зору глобальної історії як соціального конструкту, продемонстровано різницю цих історичних парадигм [Колесник, 2019, с. 8, 32, 60, 81, 231].

Варті уваги дослідження Ярослава Калакура. Так, в курсі лекцій «Українська історіографія» вчений відзначив притаманний українській історіографічній ситуації другої половини XIX століття документалізм, активізацію археографічної діяльності [Калакура, 2004, с. 197]. В статті «Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиліття XXI ст.)» дав характеристику «першого», «великого покоління» українських істориків, так званої «старої школи», яка серед іншого відзначалась прихильністю до історіософії позитивізму [Калакура, 2020, с. 143].

Цивілізація, як ідеальний позитивістський образ історії, та протилежний йому образ варварства, а також впливи натуралізму та матеріалізму на методологічні підходи до пізнання історії висвітлені в колективній монографії (Олег Рафальський, Ярослав Калакура, Віктор Коцур, Михайло Юрій) «Антропологічний код української культури і цивілізації» [Рафальський, 2020, кн.1, с. 52; Рафальський, 2020, кн.2, с. 14].

Й хоча названими вище дослідженнями було охоплено широке коло джерел, якими оперували науковці XIX – початку XX ст., вважаємо доцільним розши-

рити його за рахунок тогочасних музеографічних видань, оскільки в них сповна закарбована сутність позитивістського методу.

Мета дослідження: визначити вплив ідеології позитивізму на процес уведення до наукового обігу предметів музейних колекцій; проаналізувати принципи та методи музеографічної роботи.

Джерелами дослідження виступили музейні каталоги, описи, путівники та альбоми, українські за своїм походженням, що походять із другої половини XIX – початку XX ст.

Вклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до розгорнутого аналізу позитивістського підходу в справі уведення музейних пам'яток до наукового обігу, зауважимо на декілька постулатів, характерних для позитивістської концепції.

По-перше, історики-позитивісти вважали, що дослідження має бути емпіричним, оскільки знання може бути лише чуттєво-досвідним. Тож, і робота з джерелом не доходила до теоретичного узагальнення, а залишалась на рівні емпіричної дослідницької практики. Джерело використовувалося лише для отримання фактів [Богдашина, 2013, с. 277–280, 286, 310; Колесник, 2013, с. 63, 75]. Як буде показано нижче, робота з музейною пам'яткою базувалась власне на емпіричному досвіді – безпосередньому контакті із предметом колекції.

По-друге, позитивізм передбачав багатоступеневу роботу з джерелом, а саме – проведення джерельної критики, яка складалась з кількох етапів, названих у різних науковців по-різному і насичених різним змістом. В цілому робота з джерелом виглядала так. Підготовча критика проходила за зовнішніми особливостями джерела і полягала у визначенні його справжності, місця та часу створення. Критика походження була націлена на встановлення автора джерела. Негативна внутрішня критика оцінювала правдивість та точність передачі фактів. Далі, шляхом порівняння свідчень, факти узгоджувались між собою [Богдашина, 2013, с. 319–321; Богдашина, 2012, с. 113–114; Колесник, 2013, с. 75–76].

Означена вище методика стосувалась в основному писемних джерел, до яких позитивісти ставились з особливим пієтетом. Між тим, музеографічні твори присвячені в основному речовим та образотворчим джерелам. Як показала полеміка, розгорнута на засіданні III-го Археологічного з'їзду в Києві у 1874 р., методика роботи з ними перебувала у фазі активного розвитку, а в якості основного методу було запропоноване порівняння [Забелин, 1878, с. 1; Протоколи..., 1878, с. XIX].

В зв'язку із цим зазначимо, що метод порівняння дійсно став основним в роботі з музейними колекціями археологічного та етнографічного походження. Крім цього, як показав аналіз музейних видань другої половини XIX – початку XX ст., робота з предметами певною мірою була подібна методиці роботи з писемними джерелами: зовнішній аналіз форм, розмірів, матеріалу; більш детальний внутрішній аналіз технологій виготовлення та орнаментативної; встановлення походження джерела (місце виготовлення); інтерпретація джерела (як використовувалось, кому належало і тому подібне).

Ще декілька позитивістських аспектів, на які варто звернути увагу: дотримання принципів історизму та об'єктивності, уведення елементів кількісної параметризації («статистики»), використання досягнень природничих наук, проведення класифікації та типологізації джерел (зазвичай зведеної до формально-описової систематизації на підставі чисто зовнішніх ознак) [Богдашина, 2013, с. 293–294, 299; Стельмах, 2000; Ясь, 2010].

Зазначені вище принципи та критерії дослідницьких методик сповна реалізовувалися й під час музеографічної роботи.

Так, *принцип історизму* більш показово представлений в публікаціях, що супроводжувалися історичними довідками: «Старожитності Придніпров'я» Богдана і Варвари Ханенків [Древности Приднепровья, 1899; Древности Приднепровья, 1899, вып. II; Древности Приднепровья, 1900; Древности Приднепровья, 1901; Древности Приднепровья, 1902; Древности Приднепровья, 1907], «Опис народних писанок» музею Катерини Скаржинської в Лубнах [Описание коллекции..., 1899], «Альбом старожитностей церковно-археологічного музею» [Альбом достопримечательностей..., 1915], «Короткий вказівник Музею імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» [Краткий указатель..., 1916] – в яких колекції презентовані не самі по собі, а на тлі конкретної епохи, що відображалось в назві видань та їх випусків.

Застосування *принципу об'єктивності* простежується в атрибуціях окремих предметів. Встановлюючи походження предмета, його призначення, датування, з'ясовуючи технологію виготовлення та орнаментування, дослідники намагалися мінімізувати кількість суб'єктивних думок. Наприклад, Микола Біляшівський в описі археологічної колекції «Каталогу українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» дозволив собі лише декілька припущень щодо форм, розмірів, датувань: кременевий ніж № 10 «очевидно не цілий», образок доби Київської Русі № 32 «очевидно доволі великий», керамічні грузила № 370–375 «могли належати до більш пізньої епохи» [Каталог українських..., 1898, с. 1, 7, 5].

Інший шлях до об'єктивності обрали Катерина Мельник та подружжя Ханенків. Так, в «Каталозі колекції старожитностей О. М. Поля» впродовж усієї роботи К. Мельник прагнула підкріпити емпіричну роботу з речовим матеріалом «записами» та «писемними вказівками» про місце виявлення чи придбання предметів [Каталог коллекции..., 1893, с. 23, 26, 77]. Власне, відсутність таких документів про обставини виявлення форм для відливки знарядь праці бронзової доби не дала підстав говорити про факт наявності там майстерні [Каталог коллекции..., 1893, с. 33]. З причини відсутності в архіві О. Поля писемних свідчень висновки про «запорозькі» та «південно-російські» старожитності науковиця вважає недоскональними [Каталог коллекции..., 1893, с. V]. Тож, фрази типу «на нашу думку», «правдоподібно», «очевидно» висловлені в тих випадках, коли К. Мельник не мала під рукою писемних підтверджень [Каталог коллекции..., 1893, с. 6, 11, 22–23, 144].

Подібний підхід до обробки колекції показали

Богдан та Варвара Ханенки. Вони підкріпили опис своєї збірки цитуванням щоденників розкопок та посиленнями на роботи авторитетних істориків: В. Антоновича, В. Хвойки, О. Бобринського, С. Мазаракі, Д. Самоквасова [Древности Приднепровья, 1899, с. 1–6; Древности Приднепровья, 1899, вып. II, с. 1–13.; Древности Приднепровья, 1900, с. 1–6; Древности Приднепровья, 1901, с. 1–14; Древности Приднепровья, 1902, с. 1–17; Древности Приднепровья, 1907, с. 1–8].

Між тим, прагнення до об'єктивності не виключало уведення *суб'єктивних думок*. Так, в атрибуціях деяких предметів кам'яної доби К. Мельник використала характеристики, які базувались на її власному чуттєвому сприйнятті предметів (№ 53, № 68–72, № 101–104): «красива», «красиве», «красивий» [Каталог коллекции..., 1893, с. 3, 5].

В серії «Старожитностях Придніпров'я» слова «очевидно» та «вірогідно» по більшій мірі стосуються як емпіричних висновків про тип та форму предмета: молот № 55 «за всією вірогідністю, пізніших типів», молот № 59 «очевидно, не був завершений» [Древности Приднепровья, 1899, с. 9]; так і умоглядних версій щодо призначення виробів: сосуди «вірогідно мали вотивне значення і використовувались при похованнях» [Древности Приднепровья, 1899, с. 11], «предмети очевидно мали призначення служити значками для начальників», «круглі, у вигляді кульок, камені, що слугували, вірогідно, для метання з праці» [Древности Приднепровья, 1899, вып. II, с. 21, 37].

Говорячи про принцип об'єктивності не можемо не звернути увагу на такий важливий ресурс атрибуції предметів колекції, як *нарративні джерела*. Наприклад, Василь Тарновський у «Каталозі українських старожитностей» зазначив, що збираючи колекцію намагався звертати увагу на предмети, про які збереглися писемні свідчення або «родинні перекази» [Каталог украинских..., 1898, с. 88]. Атрибуція деяких предметів містить такі вказівки: чарки № 348–349 «за переказом належали білоцерківському полковнику Семену Палію»; ложка № 384 «за переказом <...> була подарована королем польським княгині Дульській, а від останньої перейшла до гетьмана Мазепи»; пояс № 534 «за переказом <...> належав гетьману Остриниці» [Каталог украинских..., 1898, с. 60, 61, 68–69].

Схожі елементи атрибуції знаходимо в роботі К. Мельник: мушкет № 17 «за переказом належав Черкаському старості Естафію Дашкевичу»; ятаган № 31 «за переказом був подарований Петром I Петру Полуботку»; люльки № 159–160 «за переказом обидві належали гетьману Апостолу»; ложка № 161 «за переказом належала полковнику Гладкому»; вінець № 162 «за переказом, взятий гайдамаками в синагозі міста Умань»; шпага № 149 «за переказом, належала графінні Дашковій» [Каталог коллекции..., 1893, с. 124, 125, 129–130, 145–146, 164].

Подібні легенди і сьогодні становлять важливий пункт паспортизації предметів музейних колекцій. Однак, відносяться до суб'єктивних елементів атрибуції і потребують залучення документальних джерел для підтвердження або спростування переказаної інформації.

Шанобливе, майже культове, ставлення істориків

другої половини XIX – початку XX ст. до писемних джерел не оминуло і музеографів. Усі без винятку автори, працюючи із речовими джерелами, звертали увагу на *писемні вказівки* – нанесені на предмети тексти, літери, символи. Їх розшифрування і тлумачення відіграло ключову роль в атрибуції та класифікації предметів. Наприклад, в альбомі «Старожитності Руські. Хрестики та образки» артефакти віднесені до того чи іншого типу саме на підставі аналізу текстів. Логіку мислення продемонструємо атрибуцією образка XII – XIII ст. № 304: «Написи ці, і особливо імена архангелів, закінчуються на Ъ, що указує на російське походження образка» [Древности Русские, 1900, с. 17].

Потужною кількістю предметів із нанесеними на них клеймами, знаками, літерами, текстами відзначається «Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського». Так, в атрибуціях предметів «Великокнязівського періоду» звертають на себе увагу: монограми на монетах, написи на печатках, зображення та написи на образках, енкалпіонах, зміювиках, перстнях, пряжках, люстерках, металевих пластинках та бляхах, клейма на гончарному посуді [Каталог українских..., 1898, с. 6–34]. Тексти на предметах «Козацького періоду» розкривають імена донатів та колишніх власників [Каталог українских..., 1898, с. 56, 63]; дають свідчення про майстрів [Каталог українских..., 1898, с. 38, 44, 48]; демонструють іконографічний канон [Каталог українских..., 1898, с. 38–41]; указують військові та територіально-адміністративні одиниці [Каталог українских..., 1898, с. 58–59]; транслюють народні настрої щодо військово-політичної та соціальної обстановки в Україні [Каталог українских..., 1898, с. 77–78].

Продовжуючи характеристики методів дослідження, звернемо увагу на *метод класифікації та систематизації* колекцій. В залежності від складу колекції автори музейних видань запропонували різні варіанти групування предметів.

Зокрема, К. Мельник для «Каталогу колекції старожитностей О. М. Поля» розділила усю збірку на дві великі групи: «предмети старожитностей» і «предмети мистецтва». Предмети першої групи, які увійшли до каталогу, представила у хронологічному порядку: кам'яна доба, бронзова, залізна, античність, княжий період, козацькі часи. Окремі групи складають: предмети «порівняльної етнографії», зброя, монети та медалі [Каталог коллекции..., 1893].

Або ж «Каталог українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» складається із трьох хронологічних частин: доісторичний період, великокнязівський період, козацький період. Археологічні знахідки першої частини згруповані за матеріалом виготовлення: кам'яні, кістяні, глиняні, бронзові вироби. А предмети другої та третьої частин каталогу згруповані за видовою ознакою: монети і печатки, предмети культу, прикраси, зброя, упряж, предмети побутової знаряддя, інструменти, одяг, картини, стародруки та інші групи [Каталог українских..., 1898].

У опублікованих «Старожитностях Придніпров'я» колекція була розподілена на чотири великі хронологічні комплекси: кам'яна та бронзова доба; епоха що передувала великому переселенню народів; епоха вели-

кого переселення народів; слов'янська епоха (VI – XIII ст.). Окремим томом подано предмети з узбережжя Чорного моря. В середині кожного періоду колекція систематизована за формальною ознакою – матеріалом виготовлення: предмети із заліза; бронзові; із золота, срібла та електрона; з кістки; з каменю, бурштину, скла; глиняні [Древности Приднепровья, 1899; Древности Приднепровья, 1900; Древности Приднепровья, 1901; Древности Приднепровья, 1902; Древности Приднепровья, 1907].

Деякі групи предметів були типологізовані на підставі аналізу якості матеріалу, технологій виготовлення, специфічних рис орнаменталістики. Як висловились самі музеографи: «особливості пам'яток <...> служать нам підставою для класифікації предметів старожитності, тобто для віднесення їх до тієї чи іншої культури» [Древности Приднепровья, 1907, с. 1]. Наприклад, артефакти скіфського часу за якістю виконання розподілені на чотири групи [Древности Приднепровья, 1907, с. 2, 10–13]. Предмети доби великого переселення народів представлені п'ятьма групами, із врахуванням стилістики виробів [Древности Приднепровья, 1901, с. 4–12, 18; Древности Приднепровья, 1907, с. 4, 22–26]. Типологія слов'янських старожитностей була побудована на підставі виявлення іноземних впливів на зовнішній вигляд та технологію виготовлення виробів [Древности Приднепровья, 1907, с. 31–34]. Класифікація колекції хрестиків та образків у «Старожитностях Руських» проведена на підставі розшифрування написів, аналізу матеріалу, технологій та орнаменталістики [Древности Русские, 1899, с. 3, 4, 6; Древности Русские, 1900, с. III].

Оригінальний авторський варіант систематизації писанок подав Сергій Кулжинський в «Описі колекції народних писанок». Його класифікація вельми складна і заснована на особливостях орнаменту пасхальних яєць. Колекція розподілена на: відділи – за кількістю та розташуванням основних ліній; підвідділи – на підставі розмаїття додаткових ліній та форм орнаментів; групи – за чисельністю основних ліній та їх комбінацій; підгрупи – з огляду на більш дрібні різниці в орнаменті; ряди – їх орнаменти подібні, різниця в тому *чим* малювали, а не *як* малювали; типи – мають подібні елементи орнаменту та техніку їх виконання; варіанти – дрібні відмінності, часто притаманні виробам певної місцевості [Описание коллекции..., 1899, с. 78–80].

Переходячи до процесу атрибуції предметів колекцій (з'ясування походження та культурної приналежності), зауважимо та тому, що основним методом такого дослідження було *порівняння*. Аналіз вітчизняних музеографічних публікацій досліджуваного часу показав, що автори застосовували: просте порівняння, історико-порівняльний та історико-генетичний методи.

Перший являє собою чисто *візуальне співставлення* предметів одного періоду, одного й того ж комплексу. Він проявлений у фразах типу: «такий самий», «така саме», «такий же», «більш масивний», «гіршого стану», «абсолютно такий самий» [Каталог українских..., 1898, с. 1, 6, 9, 11, 12, 16]; «ширший», «того ж типу, вужчий», «більш округла», «такий са-

мий, менший і простіший», «подібний же, ширший і тонший», «порівняно широкий» [Каталог колекції..., 1893, с. 3, 5, 22, 33, 34, 35].

Використання *історико-порівняльного методу* охоплює пам'ятки в ширшому географічному та часовому діапазоні. Яскравим прикладом його застосування є альбоми «Старожитності Придніпров'я». Вони власне побудовані на виявленні аналогій та динаміки розвитку технологічного процесу. Варто відзначити, що у часовому вимірі порівняння досягало не тільки сусідніх епох, а й сучасного для музеологів періоду: «кам'яні знаряддя палеолітичної епохи грубіші, порівняно до таких самих знарядь пізнішої неолітичної епохи» [Древности Приднепровья, 1899, с. 4]; «такий же орнамент зустрічаємо пізніше в виробках слов'ян» [Древности Приднепровья, 1899, вып. II, с. 35]; «порівнюючи означені предмети з пізнішими виробами Придніпров'я у XVII і навіть XVIII ст., ми знаходимо між ними деяку подібність» [Древности Приднепровья, 1902, с. 58–59]; «цегла <...> була ширша та довша за сучасну, однак тонша за неї» [Древности Приднепровья, 1902, с. 62].

Не менш презентабельний географічний вимір порівняння. Музеологи знаходили подібність або відмінність знахідок Придніпров'я із пам'ятками Волинської, Пермської, Саратовської, Казанської губерній, Сибіру, Кавказу, Криму [Древности Приднепровья, 1899, вып. II, с. 20–21; Древности Приднепровья, 1900, с. 4; Древности Приднепровья, 1901, с. 10, 11].

Застосування *історико-генетичного методу* також ясно простежується в «Старожитностях Придніпров'я». Автори прагнули не тільки визначити ступінь подібності артефактів різних історичних періодів та географічних зон, а й виявити культурні *впливи* та встановити *зв'язок* між культурами різних народів. При цьому увага музеологів була зосереджена переважно на предметах скіфського часу, черняхівської культури та великокнязівського періоду [Древности Приднепровья, 1901, с. 29; Древности Приднепровья, 1907, с. 2, 31–32].

Ще один метод, активно використовуваний в процесі атрибуції колекції, – *індукція*. Так, рухаючись від часткового до загального, після характеристики окремих предметів археологічного походження, К. Мельник подала узагальнюючу інформацію про описану нею групу в «Каталозі колекції старожитностей О. М. Поля» [Каталог колекції..., 1893, с. 4, 6, 9, 73].

В альбомах «Старожитності Руські» знаходимо індуктивний шлях атрибуції окремих предметів. Наприклад, на підставі порівняння форми двох половинок енкалпіону № 44–45, виявлених в різних місцевостях, автори прийшли до висновку, що це один предмет, колись розділений, очевидно, між родичами [Древности Русские, 1899, с. 11]. Тобто, дослідники оперували аналізом форми предметів та місця їх виявлення.

Інші лінії доказу використано в атрибуції хреста Ніколи Святоші (№ 238 б) – Чернігівського князя, який був послушником Києво-Печерської лаври. В даному випадку автори узгодили місце виявлення предмета із часом перебування там названої особи, і прийшли до висновку, що «приналежність йому покладеного в стіну хреста, є цілком правдоподібною» [Древности Русские, 1900, с. IV]. При атрибуції енкалпіона № 48–49 було зведено історичні відомості та іконографію предмета, на підставі чого зроблено висновки, що на хресті зображено Десятинну церкву, а предмет датується не пізніше 1240 роком [Древности Русские, 1899, с. 12].

Багатоступеневе індуктивне дослідження представлене Миколою Петровим в «Альбомі старожитностей церковно-археологічного музею». Мова йде про хрест, яким, згідно напису на ньому, Сергій Радонезький благословив Дмитра Донського на битву з Мамаєм у 1380 р. Аналіз цього тексту, розшифрування клейма, виявлення виробів аналогічної форми та технології – усе це сукупно привело до висновку, що даний хрест без металеві обклашки міг існувати у XIV ст., однак пізніше декілька разів перероблявся і на межі XVI–XVII ст. отримав клеймо та напис [Альбом достопримечательностей..., 1915, с. 39–42].

Говорячи про методи та принципи наукової обробки колекцій, не можемо не відзначити залучення *хімічного та мінералогічного аналізу*. Так, гірничий інженер Гонсеревський визначив породи каменю у виробках кам'яного віку для «Каталогу колекції старожитностей О. М. Поля» [Каталог колекції..., 1893, с. V]. Подружжя Ханенків відправило на аналіз вміст скляних кульок, нібито призначених для розміщення там священної речовини, як то елей; результат показав, що предмети заповнені солоною водою [Древности Приднепровья, 1902, с. 58].

Зауважимо також на популярному для позитивістської традиції *«статистичному» підході* до вивчення та викладу матеріалу, який передбачав наділення артефактів та їх колекцій ознаками кількісної параметризації. Усі без винятку музеологічні публікації XIX – початку XX ст. містять переліки предметів з інвентарними номерами. Проте, далеко не усі описи оснащені цифровими позначками про кількість предметів та метричними даними про їх розмір.

Важливо відзначити, що атрибуція предметів не завжди була адекватною. Навіть нанесені на предмети тексти або літери іноді не вірно прочитувались. Такі огріхи замічені в «Каталозі українських старожитностей колекції В. В. Тарновського» і роз'яснені в роботах Д. І. Яворницького [Эварницкий, 1899, с. 1303], Г. П. Арендар [Арендар, 2013, с. 179; Арендар, 1996, с. 36]; В. В. Зайченко [Зайченко, 2013, с. 194; Зайченко, 1996, с. 33]; І. М. Ситого [Ситий, 1996, с. 46]; О. Є. Черненко [Черненко, 2007, с. 36, 39, 45].

Висновки. Підсумовуючи можемо констатувати значний вплив ідеології позитивізму на процес наукової обробки музейних пам'яток. Музейні видання другої половини XIX – початку XX ст. ясно відображають позитивістський ідеал науковості. Робота з предметами музейних колекцій ще перебувала на чуттєво-дослідному рівні емпіричного пізнання. Тобто, віднесення предмету до певної епохи або того чи іншого типу базувалось на безпосередньому контакті з предметом. Аналізу підлягали: форма, матеріал, технологія виготовлення або обробки, особливості нанесення та стилістика орнаменту. Особлива увага приділялась написам, монограмам, клеймам. Більшість із них прописували або промальовували у виданні повністю. Щоправда, не всі вони розшифровувались або були прочитані вірно. Музеологи намага-

лись бути об'єктивними, посилаючись на документи або роботи авторитетних істориків. Непевність своїх висновків супроводжували словами «можливо», «вірогідно», «припускаємо». Серед методів дослідження використовувалось ще досить примітивне порівняння предметів між собою за зовнішніми ознаками: «більший – менший», «ширший – вузчий», «такий точно». Історико-порівняльний метод охоплював предмети різних епох і був покликаний продемонструвати прогрес суспільств у техніці освоєння матеріалів та мистецтві їх обробки. Цей тип порівняння конкретизувався характеристиками в дусі «вироби більш давньої епохи грубіші ніж вироби наступних епох». Історико-генетичний метод демонстрував культурний зв'язок суспільств, що населяли терени України. Він полягав у виявленні аналогій та мистецьких впливів як у географічному діапазоні (вплив греків на скіфів, Візантії – на слов'ян), так і в часовому вимірі. Останній представлений в альбомах «Старожитності Придніпров'я», автори яких прагнули продемонструвати зв'язок по лінії «скіфи – сармати – черняхівська культура – слов'яни». Складна атрибуція проводилась індуктивним шляхом: до висновку приходили із сукупності зібраних про предмет даних. Більшість творів презентують предмети колекції в контексті епохи, демонструючи дотримання музеографами принципу істори-

зму.

Музеографи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. запропонували для публікації різні варіанти групування речових пам'яток. Можна виділити три основні принципи: хронологічний (за епохами або історичними періодами); за матеріалом (камінь, метал, глина, мінерали); за видовою категорією виробу (зброя, одяг, монети, знаряддя праці, предмети побуту, картини, документи). Типологічний принцип був застосований і для класифікації окремих категорій виробів. Він базувався на синтезі даних про форму, матеріал, технологію виготовлення та орнаментування, стилеві характеристики предмету.

Характерний для позитивізму культ природознавчих досліджень в музеографічній роботі виявився у залученні природничих знань з області хімії та мінералогії для атрибуції пам'яток.

В цілому ж, музеографічні описи досліджуваної доби, позначені притаманним позитивістській концепції фактографізмом, досить лаконічно представляють предмети колекцій. Однак, навіть в такому обсязі вони виступають важливим ресурсом для вивчення побуту, світогляду, виробничої діяльності населення України. З'ясування й унаочнення джерельного потенціалу актуалізованих нами музеографічних творів становитиме предмет чергового етапу дослідження.

Список використаних джерел

- Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии*, 1915, выпуск IV–V, Киев: фото-лито-типография С. В. Кульженко, 62 с., I табл.
- Арендар, Г., 2013. Булави і перначі з колекції Василя Тарновського: питання атрибуції, *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*, выпуск 15, с. 177–182.
- Арендар, Г., 1996. Срібний посуд ХVІІ – ХVІІІ ст. з колекції В. В. Тарновського, *Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*, выпуск 1, Чернігів: Сіверянська думка, с. 34–36.
- Богдашина, Е., 2012. *Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории. Учебно-методическое пособие*, Харьков: издательство Сага, 234 с.
- Богдашина, О., 2013. *Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.)*, Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 560 с.
- Великопольська, У., 2008. Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби, *Архіви України*, № 3–4, с. 84–99.
- Голод, Р., 2005. *Іван Франко та літературні напрями кінця ХІХ – початку ХХ ст.*, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 427 с.
- Древности Приднепровья. Каменный и бронзовый века. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко*, 1899, выпуск I, Киев: типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 15 с., XII табл.
- Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко*, 1899, выпуск II, Киев: фототипия и типография С. В. Кульженко, 44 с., XXXVII табл.
- Древности Приднепровья. Эпоха предшествующая великому переселению народов. Часть II. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко*, 1900, выпуск III, Киев: типография и фотогравюра С. В. Кульженко, 22 с., LXIII табл.
- Древности Приднепровья. Эпоха великого переселения народов. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко*, 1901, выпуск IV, Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 30 с., XX табл.
- Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Собрание Б.И и В. Н. Ханенко*, 1902, выпуск V, Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 64 с., XL табл.
- Древности Приднепровья побережья Чёрного моря. Собрание Б. И и В. Н. Ханенко*, 1907, выпуск VI, Киев: фото-типография С. В. Кульженко, 44 с., XLII табл.
- Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*, 1899, выпуск 1, Киев: фототипия и типография С. В. Кульженко, 25 с., табл. I–XVI.
- Древности Русские. Кресты и Образки. Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко*, 1900, выпуск 2, Киев: фототипия и типография С. В. Кульженко, VI с., 25 с., табл. XVII–XXXII.
- Забелин, И., 1878. В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки?, *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*, том 1, Киев: в типографии императорского университета св. Владимира, с. 1–17.
- Зайченко, В., 2013. Меморіальні ужиткові і декоративні тканини у зібранні В. В. Тарновського, *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*, выпуск 15, с. 191–194.
- Зайченко, В., 1996. Тканини з колекції В. В. Тарновського у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (спроба віднайдення та атрибуції експонатів), *Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*, выпуск 1, Чернігів: Сіверянська думка, с. 31–33.

- Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография*, 1910, Екатеринослав: типография губернского правления, 426 с., XVIII табл.
- Каталог коллекции древностей А. Н. Поля, в Екатеринославе*, 1893, выпуск I, Киев: типография С. В. Кульженко, 218 с., XIV табл.
- Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, с приложением 16-ти таблиц фототипных снимков*, 1898, Киев: типография К. Н. Милевского, 90 с., XVI табл.
- Калакура, Я., 2004. *Українська історіографія: курс лекцій*, Київ: Генеза, 496 с.
- Калакура Я., 2020. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиліття ХХІ ст., *Український історичний журнал*, № 4, с. 137–154.
- Китиченко, Т., 2019. *Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.)*, Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 239 с.
- Колесник, І., 2019. *Глобальна історія. Історія понять*, Київ: НАН України; Інститут історії України, 348 с.
- Колесник, І., 2013. *Українська історіографія: концептуальна історія*, Київ: Інстрпут історії України НАН України, 566 с.
- Колесник, І., 2000. *Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття)*, Київ: Генеза, 256 с.
- Краткий указатель музея императорского одесского общества истории и древностей*, 1916, издание 6-е, дополненное, Одесса: типография Братъя Кульберг, 112 с.
- Музичко, О., 2020. *Процес інституціоналізації історичних досліджень на території Південної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... док. іст. наук: 07.00.06*, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 580 с.
- Описание коллекции народных писанок. С альбомом из 33 хромотографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков)*, 1899, выпуск 1, Москва: поставщик высочайшего двора товарищество скоропечатни А. А. Левенсона, 176 с., XLV табл.
- Протоколы заседания съезда, 1878, Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*, том 1, Киев: в типографии императорского университета св. Владимира, с. XVIII–LXXIX.
- Рафальський, О., Калакура, Я., Коцур, В., Юрій, М., 2020. *Антропологічний код української культури і цивілізації*, Київ: ПП Лисенко М. М., книга 1, 432 с.
- Рафальський, О., Калакура, Я., Коцур, В., Юрій, М., 2020. *Антропологічний код української культури і цивілізації*, Київ: ПП Лисенко М. М., книга 2, 533 с.
- Ситий, І., 1996. Документальні матеріали в колекції В. В. Тарновського, *Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*, випуск 1, Чернігів: Сіверянська думка, с. 46–48.
- Стельмах, С., 2000. Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття, *Наукові записки. Історичні науки*, том 18, с. 63–69.
- Черненко, О., 2007. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896 – 1948 рр.), *Скарбниця української культури: збірник наукових праць*, випуск 9, спецвипуск, 1136 с.
- Эварницкий, Д., 1899. Археологическая справка, *Исторический вестник. Историко-литературный журнал*, том LXXVIII, Санкт-Петербург: типография А. С. Суворина, с. 1302–1304.
- Ясь, О., 2012. Ідеї та образи українського романтичного історіописання ХІХ ст., *Академічні й доакадемічні образи української історіографії*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, с. 193–394.
- Ясь, О., 2014. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.)*, Київ: НАН України, Ін-т історії України, частина 1, 587 с.
- Ясь, О., 2018. Предтечі історії ідей в українській і російській історіографії другої половини ХІХ ст. Від ідеалістично-романтичної «палітри суб'єктивності» до позитивістської «скриньки думок», *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями*, Київ: Генеза, частина 1, с. 6–11.
- Ясь, О., 2019. Предтечі економічної історії в українському історієписанні другої половини ХІХ – початку ХХ ст., *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями*, Київ: Генеза, частина 2. с. 170–183.
- Ясь, О., 2010. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича, *Історіографічні дослідження в Україні*, Київ: Ін-т історії України НАН України, випуск 20, с. 61–86.

References

- Al'bom dostoprimechatel'nostej Cerkovno-arheologicheskogo muzeja pri Imperatorskoj Kievskoj duhovnoj akademii* [Album of sights of the Church-Archaeological Museum at the Imperial Kyiv Theological Academy], 1915, выпуск IV–V, Киев: фото-літо-тіпографія С. В. Кульженко, 62 с., L табл. (in Russian).
- Arendar, Gh., 2013. Bulavy i pernachi z kolekciji Vasylja Tarnovskogho: pytannja atrybuciji [Maces and feathers from the collection of Vasyly Tarnovsky: the question of attribution], *Skarbnycja ukrajinskoj kuljтуры: zbirnyk naukovykh pracj*, випуск 15, с. 177–182. (in Ukrainian).
- Arendar, Gh., 1996. Sribnyj posud XVII – XVIII st. z kolekciji V. V. Tarnovskogho, [Silver ware of the XVII – XVIII centuries from the collection of V. V. Tarnovsky], *Skarbnycja ukrajinskoj kuljтуры: Materialy juvilejnoji naukoj konferenciji, prysvjachenoji 100-ričchju Chernighivskogho istorychnogho muzeju im. V. V. Tarnovskogho*, випуск 1. Chernighiv: Siverjansjka dumka, s. 34–36. (in Ukrainian).
- Bogdashina, E., 2012. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy: voprosy teorii, metodiki, istorii. Uchebno-metodicheskoe posobie* [Source study of the history of Ukraine: questions of theory, methodology, history. Teaching aid], Har'kov: izdatel'stvo Saga, 234 s. (in Russian).
- Bogdashina, E., 2013. *Pozitivizm v istoricheskoi nauke na Ukraine (60-e gg. XIX – 20-e gg. XX vv.)* [Positivism in historical science in Ukraine (60s of the XIX – 20s of the XX centuries)], Har'kov: HNU imeni V. N. Karazina, 588 s. (in Russian).
- Drevnosti Pridneprov'ja. Kamennyj i bronzovyj veka. Sobranie B. I i V. N. Hanenko* [Antiquities of the Dnieper region. Stone and Bronze Ages. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1899, выпуск I, Киев: тіпографія і фотографія С. В. Кульженко, 15 с., XII табл. (in Russian).

Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities of the Dnieper region. The era preceding the great migration of peoples. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1899, випуск II, Київ: фототипія і типографія С. В. Кул'женко, 44 с., XXXVII tabl. (in Russian).

Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha predshestvujushhaja velikomu pereseleniju narodov. Chast' II. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities of the Dnieper region. The era preceding the great migration of peoples. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1900, випуск III, Київ: типографія і фотографія С. В. Кул'женко, 22 с., LXIII tabl. (in Russian).

Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha velikogo pereselenija narodov. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities of the Dnieper region. The era of the great migration of peoples. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1901, випуск IV, Київ: фото-типографія С. В. Кул'женко, 30 с., XX tabl. (in Russian).

Drevnosti Pridneprov'ja. Jepoha slavjanskaja (VI – XIII v.). Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities of the Dnieper region. Slavic era (VI – XIII centuries). Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1902, випуск V, Київ: фото-типографія С. В. Кул'женко, 64 с., XL tabl. (in Russian).

Drevnosti Pridneprov'ja poberezh'ja Chjornogo morja. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities of the Dnieper region of the Black Sea coast. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1907, випуск VI, Київ: фото-типографія С. В. Кул'женко, 44 с., XLII tabl. (in Russian).

Drevnosti Russkie. Kresty i Obrazki. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities Russian. Crosses and Icons. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1899, випуск 1, Київ: фототипія і типографія С. В. Кул'женко, 25 с., tabl. I–XVI. (in Russian).

Drevnosti Russkie. Kresty i Obrazki. Sobranie B. I. i V. N. Hanenko [Antiquities Russian. Crosses and Icons. Collection of B. I. and V. N. Khanenko], 1900, випуск 2, Київ: фототипія і типографія С. В. Кул'женко, VI с., 25 с., tabl. XVII – XXXII. (in Russian).

Zabelin, I., 1878. V chem zakljuchajutsja osnovnye zadachi arheologii kak samostojatel'noj nauki? [What are the main tasks of archeology as an independent science?], *Trudy Tret'ego Arheologicheskogo s"ezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda*, tom 1, Київ: в типографії імператорського університету св. Владимира, с. 1–17. (in Russian).

Zajchenko, V., 2013. Memorial'ni uzhytkovi i dekoratyvni tkanyny u zibranni V. V. Tarnovskogo [Memorial utility and decorative fabrics in the collection of V. V. Tarnovsky], *Skarbnycja ukrajins'koji kul'tury: zbirnyk naukovykh pracj*, випуск 15, с. 191–194. (in Ukrainian).

Zajchenko, V., 1996. Tkanyny z kolekciji V. V. Tarnovskogo u zibranni Chernighivskogo istorychnogo muzeju im. V. V. Tarnovskogo (sproba vidnajdennja ta atribuciji eksponativ) [Fabrics from the collection of V. V. Tarnovsky in the collection of the Chernihiv Historical Museum V. V. Tarnovsky (attempt to find and attribute exhibits)], *Skarbnycja ukrajins'koji kul'tury: Materialy jubilejnoji naukoivoji konferenciji, prysvjachenoji 100–richchju Chernighivskogo istorychnogo muzeju im. V. V. Tarnovskogo*, випуск 1, Chernihiv: Siverjansjka dumka, с. 31–33. (in Ukrainian).

Katalog Ekaterinoslavskogo oblastnogo muzeja imeni A. N. Polja. Arheologija i jetnografija [Catalog of the Yekaterinoslav Regional Museum named after A. N. Pol. Archeology and ethnography], 1910, Ekaterinoslav: типографія губернського правління, 426 с., XVIII tabl. (in Russian).

Katalog kolekciji drevnostej A. N. Polja, v Ekaterinoslave [Catalog of the collection of antiquities of A. N. Pol, in Yekaterinoslav], 1893, випуск I, Київ: типографія С. В. Кул'женко, 218 с., XIV tabl. (in Russian).

Katalog ukrains'kih drevnostej kolekciji V. V. Tarnovskogo, s prilozheniem 16-ti tablic fototipnyh snimkov [Catalog of Ukrainian antiquities from the collection of V. V. Tarnovsky, with 16 tables of phototypes attached], 1898, Київ: типографія К. Н. Милевського, 90 с., XVI tabl. (in Russian).

Kalakura, Ya., 2004. *Ukrainska istoriohrafija: kurs leksii* [Ukrainian historiography: a course of lecture], Kyiv: Heneza, 496 с. (in Ukrainian).

Kalakura Ya., 2020. Zmina pokolin istorykiv yak metodolohichni ta svitohliadni dialoh v ukrainskii istoriohrafii (kinets XX – pershe dvadtsiatylittia XXI st. [The change of generations of historians as a methodological and worldview dialogue in Ukrainian historiography (the end of the 19th - the first twenty years of the 21st century)], *Ukrains'ki istorychni zhurnal*, № 4, с. 137–154. (in Ukrainian).

Kytychenko, T., 2019. Rozvytok istorychnoho dzhereloznavstva v Ukraini (1840-vi – 1920-ti rr.) [Development of historical source studies in Ukraine (1840s – 1920s)], Kharkiv: TOV «DISA PLIUS», 239 с. (in Ukrainian).

Kratkij ukazatel' muzeja imperatorskogo odesskogo obshhestva istorii i drevnostej [Brief index of the Museum of the Imperial Odessa Society of History and Antiquities], 1916, izdanie 6-e, dopolnennoe, Odessa: типографія Брат'я Кул'берг, 112 с. (in Russian).

Opisanie kolekciji narodnyh pisanok. S al'bomom iz 33 hromolitografirovannyh i 12 chernyh tablic (vsego 2219 risunkov) [Description of the collection of folk Easter eggs. With an album of 33 chromolithographed and 12 black plates (2219 drawings in total)], 1899, випуск 1, Moskva: postavshhik vysochajshego dvora tovarishhestvo skoropechatni A. A. Levensona, 176 с., XLV tabl. (in Russian).

Protokoly zasedanija s"ezda [Journals of the meeting of the congress], 1878, *Trudy Tret'ego Arheologicheskogo s"ezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda*, tom 1, Київ: в типографії імператорського університету св. Владимира, с. XVIII – LXXIX. (in Russian).

Sytyj, I., 1996. Dokumental'ni materialy v kolekciji V. V. Tarnovskogo [Documentary materials in the collection of V. V. Tarnovsky], *Skarbnycja ukrajins'koji kul'tury: Materialy jubilejnoji naukoivoji konferenciji, prysvjachenoji 100–richchju Chernighivskogo istorychnogo muzeju im. V. V. Tarnovskogo*, випуск 1, Chernihiv: Siverjansjka dumka, с. 46–48. (in Ukrainian).

Chernenko, O., 2007. Arkheologichna kolekcija Chernighivskogo istorychnogo muzeju imeni V. V. Tarnovskogo (1896 – 1948 rr.) [Archaeological Collection of the Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tarnovsky (1896 – 1948)], *Skarbnycja ukrajins'koji kul'tury: zbirnyk naukovykh pracj*, випуск 9, спецвипуск, 1136 с. (in Ukrainian).

Jevarnickij, D., 1899. Arheologicheskaja spravka [Archaeological information], *Istoricheskij vestnik. Istoriko-literaturnyj zhurnal*, tom LXXVIII, Sankt-Peterburg: типографія А. С. Суворина, с. 1302–1304. (in Russian).

Nataliia Cherhik

senior researcher at the Khortytsia National Reserve, postgraduate student of Zaporizhzhia National University,
Zaporizhzhia

Volodymyr Milchev

Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University,
Zaporizhzhia

METHODOLOGY FOR THE PREPARATION OF MUSEOGRAPHIC EDITIONS BY DOMESTIC RESEARCHERS OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The object of the study is domestic museum publications of the second half of the XIX-th – early XX-th centuries. Museographic texts are considered from the point of view of the formation of source studies in Ukraine. The primary focus is on positivist approaches to working with a historical source. The subject of the study is focused on the principles and methods of attributing items in museum collections. It is shown that their introduction into scientific circulation was based on the observance of the principle of historicism and objectivity. The analysis of museographic texts showed that scientists used an empirical approach to studying objects in museum collections: museographers practiced direct, sensory-experiential work with the subject of the collection. The article shows how historians used the method of direct comparison, historical-genetic, and historical-comparative methods. It is shown that they based their conclusions on the analysis of external features of artifacts: shape, ornamentation, and material. Particular attention is paid to the method of induction, which was very popular among positivists. Its application is demonstrated by specific examples of the formation of conclusions about an artifact's origin based on several heterogeneous facts about it. The article shows how museum workers classified and systematized collection items. It was established that the main principle of grouping collections was the chronological principle. In the middle of the selected historical periods, objects were distributed according to formal characteristics: material and category of the object. A more complex classification – the selection of types in the middle of homogeneous objects – is based on a comprehensive analysis of the technical features of the artifacts. The authors concluded that domestic museographic works of the second half of the XIX – early XX century are a clear example of a positivist view of historical research. Museographers introduced a significant number of historical sources into scientific circulation. They showed that these sources reflect different aspects of the life of the people of Ukraine from ancient times to the twentieth century. An important conclusion is the critical use of museography in the second half of the XIX – early XX century. That is due to the fact that errors in attributive work were revealed in museum editions of the past.

Keywords: *museography, artifact, historical source, method, positivism.*

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ЗАКАРПАТТІ ХХ СТ.

Вікторія Кузьма

старший викладач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: viktoria.kuzma@uzhnu.edu.ua<https://orcid.org/0000-0002-0291-643X>

У статті проаналізовано історіографічну спадщину з історії музейної справи на Закарпатті у ХХ ст. Висвітлено історичні умови створення та формування музеїв Закарпаття, розкрито роль музею як суспільного інституту збереження і вивчення культурної спадщини краю. За хронологічним принципом виділено основні етапи дослідження музейництва Закарпаття ХХ століття: дорадянський період (20 і-30-і роки) радянський період (45–80-і роки) та сучасний український період (з 1991 року). Доречно зауважити, що процес історичного розвитку музейного будівництва на Закарпатті забезпечено джерелами первинної інформації нерівномірно як у кількісному, так і у змістовному відношенні. Так, україно обмежені свідчення стосовно етапу зародження і становлення крайового музейництва. Тільки у 20–30-х роках ХХ ст., коли територія Закарпаття перебувала у складі Чехословацької республіки, громадськість все активніше почала проявляти підвищену увагу до національних традицій, історії, культури та мистецтва. Перші спроби створити музей намагалися громадські об'єднання – Музейне товариство ім. Т. Легоцького (1919 р.), товариство «Просвіта» (1920 р.), Крайове музейне товариство (1929 р.), товариство «Руський національний музей» (1930 р.), Етнографічне товариство Підкарпатської Русі (1939 р.). Саме науковці, громадські діячі, краєзнавці, члени культурно-освітніх товариств залишили свої спогади і присвятили свої дослідження музейній справі. Однак, ці дослідження були присвячені переважно окремим музеям. Після встановлення в краї Радянської влади мережа музейних закладів постійно зростала, про що свідчить і великий науковий інтерес до даної проблеми. Крім описових праць з'являються і узагальнюючі. Сплеск зацікавленості до проблеми припадає на 1990-і роки, коли українські історики позбулися ідеологічних обмежень радянської історіографії. Зростає кількість наукових досліджень у різних контекстах музейної справи серед закарпатських вчених. Однак, на сьогодні можна констатувати відсутність комплексної наукової праці, де б розглядалися передумови, етапи становлення та перші кроки розбудови музейної справи на Закарпатті у ХХ ст. Також відсутні і спеціальні історіографічні праці, або історіографічні огляди щодо даної проблеми.

Ключові слова: музей, історія музейної справи, музейні товариства, радянська історіографія, сучасна українська історіографія.

Постановка проблеми. Музей, як культурно-історичне явище, давно є предметом вивчення різних суспільно-гуманітарних наук, які примножують та урізноманітнюють коло наукових досліджень, що призводить до безперервного введення до наукового обігу нових матеріалів та розширення ракурсів вивчення даної тематики. Однак, кожна окрема наука окреслює свої головні потреби, тому часто історія створення та діяльності музеїв у різних регіонах вивчається побіжно і локально.

Щодо вивчення історії музейної справи на Закарпатті, слід враховувати і різні підходи до розгляду даної проблеми, позаяк територія регіону входила до різних держав, що посилювалося як національними так і політичними чинниками. Сприятливим часом розвитку культури та мистецтва краю був період 20–30-х років ХХ ст., коли територія Закарпаття входила до складу Чехословаччини. Однак, влада виявляла байдужість щодо створення у краї музейних закладів, художніх галерей, які б у першу чергу вказували на національну ідентичність краю, її історію та унікальну культуру.

Навіть після встановлення радянської влади і входження регіону до УРСР, проблема розвитку національної культури не була вирішена. Політика комуністичного режиму уміло використовувала музейні заклади для переслідування конкретних ідеологічних

цілей та завдань. Таким чином вся наукова, експозиційна діяльність цілком підпорядковувалася офіційним ідеологічним доктринам. Саме через відсутність послідовного й системного дослідження історії музейного будівництва на Закарпатті, досі не існує цілісного уявлення про його історію, місце, роль і значення в культурно-історичному процесі краю у ХХ ст.

Аналіз досліджень даної проблеми. Історія створення та діяльності музеїв на Закарпатті й досі залишається предметом зацікавленості дослідників та науковців. З означеної теми існує великий масив публікацій. Однак, на сьогодні можемо констатувати про відсутність спеціальних історіографічних праць, або історіографічних оглядів щодо неї. Існує ряд публікацій які побіжно торкаються історіографії проблематики, пов'язаної з музейництвом Закарпаття, це статті В. В. Палинчак [Палинчак, 2014, с. 18–24], В. В. Панкулича [Панкулич, 2014, с. 40–50]. Цілий ряд досліджень, в тому числі і з означеної теми, зібраний у бібліографічних покажчиках окремих науковців. Так, доробок П. М. Федаки та матеріали про його наукову і громадську діяльність за період з 1971 до 2015 року подано у бібліографічному покажчику, підготовленому до 70-річчя вченого [Павло Федака Бібліографічний покажчик, 2015]. Науковий доробок та творчий звіт краєзнавця Л. І. Філіпа з проблем історії Закарпаття, музейництва, етнографії, культури містить

бібліографічний покажчик, що охоплює його праці за період з 1974 року по квітень 2004 року [Людвіг Філіп: біобібліогр. покажч., 2004].

Автор ставить за мету з'ясувати рівень дослідження історії музейної справи на Закарпатті у ХХ ст., спираючись на віднайдені та опрацьовані наукові публікації. Зокрема, окреслені наступні завдання: виділити основні етапи дослідження музейництва Закарпаття за хронологічним принципом; дати характеристику найсуттєвішим з досліджень та з'ясувати коло питань, що потребують вивчення.

Виклад основного матеріалу. Сучасна територія Закарпаття у 1919 році була складовою частиною Чехословацької республіки під назвою Підкарпатська Русь. Відомим є той факт, що до цього періоду у регіоні музейна справа не розвивалася. Не дивлячись на те, що зовсім неподалік, на території Словаччини в цей час музейництво уже мало свою півстолітню історію, досвід і здобутки. Тільки, згадаймо, музей в м. Турчанському, котрий тоді мав більш як 50 років, з чудовими етнографічними та природничими збірками. Пізніше завдячуючи подвижницькій праці католицького пароха Жобрацького був відкритий музей у м. Бардієві, у м. Кошице. Між іншим, обидва музеї містили у своїх колекціях стародавні цінні історичні пам'ятки Підкарпатської Русі – церковний іконопис, церковні дорогоцінні ризи й рукописи [П: Наш національний музей, 1928, с. 88].

Однією з перших опублікованих згадок про бажання створити музей в м. Ужгороді є стаття відомого вченого, колекціонера Гіядора Стрипського, «Пару слов'я о музейях» опублікована у журналі «Мсяцослов'я». Доречі, журнал видавався ще з 1867 року Обществом Св. Василя Великого і був щорічним альманахом для греко-католиків [Русин, 2000, с. 55–59]. Так, у 1919 року у своїй статті Стрипський писав: «... музейовъ е въ каждомъ великомъ городъ по цѣломъ свѣтъ; у насъ наибольшимъ есть Народный музей въ Будапештъ, а кромъ сего есть еще въ Кошицяхъ, Коложварь, Сегедь, Пожонь, Дебреценъ и такъ дале около сѣмдесять... Каждый народъ має свое музей и гордится ними, лишь мы не маеме ани одного!» Автор мріяв про створення такого наукового осередку в м. Ужгороді під назвою Церковний музей Мукачівської єпархії, у якому пропонував створити відділи з відповідними зібраннями: історичним, етнографічним, природоописним та книжковим або бібліотекою [Стрипський, 1919, с. 49–53].

Велику роль в організації освітньої, просвітницької, культурологічної, видавничої діяльності на Підкарпатській Русі відіграло Товариство «Просвіта», створене у 1920 році. Його літературно-наукова комісія прийняла рішення про видання наукового збірника під назвою «Науковий Зборник товариства Просвіта в Ужгородѣ» [Др. Іван Панькевич, Др. Василь Гаджега і перші початки організації наукового руху на Підкарпатській Русі, 1938, с.10–13]. Уже в першому випуску була опублікована стаття видатного українського вченого, дослідника історії мистецтва, філософа-культуролога, релігієзнавця та політичного діяча Володимира Залозецького «Задачѣ консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Подкарпатской Руси» [Залозецький, 1922, с. 112–123]. Автор

звертає увагу, що на Підкарпатській Русі є багато чудових у архітектурному плані дерев'яних церков, які потребують реставрації. Та найбільшою небезпекою стало те, що старі церкви зруйновували з метою будівництва на їх місці нових, мурованих. Зокрема небезпека загрожувала цінним пам'яткам, а це: ікони, ікони, живописні полотна, різьблення, рукописи. Автор справедливо зауважував, що ті цінні пам'ятки, яким загрожує розруха і нищення, можна врятувати шляхом перенесення їх до музею. Доречно зазначити, що саме в цей час музейно-бібліотечна комісія товариства «Просвіта» здійснювала збір історичних пам'яток для створення експозиції свого майбутнього музею.

У 1922 році Володимир Залозецький став членом товариства «Просвіта» й увійшов до складу його Музейно-бібліотечної комісії. У березні наступного року він публікує статтю у газеті «Русинь» під назвою «Національний Музей в Ужгородѣ» [Залозецький, 1923, с. 1–2], де порушує важливі питання, що висвітлюють причини відсутності на Підкарпатській Русі місцевих музеїв. Автор вказує, що все багатство національного мистецтва краю можна побачити тільки в етнографічному музеї м. Будапешта. Очевидно, до цього часу угорська влада не підтримувала подібних ініціатив в регіоні, з метою не допустити пробудження національної свідомості місцевого населення.

Важливу роль у розгортанні народознавчої роботи на Закарпатті відіграв журнал «Подкарпатска Русь», який видавався з 1923 року. В ньому друкувалися статті та повідомлення митців, державників, видатних діячів, які прагнули зберегти для майбутніх поколінь національну культуру. У розділі «Вѣсти из культурного житя» ми дізнаємось про проведення різноманітних виставок народного мистецтва, про діяльність культурно-освітніх товариств краю, таких як: товариство «Руський Національний музей», товариство «Просвіта», «Педагогічне товариство Підкарпатської Русі» [Вѣсти из культурного житя, 1931, с. 132–133]. Часто дослідники публікували тут відозви та запитальники, програми та рекомендації для збирачів пам'яток фольклору та етнографії [Из культурного житя Подкарпатской Руси, 1930, с. 123].

Поміж робіт присвячених історії музейної справи на Підкарпатській Русі, варто відзначити і статті відомих митців Ф. Ф. Манайла [Манайловъ, 1936, с. 144–146]. та Й. Й. Бокшая [Бокшай, 1936, с. 214–217], які душею вболівали за втрачені збірки народного мистецтва і прикладали великі зусилля щоб у м. Ужгороді відкрити Земську художню галерею. Зокрема, у статті «Изобразительное искусство на Подкарпатской Руси» Ф. Ф. Манайло порушує проблемне питання, що стосуються організації проведення виставок декоративно-ужиткового мистецтва, в тому числі унікальних підкарпатських вишивок. Одна з них була розгорнута у 1922 році у Празі під назвою «Життя і мистецтво Підкарпатської Русі». Саме під такою назвою на 4-ох мовах було видане багатоілюстроване видання, складене С. К. Маковським. За словами Ф. Ф. Манайла більша частина збірки була передана музею в Празі, а іншу доповнили і репрезентували на виставці «Сучасна культура», яка проходила у м. Брно. Таким чином, оригінальні збірки підкарпат-

ських вишивок стали прикрасою етнографічних музеїв Праги та Брно. А в той же час у Земському музеї в м. Ужгороді через нестачу коштів, вишивки і народний одяг було представлено бідно і випадково. Й. Й. Бокшай у статті «Malirstvi na Podkarpatske Rusi» порушує питання про створення підкарпатської галереї, в якій би розміщувалися полотна відомих художників краю. Основою цієї галереї мали стати численні роботи митців, які були спеціально закуплені Шкільним Рефератом в м. Ужгороді. Натомість картини довгий час прикрашали стіни урядових кабінетів.

Влітку 1935 року Етнографічне товариство в м. Мукачеві видало перший номер «Вістей етнографічного товариства Підкарпатської Русі», які вийшли як додаток до газети «Учительський голос». Наступний номер «Вістей» з'явився в січні 1936 року. У цих листках інформаційного характеру друкувалися короткі повідомлення про роботу товариства, оголошення та вказівки для любителів-етнографів [Вісті Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, 1935, с. 174]. Все це створювало основу для розвитку безупинного культурного процесу.

У повоєнні роки історія і теорія музейної справи стала вивчатися і досліджуватися більш системно. Цьому передусім сприяла прийнята на вищому державному рівні низка нормативних документів. У 1970 році Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, створене у 1967 році, публікує під редакцією Голови секції правової охорони пам'яток Республіканського правління Товариства О. Н. Якименка збірник нормативних актів «Законодавство про пам'ятники історії та культури» [Законодавство про пам'ятники історії та культури, 1970]. У даному збірнику опубліковані Постанови та Розпорядження Ради Міністрів УРСР, а також розроблені відповідні інструкції до них у якості додатків, що стосуються пам'яткоохоронної та музейної справи в Україні.

Узагальнені і систематизовані законодавчі положення по охороні і використанню пам'яток історії і культури, а також наукові і технічні положення, які були розроблені у радянську добу, знаходимо у праці відомого діяча у галузі історії архітектури й охорони містобудівної та архітектурної спадщини України І. О. Ігнаткіна «Охрана памятников истории и культуры» [Игнаткин, 1990].

Одними з перших відомих праць українських дослідників, де порушувалось широке коло музеєзнавчих проблем, у тому числі й теоретичних, зокрема, категоріально-понятійного апарату дисципліни, фондової роботи, ролі музеїв у відновленні історичної пам'яті народу, де об'єктом дослідження була загальна історія музеїв України, але так чи інакше, торкалася теми музейництва на Закарпатті, були праці, видані у 50-х роках ХХ ст.: «Музеи Украины» Г. Г. Мезенцевої [Мезенцева, 1959] і «Нариси музейної справи» М. М. Бондара, Г. Г. Мезенцевої, Л. М. Славіна [Бондар, Мезенцева, Славін, 1959]. У 1961 році був виданий збірник статей «З досвіду роботи музеїв УРСР», що висвітлював питання музейного будівництва в Україні, зокрема експозиційної, екскурсійно-масової, збиральницької та іншої науково-дослідної роботи музеїв. В даному збірнику розміщена стаття

М. Мазюти, завідувача відділом Закарпатського обласного краєзнавчого музею, під назвою «Перший колгоспний музей на Закарпатті». Автор розкриває історію створення та діяльності музею колгоспу імені В. Леніна в с. Великі Лучки, Мукачівського району [Мазюта, 1961, с. 43–50].

Активізації музейної науково-дослідницької, пошукової, експозиційно-виставкової діяльності сприяло фундаментальне видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР». У томі Закарпатська область, виданому у 1969 році, вміщено 51 нарис, 13 довідок про райони, 243 довідки про центри сільських Рад, понад 400 ілюстрацій, які розповідають про історію області, її економічний і культурний розвиток, в тому числі і зростання мережі музейних закладів [Історія міст і сіл Української РСР, 1969].

У 70-80 роках було видано низку праць присвячених діяльності громадських музеїв України. Серед них: «Літопис слави народної. З історії становлення і розвитку народних музеїв України» А. С. Василенка. Автор особливу увагу звертає на розвиток народних музеїв відповідного профілю, тобто атеїстичні музеї, музеї бойової та партизанської слави, ленінські музеї, історичні та краєзнавчі [Василенко, 1974, 189 с.] Також А. Василенко у співавторстві з А. Шифманом опублікував працю «Пам'ять народу. Музеї України та інтернаціональне виховання трудящих». Автори описали роботу музеїв, або окремих відділів музеїв України, які мали важливе інтернаціональне значення. Зокрема, серед музеїв Закарпаття було відзначено «Будинок дружби» – Берегівський народний історико-краєзнавчий музей, експозиція якого ґрунтовно розкривала інтернаціональні зв'язки радянського й угорського народів та своєрідний музей на громадських засадах неподалік від м. Берегова – музей Саду дружби імені В. Леніна з експозицією про багаторічну дружбу і співробітництво угорських та радянських робітників [Василенко, Шифман, 1983].

Серед українських дослідників особливої уваги заслуговує монографія Г. Скрипник «Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток», в якій розглядається історія формування етнографічних колекцій України та етапи розвитку музеїв етнографічного спрямування [Скрипник, 1989].

Помітною подією в українському музеєзнавстві у 80-х роках стали монографії, присвячені діяльності вітчизняним музеям-скансенам. Зокрема «Этнографические музеи под открытым небом. Очерки истории возникновения и развития» В. Шмельова [Шмельов, 1983] і «Музеї народної архітектури України» З. Гудченко [Гудченко, 1981]. Автори висвітлюють специфіку роботи музеїв під відкритим небом, структурну організацію експозиції, принципи зонування музейної площі, особливості сприйняття пам'ятоків у природньому середовищі. Відрадий є те, що З. Гудченко серед досліджуваних музейних закладів обласного значення, детально розглядає і локальні музеї сільської місцевості Закарпаття.

Варто зазначити, що чимало згаданих робіт мали пропагандистський характер, впроваджували на рівні культурно-освітніх закладів суто партійні доктрини. Союзним центром був продиктований відповідний стиль на культуру, освіту й світоглядні цінності. Пи-

тання теорії та методики музеєзнавства, зміст виховання засобами музейної культури були відображені також у методичних рекомендаціях А. Шифмана та І. Явтоушенка «Створення та організація роботи громадських музеїв В. І. Леніна» [Шифман, Явтоушенко, 1975]. Особливості роботи музеїв у навчальних закладах описані у посібнику «Шкільні музеї» Ю. Омельченка [Омельченко, 1981].

У 1980 році було видано один з кращих на той час навчальний посібник Г. Мезенцевої «Музеєзнавство». Найголовніша особливість музеїв, на думку авторки «полягає в тому, що вони зберігають і експонують першоджерела, або оригінали, тобто ті пам'ятки, які безпосередньо пов'язані з розвитком природи, життям людського суспільства». Тому за такої особливості, музеї близькі до науково-дослідних установ [Мезенцева, 1980].

Високий внесок у дослідженні музейного будівництва на Закарпатті у радянський час внесли й краєві подвижники музейної роботи. На сьогодні можна говорити про існування з означеної теми значного масиву робіт, представлених науковими статтями, фрагментами підрозділів монографій, брошурами, науково-популярними публікаціями в тому числі на сторінках періодики.

Особливої уваги в радянський час було приділено виданню відповідних путівників музеїв, які крім ілюстрованого матеріалу містять науково-дослідницькі публікації закарпатських вчених таких як: Г. М. Коструби, Е. А. Балагурі, О. Д. Довганича, В. М. Керечаніна, І. В. Семйона, П. П. Сиви, Ю. Ю. Качія, С. І. Пеняка, Ю. Ю. Сташка, І. Л. Хоменка, О. М. Чернеги-Балли, П. М. Федаки, Я. М. Байрака, В. С. Шеби. Це путівники Закарпатського краєзнавчого музею видані у 1958, 1968, 1972 рр. [Закарпатський державний краєзнавчий музей. 1958, 1968, 1972], Закарпатського музею народної архітектури і побуту 1972, 1981, 1986 р. [Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 1972, 1981, 1986], Художнього музею 1973 р. [Закарпатський художній музей, 1973], Ужгородського музею атеїзму 1985 р. [Ужгородський музей атеїзму, 1985], Меморіального музею народного художника УРСР Ф. Ф. Манайла, 1986 [Фолтін, Манайло, 1986]. А також, довідник-путівник «Пам'ятники Закарпаття» 1972 і «Путеводитель по маршрутам експедиції «Моя Родина – ССРСР» в Закарпатской области Украинской ССР», виданий у 1984 р. за авторством М. В. Варваринця [Варваринец, 1984].

Однак, поза увагою дослідників опинилися громадські музеї, мережа яких постійно поширювалася. Окремі повідомлення про створення та діяльність даних музеїв в області знаходимо у періодичних виданнях радянського часу, в тому числі і газетних, таких як «Закарпатська Україна» за 1946 рік, «Закарпатська правда» (50, 60, 70, 80, 90-і роки), «Молодь Закарпаття» (70-і роки) та інші. Зазначимо, що ці публікації та статті, є особливо цінними, так як інформація з інших джерел про стан окремих музейних об'єктів відсутня взагалі.

Чи не найбільше публікацій про минуле і сьогодення музеїв Закарпаття з'явилося після 1991 року. Нові суспільно-політичні реалії спричинені розпадом Радянського Союзу та проголошенням незалежної

України, створили можливості для ґрунтовного й об'єктивного наукового вивчення даної проблематики.

Особливого значення для даного дослідження набувають матеріали спрямовані на всебічний аналіз місцевої інтелігенції, зокрема її творчих представників, котрі долучилися до створення музеїв та музейних товариств. Серед них П. М. Федака, автор праці «Пам'ятки Замкової гори» [Федака, 1999]. Слід відмітити і виданий історико-краєзнавчий нарис М. В. Трояна «Мукачівський замок», де розкрита історія створення музею в м. Мукачеві у приміщеннях замку [Троян, 1982].

Великого значення набувають історичні дослідження в яких надається аналіз розвитку музейної справи в певні хронологічні періоди. Чільне місце серед досліджень науковців займають праці, присвячені життю та діяльності відомого вченого, ініціатора розвитку музейної справи краю Тиводара Легоцького. Важливий внесок у дослідження діяльності названого вченого, його багатогранної наукової спадщини зробив відомий закарпатський історик та археолог Й. В. Кобаль. У своїх публікаціях «Тиводар Легоцький: сторінки життя і діяльності» [Кобаль, 1995, с. 5–15], «3 історії пам'яткоохоронної справи на Закарпатті у 20-30-ті роки ХХ століття (Діяльність Йосипа Янковича)» [Кобаль, 1998, с. 34–36], «Бібліографічний покажчик праць Тиводара Легоцького (1830 – 1915)» [Кобаль, 1990] автор зосередив свою увагу на важливих моментах діяльності вченого, його листування з угорськими періодичними виданнями, товариствами, окремими науковцями про археологічні знахідки та про бажання створити музей як центр поширення культури в краї. Певні повідомлення про діяльність Тиводара Легоцького та створеного ним музейного товариства можна знайти у статті В. В. Пагіри «3 життя і творчості Теодора Легоцького» [Пагіря, 1990, с. 3].

Окремі матеріали з історії музейної справи цього періоду можна знайти і у наукових статтях, що висвітлюють діяльність культурно-освітніх товариств. Так, діяльність Етнографічного товариства Підкарпатської Русі висвітлено у праці «Палаюча глина минувшини» Г. Посисень [Посисень, 1993, с. 120–125]. Автор велику увагу звертає на створенні Етнографічного музею, фахового підходу членами товариства у вивченні етнографії, фольклору та історії краю.

Висвітлення важливих моментів, які торкаються проблеми становлення крайового музейництва знаходимо у публікаціях В. В. Палинчак [Палинчак, 2014, с. 18–24] та В. В. Панькулича [Панкулич, 2014, с. 40–50]. Праці обох авторів присвячені розвитку музейної справи на Закарпатті у першій половині ХХ ст. де основну увагу акцентують на діяльності Музейного товариства ім. Т. Легоцького, товариства «Просвіта», «Общества ім. А. Духновича». Формування та культурно-освітню діяльність товариства «Просвіта» було простежено і у статті Н. П. Керецман «Краєзнавча діяльність «Просвіти» на Закарпатті» [Керецман, 1996, с. 53–58]. Авторка частково порушує і окремі аспекти організації музейної справи на Закарпатті, що було одним з завдань товариства. Цю ж тему досліджував І. О. Стряпко у своїй праці «Товариство «Про-

світа» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939)» [Стряпко, 2012].

Чи не найбільш вагомий внесок у дослідження історії Закарпатського крайового культурно-освітнього товариства «Просвіта» зробив відомий науковець, музейник, публіцист, громадсько-культурний діяч П. М. Федака. Тут варто відмітити його праці – «Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України [Федака, 1991], «Правда про Народний дім товариства «Просвіта» [Федака, 1992] та «Народний дім «Просвіти» в Ужгороді» [Федака, 2008]. Згадані роботи написані на основі архівних матеріалів. Автор вперше глибоко розкрив історичні умови заснування згаданого товариства, охарактеризував основні напрямки його діяльності (будівництво Народного Дому в Ужгороді, створення музею, театральних і хорових колективів, боротьба за національне відродження українців краю, тощо). Таким чином, було доведено, що одним з найголовніших питань у діяльності товариства «Просвіта» з самого початку свого існування було національно-культурне відродження на Закарпатті.

23 грудня 1990 року у м. Ужгороді відбулася конференція з відродження самої «Просвіти». Головою відновленого товариства був обраний П. М. Федака, який очолює його й по сьогодні, а також є упорядником щорічних календарів «Просвіти», «Наукових збірників товариства «Просвіта» тощо.

Сьогодні у виданні Календар «Просвіти» зустрічаємо наукові публікації присвячені діяльності музеїв Закарпаття. Серед них, передусім, дослідження І. М. Ліхтея, який у статті «Музей товариства «Просвіта» повідомляє про роботу музейно-бібліотечної комісії товариства, про формування цінних збірок і відкриття довгоочікуваного музею на Підкарпатській Русі [Ліхтей, 1995, с. 66–69]. Наступна стаття автора присвячена діяльності Івана Гавриловича Коломійця, першого директора Закарпатського краєзнавчого музею [Ліхтей, 1995, с. 116–119]. У статті «Скарбниця народної мудрості і краси» П. Михайловича відтворена історія формування Закарпатського музею архітектури та побуту [Михайлович, 1995, с. 109–112]. Ф. Поланчин у своїй статті «Відкриття в Ужгороді меморіального музею Президента Карпатської України о. Монс. Августина Волошина» розповідає про історію створення та діяльність музею [Поланчин, 2003, с. 76]. До 50-річчя від дня народження Василя Тегзи, засновника першого приватного музею Срібна Земля, була присвячена стаття П. М. Федаки.

Велика кількість праць присвячена історії створення та діяльності Закарпатського краєзнавчого музею. Заслуговує на увагу праця сучасника тих подій, тоді наукового співробітника музею В. Гошовського «Були колись літа...» [Гошовський, 1992, с. 66–84]. У своїх спогадах автор аналізує період від самого заснування музею і перенесення його до приміщень ужгородського замку. Особливу увагу, науковець зосередив на характеристиці діяльності перших керівників музею: І. Коломійця та П. Сиви, та розкрив етапи формування відділів музею, створення експозицій. Заслуговує на увагу і праця закарпатського краєзнавця, також наукового працівника музею Л. Філіпа «З історії Закарпатського краєзнавчого музею» [Філіп,

2010, с. 3]. Предметом уваги автора стала історія музею з моменту його створення. Дослідження цінне залученням документів Державного архіву Закарпатської області, які ілюструють основні напрями функціонування закладу та проблемні завдання, що стояли перед ним у процесі його історичного розвитку.

Найбільшим джерелом інформації про розвиток та роботу закарпатського краєзнавчого музею є публікації наукового збірника музею. Дослідженню історії становлення музею, присвятили свої праці Павло Федака, Людвіг Філіп, Василь Шеба, Юрій Качій. Також низка статей розкриває історію формування збірок, експозиційних виставок, серед авторів потрібно назвати Й. Кобаля, В. Русин, Т. Шевніну, О. Бугір, О. Бучмей, В. Шостак. У 2004 і у 2006 році П. Федакою та В. Шебою були видані нові Путівники Закарпатського краєзнавчого музею [Закарпатський краєзнавчий музей, 2004, 2006]. Найновішим виданням є альбом «Скарби Закарпатського краєзнавчого музею», присвячений 70-річчю від дня створення закладу [Скарби Закарпатського краєзнавчого музею, 2015].

Питанню історії Закарпатського музею народної архітектури та побуту присвятила свою статтю Г. Андял [Андял, 2005, с. 3–8]. Авторка найбільшу увагу акцентувала на діяльності науковців, працівників закладу, та їх вклад у розвиток музею. Під її керівництвом у 2011 році був виданий фотоальбом, як фоторозповідь про минуле краю, про історичний розвиток закарпатського села, про самотність матеріальної і духовної культури пращурів, що зберігається в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту. У 2012 році під редакцією П. Федаки та Я. Байрака був виданий новий Путівник Закарпатського музею народної архітектури та побуту [Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 2012].

Окремі факти, що стосуються історії створення та діяльності Закарпатського обласного художнього музею ім. Й. Бокшая, подаються у статтях Л. Біксей, О. Приходько та Г. Рижової. Видання цінних альбомів та каталогу творів із фондів музею, дають змогу оглянути найцінніші колекції музею [Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокшая, 2004, 2016].

З нагоди 70-річчя Закарпатського краєзнавчого музею був виданий альбом «Подорож музеями Закарпаття» [Подорож музеями Закарпаття, 2015]. Видання цікаве тим, що містить загальну інформацію не тільки про музеї обласного значення, але і про громадські музеї, що працюють у селах та районних центрах області.

Особливості діяльності Закарпатської обласної організації українського товариства охорони пам'яток історії та культури щодо збереження і пропаганди історико-культурної спадщини у досліджуваний період знаходимо у працях І. Латка [Латка, 1989, с. 94–98] та Й. Соломона [Соломон, 1989, с. 34–40].

Великий обсяг матеріалу про створення музеїв при загальноосвітніх навчальних закладах містить праця Р. Децика «Невичерпна скарбниця людських святинь» [Децик, 2008]. У співавторстві Р. Децика з В. Чепом було видано також Карту-каталог «Запрошуємо до музеїв при навчальних закладах Закарпатської області» [Децик, Чеп, 2009]. У каталозі розміщені таблиці

з відомостями про навчальний заклад, на базі якого створений музей чи музейна кімната.

Ґрунтовною дослідницькою роботою з питань присвячених різним аспектам історії м. Ужгорода, де частково розкрита і тема музейництва, або є велика кількість згадок щодо цього феномену проведена видатними вченими краю. В першу чергу тут слід виділити колективну роботу під керівництвом М. Тиводара «Історія Ужгорода: Історичний нарис» [Тиводар, 1993], Й. Кобалю «Ужгород відомий і невідомий» [Кобаль, 2003].

Однією з останніх робіт, присвячених історії музейної справи та охорони культурної спадщини України є навчальний посібник авторів С. Терського та О. Савченка [Терський, Савченко, 2020]. У розділах, що присвячені розвитку музейництва у Західному регіоні, містяться відомості і про музеї Закарпаття.

Висновки. Якщо узагальнити весь матеріал поданий у статті, можна констатувати певні здобутки в історіографічному висвітленні історії музейної справи на Закарпатті у ХХ ст. У дорадянській історіографії

більшість публікацій була присвячена історії діяльності культурно-освітніх товариств, які одним із своїх основних завдань ставили відкриття крайового музею. Завдяки цим дослідженням можна прослідкувати історію розвитку крайового музейництва та політичні, соціальні і культурні чинники, які мали на нього безпосередній вплив. У радянській історіографії історія музейних установ розглядалася з відчутно підвищеною увагою. Крім описових з'явилися і узагальнюючі праці. Однак, вся наукова діяльність цілком підпорядковувалася офіційним ідеологічним доктринам. Активізація досліджень з означеної проблематики відбулася після проголошення незалежності України. Дослідники отримали поштовх до нових наукових пошуків, оприлюднення їх результатів через видання наукових збірників. Водночас, на сьогодні відсутнє послідовне й системне дослідження історії музейного будівництва на Закарпатті, досі не існує цілісного уявлення про його історію, місце, роль і значення в культурно-історичному процесі краю у ХХ ст.

Список використаних джерел

- Андял, Г. В., 2005. Сторінки історії музею Закарпатському музею народної архітектури та побуту – 35 років, *Збірник наукових праць*, вип. 1, Ужгород, с. 3–8.
- Байрак, Я. М., Федака, П. М., 1986. *Закарпатський музей народної архітектури і побуту. Путівник*, Ужгород, 130 с.
- Божук, Г. В., 1989. З історії утворення етнографічного музею на Закарпатті у дорадянський час, *Тези доповідей I-ої народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая 17-18 листопада 1989 року*, Ужгород: Карпати, с. 74–80.
- Бокшай, Й., 1936. Malirstvi na Podkarpatske Rusi, *Podkarpatska Rus. Sbornik hospodarskeho, kulturniho a politickeho poznani Podkarpatske Rusi*. – redigoval Dr. Jaroslav Zatloukal. Vidal Klub pratel Podkarpatske Pusi v Bratislave roku 1936, с. 214–217.
- Бондар, М., М., Мезенцева, Г. Г., Славін, Л. М., 1959. *Нариси музейної справи*, К: Видання Київського університету, 191 с.
- Варваринец, М. В., 1984. *Дороги красных следопытов. Путеводитель по маршрутам экспедиции «Моя Родина - СССР» в Закарпатской области Украинской ССР*, Ужгород: Карпаты, 144 с.
- Василенко, А. С., 1974. *Літопис слави народної. З історії становлення і розвитку народних музеїв України*, К: Наукова думка, 189 с.
- Василенко, А., Шифман, А., 1983. *Пам'ять народу. Музеї України та інтернаціональне виховання трудящих*, К: Мистецтво, 133 с.
- Вісті Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, 1935, ч. 1, Мукачів, с. 1.
- Въсти из культурного жия, 1931, *Подкарпатска Русь*, Ужгород, Рочник VIII, Ч. 5–6, с. 132–133.
- Вступайте в члени «Руського Національного Музею», 1930, *Подкарпатска Русь*, Ужгород, Рочник VII, ч. 7–8, с. 174.
- Гошовський, В., 1992. *Були колись літа... Тиса*, Ужгород: Поличка «Карпатського краю», № 1–2, с. 66–84.
- Гудченко, З. С., 1981. *Музеї народної архітектури України*. Науково-дослідний інститут теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в м. Києві, К: Будівельник, 120 с.
- Децик, Р., 2008. *Невичерна скарбниця людських святинь. Шкільні музеї Закарпатської області*, Ужгород: Гражда, 214 с.
- Децик, Р. А., Чепя, В. І., 2009. *Запрошуємо до музеїв при навчальних закладах Закарпатської області. Карта-каталог*, Ужгород: Гражда, 62 с.
- Др. Іван Панькевич, Др. Василь Гаджега і перші початки організації наукового руху на Підкарпатській Русі, 1938, *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Рочник XIII – XIV (за р. 1937 – 1938), друкарня О.О. Василян в Ужгороді, с. 10–13.
- Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область, 1969. / Гол.редколегії Белоусов В. І., К: Головна редакція української енциклопедії АН УРСР, 652 с.
- Из культурного жия Подкарпатської Русі, 1930, *Подкарпатска Русь*, Ужгород, Рочник VII, ч. 6, с. 123.
- Игнаткин, И. А., 1990. *Охрана памятников истории и культуры*, К: Вища школа, 223 с.
- Історія Ужгорода : Історичний нарис / Керівник М. П. Тиводар, Ужгород: Карпати, 1993, 219 с.
- Залозецький, В., 1922. *Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Подкарпатській Русі*, *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1922*. / Під ред. А. Волошина, др. В. Гаджеги, др. І. Панькевича, і др. В. Бирчака, Ужгород: Книгопечатня акційного товариства «УНІО», Річник I, с. 112–123.
- Залозецький, В., 1923. Національний Музей в Ужгороді, *Русинь. Чтотденна газета*. Роч. II, Чис. 24, Въ Ужгороді, 14. (1/III.) марта 1923, с. 1–2.
- Законодавство про пам'ятники історії та культури*, 1970 / під ред. О. Н. Якименка, К: Видавництво політичної літератури України, 464 с.
- Закарпатський державний краєзнавчий музей*, 1958, Короткий путівник, Ужгород, 61 с.
- Закарпатський краєзнавчий музей*, 1968, Путівник українською та угорською мовами, Ужгород, 92 с.
- Закарпатський краєведческий музей*, 1972, Путеводитель, Ужгород: Карпаты, 70 с.
- Закарпатський краєзнавчий музей*, 2004, Путівник. /укладачі П. Федака, В. Шеба, Ужгород: Два кольори, 47 с.
- Закарпатський краєзнавчий музей*, 2006, Путівник. /укладачі П. Федака, В. Шеба, Ужгород: Два кольори, ПП Басараб,

Наш рідний край, Карпати, 46 с.

Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 2012. Путівник / під редак. Федака П. М., Байрак Я. М., Ужгород: Аутдор Шарк, 122 с.

Закарпатський художній музей, 1973. / упоряд. Чернега-Балла О. М., Сташко Ю. Ю., К.: Вид-во Мистецтво, 104 с.

Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокаша 70 років, 2004. *Фотоальбом*. / статті: Л. Біксей, О. Приходько, Г. Риждова, Ужгород: ПП Шарк, ілюст., 223 с.

Закарпатський обласний художній музей імені Йосипа Бокаша, 2016. Альбом. / за заг.ред. Ерфана Ф. П., Ужгород: ТДВ Патент, 222 с.

Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 1972. Путівник по музею в Ужгороді, Ужгород: Карпати, 48 с.

Закарпатський музей народної архітектури і побуту, 1981. Путівник, Ужгород: Карпати, 48 с.

Керецман, Н., 1996. Краєзнавча діяльність «Просвіти» на Закарпатті, *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV), Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», с. 53–58.

Кобаль, Й., 1998. З історії пам'яткоохоронної справи на Закарпатті у 20-30-ті роки ХХ століття (Діяльність Йосипа Янковича), *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Вип. III, Ужгород: Патент, с. 34–36.

Кобаль, Й., 1990. *Бібліографічний покажчик праць Тиводара Легоцького (1830 – 1915)*, Ужгород, 73 с.

Кобаль, Й., 1995. Тиводар Легоцький: сторінки життя і діяльності, *Проблеми археології Східних Карпат*. Ужгород, с. 5–15.

Кобаль, Й., 2003. *Ужгород відомий та невідомий*, Львів: Світ, 105 с.

Латко, І. С., 1999. Історико-краєзнавча робота Закарпатської обласної організації українського товариства охорони пам'яток історії і культури, *Тези доповідей I-ої народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая 17 – 18 листопада 1989 року*, Ужгород: Карпати, с. 94–98.

Ліхтей, І., 1995. Музей товариства «Просвіта», *Календар «Просвіти» на 1995 рік*, Ужгород, с. 66–69.

Ліхтей, І., 2002. 100-річчя з дня народження Івана Гавриловича Коломійця, історика (1903 – 1962), *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2003 рік. Рекомендаційний бібліографічний посібник*, Ужгород: Видавництво В. Падяка, с. 116–119.

Людвіг Філіп: біобібліогр. покажч., 2004. /уклад. Л. О. Мельник; наук. ред. П. М. Федака; відп. за вип. В. С. Шеба; післямова П. М. Федаки, Ужгород: ТОВ ВЕТА-Закарпаття, 88 с.

Мазюта, М., 1961. Перший колгоспний музей на Закарпатті, *3 досвіду роботи музеїв УРСР*. Випуск 2, К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, с. 43–50.

Манайлов, Федорь., 1936. Изобразительное искусство на Подкарпатской Руси, *Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936*, Ужгородь, с. 144–146.

Мезенцева, Г., 1980. *Музеєзнавство. На матеріалах музеїв Української РСР*, К.: Вища школа, 120 с.

Мезенцева, Г., Г. 1959. *Музеи Украины*, К.: Издательство Киевского университета, 176 с.

Михайлович, П., 1995. Скарбниця народної мудрості і краси, *Календар «Просвіти» на 1995 рік*, Ужгород, с.109–112.

Мистецтво Закарпаття. Каталог творів із фондів музею, 2005. / стаття Біксей Л. Серія: *Каталог колекції Закарпатського обласного музею ім. Й. Бокаша*. Книга 1, Ужгород: ПП Шарк, 198 с.

Омельченко, Ю. А., 1981. *Шкільні музеї*, К.: «Радянська школа», 128 с.

Ужгородський музей атеїзму, 1985. Путівник українською та російською мовами, Ужгород: Карпати, 62 с.

П.: Із життя культурного Подкарпатської Руси, 1928, *Подкарпатська Русь*, Ужгород, Рочник V, Ч. 8–9, с. 199.

П.: Наш національний музей, 1928, *Подкарпатська Русь*. Число 4, Апрель, Рочник V, «Педагогічне Товариство Подкарпатської Руси» в Ужгородь, с. 78–81.

Павло Федака. *Бібліографічний покажчик до 70-річчя від дня народження*, 2015. /уклад. П. М. Федака, Б. В. Досяк, Ужгород: Карпати, 496 с.: іл.

Пагіря, В. 1990. З життя і творчості Теодора Легоцького, *Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Тивадара Легоцького 26–27 жовтня 1990 р.*, Мукачєво, с. 3–4.

Палинчак, В. В., 2014. Етапи розвитку музейної справи на Закарпатті у першій половині ХХ ст., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1 (32), Ужгород: Вид-во УжНУ, с. 18–24.

Панкулич, В. В., 2014. Розвиток музейництва Ужгорода в 1920 – 1940-х роках, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1(32), Ужгород: Вид-во УжНУ, с. 40–50.

Подорож музеями Закарпаття [Образотворче видання]: книга – фотоальбом, 2014 / гол. ред. Оксана Головчук, Мукачєво: Видавнична студія ZORIANA, 80 с.

Поланчин, Ф., 2003. Відкриття в Ужгороді меморіального музею Президента Карпатської України о.Монс. Августина Волошина, *Календар «Просвіти» на 2003 рік*, Ужгород, с. 76–78.

Посисень, Г., 1993. Палаюча глина минушини (Про Етнографічне Товариство Підкарпатської Русі), *Тиса. Культурно-християнський журнал*, Ужгород, №1-2, с. 120–125.

Русин, В., 2000. Листи Івана Раковського у фондах Закарпатського краєзнавчого музею, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Вип. IV, Ужгород: Патент, с. 55–59.

Скарби Закарпатського краєзнавчого музею. Transcarpathian local lore museum treasures, 2015. / упор. В. Шеба, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 119 с.: іл.

Скрипник, Г., 1989. *Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток*, К.: Наукова думка, 304 с.

Соломон, Й. М., 1989. Робота Закарпатської обласної організації українського товариства охорони пам'яток історії та культури щодо збереження і пропаганди історико-культурної спадщини, *Тези доповідей I-ої народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая 17–18 листопада 1989 року*, Ужгород: Карпати, с. 34–40.

Стрипський, Г. 1919. Пару словь о музеяхъ, *Мъсяцословъ*, Унгарь, с. 49–53.

Стряпко, І., 2012. Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939). Монографія. серія «Studia Regionalistika» №5 НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ Ужгородський національний університет, Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗПППО, 328 с.

Терський, С., Савченко, О., 2020. *Історія музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні. Навчальний посібник*, Львів: Видавництво Львівської політехніки, 257 с.

Троян, М. В., 1982. *Мукачєвський замок. Історико-краєведческий очерк*, Ужгород: Карпати, 56 с.

Ужгородський музей атеїзму, 1985. Путівник українською та російською мовами, Ужгород: Карпати, 62 с.

Федака, П., 1991. *Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі – України (1920 – 1939)*, Ужгород, 51 с.

- Федака, П., 1999. *Пам'ятки Замкової гори*, Ужгород, 156 с.
- Федака, П., 1992. *Правда про Народний дім товариства «Просвіта»*. Закарпатське крайове т-во «Просвіта», Ужгород, 23 с.
- Федака, П. М., 2008. *Народний дім «Просвіти» в Ужгороді*, Ужгород: Гражда, 120 с.
- Федака, П., 1995. Товариство «Просвіта» і національно-культурне відродження Закарпаття, *Календар «Просвіти» на 1995 рік*, Ужгород, с. 25–34.
- Федака, П., Шеба, В., 2004. *Закарпатський краєзнавчий музей*. Путівник, Ужгород, 122 с.
- Федака, П. 2001. Син Срібної землі. До 50-річчя від дня народження Василя Тегзи, *Календар «Просвіти» на 2001 рік*, Ужгород, с. 43–44.
- Філіп, Л., 2010. 3 історії Закарпатського краєзнавчого музею, *Вісті тижня–центр*, № 22 (247), 12 червня, с. 3.
- Фолтін, В. Т., Манайло, І. Ф., 1986. *Меморіальний музей народного художника УРСР Ф. Ф. Манайла*. Путівник, Ужгород: Карпати, 63 с.
- Художественный музей, Ужгород*. Путеводитель, Ужгород, 1978, 159 с.
- Шифман, А., Явтоушенко, І., 1975. *Створення та організація роботи громадських музеїв В. І. Леніна*. Методичні рекомендації. Міністерство культури української РСР, державний історичний музей УРСР, К., 20 с.
- Шмельов, В., 1983. *Этнографические музеи под открытым небом. Очерки истории возникновения и развития*, К.: Наукова думка, 117 с.

References

- Andial, H. V., 2005. Storinky istorii muzeiu Zakarpatskomu muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu – 35 rokov [Pages of the history of the Museum of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life – 35 years], *Zbirnyk naukovykh prats*, vyp. 1, Uzhhorod, s. 3–8. (in Ukrainian).
- Bairak, Ya. M., Fedaka, P.M., 1986. Zakarpatskyi muzei narodnoi arkhitektury i pobutu [Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life], *Putivnyk*, Uzhhorod, 130 s. (in Ukrainian).
- Bozhuk., H. V., 1989. Z istorii utvorennia etnografichnoho muzeiu na Zakarpatti u doradianskyi chas [From the history of the formation of an ethnographic museum in Transcarpathia in pre -Soviet times], *Tezy dopovidei I-oi narodoznavchoi konferentsii, prysviachenoj 200-richchiu vid dnia narodzhennia Mykhaila Luchkaia 17-18 lystopada 1989 roku*, Uzhhorod: Karpaty, s.74–80. (in Ukrainian).
- Bokshai, Y., 1936. Malirstvi na Podkarpatske Rusi, Podkarpatska Rus. *Sbornik hospodarskeho, kulturniho a politickeho poznani Podkarpatske Rusi. – redigoval Dr. Jaroslav Zatloukal. Vidal Klub pratel Podkarpatske Pusi v Bratislave roku 1936*, c. 214–217. (in Czech).
- Bondar, M., M., Mezentseva, H. H., Slavin, L. M., 1959. *Narysy muzeinoi spravy [Essays on museum business.]*, K: Vydannia Kyivskoho universytetu, 191 s. (in Ukrainian).
- Varvarinec, M. V., 1984. *Dorogi krasnyh sledopytov [Roads of red trails]*. Putevoditel po marshrutam ekspedicii «Moya Rodina - SSSR» v Zakarpatskoj oblasti Ukrainskoj SSR, Uzhgorod: Karpaty, 144 s. (in Russian).
- Vasylenko, A. S., 1974. *Litopys slavy narodnoi. Z istorii stanovlennia i rozvytku narodnykh muzeiv Ukrainy [The chronicle of the glory of the people. From the history of formation and development of folk museums of Ukraine]*, K: Naukova dumka, 189 s. (in Ukrainian).
- Vasylenko, A., Shyfman, A., 1983. *Pamiat narodu. Muzei Ukrainy ta internatsionalne vykhovannia trudiashchykh [The memory of the people. Museums of Ukraine and international education of workers]*, K: Mystetstvo, 133 s. (in Ukrainian).
- Visti Etnografichnoho tovarystva Pidkarpatskoj Rusi, 1935, Ch.1, Mukachiv, s.1. (in Ukrainian).
- Vesty yz kulturnoho zhytia, Podkarpatska Rus, 1931, Uzhhorod, Rochnyk VIII, Ch. 5–6, s. 132–133. (in Ukrainian).
- Vstupajte v chleny “Ruskoho Natsionalnoho Muzeiu” [Enter the members of the Russian National Museum], 1930. Podkarpatska Rus, Uzhhorod, Rochnyk VII, Ch. 7–8, s.174. (in Ukrainian).
- Hoshovskyi, V., 1992. *Buly kolys lita... [There were once summer ...]*, Tysa, Uzhhorod: Polychka “Karpatskoho kraiu”, № 1–2, s. 66–84. (in Ukrainian).
- Hudchenko, Z. S., 1981. *Muzei narodnoi arkhitektury Ukrainy [Museums of Folk Architecture of Ukraine]*, *Naukovo-doslidnyi instytut teorii, istorii ta perspektyvnykh problem radianskoj arkhitektury v m. Kyievi*, K: Budivelnyk, 120 s. (in Ukrainian).
- Detsyk, R., 2008. *Nevycherpna skarbnitsia liudskykh sviatyn. Shkilni muzei Zakarpatskoj oblasti [An inexhaustible treasure trove of human shrines. School museums of Transcarpathian region]*, Uzhhorod: Hrazhda, 214 s. (in Ukrainian).
- Detsyk, R. A., Chepa, V. I., 2009. *Zaproshuiemo do muzeiv pry navchalnykh zakladakh Zakarpatskoj oblasti [We invite you to museums at educational institutions of Transcarpathian region]*, *Karta-kataloh*, Uzhhorod: Hrazhda, 62 s. (in Ukrainian).
- Dr. Ivan Pankevych, Dr. Vasyl Hadzheha i pershi pochatky orhanizatsii naukovooho rukhu na Pidkarpatskii Rusi [Dr. Ivan Pankevich, Dr. Vasyl Gadzheha and the first beginnings of organizing a scientific movement in Subcarpathian Rus], 1938. *Naukovyi zbirnyk tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi. Rochnik XIII–XIV (za r.1937 – 1938)*, drukarnia O. O. Vasylian v Uzhhorodi, s. 10–13. (in Ukrainian).
- Istoriia mist i sil Ukrainskoj RSR. Zakarpatska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Transcarpathian region], 1969. / *Hol.redkolehii Bielousov V. I. K: Holovna redaktsiia ukrainskoj entsyklopedii AN URSR*, 652 s. (in Ukrainian).
- Yz kulturnoho zhytia Podkarpatskoj Rusi [From the cultural life of Subcarpathian Rus], 1930, Podkarpatska Rus, Uzhhorod, Rochnyk VII, Ch. 6, s. 123. (in Ukrainian).
- Ignatkin, I. A., 1990. *Ohrana pamyatnikov istorii i kultury*, K: Visha shkola, 223 s. (in Russian).
- Zalozec'kij, V., 1922. *Zadachi konservatorskoj praci dlja ohorony pamjatok mistectva na Podkarpatskoj Rusi [Tasks of conservative works for the protection of art monuments in Subcarpathian Rus]*, *Naukovyj zbornik tovarystva «Prosvita» v Uzhgorode za rik 1922.* / *Pod red. A. Voloshina, dr. V. Gadzhegi, dr. I. Pan'kevicha, i dr. V. Birchaka*. Uzhgorod: Knigopечатnja akciynogo tovarystva «UNIO», *Richnik I*, s. 112–123. (in Ukrainian).
- Zalozec'kij, V., 1923. *Nacional'nyj Muzej v Uzhgorode [National Museum in Uzhgorod]*, *Rusin. Chtodenna gazeta. Roch. II, Chis. 24, V Uzhgorode, 14. (1/III.) marta 1923*, s. 1–2. (in Ukrainian).
- Zakonodavstvo pro pamiatnyky istorii ta kultury, 1970 [History and Cultural Monuments Legislation] / *pid red. O. N. Yakymenka*. K: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 464 s. (in Ukrainian).
- Zakarpatskyi derzhavnyi kraieznachnyi muzei [Transcarpathian State Museum], 1958. *Korotky putivnyk*, Uzhhorod, 61 s. (in

Ukrainian).

Zakarpatskyi kraieznavchy muzei. 1968. Putivnyk ukrainskoiu ta uhorskoiu movamy, Uzhhorod, 92 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskij kraevedcheskij muzej [Transcarpathian Museum], 1972. Putevoditel, Uzhgorod: Karpaty, 70 s. (in Russian).

Zakarpaatskyi kraieznavchy muzei [Transcarpathian Museum], 2004. Putivnyk. / ukladachi P. Fedaka, V. Sheba, Uzhhorod: Dva kolory, 47 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi kraieznavchy muzei [Transcarpathian Museum], 2006. Putivnyk. / ukladachi P. Fedaka, V. Sheba, Uzhhorod: Dva kolory, PP Basarab, Nash ridnyi kraj, Karpaty, 46 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi muzei narodnoi arkhitektury i pobutu [Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life], 2012. Putivnyk / pid redak. Fedaka P. M., Bairak Ya. M., Uzhhorod: Autdor Shark, 122 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi khudozhnii muzei [Transcarpathian Art Museum], 1973. / uporiad. Cherneha-Balla O. M., Stashko Yu. Yu., K.: Vyd-vo Mystetstvo, 104 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi oblasnyi khudozhnii muzei im. Y. Bokshaia 70 rokiv [Transcarpathian Regional Art Museum. J. Bokhaya 70 years], 2004. Fotoalbom / statti: L. Biksei, O. Prykhodko, H. Ryzhova, Uzhhorod: PP Shark, iliust, 223 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi oblasnyi khudozhnii muzei imeni Yosypa Bokshaia [Transcarpathian Regional Art Museum. J. Bokhaya], 2016. Albom / za zah.red. Erfana F. P., Uzhhorod: TDV Patent, 222 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi muzei narodnoi arkhitektury i pobutu [Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life], 1972. Putivnyk po muzeiu v Uzhhorodi, Uzhhorod: Karpaty, 48 s. (in Ukrainian).

Zakarpatskyi muzei narodnoi arkhitektury i pobutu [Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life], 1981. Putivnyk, Uzhhorod: Karpaty, 48 s. (in Ukrainian).

Keretsman, N., 1996. Kraieznavcha diialnist «Prosvity» na Zakarpatti. Naukovyi zbirnyk Tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi [Enlightenment local lore in Transcarpathia], Richnyk I (XV), Uzhhorod: Zakarpatske kraiove tovarystvo «Prosvita», s. 53–58. (in Ukrainian).

Kobal, Y., 1998. Z istorii pamiatkookhoronnoi spravy na Zakarpatti u 20-30-ti roky XX stolittia (Diialnist Yosypa Yankovycha) [From the history of the monument in Transcarpathia in the 20-30s of the XX century (activity of Joseph Yankovich)] Naukovyi zbirnyk Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu. Vyp. III, Uzhhorod: Patent, s. 34–36. (in Ukrainian).

Kobal, Y., 1990. Bibliografichnyi pokazhchik prats Tyvodara Lehotskoho (1830 – 1915) [Bibliographic index of Tivodar Legotsky's works (1830 – 1915)], Uzhhorod, 73 s. (in Ukrainian).

Kobal, Y., 1995. Tyvodar Lehotskyi: storinky zhyttia i diialnosti. Problemy arkhieolohii Skhidnykh Karpat [Tivodar Legotsky: Pages of Life and Activities], Uzhhorod, s. 5–15. (in Ukrainian).

Kobal, Y., 2003. Uzhhorod vidomyi ta nevidomyi [Uzhgorod is known and unknown], Lviv: Svit, 105 s. (in Ukrainian).

Latko, I. S., 1989. Istoryko-kraieznavcha robota Zakarpatskoi oblasnoi orhanizatsii ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii i kultury [Historical and local work of the Transcarpathian Regional Organization of the Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture], Tezy dopovidei I-oi narodoznavchoi konferentsii, prysviachenoj 200-richchju vid dnia narodzhennia Mykhaila Luchkaia 17–18 lystopada 1989 roku, Uzhhorod: Karpaty, s. 94–98. (in Ukrainian).

Likhthei, I., 1995. Muzei tovarystva “Prosvita” [The Museum of the Prosvita Society], Kalendar “Prosvity” na 1995 rik, Uzhhorod, s. 66–69. (in Ukrainian).

Likhthei, I., 2002. 100-richchia z dnia narodzhennia Ivana Havrylovycha Kolomiitsia, istoryka (1903 – 1962) [The 100th anniversary of Ivan Gavrilovich Kolomiys, historian (1903 – 1962).], Kalendar kraieznavchykh pamiatnykh dat na 2003 rik. Rekomendatsiinyi bibliografichnyi posibnyk, Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka, s. 116–119. (in Ukrainian).

Liudviih Filip: biobibliohr. Pokazhch [Ludwig Philip: bibliographic index], 2004. /uklad. L. O. Melnyk; nauk. red. P. M. Fedaka; vidp. za vyp. V. S. Sheba; pisliamova P. M. Fedaky, Uzhhorod: TOV VETA-Zakarpattia, 88 s. (in Ukrainian).

Maziuta, M., 1961. Pershyi kolhospnyi muzei na Zakarpatti. Z dosvidu roboty muzeiv URSR [The first collective farm museum in Transcarpathia], Vypusk 2, K: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury URSR, s. 43–50. (in Ukrainian).

Manailov, Fedor., 1936. Yzobrazitelnoe yskusstvo na Porkapatskoi Rusy [Fine art in sub -Carpathian Russia], Podkarpatskaia Rus za hodu 1919 – 1936, Uzhhorod, s. 144–146. (in Ukrainian).

Mezentseva, H., 1980. Muzeieznavstvo [Museum Studies], Na materialakh muzeiv Ukrainskoi RSR, K: Vyshcha shkola, 120 s. (in Ukrainian).

Mezenceva, G., G. 1959. Muzei Ukrainy [Museums of Ukraine], K: Izdatelstvo Kievskogo universiteta, 176 s. (in Russian).

Mykhailovych, P., 1995. Skarbnytsia narodnoi mudrosti i krasny [Treasury of folk wisdom and beauty], Kalendar “Prosvity” na 1995 rik, Uzhhorod, s.109–112. (in Ukrainian).

Mystetstvo Zakarpattia [The art of Transcarpathia], Kataloh tvoriv iz fondiv muzeiu. 2005. / stattia Biksei L. Seria: Kataloh kolektsii Zakarpatskoho oblasnoho muzeiu im. Y. Bokshaia. Knyha 1, Uzhhorod: PP Shark, 198 s. (in Ukrainian).

Omelchenko, Yu. A., 1981. Shkilni muzei [School museums], K: «Radianska shkola», 128 s. (in Ukrainian).

Uzhhorodskyi muzei ateizmu [Uzhgorod Museum of Atheism], 1985. Putivnyk ukrainskoiu ta rosiiskoiu movamy, Uzhhorod: Karpaty, 62 s. (in Ukrainian).

P.: Iz zhyttia kulturnoho Podkarpatskoi Rusy [From the cultural life of Subcarpathian Rus], Podkarpatska Rus, Uzhhorod, 1928. Rochnyk V, Ch. 8–9, s.199. (in Ukrainian).

P: Nash natsionalnyi muzei. [Our National Museum], Podkarpatskoi Rusy v Uzhhorodi, s. 78–81. (in Ukrainian).

Pavlo Fedaka Bibliografichnyi pokazhchik do 70-richchia vid dnia narodzhennia [Pavel Fedak bibliographic index to the 70th anniversary of birth], 2015. / uklad. P. M. Fedaka, B. V. Dosiak, Uzhhorod: Karpaty, 496 s.: il. (in Ukrainian).

Pahyria, V. 1990. Z zhyttia i tvorchosti Teodora Lehotskoho [From Theodore Legotsky's life and work], Tezy narodoznavchoi naukovy-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 160-richchju vid dnia narodzhennia Tyvadara Lehotskoho 26-27 zhovtnia 1990r., Mukachevo, s. 3–4. (in Ukrainian).

Palynchak, V. V., 2014. Etapy rozvytku muzeinoi spravy na Zakarpattia u pershii polovyni XX st [Stages of development of museum business in Transcarpathia in the first half of the twentieth century], Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, vyp. 1 (32), Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU, s.18–24. (in Ukrainian).

Pankulych, V. V., 2014. Rozvytok muzeinytstva Uzhhoroda v 1920 – 1940-kh rokakh [The development of Uzhgorod museum in the 1920s–1940s], Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History, vyp. 1 (32), Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU, s.40–50. (in Ukrainian).

Podorozh muzeiamy Zakarpattia [A trip to the museums of Transcarpathia] [Obrazotvorche vydannia]: knyha – fotoalbom, 2014

/ hol. red. Oksana Holovchuk, Mukachevo: Vydavnycha studiia ZORIANa, 80 s. (in Ukrainian).

Polanchyn, F., 2003. Vidkryttia v Uzhhorodi memorialnogo muzeiu Prezydenta Karpatskoi Ukrainy o. Mons. Avhustyna Voloshyna [O. Mosa's Augustine Voloshin opening in Uzhgorod Memorial Museum.], Kalendar "Prosvity" na 2003 rik, Uzhhorod, s.76–78. (in Ukrainian).

Posysen, H., 1993. Palaiucha hlyna mynuvshyny (Pro Etnohrafichne Tovarystvo Pidkarpatskoi Rusi) [Burning clay past], Tysa. Kulturno-khrystyianskyi zhurnal, Uzhhorod, 1–2, s. 120–125. (in Ukrainian).

Rusyn, V., 2000. Lysty Ivana Rakovskoho u fondakh Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu. Naukovi zbirnyk Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu [Letters of Ivan Rakovsky in the funds of the Transcarpathian Museum.], Vyp. IV, Uzhhorod: Patent, s. 55–59. (in Ukrainian).

Skarby Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu [Treasures of the Transcarpathian Museum of Local History], Transcarpathian local lore museum treasures, 2015. / upor. V. Sheba, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 119 s.: il. (in Ukrainian).

Skrypnyk, H., 1989. Etnohrafichni muzei Ukrainy [Ethnographic museums of Ukraine.], Stanovlennia i rozvytok, K: Naukova dumka, 304 s. (in Ukrainian).

Solomon, Y. M., 1989. Robota Zakarpatskoi oblasnoi orhanizatsii ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury shchodo zberezhennia i propahandy istoryko-kulturnoi spadshchyny [The work of the Transcarpathian Regional Organization of the Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture on the preservation and promotion of historical and cultural heritage], Tezy dopovidei I-oi narodoznavchoi konferentsii, prysviachenoj 200-richchju vid dnia narodzhennia Mykhaila Luchkaia 17–18 lystopada 1989 roku, Uzhhorod: Karpaty, s. 34–40. (in Ukrainian).

Strips'kij, G. 1919. Paru slov o muzejah [A few words about museums], Mesjacoslov, Ungvar, s. 49–53. (in Ukrainian).

Striako, I., 2012. Tovarystvo «Prosvita» v hromadsko-politychnomu ta kulturnomu zhytti Zakarpattia (1920 – 1939) [Prosvita Society in the Public, Political and Cultural Life of Transcarpathia (1920 – 1939)], Monohrafiia. serii «Studia Regionalistika» NDI politychnoi rehionalistyky; DVNZ Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet, Uzhhorod: Infomatsiino-vydavnychi tsentr ZIPPO, 328 s. (in Ukrainian).

Terskyi, S., Savchenko, O. 2020. Istorii muzeinoi spravy ta okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini [History of museum business and protection of cultural heritage in Ukraine], Navchalnyi posibnyk, Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 257 s. (in Ukrainian).

Istorii Uzhhoroda: Istorychni narys [History of Uzhhorod: Historical sketch] / Kerivnyk M. P. Tyvodar, Uzhhorod: Karpaty, 1993, 219 s. (in Ukrainian).

Troyan, M. V., 1982. Mukachevskij zamok [Mukachevsky castle], Istoriko-kraevedcheskij ocherk, Uzhgorod: Karpati, 56 s. (in Russian).

Uzhhorodskiy muzei ateizmu [Uzhgorod Museum of Atheism], 1985. Putivnyk ukrainskoiu ta rosiiskoiu movamy, Uzhhorod: Karpaty, 62 s. (in Ukrainian).

Fedaka, P., 1991. Narys istorii tovarystva «Prosvita» Karpatskoi Rusi – Ukrainy (1920 – 1939) [Essay on the history of the Enlightenment Society of the Carpathian Rus – Ukraine (1920 – 1939)], Uzhhorod, 51 s. (in Ukrainian).

Fedaka, P., 1999. Pamiatky Zamkovoï hory [Monuments of the castle mountain], Uzhhorod, 156 s. (in Ukrainian).

Fedaka, P., 1992. Pravda pro Narodnyi dim tovarystva «Prosvita» [The truth about the People's House of the Prosvita Society], Zakarpatske kraiove t-vo «Prosvita», Uzhhorod, 23 s. (in Ukrainian).

Fedaka, P. M., 2008. Narodnyi dim «Prosvity» v Uzhhorodi [People's House "Prosvita" in Uzhgorod], Uzhhorod: Hrazhda, 120 s. (in Ukrainian).

Fedaka, P., 1995. Tovarystvo "Prosvita" i natsionalno-kulturne vidrodzhennia Zakarpattia [The Prosvita Society and the national-cultural revival of Transcarpathia], Kalendar "Prosvity" na 1995 rik, Uzhhorod, s. 25–34. (in Ukrainian).

Fedaka, P., Sheba, V., 2004. Zakarpatskyi kraieznavchyi muzei [Transcarpathian Museum], Putivnyk, Uzhhorod. 122 s. (in Ukrainian).

Fedaka, P. 2001. Syn Sribnoi zemli. Do 50-richchia vid dnia narodzhennia Vasylia Tehzy [Son of Silver Earth. To the 50th anniversary of Vasyl Tepza's birthday], Kalendar "Prosvity" na 2001 rik, Uzhhorod, s. 43–44. (in Ukrainian).

Filip, L., 2010. Z istorii Zakarpatskoho kraieznavchoho muzeiu [From the history of the Transcarpathian Museum of Local History], Visti tyzhnia–tsentr. 22 (247) 12 chervnia, s. 3. (in Ukrainian).

Foltin, V. T., Manailo, I. F., 1986. Memorialnyi muzei narodnoho khudozhnyka URSS F. F. Manaila [Memorial Museum of the People's Artist of the Ukrainian Soviet Socialist Republic F.F. Manales], Putivnyk, Uzhhorod: Karpaty, 63 s. (in Ukrainian).

Khudozhestvennyi muzei [Art Museum], Uzhhorod. Putevodytel, Uzhhorod, 1978, 159 s. (in Russian).

Shyрман, A., Yavtoushenko, I., 1975. Stvorennia ta orhanizatsiia roboty hromadskykh muzeiv V. I. Lenina [Creation and organization of work of public museums VI Lenin], Metodychni rekomendatsii. Ministerstvo kultury ukrainskoi RSR, derzhavnyi istorychnyi muzei URSS, K., 20 s. (in Ukrainian).

Shmelov, V., 1983. Etnograficheskie muzei pod otkrytym nebom [Ethnographic museums in the open air. Essays on the history of occurrence and development], Ocherki istorii voznikoveniia i razvitiia, K.: Naukova dumka, 117 s. (in Russian).

Victoria Kuzma

Senior lecturer Department of Ancient, Middle Ages and premodern History of Ukraine SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF THE MUSEUM WORK IN TRANSCARPATIA OF THE 20TH CENTURY

The article analysed the historiographical heritage of the history of museum work in Transcarpathia in the 20th century. The historical conditions of the creation and formation of the museums of Transcarpathia have been highlighted, and the museum's role as a public institution for the preservation and study of the region's cultural heritage has been revealed. The main stages of the research of the Transcarpathian Museum of the 20th century are highlighted according to the chronological principle of the pre-Soviet period (the 1920s and 1930s), the Soviet period (1945 –

1980s), and the modern Ukrainian period (since 1991). It's worth noting that the process of the historical development of museum construction in Transcarpathia is provided with sources of primary information unevenly, both quantitatively and substantively. Thus, the evidence regarding the stage of origin and formation of regional museum education is extremely limited. Only in the 20s and 30s of the 20th century, when the territory of Transcarpathia was part of the Czechoslovak Republic, the public increasingly began to show increased attention to national traditions, history, culture, and art. The first attempts to create a museum were made by public associations – T. Legotsky Museum Society (1919), Prosvita Society (1920), Regional Museum Society (1929), Society "Russian National Museum" (1930), Ethnographic Society of Subcarpathian Rus (1939). There were scientists, public figures, local historians, and members of cultural and educational societies who left their memories and dedicated their research to the museum work. However, these studies were mainly devoted to separate museums. After the establishment of Soviet power in the region, the network of museum institutions was constantly growing, as proved by the great scientific interest in this problem. In addition to descriptive works, generalizing ones also appear. The burst of interest in the problem occurred in the 1990s when Ukrainian historians got rid of the ideological limitations of Soviet historiography. The number of scientific studies in various contexts of the museum work is also increasing among Transcarpathian scientists. However, today it is possible to state the absence of a comprehensive scientific work that would consider the preconditions, stages of formation, and the first steps of developing the museum work in Transcarpathia in the 20th century. There are also no particular historiographical works or historiographical reviews of this problem.

Keywords: museum, history of museum work, museum associations, Soviet historiography, modern Ukrainian historiography.

СПРАВА «ПОЛЬСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ» 1930-х рр. В СУЧАСНОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Наталія Радченко

докторка історичних наук, доцентка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: nataliia.radchenko@uzhnu.edu.ua

Researcher ID: AAC-6450-2019

<https://orcid.org/0000-0002-8293-2359>

У даній статті розглядається історіографічний доробок, присвячений переслідуванню осіб польської національності в Українській РСР в рамках справи «Польської організації військової» («ПОВ»). Проблема наукового висвітлення репресій щодо полонії у 30-ті рр. ХХ ст. постала з початку 1990-х рр. Українські, російські та польські вчені намагалися осмислити хід тогочасних подій, подолавши залишки старої ангажованості Метою дослідження є історіографічний аналіз процесу і результату дослідження науковцями справи «ПОВ» 30-х рр. ХХ ст. Методи дослідження у статті добиралися відповідно до мети та опиралися на принцип історизму. Представлені вони загальнонауковим методом аналізу і спеціально науковими історико-порівняльним та історико-генетичним методами. Застосування цих методів дозволило послідовно простежити процес формування і розвитку історичних знань з досліджуваної проблематики. Вперше запропоновано періодизацію карально-репресивної політики уряду щодо осіб польської національності у справі «ПОВ» у 30-ті рр. ХХ ст. Встановлено, що українські, польські та російські науковці дослідили причини, форми та наслідки карально-репресивної політики радянського уряду щодо поляків в справі «ПОВ», сформувавши та опублікували значний джерельний корпус. Події простежено включно до процесів реабілітації засуджених та висвітлення подальшої долі сімей польських заарештованих. Необхідно зазначити суспільну значущість досліджень, адже історики ставлять за мету формування суспільної свідомості засудження сталінських злочинів та неможливості застосування щодо них «політики виправдання». Виокремлено низку завдань, які потребують подальших дослідницьких зусиль науковців різних держав.

Ключові слова: Великий терор, історіографія дослідження, «неовяки», польська національна меншина в УСРР, «Польська організація військова», репресії.

Актуальність теми дослідження. Активізація дослідження науковцями справи «Польської організації військової» («ПОВ») у рамках вивчення репресивної політики радянської влади часів Великого терору, зумовлювалася як мінімум декількома чинниками: по-перше, значно збільшилася кількість історичних праць, завдяки введенню до наукового обігу нових архівних матеріалів; по-друге, науковці, перейшовши на нову методологічну основу, отримали можливість більш об'єктивно та незаангажовано висвітлювати ці події; по-третє, відповідно до вимог часу почали створюватися веб-портали, присвячені цим злочинам, які звертаються до фахівців і громадськості за допомогою у встановлення даних про жертв репресій. Історіографічний доробок, присвячений переслідуванню осіб польської національності в Українській РСР в рамках справи «ПОВ», як наслідок, отримав підстави для позитивних змін та зрушень. Українські, російські та польські вчені намагалися осмислити хід тогочасних подій, подолавши залишки старої ангажованості

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що попередні історіографічні пошукування стосувалися ступеню дослідження «польської операції» або ж становищу польської національної меншини у Радянському Союзі [Баженов; Мартинова, 2017, с. 11–14; Морозова, 2020; Русін, 2016, с. 112–113]. Окремо історики звертали увагу на проблеми формування джерельної бази [Папакін, 2013, с. 13–28]. Отже, за

кілька десятиріч вивчення справи «ПОВ» накопичено пласт наукової літератури, що базується на досвіді досліджень політики репресій щодо польської меншини у СРСР, який потребує подальших історіографічних узагальнень.

Метою дослідження є історіографічний аналіз процесу і результатів дослідження науковцями справи «ПОВ» 1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Тема карально-репресивної політики комуністичної влади належала до заборонених сюжетів радянської історіографії, тож і початковий період досліджень відзначився браком джерел та свідчень. Поява нових розвідок сталася завдяки відкриттю архівів та наполегливій праці дослідників з опублікування документів злочинів радянської влади у 90-х рр. ХХ ст.

Водночас справа «ПОВ» стала частиною більшої та масштабнішої «польської операції». З цієї теми істориками створені важливі праці, які стали істотним методологічним та фактологічним підґрунтям для подальшої розробки і досліджень проблематики справи «ПОВ». Перелік публікацій, присвячених переслідуванню осіб польської національності в Українській РСР в 1920–1930-х роках, є досить значним. Механізм та масштаби репресій радянської влади щодо польської етнічної групи на теренах України представлено у працях І. Шаповала, О. Рубльова, С. Стемпень, Т. Єременко та інших [Влада, 2003, с. 3–50; Єременко, 1994, с. 30–31; Єременко, 1992, с. 30–31;

Політичний, 2002, с. 447–448; Рубльов, 2007, с. 143–176; Рубльов, 1995, с. 116–156; Polacy, 2004].

Оприлюднення документів поклало початок вивченню справи «ПОВ» 1930-х рр. Над темою працювали українські (О. Рубльов, В. Репринцев, Ю. Шаповал, М. Жолоб та інші) [Жолоб, 2017, с. 43–46; Політичний, 2002, с. 447–448; Рубльов, 2003, с. 170–189; Рубльов, 2003, с. 276–285; Рубльов, 1995, с. 125–149; Сирота, 2010, с. 183–197; Шаповал], польські (С. Стемпень, М. Лозінський, Г. Стронський, Х. Яворський, М. Монета, В. Радзівінович, та інші) [Jaworski, 1995; Łoziński, 2008, s. 108–109; Kurczak, 1994; Moneta; Polacy, 2004; Radziwinowicz, 2007; Radziwinowicz, 2017; Stroński, 1999, s. 867–877] та російські вчені (Н. Петров, А. Рогинський, М. Іванов) [Петров, 1997, с. 22–43; Iwanow, 2017, s. 17–40; Pietrow, 1998, s. 9–10.]. У наступні роки дослідники трьох країн намагалися відновити долю кількох тисяч поляків засуджених за звинуваченнями у справі «ПОВ» у 1930-х рр. Завдяки їхнім пошукам було виявлено та стало відомо громадськості багато фактів, пов'язаних із цією справою, про хід підготовки та проведення операції, про роль місцевих партійних та радянських органів влади, кількість постраждалих, їх доля та прізвище катів.

Сучасна українська історіографія з питання справи «ПОВ» бере початок на сторінках науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб» надруковано десятки документів, які розкривають переслідування осіб польської національності в Українській РСР, починаючи від сумно відомого наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова про початок «польської операції» [Польща, 2010; Реабілітовані... Вінницька область, 2012; Реабілітовані... Дніпропетровська область, 2009; Реабілітовані... Житомирська область, 2015; Реабілітовані... Київська область, 2011; Реабілітовані... Харківська область, 2019; Реабілітовані... Хмельницька область, 2014]. Науковці публікували слідчі справи, проведені радянськими органами безпеки проти так званих «пеов'яків», різні статистичні відомості, службові записки, рапорти, агентурні донесення, вказівки відносно «ПОВ» 1933 – 1938 рр., у своїй переважній більшості це матеріали з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Менше документів зберігалося у фондах державних обласних архівах України. Матеріали справи «ПОВ» вміщено як у томах «Реабілітовані історією», присвячених Вінницькій, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Дніпропетровській областям, так і в окремому виданні – збірнику документів «Справи «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр.» [Справа, 2011].

Одним з перших досліджень вітчизняних істориків, базованим на недоступних раніше документах, стала праця О. Рубльова і В. Репринцева «Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки» [Рубльов, 1995, с. 124–149]. Варто відзначити, що автори використовували раніше закритий архівний матеріал, свідчення учасників подій. У статті вперше у вітчизняній історіографії говориться про «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11.09.1937 р., підписаний М. Єжовим [Рубльов, 1995,

с. 140].

Постійне уточнення датування справи викликане співпадінням назв двох судових процесів 1920-х та 1930-х років. Справа сфабрикована НКВДстами повторювала назву польської організації, яка дійсно існувала у період з 1914 по 1922 рр. Тож, О. Рубльов і В. Репринцев простежили зв'язок між двома «ПОВ», першою, що реально діяла на початку 1920-х рр., та другою вигаданою, у якості приводу для запуску нищівного механізму репресивної кампанії проти представників польського населення. «діяльність ПОВ після польсько-радянської війни 1920 р. на терені СРСР, насамперед в Україні, мета та антирадянські плани так званих «пеов'яків» – вигадка. Але для польського населення УСРР ця вигадка перетворилася на жахливу реальність», – у такому формулюванні звучав висновок науковців щодо справи ПОВ 1930-х рр. [Рубльов, 1995, с. 139]. Питання взаємозв'язку «ПОВ» двадцятих та кінця тридцятих років піднімалося пізніше у працях О. Гранкіної [Гранкіна] проте попередній висновок вчених не ставився під сумнів. Стаття І. Мельничука навіть має назву «Справа організації якої не існувало» [Мельничук, 2012, с. 68–71].

Взагалі, на взаємозв'язок двох організацій історики мало звертали увагу, «ПОВ» тридцятих років була цілком витвором правоохоронних органів і саме на доказ цієї тези дослідники спрямували свої зусилля. Робіт, які б розглядали проблематику під кутом зору, а можливо діяльність Польської організації військової дійсно мала місце ми не виявили.

Сучасна наукова література має значний обсяг напрацювань з різних аспектів діяльності апаратів ДПУ/НКВС, у тому числі, стосовно справи «ПОВ» в 1920 – 1930-х рр. Пильну увагу вчених привертало питання аналізу юридичних аспектів, особливості функціонування і чисельності карально-репресивного апарату, встановлення особистостей його керівного складу, визначення ролі партійних органів. Особливу увагу для дослідників становила проблема доведення штучності доказів проти обвинувачених та процеси фабрикації справ. Тож ретельно вивчалися усі накази та «орієнтировки» по «польській контрреволюційній роботі», які надходили від Управління держбезпеки НКВС УСРР до обласних управлінь, округових відділів НКВС та Особливих відділів військових округів. Протягом 1930-х рр. «викрито» справи так званих «обласних центрів ПОВ» (Вінницька, Київська та інші де мали місце компактного проживання поляки).

О. Рубльов і В. Репринцев почали досліджувати та порівнювати схему – «орієнтування згори» та «справи на місцях («місцевий матеріал»), з'ясовуючи настільки відкриті кримінальні провадження були результатом надісланих згори вказівок. Перш за все уточнювалося за кількістю арештів які «надсилалися» згори та формулюваннях обвинувальних вироків наприкінці. Вченими відтворено історичне тло, на якому розгорталася трагедія польського народу, розкрито заходи з реалізації ідеологічних вказівок з центру. Відзначається, що «репресіям за вигадану приналежність до ПОВ мали бути піддані, насамперед, активісти польської роботи в СРСР і, зокрема, в Україні. Тобто партійні, радянські, редакційно-видавничі, культосвітні

працівники, заангажовані до проведення «коренізації» серед польського населення й будівництва «польської пролетарської культури» [Рубльов, 1995, с. 125–149]. Проте не лише інтелігенція потрапила під репресії. У даному випадку йшлося про усі прошарки суспільства і вказувалося 13 цільових категорій для репресування. Аналіз справ репресованих дали можливість вченим зробити висновки щодо ходу слідства та судового розгляду справ. Власне, щодо «свідчень» які давали ув'язнені, то доречним є навести висловлювання авторів: «Зрозуміло, що «неспростовні аргументи» органів НКВС республіки щодо контрреволюційних цілей ... ґрунтувалися на хисткому фундаменті «добровільних зізнань» (речові докази у таких справах фактично стовідсоткове відсутні) самих ув'язнених «контрреволюціонерів» і «шкідників». Яким чином здобувалися такі зізнання, нині загальновідомо» [Рубльов, 1995, с. 150]. За висновками дослідників сама кримінальна справа оформлювалася без урахування процесуальних норм – слідчі спочатку робили замітки зі свідчень заарештованого, потім писали один загальний протокол; у протоколі дослівно не фіксувалися свідчення арештованого; типовими були випадки, коли протокол писався лише після зізнання; у справу підшивалися не підписані, покреслені протоколи, незавірені обвинувальні вирокі тощо [Рубльов, 1995, с. 125–149].

Конвеєрний процес фальсифікування кримінальних справ став предметом дослідницької уваги багатьох істориків. Так, Копійченко Л. у статті «За відсутністю складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині)» відмічає характерні риси кримінальних справ «ПОВ», по-перше – це групові справи, по-друге кримінальні справи дуже подібні. «Навіть преамбули обвинувальних висновків та вирокі майже однакові», – підсумовує Л. Копійченко [Копійченко, 2015, с. 32].

До схожих висновків приходять В. Лациба та І. Мельничук, які працювали над вивченням джерельної бази дослідження політичних репресій на Вінниччині тому числі й проти польської громади [Лациба, 2010, с. 8–12]. На їхню думку протоколи допитів прямо виявляють весь механізм, прийоми та засоби карально-репресивних дій радянських правоохоронних органів «в процесі яких фальшувались дані, підтасовувались факти, фальсифікувались карні справи на арештованих громадян» [Лациба, 2010, с. 9–10]. На початку допитів у найперших протоколах звинувачені не визнають своєї вини, категорично заперечуючи висунуті стандартні звинувачення, як-то участь у контрреволюційних організаціях, шпигунство, антирадянська діяльність тощо. В подальших допитних листах обвинувачені вже «співпрацюють» зі слідством дають свідчення. Причинами змін науковці називають моральний і фізичний тиск, сфальсифіковані показання свідків, підписання арештованими заздалегідь заготовлених протоколів допитів, відсутність змоги опротестувати чи хоча б прочитати ці документи, додатковою обставиною була «надія на полегшення міри покарання» [Лациба, 2010, с. 10].

У зв'язку із «альбомними справами» змістовною є розвідка О. Гранкіної, в якій авторка розглядає особливості формування архівно-слідчих справ на прикла-

ді операції органів НКВС стосовно представників національних меншин, що була проведена у другій половині 1937 р. У тому числі авторкою залучаються матеріали «ПОВ» та простежується типовий набір і порядок систематизації матеріалів слідчих справ, що склалися на 1930-ті рр. [Гранкіна].

З початку 1990-х рр. науковці осмислювали причини карально-репресивної політики щодо поляків. О. Рубльов та Н. Тітова висловили обґрунтоване припущення, що віддаленою причиною відкриття або ж «поновлення» справи «ПОВ» у СРСР стали ювілейні урочистості у Польщі з нагоди пам'ятних дат в історії польських військових формувань, у тому числі «ПОВ» [Рубльов, 2003, с. 285; Тітова, 2007, с. 223]. «...хронікальні замітки й ширші статті, численні спогади та інтерв'ю на цю тему (в тому числі й Ю. Пілсудського) займали почесне місце на шпальтах тодішньої польської преси», – зауважує Н. Тітова [Тітова, 2007, с. 223].

Українські дослідники доби сталінських репресій І. Мазило і В. Воловик у свою чергу, вказували на те, що репресії були викликані очікуванням близької польсько-радянської війни і органи безпеки фабрикували справи про тих «контрреволюціонерів», які чекали приходу польської армії [Мазило, 1990, с. 379].

Вже подальші праці розкривали перебіг справи в окремих українських регіонах або ж плануванню співробітниками радянських органів державної безпеки так званої справи «ПОВ».

Регіональний аспект справи «ПОВ» розкрито у наукових розвідках низки дослідників Т. Рафальської, О. Слоневського, Н. Тітової, О. Бажана та В. Золотарьова, Л. Копійченко, І. Мельничука, В. Жезицького та інших [Бажан, 2019, с. 192–204; Жезицький, 1999, с. 421–430; Золотарьов, 2003; Золотарьов, 2019, с. 14–18; Копійченко, 2015, с. 24–33; Мельничук, 2012, с. 68–71; Мокрицький, 2002, с. 72–76; Онишко, 2012, с. 28–34; Рафальська, 2014, с. 243–253; Слоневський; Старовойтов, 2018; Тітова, 2007, с. 220–252]. Зокрема, у статті І. Мельничука розповідається про долю 33 мешканців сіл Зозів та Олександрівки на Липовеччині, звинувачених за ст. 54–4 і 54–11 КК УРСР (допомога міжнародній буржуазії у здійсненні ворожої діяльності проти СРСР і контрреволюційна організаційна діяльність). Начебто цю контрреволюційну діяльність вони проводили у лавах «польської націоналістичної організації ПОВ». У праці вінницьких дослідників І. Мазила та В. Воловика йдеться про переслідування польської людності на Вінниччині серед прошарку робітників цукрового виробництва [Мазило, 1990, с. 379–382]. Автори зазначають, що «чимало поляків, уродженців краю, які працювали на цукрових заводах, потрапили під арешт й страту. Із 1405 репресованих працівників цукрової промисловості Вінниччини 668 були польської національності. їх заарештували за шпигунство» [Мазило, 1990, с. 380–381]. Звинувачення звучало, як – «контрреволюційна діяльність» у лавах «ПОВ». Вказували автори й на те, що репресії були викликані очікуванням польсько-радянської війни і органи безпеки фабрикували справи про тих «контрреволюціонерів», які чекали приходу польської армії [Мазило, 1990, с. 379].

Такі дослідники і вчені як О. Бажан та В. Золотарьов активно розробляли проблему масових політичних репресій, збагачуючи її науковими пошуками на прикладі Харківської та Київської областей [1; 14; 15]. Науковці досліджували процес реалізації «польської» операції НКВС від наказу № 00485 М. Єжова до дійових осіб безпосередніх виконавців наказу на місцях. Розкриваються попередні процеси планування операції, наприклад визначення оперативних потреб обласних управлень НКВС, пов'язаних з її реалізацією чи «цільових груп» репресивної акції. У роботі зауважується на масштабності та багатомірності «польської операції», згадувалися й заарештовані у справі «ПОВ».

У статті історикіні О. Сироти на матеріалах Одеської області висвітлюється механізм створення справи «ПОВ» [Сирота, 2010, с. 183–197]. У наступній статті, написаній вже у співавторстві, Онишко Л. і Сирота О., на архівних матеріалах галузевого архіву Державного архіву Служби безпеки України розкрито переслідування поляків у справі «волинської філії ПОВ» [Онишко, 2012, с. 28–34]. Авторки посилаються на праці О. Рубльова пов'язують розгортання репресивних дій «з невдачею так званого «радянського експерименту», що позначився на низьких темпах колективізації у польській адміністративно-територіальній одиниці, яку було створено Постановою РНК СРСР «Про виділення національних районів і сільрад» від 29 серпня 1924 р... «Радянська Мархлевщина» мала стати не лише кузницею кадрів для майбутньої соціалістичної Польщі, а й прикладом для польських робітників у справі практичного розв'язання національної проблеми» [Онишко, 2012, с. 29].

Матеріали справи «ПОВ» зринають у тематиці вивчення політичних репресій освітян у 1920 – 1930 рр., так, І. Ващенко та М. Бривко з'ясували, що частина з них була звинувачена у «контрреволюційній діяльності» у лавах «пеов'яків» [Бривко, 2020, с. 85–89; Ващенко, 2004, с. 299–303]. Щодо обґрунтованості таких звинувачень М. Бривко зауважує «проаналізовані архівно-кримінальні справи та інші джерела дають нам змогу не тільки зрозуміти усю абсурдність звинувачень щодо жертв більшовицького режиму, а й побачити в наведених прикладах певну загальну схожість в «контрреволюційній шкідницькій діяльності» у закладах освіти репресованих учителів та тенденцію у звинуваченні в шпигунстві на користь Польщі, що фактично не підтверджується фактами, а ґрунтуються переважно «на уяві» слідчих, сфальсифікованих документів і свідченнях» [Бривко, 2020, с. 88].

За останні десятиріччя тематика поповнилася новими напрямками досліджень, зокрема, подальша доля родин репресованих поляків. У низці праць вітчизняних науковців йдеться про депортації польського населення із українських земель. Л. Копійченко і Є. Тіміряєв вказують, за кількістю репресованих за національною ознакою на Житомирщині друге місце займають поляки. Проте кількість родин, підданих депортації за звинуваченням у зв'язках з «ПОВ» порівняно з іншими категоріями (куркульський елемент чи костельний актив) не велика, на 1935 р. – усього дві родини, кількість осіб не зазначено [Копійченко, 2015, с. 11]. Інформації вкрай мало, адже більшість

авторів посилаються на поступову відмову радянського уряду від ідеї виселення родин засуджених у справі «ПОВ», подальшу долю тих хто встиг потрапити під депортації не вивчали. Торкнувшись проблеми депортацій польського населення зустрічаєш переважно матеріал про «осадників та кулацький елемент». Відповідно кількість депортованих родин «пеов'яків» та їхніх подальший життєвий шлях потребують висвітлення.

Вивченню сталінських репресій проти осіб польської національності сприяють численні дослідження російських авторів. На початку 1990-х рр. у рамках співпраці російського НІПЦ «Меморіал» та польського громадського центру КАРТА в Росії розпочалася робота із вивчення архівних документів центральних архівів Росії. У результаті наполегливої праці в Архіві Президента Російської Федерації (АПРФ), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Архіві Федеральної служби безпеки Росії, Російському центрі зберігання і вивчення документів новітньої історії, Російському державному військовому архіві, Центр зберігання історико-документальних колекцій, побачила світ збірка «Репрессии против поляков и польских граждан» [Репрессии, 1997]. У проекті з матеріали справи «ПОВ» працювали Н. Петров, А. Рогинський, О. Горланов, С. Філіппов та В. Хаустова та інші.

Вивчаючи справу «ПОВ» історики, перш за все, аналізували базові для цієї справи документи наказ № 00485 Політбюро ЦК ВКП (б) від 9 серпня 1937 р. та супровідний до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», також попередньо схвалений Й. Сталіним і підписаний М. Єжовим. Дослідники з'ясовують навіть що на відміну від інших наказів цей потребував супровідного листа, який був розісланий в усі місцеві органи НКВС. Російські науковці Н. Петров та А. Рогинський, здійснили порівняння цих документів з іншими, зокрема з наказом № 00447 від 30 липня 1937 р. Зрештою особливості наказу № 00485 вони визначили незвичну навіть для більшовицької влади «абсолютність» звинувачених, під підозрою виявилось чи не все польське населення держави. Тож складними моментами для майбутніх виконавців були окремі формулювання, що стосувалися категорій осіб, які підлягали арешту (наприклад: усі перебіжчики, усі колишні військовополонені) – «не ті з них, хто підозрюється у ворожій діяльності, а саме всі». І наявність серед співробітників НКВС поляків не полегшувала справу. Навіть для НКВС, зазначають автори, ця директива була «новацією». Тож супровідний лист, підписаний особисто Й. Сталіним, не був зайвим [Петров, 1997, с. 22–43]. У свою чергу дослідник історії поляків у СРСР російський історик, дисидент М. Іванов зазначає, що сам наказ суперечив ідеї «інтернаціоналізму», що пропагувалася в Радянському Союзі від початку більшовицької держави. Тож лише після додаткового пояснення, що ця антипольська акція є ініціативою самого Сталіна, НКВС без вагань розпочало його виконання [Iwanow, 2017, с. 26].

Тематику причин та процесу фальсифікування справи «ПОВ» продовжують публікації М. Іванова. У

своїх працях М. Іванов причинами переслідування поляків називав розгортання процесу «спрямованого на повне підпорядкування радянського суспільства та залякування комуністичної партії. В умовах війни проти об'єднаних сил Заходу Сталін і Комуністична партія мали намір очистити глибину майбутнього фронту від «непевних елементів», здатних підтримати майбутнього ворога Червоної Армії. Підписана 26 січня 1934 р. у Берліні польсько-німецька «Декларація про незастосування сили» сприймалася в Кремлі як пряма загроза, і почалися зустрічні дії, у т.ч. був розроблений план боротьби з поляками, які проживали в Радянському Союзі» [Iwanow, 2017, с. 39].

Досліджуючи процеси над поляками історик зосередився на «судових процесах». На відміну від так званих «кулацьких» процесів долю «пеовяків» вирішувала спеціальна комісія у складі: голови місцевого НКВС та прокурора. М. Іванов підкреслює не «трійка», а лише дві людини, одна з яких представляла компартію, вирішували долю обвинуваченого. Він прямо зауважує на включенні до злочинної практики суддівства членів партії [Iwanow, 2017, с. 30]. Проблеми із суддівством не було, адже процедура була добре відпрацьована. «Короткі резюме матеріалів розслідування та розвідки, підготовлені таким чином, були занесені на спеціальні аркуші, які були зшиті у вигляді альбому та надіслані до Москви для затвердження рекомендованих речень. Цю процедуру співробітники НКВС зазвичай називали «альбомним режимом» [Iwanow, 2017, с. 30]. Тож людям, які розглядали справу залишалося вибрати один з двох варіантів: розстріл чи ув'язнення.

Окремий напрямок в історіографії проблеми починають складати дослідження, в яких висвітлюється доля польських родин репресованих. Справу «ПОВ» з точки зору такого інструменту радянської національної політики як депортації народів розглянув М. Бугай [Бугай, 2006, с. 70–87]. На сторінках його книги «Народи України в «Особой папке Сталина» постає

сумна доля польських родин засуджених «пеовяків». Автор докладно аргументує умови переселення та розташування на нових місцях. Тема знайшла висвітлення також у працях В. Земскова, М. Петрова [Земсков, 1990, с. 3–17; Pietrow, 2017, s. 9–10].

Наступне питання яке доволі часто зустрічаєш на сторінках наукових праць – чому так багато смертних вироків і чи було це закономірно для часів Великого терору? Найбільш ґрунтовно, на нашу думку, ця проблематика проаналізована у праці «Операсја Polaka NKWD 1937 – 1938 pp.». У книзі представлено результати дослідження російського історика, одного з керівників НППЦ «Меморіал» М. Петрова Провівши порівняння з репресіями проти селянства («операсји кулацкєй»), М. Петров відзначає що у «національних операціях» («операсjach narodowościowych») була лише одна мета – вбити. В інших випадках терор був спровокований лише для того, щоб наповнити «гулаги» та змусити їх працювати без оплати на радянську економіку Але у даному випадку карально-репресійна політика ґрунтувалася на страху перед людьми «які на думку Сталіна, становили загрозу для його режиму, оскільки вони могли стати потенційною опорою для держав, які мали напасти на Радянський Союз» [Pietrow, 2017, s. 9–10]. Як видно з нижче наведеної таблиці дійсно у справах переважають смертні вирок. Хоча у дослідників не має єдності щодо цього питання.

Дискусійним питанням у історіографічних напрацюваннях є кількість репресованих, адже цифра з одного дослідження до іншого не є сталою. О. Рубльов у передмові до збірника «Справи «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 pp.» наводить розбіжності у кількості заарештованих у 1937 – 1938 pp. по «польській лінії» які спостерігаються у вітчизняній та російській історичній науці [Справа, 2011, с. 34–35]. Кількість звинувачених у участі у «ПОВ» окремо не вказуються.

	Заарештовано по «польській лінії»	Розстріляні
Дані за матеріалами центральних архівів Російської Федерації	55 928	47 327
Дані за матеріалами ГДА СБУ	57 410	46 792

Доля поляків у Радянському Союзі постійно перебувала у центрі уваги польських науковців. Особливо у перші роки після розпаду СРСР для істориків характерним було прагнення писати на заборонені раніше теми. Праці, що з'явилися внаслідок, представляли собою синтетичні матеріали, поєднання матеріалів з різних архівів колишнього республік Союзу. З різною мірою предметності, польські дослідники зробили чимало спроб аналізу події років Великого терору, так, про «польську операцію» та справу «ПОВ» у 1932 – 1938 pp. писали М. Лозінський, Г. Стронський, Х. Яворський, М. Монета, В. Радзівінович, Я. М. Купчак [Jaworski, 1995; Kurczak, 1994; Łoziński, 2008; Moneta; Radziwinowicz, 2007; Stroński, 1998; Stroński, 1999, s. 867–877].

Польські дослідники, як і українські і російські, у свою чергу приділяють чималу увагу аналізу наказу

№ 00485. Публіцист В. Радзівінович у праці «Операсја polska» NKWD – najbardziej krwawy akt Wielkiej Czystki w 1937 roku», вважає, що наслідком наказу Єжова стала зміна критерію/підходу виявлення злочинців, не особа, котра вчинила злочини, а особа певної національності – польської. У подальшому, вказує автор, за «польською хвилею» репресій підуть інші – німецькі та латвійські, кримськотатарські, чеченські тощо [Radziwinowicz, 2017].

Піддає аналізу В. Радзівінович і дії радянських слідчих та судових органів у фальсифікації судових процесів, так у його праці є спеціальний підрозділ «Альбоми для «двійок». На його думку «альбоми» були введені через бажання Єжова і Сталіна прищвидити розгляд справ [Radziwinowicz, 2017].

У працях польських істориків висвітлено міждержавний аспект справи ПОВ. Польська історіографія

ставити питання якою була реакція Польщі на розгортання репресій проти поляків у Радянському Союзі? Ярослав Шарек у передмові до книги «Орегасја Polaka NKWD 1937 – 1938» розповідає про звернення польського посла в Москві Вацлава Гжибовського до радянського керівництва з цього приводу. У відповідь посол вислухав відмовки та «перекручені» факти. Проте дані про «польську операцію» надходили до Польщі дуже повільно і були настільки невизначеними, незрозумілими, що польський уряд вирішив офіційно не висувати звинувачень. Та й кількість обвинувачених (масштаб злочину) вражали настільки, що видавалися нереальними [Szarek, 2017, s. 2–3].

Турбує польську історіографію і доля родин арештованих [Łoziński, 2008, s. 108–109]. Свій погляд з теми викладає Мечислав Лозінський, арешти 1937 – 1938 рр. торкнулися у більшості чоловіків, і на відміну від арештів попередніх років, коли рідні мали можливість хоча б листування, арешти років Великого терору залишали людей у невіданні, їхні вироки були невідомі, їхнє місцезнаходження було невідоме. Влада була вперто «таємничою і мовчазною» – так характеризує радянську державу Лозінський. Через це серед наляканих та розгублених людей ходило багато чуток. Відтворюючи їх (говорили, що польських засуджених відправляли у найдавні райони Сибіру для важкої роботи чи просто вбили) Лозінський зауважує, що поступово люди мусили звикнути до такого репресивного способу життя, адже вони не мали можливості і боялися розшукувати арештованих поляків [Łoziński, 2008, s. 108–109].

Грунтовні за змістом спеціальні польські студії. У рамках більш широкої теми – «польської операції», Томаш Соммер розмірковує про термінологічні проблеми, що використовуються в дискурсі дослідження репресій спрямованих проти поляків у Радянському Союзі в 1937 – 1938 рр. [Sommer, 2017, s. 42]. Соммер Т. розглядає історію появи терміну «польська операція» та зрештою приходять до висновку про його невідповідність [Sommer, 2017, s. 43]. «Злочин, скоєний проти поляків у Радянському Союзі, не був «польською операцією», це не була ніяка «польська операція», а злочин... і назва, що описує цю подію, має якість відображати – інакше це вводить в оману... Слово «геноцид» найбільш точно відображає суть винищення радянських поляків [62, s. 44–46].

Розгляд української, російської та польської історіографії слід доповнити окремими працями західно-європейської історіографії, хоча їхні дослідження носили більш загальний характер і охоплювали проблематику сталінських репресій в цілому. Міжнародна група вчених С. Куртуа, Ж.-Л. Марголен, Ж.-Л. Панке, Н. Верт, А. Пачковський, К. Бартошевич видали працю «Чорна книга комунізму» («The Black Book of Communism») [Куртуа, 2001, с. 67–69]. «Польська операція» згадується у роботі лише одного разу коли справа йде про складнощі дослідження з якими зіткнулися вчені через брак документів, і зауважимо це на 1997 р. «Серед інших операцій, про які ми маємо в своєму розпорядженні далеко не повною інформацією (архіви колишнього КДБ і Архів президента РФ, де зберігаються самі конфіденційні документи, були недоступні для дослідників)» [Куртуа, 2001,

с. 67–69].

Наукова новизна. Підсумовуючи матеріал опрацьований та оприлюднений дослідниками різних країн можна виробити періодизацію карально-репресивної політики уряду щодо осіб польської національності у справі «ПОВ» у 30-ті рр. ХХ ст. І хоча в історичну науку ці події увійшли назвою «Справа «Польської організації військової» 1937 – 1938 рр.», проте звернення до фактів відносить дослідників на початок 1930-х років. А отже, за висвітленням справи у різних історичних нарисах можна виокремити кілька періодів:

- 1932 – 1934 рр. – перші арешти та вироки у справі «ПОВ»: арешт директора Інституту польської пролетарської культури при ВУАН у Києві Б. Скарбека; справа Вінницького (Подільського) центру «ПОВ» (арешт 104 поляків);
- 1935 – 1936 рр. – ліквідація «радянської Мархлевщини» (Мархлевський національно-польський район Київської області): арешт голови Мархлевського райвиконкому Є. Олдаковського; справа «Волинської філії «ПОВ»; арешт директора Польського державного театру І. Липинського;
- 1937 – 1938 рр. – «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим і розісланий на місця для виконання, а також долучений до нього закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну поразенську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) та початок масових арештів.

Висновки. Науковий дискурс з вивчення карально-репресивної політики радянської влади проти польської національної меншини у рамках справи «ПОВ» 30-х рр. ХХ ст. засвідчив значний інтерес науковців до цієї проблематики. Ідеологічно неможлива для дослідження тема за радянського періоду, отримала другу можливість з 90-х рр. ХХ ст. Назріла потреба у переосмисленні подій з урахуванням розширеного доступу до архівних джерел та нового методологічного підґрунтя. Істориками було здійснено велику роботу, майже за тридцять років було вивчено репресії від причин та форм карально-репресивних акцій до наслідків і процесів реабілітації.

Українські, російські та польські вчені зосередили увагу по-перше на оприлюдненні архівних документів справи, по-друге на вивченні діяльності карально-репресивного апарату радянських правоохоронних органів, ролі партійного керівництва у переслідуванні осіб польської національності. Українськими вченими ретельно досліджено регіональну специфіку справи. У сучасній польській історіографії приділена достатня увага проблемам сталінських репресій в цілому і справі «пеовяків» зокрема. Найбільш часто у публікаціях зосереджено увагу на встановленні причин розгортання карально-репресивної політики, встановленні осіб репресованих та подальшої долі родин заарештованих.

Проаналізувавши основний історіографічний масив з проблематики необхідно зазначити суспільну значущість досліджень, адже історики ставлять за мету формування суспільної свідомості засудження

сталінських злочинів та неможливості застосування щодо них «політики виправдання», в першу чергу в Росії і Україні.

Сучасні українська, російська та польська історіографії вирізняються ґрунтовною джерельною базою, проте тема не є вичерпаною, на польському сайті Ofiary antypolskiego terronu w Związku Sowieckim 1934 – 1938, присвяченому «польській операції» є такі слова: «Ми не знаємо особистих даних більшості репресованих – російські архіви, як і раніше приховують прізвища жертв і охороняють дані про їх катів. Доступна біографічна інформація розкидана по багатьох баз даних і публікацій, що видаються в Росії та інших державах, що утворилися після розпаду СРСР. Користуватися цією інформацією важко» [Ofiary]. Якщо польські та українські історики вільно працюють над відновленням правди, то у РФ в останні роки цей процес ускладнено. Так, було вислано співробітника Ягеллонського університету та Інституту національної пам'яті Польщі (IPN) Г Глембов-

ського, який досліджував польсько-російські взаємовідносини, у тому числі у часи Великого терору. І хоча ця депортація начебто не була пов'язана із темою досліджень історика, а була дзеркальною відповіддю на висилку російського науковця з Польщі. Проте перешкоди перед дослідниками у вивченні теми сталінських репресій у сучасній Росії вже не є новиною. Більш загрозливими є новини про нищення матеріалів щодо репресій, наприклад, знищення архівних облікових карток з відомостями про репресованих в СРСР та також переслідування «Меморіалу». Тож інтенсифікація вивчення теми є нагальною. М. Іванов відзначає, що для цього потрібно ознайомитися з «альбомами», протоколами, особистими матеріалами репресованих та іншими документами НКВС. Поки що дослідники мають вільний доступ до цих матеріалів тільки в Україні, але не варто втрачати надії, пише дослідник, настане коли вони також будуть розкриті в Росії та Білорусії [Iwanow, 2017, s. 38].

Список використаних джерел

- Iwanow, M., 1991. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921 – 1939*, Warszawa–Wrocław: Państw. Wydaw. Naukowe, 387 s.
- Iwanow, N., 2017. «Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938, *Operacja Polska NKWD 1937 – 1938*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 17–40.
- Jaworski, K., 1995. *Bruno Jasiołkowski w sowieckim więzieniu – aresztowanie, wyrok i śmierć*, Kielce: WSP w Kielcach, 219 s.
- Kurczak, J.-M., 1994. *Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939*, Wrocław, Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 135 s.
- Łoziński, M., 2008. *Operacja polska. Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937 – 1938*, Kłodawa; Konin: Drukarnia Braci Wielińskich, 180 s.
- Moneta, M., 2020. Śmierć dzieci rewolucji. Jak Stalin rozprawił się z polskimi komunistami? *TwojaHistoria.pl*. 2020. [Online]. Доступно: <https://twojahistoria.pl/2020/11/01/smierc-dzieci-rewolucji-jak-stalin-rozprawił-sie-z-polskimi-komunistami/> (дата зложення 03.09.2021).
- Ofiary antypolskiego terronu w Związku Sowieckim 1934 – 1938* [Online]. Доступно: <http://www.ofiaryterroru.pl/> (дата зложення 03.09.2021).
- Pietrow, N., 2017. «Operacja polska» 1937 – 1938 na tle mechanizmów Wielkiego Terroru – próba zrozumienia, «Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 9–10.
- Pietrow, N., 1993. Polska operacja NKWD, *Karta: Niezależne pismo historyczne*, № 11, Warszawa, s. 24–43.
- Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917 – 1939*, 2004. Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa, T. IV, Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyslu, 231 s.
- Radziwinowicz, W., 2007. Polaków setkami brać! «*Gazeta Wyborcza*». 11.08.2007. [Online]. Доступно: http://niniwa22.cba.pl/rok_1937_operacja_polska_nkwd.htm (дата зложення 03.09.2021).
- Radziwinowicz, W., 2017. «Operacja polska» NKWD – najbardziej krwawy akt Wielkiej Czystki w 1937 roku. «*Gazeta Wyborcza*». 21.08.2017. [Online]. Доступно: <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,22241135,operacja-polska-nkwd-najbardziej-krwawy-akt-wielkiej.html?disableRedirects=true> (дата зложення 03.09.2021).
- Sommer, T., 2017. To było ludobójstwo popełnione na Polakach, a nie «operacja polska», «Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 44–46.
- Stroński, H., 1998. *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929 – 1939*, Warszawa: Wspólnota Polska, 314 s.
- Stroński, H., 1999. Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933 – 1938, *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772 – 1999*, Warszawa-Londyn: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza Rytm; Лондон: Фонд допомоги Полонії. s. 867–877.
- Szarek, J., 2017. Nie mogę o tym pisać ani myśleć, «Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, s. 2–3.
- Бажан, О., Золотарьов, В., 2019. «Польська операція» НКВС 1937 – 1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях, *Краєзнавство*, № 3(108), с. 192–204.
- Баженов, Л., Репресії проти етнічних поляків Волині-Житомирщини 30-х-початку 50-х рр. XX ст. у сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях, *Українська полоністика*, Вип. 1, с. 37–46. [Online]. Доступно: http://eprints.zu.edu.ua/3631/1/%D0%9B%D0%B5%D0%B2_%D0%91%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf (дата звернення 12.12.2021).
- Бривко, М., 2020. Політичні репресії щодо учителів польської мови та літератури Київщини у 1920-х – 1930-х роках, *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації. матер. Міжнар. наук. конф. Харків, 2 жовт. 2020 р.*, Т. 2, Харків: МЦНД, с. 85–89. [Online]. Доступно: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/4852> (дата звернення 10.10.2020).
- Бугай, Н., 2006. *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*, Москва: Наука, 271 с.

- Вашенко, І., 2004. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр., *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія*, Вип. 8, с. 299–303.
- Влада і Костюль в радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи. 2003, *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 2 (21), с. 3–50.
- Довбня, О., *Репресії проти поляків УСРР/УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. у дослідженнях вітчизняних істориків*. [Online]. Доступно: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dovbnia_Olha/Represii_protly_poliakiv_USRR_URSR_naprykintsi_1920-kh_na_pochatku_1950-kh_gr.pdf. (дата звернення 13.06.2022).
- Гранкіна, О., *Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Держрелознавчий аналіз складу документів*. [Online]. Доступно: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf (дата звернення 15.06.2021).
- Єременко, Т., 1994. *Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ століття*, Київ: Інститут Історії України НАН України, 74 с.
- Єременко, Т., 1992. Спільні риси і долі українців та поляків в Україні (20–30 рр.), *Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: матер. Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р.*, Київ, с. 30–31.
- Жезицький, В., 1999. Політичні репресії проти польського населення Поділля у другій половині 30-х років ХХ століття, *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: матер. Міжнар. наук. конф., Хмельницький, 23-24 черв. 1999 р.*, Хмельницький: Поділля, с. 421–430.
- Жолоб, М., 2017. Справа «Польської організації військової» та репресії проти поляків України упродовж 1930-х років, *Гілея*, Вип. 120, с. 43–46.
- Земсков, В., 1990. Спецпоселенці (по документам НКВД-МВД СССР), *Социологическое исследование*, № 11, с. 3–17.
- Золотарьов, В., 2003. *ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919 – 1941*, Харків, 477 с.
- Золотарьов, В., 2019. Діяльність органів державної безпеки на Харківщині в 1937 – 1938 роках, *Реабілітовані історією. Харківська область: Книга 3, Ч. 3*, Київ, Харків: Регіональний інформаційний центр, с. 14–18.
- Копійченко, Л., 2015. За відсутності складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині), *Реабілітовані історією. У 27-ми томах Житомирська область. У 7 книгах*, Кн. 7, Ч. 2, Житомир: Полісся, с. 24–33.
- Копійченко, Л., Тіміряєв, Є., 2015. Шлях до Казахстану, *Реабілітовані історією. У 27-ми томах Житомирська область, У 7 книгах*, Кн. 7, Ч. 2, Житомир: Полісся, с. 9–21.
- Куртуа, С., Верт, Н., Панни, Ж.-Л., Пачковский, А., Бартошек, К., Марголит, Ж.-Л. 2001. *Чёрная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии. Москва: Три столетия истории*, 912 с. [Online]. Доступно: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=164574&page=67> (дата звернення 18.11.2021).
- Лациба, В., Мельничук, І., 2010. Формування джерельної бази дослідження політичних репресій на Вінниччині. 1918 – 1980-ті роки, *Реабілітовані історією: У 27-и томах: Вінницька область*, Кн. 3, Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», с. 8–12.
- Мазило, І., Воловик, В., 1999. Репресії 30-х років проти польської національної меншини за матеріалами цукрової промисловості Вінниччини, *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: матер. Міжнар. наук. конф., Хмельницький 23–24 черв. 1999 р.*, Хмельницький: Поділля, с. 379–382.
- Мартінова, Л., 2017. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки щодо громадян польської національності на Півдні України (1929–1939 рр.), *Наукові праці. Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв*, Т. 304, Вип. 292, с. 11–14.
- Мельничук, І., 2012. Справа організації, якої не існувало... *Реабілітовані історією: У 27 томах: Вінницька область*, Кн. 4, Вінниця: ФОП «Каштелянов О. І.», с. 68–71.
- Мокрицький, Г., 2002. «Жертви справи про “Польську організацію військову”», сфабрикованої Житомирським УНКВД, *Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матер. міжнарод. наук.-практ. конф. Вінниця, 23–24 лист. 2001 р.*, Вінниця: Велес, с. 72–76.
- Морозова, О., 2020. *Дослідження історії України першої половини ХХ ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії*, Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 432 с.
- Онишко, Л., Сирота, О., 2012. «Справа» волинської філії «Польської організації військової» (на матеріалах галузевого Державного архіву Служби безпеки України), *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл.*, Луцьк, с. 28–34.
- Папакін, Г., 2013. Джерела до історії «Великого терору»: проблеми класифікації, *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в РСРР: матер. Всеукр. наук. конф., Київ, 15 бер. 2012 р.*, Київ: Інститут історії України, с. 13–28.
- Петров, Н., Рогинский, А., 1997. «Польская операция» НКВД 1937 – 1938 гг., *Репрессии против поляков и польских граждан*, Москва: Звенья, с. 22–43.
- Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ – ХХ ст.: Історичні нариси* 2002, Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.
- Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. 2010, Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937 – 1938, Ч. 1, Варшава; Київ, 1044 с.
- Рафальська, Т., 2014. Трагічна доля українців та поляків с. Буддичів у період «великого терору» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.), *Intermarum: історія, політика культура*, № 1, с. 243–253.
- Реабілітовані історією. У 27-и томах: Вінницька область*. 2012. Кн. 4, Вінниця: ФОП «Каштелянов О. І.», 776 с.
- Реабілітовані історією. У 27-и томах: Дніпропетровська область. У 2 книгах*. 2009, Кн. 1, Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «реабілітовані історією»; Вид-во «Моноліт», 880 с.
- Реабілітовані історією. У 27-и томах. Житомирська область, У 7 книгах*, 2015, Кн. 7, Ч. 2, Житомир: Полісся, 460 с.
- Реабілітовані історією. У 27-и томах: Київська область*, 2011, Кн. 3, Київ: Основа, 984 с.
- Реабілітовані історією. У 27-и томах: Харківська область*, 2019, Кн. 3, Ч. 3, Київ, Харків: Регіональний інформаційний центр. 640 с., іл.
- Реабілітовані історією. У 27-и томах: Хмельницька область*, 2014, Кн. 5, Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 896 с.
- Репрессии против поляков и польских граждан*. 1997, Москва: Звенья, 240 с.

Рубльов, О., 2003. Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933 – 1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки), *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: матер. Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.*, Київ; НьюЙорк: Вид-во М. П. Коць, с. 170–189.

Рубльов, О., 2003. Шкіц до історії загибелі української «Полонії». *Історіографічні дослідження в Україні*, Вип. 13, Ч. 1, Київ: Інститут історії України, с. 276–285.

Рубльов, О., 2007. Ян Саулевич (1897 – 1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років, *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, Вип. 34, с. 143–176.

Рубльов, О., Репринцев, В., 1995. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки, *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № ½, с. 116–156.

Русін, Р., Шитюк, М., Нефьодов, Д., 2016. *Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.)*, Миколаїв: Ліон, 244 с.

Сирота, О., 2010. Фабрикування «Польської організації Військової»: «Одеські справи», *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, № 19, Ч. 2, с. 183–197.

Слоневський, О., «Польська організація військова» у Дніпродзержинську. [Online]. Доступно: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=1418. (дата звернення 15.06.2021).

Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920 – 1938 рр.: Збірник документів та матеріалів. 2011, НАН України. Інститут історії України; Головна редкол. наук-док. серії книг «Реабілітовані історією», відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ; упоряд.: С. Кокін, Р. Подкур, О. Рубльов, Київ: «Реабілітовані історією», 472 с.

Старовойтов, М., Михайличенко, В., 2018. *Репресії проти поляків Луганщини в роки сталінського терору*, Київ: Стило, 484 с. [Online]. Доступно: <https://www.yakaboo.ua/ua/represii-proti-poljakiv-luganschini-v-roki-stalins-kogo-teroru.html> (дата звернення 02.09.2021).

Тітова, Н., 2007. «Санация» прикордоння УСРР ... на Поділлі, 1930-ті роки, *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1 (28), с. 220–252.

Шаповал, Ю., *Польської військової організації справа 1938*. [Online]. Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Polskoi_orhanizatsii_1938 (дата звернення 13.06.2021).

Шаповал, Ю., 1990. *У ті трагічні роки*, Київ: Політвидав, 143 с.

References

Iwanow, M., 1991. *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921 – 1939*, Warszawa–Wrocław: Państw. Wydaw. Naukowe, 387 s. (in Poland).

Iwanow, N., 2017. «Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938, *Operacja Polska NKWD 1937 – 1938*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, pp. 17–40. (in Poland).

Jaworski, K., 1995. *Bruno Jasiński w sowieckim więzieniu – aresztowanie, wyrok i śmierć*, Kielce: WSP w Kielcach, 219 s. (in Poland).

Kupczak, J.-M., 1994. *Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1931*, Wrocław, Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 135 s. (in Poland).

Łoziński, M., 2008. *Operacja polska. Stalinowska zbrodnia na Polskach w latach 1937 – 1938*, Kłodawa; Konin: Drukarnia Braci Wielińskich, 180 s. (in Poland).

Moneta, M., 2020. Śmierć dzieci rewolucji. Jak Stalin rozprawił się z polskimi komunistami? *TwojaHistoria.pl*. [Online]. Dostępno: <https://twojahistoria.pl/2020/11/01/smierc-dzieci-rewolucji-jak-stalin-rozprawil-sie-z-polskimi-komunistami/> (accessed 03.10.2021). (in Poland).

Ofiary antypolskiego terroru w Związku Sowieckim 1934 – 1938. [Online]. Dostępno: <http://www.ofiaryterroru.pl/> (data złożenia 03.09.2021). (in Poland).

Pietrow, N., 2017. «Operacja polska» 1937 – 1938 na tle mechanizmów Wielkiego Terroru – próba zrozumienia, *Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, pp. 9–10. (in Poland).

Pietrow, N., 1993. *Polska operacja NKWD, Karta: Niezależne pismo historyczne*, Warszawa, № 11, pp. 24–43. (in Poland).

Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917 – 1939. 2004. Pod red. S. Stepnia i O. Rublowa, T. IV, Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 231 s. (in Poland).

Radziwinowicz, W., 2007. Polaków setkami brać! «*Gazeta Wyborcza*». 11.08.2007. [Online]. Dostępno: http://niniwa22.cba.pl/rok_1937_operacja_polska_nkwd.htm (accessed 03.09.2021). (in Poland).

Radziwinowicz, W., 2017. «Operacja polska» NKWD – najbardziej krwawy akt Wielkiej Czystki w 1937 roku, «*Gazeta Wyborcza*». 21.08.2017. [Online]. Dostępno: <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,22241135,operacja-polska-nkwd-najbardziej-krwawy-akt-wielkiej.html?disableRedirects=true> (accessed 03.10.2021). (in Poland).

Sommer, T., 2017. To było ludobójstwo popełnione na Polakach, a nie «operacja polska», «*Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, pp. 44–46. (in Poland).

Stroński, H., 1998. *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929 – 1939*, Warszawa: Wspólnota Polska, 314 s. (in Poland).

Stroński, H., 1999. Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933 – 1938, *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772 – 1999*, Warszawa-Londyn: Instytut Studiów Politycznych PAN; Oficyna Wydawnicza Rytm; Лондон: Фонд допомоги Полонії. pp. 867–877. (in Poland).

Szarek, J., 2017. Nie mogę o tym pisać ani myśleć, «*Operacja Polska» NKWD 1937 – 1938*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, pp. 2–3. (in Poland).

Bazhan, O., Zolotarov, V., 2019. «Polska operatsiia» NKVS 1937 – 1938 rr. Pidhotovka nakazu № 00485 v Kyivskii ta Kharkivskii oblastiakh [«Polish operation» of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) 1937 – 1938. Preparation of order № 00485 in Kyiv and Kharkiv regions], *Kraieznavstvo*, № 3 (108), pp. 192–204. (in Ukrainian).

Bazhenov, L. *Represii proty etnichnykh poliakiiv Volyni-Zhytomyrshchyny 30-kh-pochatku 50-kh rr. XX st. u suchasnykh naukovykh i kraieznavchykh doslidzhenniakh* [Repressions against ethnic Poles in Volyn-Zhytomyr Region in the 1930s and early 1950s

- in modern scientific and local lore], [Online]. Dostupno: http://eprints.zu.edu.ua/3631/1/%D0%9B%D0%B5%D0%B2_%D0%91%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2.pdf (accessed 12.12.2021). (in Ukrainian).
- Bryvko, M., 2020. Politychni represii shchodo uchyteľiv polskoi movy ta literatury Kyivshchyny u 1920-kh – 1930-kh rokakh [Political repression of teachers of Polish language and literature in the Kyiv region in the 1920s and 1930s], *Naukovyi prostrir: aktualni pyttannia, dosiahnennia ta inovatsii. Mater. Mizhnar. nauk. konf. Kharkiv, 2 zhovt., 2020 r.*, Kharkiv: MTsND, Tom 2, pp. 85–89. [Online]. Dostupno: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/4852> (accessed 10.10.2020). (in Ukrainian).
- Buhai, N., 2006. *Narody Ukrainy v «Osoboj papke Stalina»* [The peoples of Ukraine in the «Special Folder of Stalin»], Moskva: Nauka, 271 s. (in Russian).
- Vashchenko, I., 2004. «Sprava» polskykh pedahohiv Kyieva 1930 – 1931 rr. – malovidoma storinka antypolskykh represii 1930-kh rr. [The «Case» of Polish Teachers in Kyiv in 1930 – 1931 is a little-known page of the anti-Polish repressions of the 1930s.], *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. M. Kotsiubynskoho. Ser.: Istorii*, Vyp. 8, pp. 299–303. (in Ukrainian).
- Vlada i Kostol v radianskii Ukraini, 1919 – 1937 rr.: Rymo-katolytska tserkva pid represyvnym tyskom totalitaryzmu: Dokumenty [Power and the Church in Soviet Ukraine, 1919 – 1937: The Roman Catholic Church under the Repressive Pressure of Totalitarianism: Documents], 2006, *Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB*, № 2 (21), pp. 3–50. (in Ukrainian).
- Dovbnia, O. *Represii proty poliakiv USRR/URSР naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1950-kh rr. u doslidzhenniakh vitchyznianykh istoriykiv* [Repressions against Poles in the USSR / USSR in the late 1920s and early 1950s in the research of domestic historians], [Online]. Dostupno: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dovbnia_Olha/Represii_prot_y_poliakiv_USRR_URSР_naprykintsi_1920-kh_na_pochatku_1950-kh_rr.pdf. (accessed 13.06.2021). (in Ukrainian).
- Hrankina, O. *Arkhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku shchodo predstavnykiv natsionalnykh menshyn Ukrainy. Dzhereloznavchyi analiz skladu dokumentiv* [Archival and investigative cases of the second half of 1937 concerning representatives of national minorities of Ukraine. Source analysis of the composition of documents], [Online]. Dostupno: http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf (accessed 15.06.2021). (in Ukrainian).
- Yeremenko, T., 1994. *Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20–30-ti rr. XX stolittia* [The Polish national minority in Ukraine in the 1920 – 1930s], Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy HAH Ukrainy, 74 s. (in Ukrainian).
- Yeremenko, T., 1992. Spilni rysy i doli ukraintsiv ta poliakiv v Ukraini (20–30 rr.) [Common features and destinies of Ukrainians and Poles in Ukraine (20–30 years)], *Polshcha – Ukraina: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist: mater. Mizhnar. nauk. konf., Kamianets-Podilskyi, 29–31 trav. 1992 r.*, Kyiv, pp. 30–31. (in Ukrainian).
- Zhezytskyi, V., 1999. Politychni represii proty polskoho naseľnennia Podillia u druhi polovyni 30-kh rokiv XX stolittia [Political repression against the Polish population of Podillya in the second half of the 1930s], *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky: mater. Mizhnar. nauk. konf., Khmelnytskyi, 23–24 cherv. 1999 r.*, Khmelnytskyi: Podillia, pp. 421–430. (in Ukrainian).
- Zholob, M., 2017. Sprava «Polskoi orhanizatsii viiskovoi» ta represii proty poliakiv Ukrainy uprodovzh 1930-kh rokiv [The case of the Polish Military Organization and the repression of Poles in Ukraine during the 1930s], *Hileia*, Vyp. 120, pp. 43–46. (in Ukrainian).
- Zemskov, V., 1990. Specposelency (po dokumentam NKVD–MVD SSSR) [Special settlers (according to the documents of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) – Ministry of Internal Affairs (MVD) of the USSR)], *Sociologicheskoe issledovaniya*, № 11, pp. 3–17. (in Russian).
- Zolotarov, V., 2003. *ChK–DPU–NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli 1919 – 1941* [All-Russian Extraordinary Commission (Cheka) – State political administration (DPU) – People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) in Kharkiv region: people and destinies 1919 – 1941], Kharkiv, 477 s. (in Ukrainian).
- Zolotarov, V., 2019. Diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky na Kharkivshchyni v 1937 – 1938 rokakh [Activity of state security agencies in Kharkiv region in 1937 – 1938]. *Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast: Knyha 3, Ch. 3*, Kyiv, Kharkiv: Rehionalnyi informatsiinyi tsentr, pp. 14–18. (in Ukrainian).
- Kopiichenko, L., 2015. Za vidsutnistiu skladu zlochynu (polski kontrrevoliutsiini orhanizatsii na Zhytomyrshchyni) [For a daily warehouse of evil (Polish counter-revolutionary organizations in the Zhytomyr region)], *Reabilitovani istoriieiu*. U 27-ty tomakh: Zhytomyrska oblast, U 7 knyhakh, Kn. 7, Ch. 2, Zhytomyr: Polissia, pp. 24–33. (in Ukrainian).
- Kopiichenko, L., Timiriaiev, Ye., 2015. Shliakh do Kazakhstanu [Way to Kazakhstan], *Reabilitovani istoriieiu*. U 27-ty tomakh: Zhytomyrska oblast, U 7 knyhakh, Kn. 7, Ch. 2, Zhytomyr: Polissia, pp. 9–21. (in Ukrainian).
- Kurtua, C., Vert, N., Panny, Zh.-L., Pachkovskyi, A., Bartoshek, K., Marholyt, Zh.-L., 2001. *Chyornaya kniga kommunizma. Prestupleniya. Terror. Repressii* [The Black Book of Communism. Crimes. Terror. Repression.], Moskva: Tri stoletiya istorii 2-e izd. 912 s. [Online]. Dostupno: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=164574&page=67> (accessed 18.11.2021). (in Russian).
- Latsyba, V., Melnychuk, I., 2010. Formuvannia dzherelnoi bazy doslidzhennia politychnykh represii na Vinnychchyni. 1918 – 1980-ti roky [Molding of the necklace base for the continuation of political repressions in the Vinnytsia region. 1918 – 1980s], *Reabilitovani istoriieiu*. U 27-y tomakh: Vinnytska oblast, Kn. 3, Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», pp. 8–12. (in Ukrainian).
- Mazylo, I., Volovyk, V., 1999. Represii 30-kh rokiv proty polskoi natsionalnoi menshyny za materialamy tsukrovoyi promyslovosti Vinnychchyny [Reprisals of the 1930s against the Polish national minority for the materials of the church trade of Vinnytsia], *Poliaky na Khmelnychchyni: pohliad kriz viky: mater. Mizhnar. nauk. konf., Khmelnytskyi 23–24 cherv. 1999 r.*, Khmelnytskyi: Podillia, pp. 379–382. (in Ukrainian).
- Martynova, L., 2017. Suchasni tendentsii ta problemy istoriohrafii diialnosti radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky shchodo hromadian polskoi natsionalnosti na Pivdni Ukrainy (1929 – 1939 rr.) [Current trends and problems of the historiography of the activities of the Radiansk authorities of the state security for the bulk of the Polish nationality in Pivdnia Ukraine (1929 – 1939)], *Naukovi pratsi. Chornom. nats. un-t im. Petra Mohyly, Mykolaiv, T. 304*, Vyp. 292, pp. 11–14. (in Ukrainian).
- Melnichuk, I., 2012. Sprava orhanizatsii, yakoi ne isnuvalo... [On the right, organizations that didn't exist ...], *Reabilitovani istoriieiu*, U 27 tomakh, Vinnytska oblast, Kn. 4, Vinnytsia: FOP «Kashtelianov O. I.», pp. 68–71. (in Ukrainian).
- Mokrytskyi, H., 2002. «Zherty spravy pro «Polsku orhanizatsiiu viiskovu»», sfabrykovanoi Zhytomyrskym UNKVD [«Victims inquire about the «Polish Organization of the Viysk» fabricated by the Zhytomyr Department of the People's Commissariat of Internal Affairs (UNKVD)], *Politychni represii na Podilli v XX stolitti: Mater. mizhnarod. nauk.-prakt. konf. Vinnytsia, 23–24 lyst. 2001 r.*, Vinnytsia: Veles, pp. 72–76. (in Ukrainian).

Morozova, O., 2020. *Doslidzhennia istorii Ukrainy pershoi polovyny XX st. v suchasni polskii istoriografii: napriamky, kontseptsii, dyskusii* [Research of the history of Ukraine in the first half of the twentieth century. in modern Polish historiography: directions, concepts, discussions], Mykolaiv: ChNU im. Petra Mohyly, 432 s. (in Ukrainian).

Onyshko, L., Syrota, O., 2012. «Sprava» volynskoi filii «Polskoi orhanizatsii viiskovoi» (na materialakh haluzevoho Derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy) [«Case» of the Volyn branch of the «Polish Military Organization» (based on the materials of the branch State Archives of the Security Service of Ukraine)], *Volyn i volyniany u Druhii svitovii viini: mater. I Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. podiiam Druhoi svitovoi viini na terytorii Volyn. Obl., Lutsk*, pp. 28–34. (in Ukrainian).

Papakin, H., 2013. Dzherela do istorii «Velykoho teroru»: problemy klasyfikatsii [Sources for the history of the Great Terror: problems of classification], *Politychni represii v Ukrainii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR: mater. Vseukr. nauk. konf., Kyiv, 15 ber. 2012 r.*, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, s. 13–28. (in Ukrainian).

Petrov, N., Rohynskiy, A., 1997. «Polskaia operatsiia» NKVD 1937–1938 hh. [«Polish operation» of the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) 1937–1938], *Repressyy protyv poliakov y polskykh hrazhdan*, Moskva: Zvenia, pp. 22–43. (in Russia).

Politychni teror i terorizm v Ukraini: XIX–XX st.: Istorychni narysy [Political terror and terrorism in Ukraine: XIX–XX centuries: Historical essays], 2002. Kyiv: Naukova dumka, 952 s. (in Ukrainian).

Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhzb. 2010, T. 8: Velyky Teror. Polska operatsiia 1937–1938, Ch. 1 [Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s: Unknown documents from the archives of special services. Vol. 8: The Great Terror. Polish operation 1937–1938, Part 1], Varshava; Kyiv, 1044 s. (in Ukrainian).

Rafalska, T., 2014. Trahichna dolia ukraintsv ta poliakov s. Buldychiv u period «velykoho teroru» na Zhytomyrshchyni (lypen 1937 r. – lystopad 1938 r.) [The tragic fate of Ukrainians and Poles with. Buldychiv during the «Great Terror» in the Zhytomyr region (July 1937 – November 1938)], *Intermarum: istoriia, polityka kultura*, № 1, pp. 243–253. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriieiu. U 27-y tomakh: Vinnytska oblast [Rehabilitated by history. In 27 volumes: Vinnytsia region], Kn. 4, Vinnytsia: FOP «Kashtelianov O. I.», 776 s. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriieiu. U 27-y tomakh: Dnipropetrovska oblast. U 2 knykh [Rehabilitated by history. In 27 volumes: Dnipropetrovsk region. In 2 books], 2009. Kn. 1, Dnipropetrovsk: Naukovo-redaktsiinyi tsentr oblasnoi redkolehii po pidhotovtsi y vydanniu tematychnoi serii kny «reabilitovani istoriieiu»; Vyd-vo «Monolyt», 880 s. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriieiu. U 27-y tomakh: Zhytomyrska oblast, U 7 knykh [Rehabilitated by history. In 27 volumes: Zhytomyr region. In 7 books], 2015, Kn. 7, Ch. 2, Zhytomyr: Polissia, 460 s. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriieiu. U 27-y tomakh: Kyivska oblast [Rehabilitated by history. In 27 volumes: Kyiv region], 2011, Kn. 3, Kyiv: Osnova, 984 s. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriieiu. U 27-y tomakh: Kharkivska oblast [Rehabilitated by history. In 27 volumes: Kharkiv region], 2019, Kn. 3, Ch. 3, Kyiv, Kharkiv: Rehionalnyi informatsiinyi tsentr. 640 s., il. (in Ukrainian).

Reabilitovani istoriieiu. U 27-y tomakh: Khmelnytska oblast. [Rehabilitated by history. In 27 volumes: Khmelnytskyi region], 2014, Kn. 5, Khmelnytskyi: TOV «Polihrafist-2», 896 s. (in Ukrainian).

Repressii protyv poliakov i pol'skikh grazhdan [Repression against Poles and Polish citizens], 1997. Moskva: Zvenia, 240 s. (in Russia).

Rublov, O., 2003. Vykryttia «ahentury polskoho fashyzmu» v USSR: «Sprava «Polskoi viiskovoi orhanizatsii» 1933–1934 rr. (Meta, mekhanizm fabrykatsii, naslidky) [Exposing the «agency of Polish fascism» in the USSR: «The case of the «Polish military organization» 1933–1934 (Purpose, mechanism of fabrication, consequences)], *Henotsyd ukrainskoho narodu: istorychna pamiat ta polityko-pravova otsinka: mater. Mizhnar. nauk.-teoret. konf., Kyiv, 25 lystop. 2000 r.*, Kyiv; NiuYork: Vyd-vo M. P. Kots, pp. 170–189. (in Ukrainian).

Rublov, O., 2003. Shkits do istorii zahybeli ukrainskoi «Polonii» [Essay on the history of the death of the Ukrainian «Polonia»], *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, Vyp. 13, Ch. 1, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, pp. 276–285. (in Ukrainian).

Rublov, O., 2007. Yan Saulevych (1897–1937): biografiia «khreshchenoho batka» Markhlevskoho raionu u konteksti represii 1930-kh rokiv [Jan Saulevych (1897–1937): biography of the «godfather» of the Markhlev district in the context of repressions of the 1930s], *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, Vyp. 34, pp. 143–176. (in Ukrainian).

Rublov, O., Repryntsev, V., 1995. Represii proty poliakov v Ukraini u 1930-ti roky [Repression against Poles in Ukraine in the 1930s], *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, № ½, pp. 116–156. (in Ukrainian).

Rusin, R., Shytiuk, M., Nefodov, D., 2016. *Istoriografiiia politychnykh represii mizhvoiennoho periodu v Ukraini (20–30-ti rr. XX st.)* [Historiography of political repressions of the interwar period in Ukraine (20s–30s of the XX century)], Mykolaiv: Ilion, 244 s. (in Ukrainian).

Syrota, O., 2010. Fabrykuvannia «Polskoi orhanizatsii Viiskovoi»: «Odecki spravy» [Fabrication of the «Polish Military Organization»: «Odessa Affairs»], *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, № 19, Ch. 2, pp. 183–197. (in Ukrainian).

Slonievskiy, O. «Polska orhanizatsiia viiskova» u Dniprodzerzhynsku [«Polish Military Organization» in Dniprodzerzhynsk], [Online]. Dostupno: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=1418. (accessed 15.06.2021). (in Ukrainian).

Sprava «Polskoi Orhanizatsii Viiskovoi» v Ukraini. 1920–1938 rr.: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv [The case of the Polish Military Organization in Ukraine. 1920–1938: Collection of documents and materials], 2011, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy; Holovna redkol. nauk.-dok. serii kny «Reabilitovani istoriieiu», viddil po rozrobttsi arkhiviv VUNK-DPU-NKVS-KDB; uporiad.: S. Kokin, R. Podkur, O. Rublov, Kyiv: «Reabilitovani istoriieiu», 472 s. (in Ukrainian).

Starovoitov, M., Mykhailychenko, V., 2018. *Repressii proty poliakov Luhanshchyni v roky stalinskoho teroru* [Repressions against Poles in Luhansk region during the years of Stalinist terror], Kyiv: Stylos, 484 s. [online]. Dostupno: <https://www.yakaboo.ua/ua/represii-proti-poljakiv-luganshchyni-v-roki-stalins-kogo-teroru.html> (accessed 02.09.2021). (in Ukrainian).

Titova, N., 2007. «Sanatsiia» prykordonnia USRR ... na Podilli, 1930-ti roky [«Rehabilitation» of the USSR border ... in Podillia, 1930s], *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, № 1 (28), pp. 220–252. (in Ukrainian).

Shapoval, Yu. *Polskoi viiskovoi orhanizatsii sprava 1938* [Polish Military Organization case 1938], [Online]. Dostupno: http://www.history.org.ua/?termin=Polskoi_orhanizatsii_1938 (accessed 13.06.2021). (in Ukrainian).

Shapoval, Yu., 1990. *U ti trahichni roky* [In those tragic years], Kyiv: Polityvydav, 143 s. (in Ukrainian).

Nataliia Radchenko

PhD hab. (History), Associate Professor of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries, SHEE
«Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE CASE OF THE POLISH MILITARY ORGANIZATION OF THE 1930S IN MODERN HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The article examines the historiographical work devoted to the persecution of persons of Polish nationality in the Ukrainian SSR within the Polish Military Organization (PMO) case. Ukrainian, Russian and Polish scholars have tried to reconsider the events of that time, overcoming the remnants of the old bias. The purpose of the study is a historiographical analysis of the process and results of research on the PMO case in the 1930s. The research methods used in the article were selected under the purpose and based on the principle of historicism. They are represented by the general scientific analysis method and special scientific historical-comparative and historical-genetic methods. The application of these methods allowed us to consistently trace the process of formation and development of historical knowledge on the studied issues. The periodization of the government's punitive and repressive policy towards Polish nationals within the PMO case in the 1930s was first proposed. It has been established that Ukrainian, Polish, and Russian scholars have studied the causes, forms, and consequences of the Soviet government's punitive and repressive policies toward Poles within the PMO case and have formed and published a significant corpus of sources. The events were traced to the processes of rehabilitation of convicts and the study of the fate of the families of Polish detainees. It should be noted that the research has great social significance as historians aim to form a public consciousness of the condemnation of Stalin's crimes and the impossibility of an acquittal policy regarding them. Several tasks have been identified that require further research efforts by scientists from different countries.

Keywords: *the Great Terror, historiography of the study, «peowiaks», the Polish national minority in the USSR, the Polish Military Organization, repression.*

НІМЦІ ТА БІЛЬШОВИКИ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОНФЛІКТІ 1939 – 1945 рр. У ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ

Вікторія Прокопчук

аспірантка Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк

E-mail: victoria_prokopchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9040-5922>

У даній статті за допомогою детального аналізу документів українського націоналістичного підпілля, котрі були видані в роки Другої світової війни, порушується тема причетності «третьох сил», а саме Третього Райху та Радянського Союзу до українсько-польського конфлікту 1939 – 1945 рр. На основі проаналізованих звітів, суспільно-політичних оглядів та ін., виокремлено методи, до яких вдавалися німці та більшовики задля розпалювання взаємної ненависті між українцями та поляками. З'ясовано, що німці для своїх цілей створювали спеціальні відділи поліції, куди набирали і поляків, і українців, забезпечували їх зброєю, заохочували поляків до пограбувань українського населення та часто практикували передачу полякам робочих місць або ж господарств українців і навпаки. Досліджено, що совети, в свою чергу, сприяли створенню польських партизанських загонів, подекуди перекладали відповідальність за вчинені ними вбивства поляків на українців та давали полякам амуніцію для боротьби з українцями. Окрему увагу приділено тогочасному явищу донощитва поляків на українців, на яке українське націоналістичне підпілля реагувало поширенням попереджувальних листівок, адресованих полякам. У статті також проаналізовано ті документи, в яких німців та советів названо ворогами українського та польського народів і в яких одночасно прослідковується усвідомлення українськими націоналістами того, що німецький та більшовицький режим були зацікавлені в українсько-польському протистоянні. Було висунуто припущення, що підсилення з німецького й радянського боку ворожнечі між українцями та поляками могло подекуди ґрунтуватись на побоюванні розгортання українського і польського визвольного рухів з метою створення власних самостійних держав. Зроблено висновки, що документи українського націоналістичного підпілля є інформативним та вартим уваги джерелом в контексті українсько-польської боротьби років Другої світової війни. Для написання статі було залучено наукові праці, які стосуються зазначеної теми. З'ясовано, що дотепер немає комплексної наукової роботи, присвяченої проблематиці, яку порушено у статті. Це вимагає проведення подальших досліджень стосовно впливу Третього Райху на СРСР на українсько-польське міжетнічне протистояння 1939 – 1945 рр.

Ключові слова: українсько-польське протистояння, Друга світова війна, Третій Райх, Радянський Союз, Волинь, Галичина, більшовики.

Постановка проблеми. Історію українсько-польських відносин важко назвати простою. Упродовж не одного століття між українцями та поляками виникали національні, економічні, ідеологічні та релігійні конфлікти, які, зрештою, в роки Другої світової війни призвели до вибуху протистояння, котре залишило свій відбиток у пам'яті українців та поляків і вплинуло на становлення сучасних відносин між Україною та Польщею. Без перебільшень, українсько-польський конфлікт 1939 – 1945 рр. викликає чималий інтерес серед науковців та є предметом для дискусій як в українському, так і в польському суспільстві. Проте, трактувати цей конфлікт лише українсько-польським не можна: в умовах Другої світової війни вплив на українсько-польські відносини мали Третій Райх та СРСР, адже в той час вони були найвпливовішими гравцями на політичній карті Європи. Про присутність так званих «третьох сил» в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945 рр. можемо, перш за все, дізнатися із тогочасних джерел, до яких належать, зокрема, документи українських націоналістів. Тому, задля кращого висвітлення теми впливу німців та більшовиків на вищезгадане протистояння необхідним стає детальне вивчення цих документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питан-

ня присутності Третього Райху та СРСР в українсько-польському протистоянні 1939 – 1945 рр. не є широко дослідженим, але разом з тим чимало відомих українських вчених порушують цю проблему у своїх працях. Вагомий внесок у дослідження питання українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни зробив В. В'ятрович. У 2011 р. за його редакцією було опубліковано збірник «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» [В'ятрович, 2011]. Частину цих документів ми будемо використовувати для написання статті. Джерельна база вибраної нами теми представлена також документами, опублікованими в Електронному архіві Українського визвольного руху. Вивчаючи подану в нашому дослідженні тематику не можна оминати увагою науковий доробок В. Трофимовича, зокрема його статті «Радянський союз і українсько-польська війна» [Трофимович, 2013], «Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945» [Трофимович, 1999], в яких автор на основі джерельної бази проаналізував радянську та німецьку політику щодо міжетнічного протистояння між українцями та поляками і дійшов висновків, що ця боротьба була вигідною однаково більшовицькому та нацистському режимам. Досліджуваним нами питанням цікавився

також І. Патриляк. Він, зокрема, вивчав проблему співпраці польського населення з німецькою окупаційною адміністрацією на Волині, результатом чого стала однойменна публікація [Патриляк, 2013]. У ряді досліджень та публікацій, дотичних до нашої теми, слід згадати також праці І. Ільюшина «ZSRР wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947» [Piuszyn, 2017], О. Калішук «Волинь⁴³: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті» [Калішук, 2020], «Радянський чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни» [Калішук, 2013] та статтю польського дослідника Г. Мазура «Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнародному польсько-українському конфлікті 1942 – 1945» [Мазур, 1999], де простежується присутність «третього фактора» в українсько-польській боротьбі у вищезгаданих роках. Однак до сьогодні цілісної роботи, яка може різнобічно висвітлити роль більшовиків та німців у протистоянні між українцями та поляками в 1939 – 1945 рр. немає. Це зумовлює необхідність проведення подальших наукових досліджень та виправдовує актуальність нашої теми.

Мета дослідження: дослідити роль німців та більшовиків у розгортанні й посиленні українсько-польського міжетнічного протистояння у визначених темою хронологічних рамках, спираючись на зібрану джерельну базу, представлену протоколами, звітами, листівками, зверненнями, суспільно-політичними оглядами, виданими українським підпіллям в роки Другої світової війни.

Для досягнення поставленої мети автор ставить перед собою такі **завдання:** висвітлити українсько-польський конфлікт крізь призму «третьох сил», показати, що тоталітарні режими СРСР та Третього Райху були зацікавлені в розпалюванні досліджуваної нами міжетнічної ворожнечі, з'ясувати способи, за допомогою яких німці і більшовики намагалися залучити українців та поляків до співпраці з першими.

Виклад основного матеріалу. Прямі вказівки на слід советів та німців в українсько-польських суперечках знаходимо в багатьох документах, датованих найчастіше 1943 та 1944 рр. Так, навесні 1943 р. ОУН видає документ [ЦДАВО 1, ф. 3833, спр. 91, арк. 20–21], в якому йдеться про те, що німці вдаються до пограбувань населення тогочасних західноукраїнських земель, а «ревними підпомагачами» німців невідомий автор документа називає поляків [Там само, арк. 20]. Крім того, в цьому ж документі порушується проблема надання німцями полякам тих робочих місць та господарств, які раніше належали українцям, котрим німецька влада, відповідно, надавала ті робочі місця та господарства, що були у власності поляків: «Німці насаджують поляків на місця... українців... виселяють українців і поляків, при чому українців з розміслом поселюють на польських господарствах на Грубешівщині» [Там само]. Питання одночасного переселення поляків та українців детальніше розглянемо згодом, але з отриманої інформації можемо зробити припущення, що такий розвиток подій викликав між поляками та українцями щонайменше взаємну неприязнь, яка часто переростала в нищівні акції, здійснені одне проти одного. Необхідно зверну-

ти увагу на ще одну важливу деталь, про яку дізнаємося з вищеподаного документа: у цей час, тобто навесні 1943 р., все більших обертів почало набирати явище створення поляками партизанських банд, дії яких скеровувались передовсім «проти українського населення» [Там само]. Можемо вважати, що вагомим чинником, який призвів до цього, були описані нами вище дії німців щодо виселень. Проте, слушне зауваження з приводу створення польських партизанських загонів дає І. Патриляк. Він, зокрема, підкреслює, що такі бойові відділи поляки активно формували ще в 1942 р. і це було значним чином пов'язано із появою на західноукраїнських землях радянських диверсантів, що підбавило поляків і сприяло початку формування ними своїх партизанських бойових відділів або ж зумовлювало приєднання до тих з'єднань радянських партизанів, які вже існували [Патриляк, 2013, с. 72]. До того ж, для своєї вигоди німці в свою чергу створювали цілі агентурні сітки, в яких їхніми добрими помічниками часто були поляки, оскільки вони добре знали про головні події в місцевості та й місцевість загалом [ГДА СБУ 12, ф. 13, спр. 376, т. 75].

Більшовицьку присутність в протистоянні між поляками та українцями теж можемо простежити, зробивши аналіз окремих документів. Наприклад, в «Огляді суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях» [ЦДАВО 2, ф. 3833, спр. 118, арк. 1–10] є згадка про те, що 8–10 березня 1943 р. в лісі неподалік с. Перебряжа невідомі вбили двох молодих поляків. Відповідальність за вбивства було покладено на українців, проте місцевістю поширювали припущення, що «це зробили більшовицькі партизани, але все ж таки хочуть викликати репресії на українців» [Там само, арк. 4]. Тут же дізнаємося про проведений під Берестянами польсько-більшовицькою партизанкою бій із УПА, який став переможним для останньої [Там само]. «Суспільно-політичний звіт на Станіславщині за час від 14 до 21 серпня 1943 р.» [ГДА СБУ 10, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 28–29] повідомляє, що поляки «шукають контакту з більшовицькими партизанами» [Там само, арк. 28], а зі «Звістку» [ГДА СБУ 13, ф. 13, спр. 376, т. 75, арк. 44] про становище на Волині у лютому 1944 р. бачимо, що до с. Копичів часто приїжджали червоні партизани, від яких поляки отримували амуніцію [Там само].

У пропагандивному документі під назвою «Шовіністичне засліплення» [АЦДВР 5, ф. 9, т. 15, арк. 17–18], виданому в квітні 1944 р., є наступні відомості про об'єднання поляків з більшовиками задля боротьби проти українців: «...підлабузнюючись підло більшовикам своєю допомогою у винищуванні українського народу і помагаючи їм закріплюватись на українських землях вони (поляки. – авт.) тим самим приєднують окупацію своєї власної батьківщини» [Там само, арк. 17]. Слід додати, що подекуди взаємодія поляків із більшовиками призводила до страти українцями перших, як-от було в с. Майдан Старий на Львівщині. Там «ліквідували» 14 поляків, причиною чому послугувало переховування ними поранених з більшовицької банди, яка оперувала на території Брідщини та Радехівщини [АЦДВР 1, ф. 9, т. 4]. До

того ж, деякі зі страчених поляків разом з більшовиками брали участь в нападах на села Монастир, Гуту Бабинську, Нивиці, Станіславчик, Монастирок Брідський і Мордуляки [Там само].

З описаного вище виходить, що в 1943 – 1944 рр. совети та німці прямо чи безпосередньо впливали на стосунки між українцями та поляками, які в той час складались ненайкраще.

Досліджуючи поставлену проблематику далі, необхідно зазначити, що поширеним серед німців було введення практики господарювання поляків на українських чи німецьких господарствах (лігеншафтах). Про це згадується не в одному документі, але для початку звернемося до вже згаданого вище документу [ЦДАВО 1, ф. 3833, спр. 91, арк. 20–21], в якому написано: «Лігеншафти (фільварки) є майже виключно доменою поляків і тут вони мають осередки своєї підпольної організації...» [Там само, арк. 21]. Також зазначалося, що з лігеншафтів поляки отримують від німців матеріальну підтримку. В свою чергу, у «Повідомленні про випадки у Володимиро-Горохівській окрузі від 20 до 31 липня 1943 р.» [ЦДАВО 3, ф. 3833, спр. 118, арк. 28–29] є коротка інформація про те, що 25 липня 1943 р. в Локачах німці прогнали з праці всіх українців і поставили на їхні місця поляків [Там само, арк. 28].

Добре описані аналогічні ситуації і в «Комунікати в справі подій на Волині» [АЦДВР 2, ф. 9, т. 5]. Тут, зокрема йдеться про наступне: німці примусово виселяли поляків зі своїх поселень, паралельно виселяючи українців з українських сіл. Потім вони, себто німці, примусово виселених поляків поселяли в українських селах, а примусово виселених українців, відповідно, в польських. [Там само]. «Таким чином, – йдеться в документі, – німецькі імперіялісти досягнули частинно свою ціль. З'явилися польські озброєні банди, що почали вирізувати поголовно українські села» [Там само]. Аналогічні повідомлення є також в «Огляді суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях» [ЦДАВО 2, ф. 3833, спр. 118, арк. 1–10]: «...на опущені урядові становища українців (на Горохівщині. – авт.) прийшло багато поляків» [Там само, арк. 1].

В цілому, «Огляд суспільно-політичних подій на північно-західних українських землях» є документом, який яскраво демонструє зацікавленість німців у співпраці з поляками. Тут зазначається, що німці ставляться до поляків дуже добре, проте використовують їх у своїх руках як «сліпе знаряддя» в боротьбі проти українців [Там само, арк. 7]. До того ж, в документі можемо знайти інформацію про забезпечення поляків зброєю з німецького боку, залучення їх до різноманітних акцій проти українців та стягнення поляків у вже згадані вище лігеншафти «тому, щоб була поміч їм (німцям. – авт.) в разі нападу повстанців (українців. – авт.)... всіма силами (німці. – авт.) стараються не допустити поляків до співпраці з нами (українцями. – авт.)» [Там само]. Відповідь на запитання, чому німці бояться допустити українсько-польську співпрацю дізнаємося з цього ж самого документа, в якому написано, що українці не допомагають німцям, тому німці вважають кожного українця своїм ворогом, оскільки бояться через це програти війну [Там

само]. Цей документ наочно показує нам, що німці, вбачаючи в українцях більшу загрозу, ніж в поляках, старались всіляко допомагати останнім, аби унеможливити союз українців із поляками. Треба також зазначити, що в «Огляді...» невідомий автор пише про існування в цілому двох таборів поляків, перша з яких хотіла співпрацювати з українцями, називаючи німців спільним ворогом, а інша – навпаки, вела співпрацю з німцями, будучи вкрай вороже налаштованою проти українців [Там само].

Співпрацю поляків з німцями, з огляду на наявність достатньої кількості інформації, можемо розглянути детальніше в документах «Звіт. Військові події з уділом УПА за червень–липень 1943 р.» [ЦДАВО 4, ф. 3833, спр. 118, арк. 24], «Повідомлення про випадки у Володимиро-Горохівській окрузі від 20 до 31 липня 1943 р.» [ЦДАВО 3, ф. 3833, спр. 118, арк. 28–29], «Суспільно-політичний звіт Володимирсько-Горохівської округи за липень 1943 р.» [ЦДАВО 5, ф. 3833, спр. 118, арк. 17–23], «Вісті з округи Володимир – Горохів за 10–20 серпня 1943 р.» [ЦДАВО 6, ф. 3833, спр. 118, арк. 31–32], «Повідомлення про події Володимирсько-Горохівського надрайону від 11 по 20 вересня 1943 р.» [ЦДАВО 7, ф. 3833, спр. 118, арк. 52], «Бої і рейди Української Повстанчої Армії» [ГДА СБУ 9, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 5–10]. У «Звіті...» [ЦДАВО 4, ф. 3833, спр. 118, арк. 24] згадується, що німці спільно з поляками напали на с. Хмелівка та почали його палити. Разом з тим, в багатьох селах польсько-німецькі карні відділи спалювали господарські будівлі, житлові будинки та знищували людське майно [ЦДАВО 5, ф. 3833, спр. 118, арк. 17]. Зокрема, в селах Бубнів та Коритниця німці з поляками спалили 20 хат, вбивши при цьому 8 осіб [ЦДАВО 6, ф. 3833, спр. 118, арк. 31] і в с. Гумнище, неподалік Берестечка, спалили 14 господарств [ЦДАВО 3, ф. 3833, спр. 118, арк. 28].

Автори вищезгаданих документів звертають увагу також на те, що німцями та поляками досить часто проводились пограбування українських сіл. Так, 2 червня 1943 р. ними було пограбовано с. Гірка Полонка [ГДА СБУ 9, ф. 13, спр. 376, т. 66, арк. 7], а 13 вересня того ж року «німці з поляками приїхали на Льонівку, забрали збіжжя. Копали картоплі. Вертаючи назад грабували все, що попали в руки» [ЦДАВО 7, ф. 3833, спр. 118, арк. 52]. При цьому, у «Звіті суспільно-політичної роботи надрайону Володимир – Горохів» [ЦДАВО 8, ф. 3833, спр. 118, арк. 39–44] підкреслюється, що німці при організованих спільно з поляками пограбуваннях українців перекладали провину на поляків у разі, якщо самі користувались награваним. У випадку ж, якщо награване потенційно мало належати полякам – німці влаштовували привселюдні покарання «поляків-грабіжників», аби показати себе українцям у світлі справедливості [Там само, арк. 39]. Маємо згадку про те, що у Володимирі німці розстріляли кількох поляків, звинувачених у пограбуванні сіл Марцилівка та Повничев [Там само], а в Устилузькому районі після донесення українцями німцям про вчинені поляками пограбування в колоніях Янінбор і Станіславів, німецькою владою на місце злочину було вислано спеціальний відділ, який розстріляв «кільканадцять поляків» і ще чотирьох привселюдно водив

селами із надписом «грабіжник» на грудях [Там само].

Крім того, «Комунікат в справі подій на Волині» [АЦДВР 2, ф. 9, т. 5], до якого ми вже зверталися вище, дає інформацію про те, що німці, втративши свою силу на українських землях, почали створювати відділи поліції, до яких набирали поляків. За допомогою цих відділів та польських рук німці здійснювали терор українського населення, підбурюючи тим самим українців до антипольської боротьби. Цікавим для нас є ще одне зауваження в тексті цього документа: «Були, приміром, випадки, що присутні при погромах над українським населенням німці уможливили кільком жертвам втечу з окруженого села, заявляючи, що не можуть нічого вдіяти, бо це роблять «поляки» [Там само]. Метою таких провокацій автор документа називає підсилення погромів українців над поляками [Там само]. Німецька пропаганда часто нацькувала поляків на українців, внаслідок чого, наприклад, «польські шовіністи... розкопали і обезчестили могили полеглим героям за волю України в с. Коршеві і в с. Шпарахові [ЦДАВО 9, ф. 3833, спр. 118, арк. 11 зв.]. Крім цього, у Коршеві поляки розбили Українського Державного Герба, у Хорохорині – змушували українців розмовляти польською мовою [Там само], а в Блудові «поляки в німецьких одностроях переїжджаючи скинули Тризуба з могил» [ЦДАВО 3, ф. 3833, спр. 118, арк. 28].

Перераховані вище випадки не були поодинокими. Все це тільки посилювало українсько-польську ворожнечу і, відповідно, знаходило своє відображення в документах українського підпілля.

Піком загострення українсько-польських суперечностей став липень 1943р., оскільки 11 липня 1943 р. упівці, бульбівці та мельниківці здійснили одночасний напад на польські поселення у Ковельському, Горохівському та Володимирському повітах і одразу ж отримали від поляків відповідь у вигляді нападу на українські села [Кучерепа, 2013, с. 200]. Дослідник М. Кучерепа зауважує, що питання щодо того, чи дійсно антипольська акція була справою рук українців, а не радянських або німецьких агентів в лавах УПА – досі викликає дискусії [Кучерепа, 2013, с. 200].

В тому-таки липні 1943 р. вийшов у світ вже згаданий нами «Комунікат в справі подій на Волині» [АЦДВР 2, ф. 9, т. 5], в якому вказано, що в провокуванні українців та поляків до взаємного знищення винні німці, оскільки це було метою їхньої політики [Там само]. До того ж, українсько-польську ворожнечу в цьому документі названо «водою на млин німецького і російсько-більшовицького імперіалізму», а взаємні напади українців на поляків чи навпаки – «вислугуванням спільному ворогові» [Там само]. Цікаво, що автор вищезазначеного документа дуже добре розписує причини напруження українсько-польських відносин, серед яких є такі: 1) наслідки політики Польської держави в 1919 – 1939 рр., яка була ворожою щодо українського населення; 2) несприйняття польським урядом та поляками загалом українського визвольного руху, починаючи з другої половини 1939 р.; 3) «намагання деяких польських чинників шкодити українському громадянству на теренах загарбаних німцями руками німців і Гештапо,

та намагання використати гнобительську політику німців відносно українського народу для зміцнення польських впливів в Україні, зокрема в Галичині і на Волині» [Там само].

Що ж до Галичини, то в «Комунікаті...» стверджується, що тут німці намагаються спровокувати події, аналогічні до волинських [Там само] і цьому наведено докази: «Агенти Гештапо ширять провокаційні чутки між поляками немовби українське підпілля планувало поголовну різню поляків. Такі самі чутки, а саме що польське підпілля і підпольні організації прислали з Польщі в Галичину озброєні відділи для вирізування українців – агенти Гештапо пускають між українцями» [Там само].

Характеристику німецької присутності в українсько-польському протистоянні подано також у «Звіті суспільно-політичного стану округи Володимир – Горохів за серпень 1943 р.» [ЦДАВО 10, ф. 3833, спр. 118, арк. 33–38]. У цьому документі читаємо наступне: «У своїй протиукраїнській роботі використовують нарешті німці наявність польсько-українського антагонізму, мобілізуючи собі на поміч відділи польської поліції, яка своїми жорстокостями у відношенні до українського населення далеко перевищує німців» [Там само, арк. 34]. Автор «Звіту...» також зауважує, що впродовж серпня 1943 р. польсько-українські відносини погіршилися: якщо в липні 1943 р. на здійсненні українським населенням антипольські акції поляки відповідали втечею під німецький протекторат або ж чинили неорганізований силовий спротив, то вже в серпні вони в спілці з німцями почали влаштовувати українцям помсту у вигляді різанини, пограбувань чи підпалів [Там само, арк. 35].

Подібна ідея про користь німцям від сутичок між поляками та українцями звучить у «Звіті...» [ЦДАВО 8, ф. 3833, спр. 118, арк. 39–44] тієї ж Володимиро-Горохівської округи за 20 серпня – 20 вересня 1943 р., де вказано, що німці в цілому дуже зручно використовують українсько-польський антагонізм і подекуди навіть штучно його підсилюють [Там само, арк. 40]. Щоб з'ясувати, у чому полягала мета штучного підсилення – звертаємося до документа, в якому знаходимо такі слова: «Руками польських поліцаїв німці вилунали собі на роботу біля 1000 українців з міста Володимира у серпні б. (1943. – авт.) року, а тепер при помочі української поліції вилувають тамже на роботу поляків» [Там само]. Цікаво, що в цьому документі ми маємо пряму згадку про існування української допоміжної поліції. Вона, за словами автора документа Кузьменка, почала розширюватися внаслідок нестачі «прислужницьких рук», спричиненої «викриттям у зраді» та, відповідно, розстрілом або вивезенням на роботи тих поляків, яких німці також використовували в якості поліції або грабункових експедицій [Там само].

З цього маленького уривка маємо наступні спостереження: 1) німці вербували до своєї поліції однаково як поляків, так і українців, свідомо спричиняючи сутички між польським на українським населенням; 2) складена з поляків допоміжна поліція по суті була для німців маріонеткою, якою вони вправно користувались.

Негативно позначались на українсько-польських

відносинах численні доноси поляків на українців, результатом яких почасти ставали попереджувальні звернення українських націоналістів, адресовані полякам. «Суспільно-політичний звіт на Станіславщині» [ГДА СБУ 10, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 28] у серпні 1943 р. писав, що поляки доносять німцям все, що їм відомо про українців, а в жовтні того ж року «Звіт політичний на Стрийщині та Дрогобиччині» [ГДА СБУ 11, ф. 13, спр. 376, т. 71, арк. 84] інформував про наступне: «Всі німці, не тільки Гештапо, стараються знайти між поляками своїх довірених, щоб їх остерігали перед всякими можливостями зі сторони українців, поширили... сітку донощиків, обдаровують щедро горілкою, тютюном та харчами всіх «благонадziejних». З цього бачимо, що за свої доноси польське населення отримувало винагороду. Це було вигідно не тільки полякам, але й німцям, оскільки взамін на, наприклад, їжу, вони отримували важливу інформацію стосовно українських націоналістів. Навесні 1944 р. упівцями було опубліковано наказ, у якому поляків звинувачували у видачі «під більшовицькою займанщиною український народ в руки НКВД» та поширення «брехні на ГЕСТАПО і поліцію» [ГДА СБУ 1, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 103]. У наказі упівці просили поляків звільнити українські землі, а в разі, якщо вони цього не зроблять, на них чекатиме каральна акція [Там само]. Подібна листівка-застереження «Польському населенню західно-українських земель» [АЦДВР 3, ф. 9, т. 5] теж попередила поляків про заплановану українцями помсту за польську антиукраїнську діяльність, яка, крім доносів, полягала ще в пограбуваннях, провокаціях та вбивствах українців [Там само]. Привертає нашу увагу також «Комунікат» Проводу ОУН [ГДА СБУ 2, ф. 13, спр. 37, т. 34, арк. 98], який «засудив на кару смерті... поляків, як відплату за те, що член польського суспільства... зробив донос на німецьку поліційну владу на... невинних українців» [Там само]. Важливим в цьому «Комунікаті» є момент, який також попереджає поляків про те, що в майбутньому на них і надалі чекатиме жорстоке покарання, якщо вони продовжуватимуть «видавати членів українського народу в руки німців» [Там само]. Попередження за доноси отримали поляки і в іншому «Комунікаті» [ГДА СБУ 3, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 219] ОУН, виданому на Львівщині в 1944 р. До того ж, цей документ привертає увагу тим, що в ньому згадується про жінок-донощиць, які нищили «німецькими руками українське населення» [Там само]. Ще одним, необхідним для аналізу документом, є «Звіт про діяльність польського підпілля на Станіславщині» [ГДА СБУ 4, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 62–63] за квітень–травень 1944 р. Тут, зокрема, читаємо про намагання поляків співпрацювати з німцями та советами, доказом чому в документі названо доноси на українців до команди ГЕСТАПО та НКВС [Там само, арк. 62]. Приклад вчинення польським населенням доносів на українців знаходимо і в «Протоколі в справі донощиків поляків більшовикам на українських громадян» [ГДА СБУ 5, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 185]: «Дня 5 квітня 1944 р. поляк Крементовскі Яцко з с. Гнильче повів більшовика в напрямі господарства Сміха Павла в цілі проведення ревізії за зброєю... Того самого дня поляки Залескі Франко і Белінська

Кароліна наслали більшовиків на господаря Керсана Осипа, де роблено докладний трус за зброєю. При ревізії нічого не знайдено і... сказали більшовики, що їх прислали поляки», – йдеться в документі [Там само]. З огляду на наведені вище факти бачимо, що система донощиків була пересторогою у побудові сприятливих взаємин між українцями та поляками.

Разом з тим, в українських націоналістичних колах добре розуміли, що у виগ্রаші від українсько-польських суперечок залишаються тільки дві сили – німці та більшовики, тому українці досить часто видавали звернення до поляків, у яких описували поточну суспільно-політичну ситуацію та просили їх припинити співпрацю із ворожими режимами.

Так, навесні 1943 р. ОУН видала адресоване полякам звернення, у якому висловила своє бачення щодо вбивства ще навесні 1940 р. у лісах Смоленщини польських громадян, в основному військовослужбовців, яке ще відоме під назвою «катинський розстріл» і було вчинене співробітниками НКВС СРСР, котрі в свою чергу звинувачували в цій трагедії німців. Оунівці не мали сумніву в тому, що моральним злочинцем цього страшного злочину були рівною мірою більшовицький та нацистський режими [ГДА СБУ 6, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 95]. Українці також наголошували на тому, що поляків просто використовують: «Поляки! Чи ви не бачите, що вами торгують? Чи не бачите, що ваші союзники плюють вам в лице? Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіалізмом, який хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіалізмів... [Там само]. Закінчується звернення фразою «Хай живуть самостійні держави поневолених народів!» [Там само]. З поданого тексту бачимо, що оунівці закликали поляків до взаємодії з ними, а не боротьби, оскільки розуміли, що німці з більшовиками користувалися польським народом для своїх цілей, не бажаючи дати їм можливість створити власну, самостійну державу. Останнє, зауважимо, було також метою українців.

Схожі тези звучать і в зверненні до поляків, виданому в липні 1943 р. Тут, зокрема, поляків закликали не вдаватися до боротьби проти українців: «Однакове положення, спільні вороги і спільні цілі, якими є власні держави, повинні диктувати обом народам... спільну боротьбу в одних рядах проти імперіалістичних загарбників (німців та більшовиків. – *авт.*)» [АЦДВР 4, ф. 9, т. 5, арк. 1]. Крім того, в документі наголошується, що український народ так само, як і поляки, бореться за власну державу й бажає миру з польським народом та прагне до існування вільної України та Польщі [Там само]. Варта уваги також листівка-звернення штабу загону УПА «Січ» від 17 липня 1943 р. [ГДА СБУ 7, ф. 13, спр. 376, т. 34, арк. 92], яка стала відповіддю українців на звернення поляків до УПА із пропозиціями щодо співпраці. У тексті документа читаємо, що упівці висловили свою готовність співпрацювати з поляками в боротьбі проти німецьких окупантів та польських провокаторів, які нацьковували українців на поляків і навпаки [Там само]. Особливо серед всіх звернень варто виділити звернення ОУН не до поляків, а до українських поліцистів [ГДА СБУ 8, ф. 13, спр. 376, т. 41, арк. 2], у якому останніх просять не дозволити втягнути себе «в ганебне діло німе-

цьких погромів», не мстити польському населенню за «кривди, заподіяні українському народові польською державою» та не дозволити, щоб «в українсько-польський конфлікт втручалися більшовицькі чи німецькі імперіялісти» [Там само]. Коротко підсумовуючи аналіз вищеподаних звернень, можемо підкреслити найголовнішим чином те, що провідним їх мотивом є прагнення не дозволити німцям та советам стати на заваді творення польської та української державності й унеможливити присутність нацистського та більшовицького режимів в українсько-польських відносинах.

Висновки. Таким чином, документи українського націоналістичного підпілля, видані в роки Другої світової війни, є інформативним джерелом для вивчення проблеми тогочасних українсько-польських відносин загалом та присутності в них СРСР та Третього Райху зокрема. Ці документи дали нам змогу переконатися в тому, що і німці, і совети мали власний інтерес у розпалюванні українсько-польської ворожнечі, оскільки боротьба між двома народами відсунула б вбік національно-визвольний рух на теренах України на Польщі, дозволяючи більшовицькому й нацистському режимам впливати на політичну і соціально-економічну сфери життя цих територій.

Прагнучи поглиблення кровопролитного протистояння між поляками та українцями, більшовики і німці вдавалися до різного роду провокацій, нацькування поляків на українців та навпаки – українців на поляків, заохочували до донощитва і створювали з одного боку – радянські партизанські загони, а з іншого – польську та українську допоміжну поліцію, які підпорядковувалися та діяли в інтересах радянського та гітлерівського режимів відповідно, спричиняючи між українцями та поляками ще більшу взаємоненависть.

У окремих документах ми також прослідкували розуміння українським підпіллям того, хто насправді виграє від міжнаціональної сутички, що склалась. Але, як бачимо, цього розуміння виявилось недостатньо для того, щоб припинити українсько-польський антагонізм та спільно з поляками продовжувати визвольну боротьбу проти Третього Райху і Радянського Союзу.

До подальшого вивчення впливу «третіх сил» на українсько-польське протистояння 1939 – 1945 рр. слід також залучити польські документи. Це дозволить нам різносторонньо висвітлити досліджувану тему.

Список використаних джерел

Архівні документи

- Архів Центру Досліджень Визвольного руху (АЦДВР) 1, ф. 9, т. 4, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9719>. (дата звернення: 1.11.2022).
- АЦДВР 2, ф. 9, т. 5, на 3 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9848>. (дата звернення: 1.11.2022).
- АЦДВР 3, ф. 9, т. 5, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9849>. (дата звернення: 1.11.2022).
- АЦДВР 4, ф. 9, т. 5, на 4 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9847>. (дата звернення: 1.11.2022).
- АЦДВР 5, ф. 9, т. 5, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9851>. (дата звернення: 1.11.2022).
- В'ятрович В., 2011. Польсько-українські стосунки в 1942 – 1947 роках у документах ОУН та УПА, 792 с. [Online]. Доступно: https://shron3.chtyvo.org.ua/Viatrovych_Volodymyr/Polsko-ukrainski_stosunky_v_1942-1947_rokakh_u_dokumentakh_OUN_ta_UPA_Tom_1.pdf? (дата звернення: 1.11.2022).
- Галузевий державний архів Служби Безпеки України (ГДА СБУ) 1, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2741>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 2, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2737>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 3, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2773>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 4, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2712>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 5, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2751>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 6, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2735>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 7, ф. 13, спр. 376, т. 34, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2731>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 8, ф. 13, спр. 376, т. 41, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/5236>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 9, ф. 13, спр. 376, т. 66, на 6 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/4804>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 10, ф. 13, спр. 376, т. 71, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/7800>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 11, ф. 13, спр. 376, т. 71, на 11 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/7812>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 12, ф. 13, спр. 376, т. 75, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/8065>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ГДА СБУ 13, ф. 13, спр. 376, т. 75, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/8083>. (дата звернення: 1.11.2022).
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) 1, ф. 3833, оп. 1, спр. 91, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/11598>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 2, ф. 3833, спр. 118, на 10 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24832>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 3, ф. 3833, спр. 118, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24837>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 4, ф. 3833, спр. 118, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24835>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 5, ф. 3833, спр. 118, на 7 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24830>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 6, ф. 3833, спр. 118, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24839>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 7, ф. 3833, спр. 118, на 1 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24843>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 8, ф. 3833, спр. 118, на 6 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24841>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 9, ф. 3833, спр. 118, на 2 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24833>. (дата звернення: 1.11.2022).
- ЦДАВО 10, ф. 3833, спр. 118, на 6 арк. [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24840>. (дата звернення: 1.11.2022).

Література

Piłuszyński I., 2017. ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939 – 1947, Warszawa, 224 s.

Калишук О., 2020. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті, Львів, 527 с.

Калишук О., 2013. Радянський чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Гілея*, Київ, с. 142–145. [Online]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_27. (дата звернення: 1.11.2022).

Кучерепа М., 2013. Українсько-польський конфлікт: Волинь, 1943 рік, *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*, Луцьк, с. 194–203. [Online]. Доступно: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1503>. (дата звернення: 1.11.2022).

Мазур Г., 1999. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнародному польсько-українському конфлікті у 1942 – 1945 рр. *Україна – Польща: важкі питання*, Луцьк, с. 208–221. [Online]. Доступно: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17885/file.pdf>. (дата звернення: 1.11.2022).

Патриляк І., 2013. Співпраця польського населення Волині з німецькою окупаційною адміністрацією як чинник в українсько-польському конфлікті. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*, Луцьк, с. 70–78. [Online]. Доступно: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1489>. (дата звернення: 1.11.2022).

Трофимович В., 2013. Радянський союз і українсько-польська війна. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*, Луцьк, с. 59–70. [Online]. Доступно: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1488>. (дата звернення: 1.11.2022).

Трофимович В., 1999. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945 рр. *Україна – Польща: важкі питання*, Луцьк, с. 181–207. [Online]. Доступно: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17882/file.pdf>. (дата звернення: 1.11.2022).

References

Piłuszyński I., 2017. ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947, Warszawa, 224 s. (in Polish).

Arkhiv Centru Doslidzhenj Vyzvoljnoho rukhu (ACDVR) 1, f. 9, t. 4, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9719>. (дата звернення: 1.11.2022).

ACDVR 2, f. 9, t. 5, na 3 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9848>. (дата звернення: 1.11.2022).

ACDVR 3, f. 9, t. 5, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9849>. (дата звернення: 1.11.2022).

ACDVR 4, f. 9, t. 5, na 4 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9847>. (дата звернення: 1.11.2022).

ACDVR 5, f. 9, t. 5, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/9851>. (дата звернення: 1.11.2022).

Vjatrovych V., 2011. Poljsjko-ukrajinsjki stosunki v 1942 – 1947 rokakh u dokumentakh OUN ta UPA, 792 s. [Online]. Доступно: [https://shron3.chtyvo.org.ua/Vjatrovych_Volodymyr/Polsko-ukrainski_stosunki_v_1942-1947_rokakh_u_dokumentakh_OUN_ta_UPA_Tom_1.pdf?Ghaluzevyj_derzhavnyj_arkhiv_Sluzhby_Bezpeky_Ukrajiny_\(GhDA_SBU\)_1_f_13_spr_376_t_34_na_1_ark](https://shron3.chtyvo.org.ua/Vjatrovych_Volodymyr/Polsko-ukrainski_stosunki_v_1942-1947_rokakh_u_dokumentakh_OUN_ta_UPA_Tom_1.pdf?Ghaluzevyj_derzhavnyj_arkhiv_Sluzhby_Bezpeky_Ukrajiny_(GhDA_SBU)_1_f_13_spr_376_t_34_na_1_ark). (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2741>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 2, f. 13, spr. 376, t. 34, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2737>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 3, f. 13, spr. 376, t. 34, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2773>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 4, f. 13, spr. 376, t. 34, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2712>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 5, f. 13, spr. 376, t. 34, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2751>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 6, f. 13, spr. 376, t. 34, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2735>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 7, f. 13, spr. 376, t. 34, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/2731>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 8, f. 13, spr. 376, t. 41, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/5236>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 9, f. 13, spr. 376, t. 66, na 6 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/4804>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 10, f. 13, spr. 376, t. 71, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/7800>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 11, f. 13, spr. 376, t. 71, na 11 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/7812>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 12, f. 13, spr. 376, t. 75, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/8065>. (дата звернення: 1.11.2022).

GhDA SBU 13, f. 13, spr. 376, t. 75, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/8083>. (дата звернення: 1.11.2022).

Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja Ukrajiny (CDAVO) 1, f. 3833, op. 1, spr. 91, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/11598>. (дата звернення: 1.11.2022).

CDAVO 2, f. 3833, spr. 118, na 10 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24832>. (дата звернення: 1.11.2022).

CDAVO 3, f. 3833, spr. 118, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24837>. (дата звернення: 1.11.2022).

CDAVO 4, f. 3833, spr. 118, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24835>. (дата звернення: 1.11.2022).

CDAVO 5, f. 3833, spr. 118, na 7 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24830>. (дата звернення: 1.11.2022).

CDAVO 6, f. 3833, spr. 118, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Доступно: <http://avr.org.ua/viewDoc/24839>. (дата звернення: 1.11.2022).

CDAVO 7, f. 3833, spr. 118, na 1 ark. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://avr.org.ua/viewDoc/24843>. (data zvernennja: 1.11.2022).

CDAVO 8, f. 3833, spr. 118, na 6 ark. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://avr.org.ua/viewDoc/24841>. (data zvernennja: 1.11.2022).

CDAVO 9, f. 3833, spr. 118, na 2 ark. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://avr.org.ua/viewDoc/24833>. (data zvernennja: 1.11.2022).

CDAVO 10, f. 3833, spr. 118, na 6 ark. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://avr.org.ua/viewDoc/24840>. (data zvernennja: 1.11.2022).

Kalishhuk O., 2020. Volynj'43: istoriografichne piznannja i kryve dzerkalo pam'jati, Ljviv, 527 s.

Kalishhuk O., 2013. Radjanskyj chynnyk eskalaciji ukrajinsjko-poljsjkogho protystojannja u roky Drughoji svitovoji vijny [The Soviet factor in the escalation of the Ukrainian-Polish confrontation during the Second World War], Ghileja, Kyjiv, s. 142–145. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_72_27. (data zvernennja: 1.11.2022).

Kucherepa M., 2013. Ukrajinsjko-poljsjkyj konflikt: Volynj, 1943 rik [Ukrainian-Polish conflict: Volyn, 1943], Volynsjska traghedija: cherez istoriju do porozuminnja, Lucjk, s. 194–203. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1503>. (data zvernennja: 1.11.2022).

Mazur Gh., 1999. Rolj Nimechchyny i Radjansjkogho Sojuzu v mizhnacionaljnomu poljsjko-ukrajinsjkomu konflikti u 1942-1945 rr. [The role of Germany and the Soviet Union in the inter-ethnic Polish-Ukrainian conflict in 1942-1945], Ukrajina – Poljsjska: vazhki pytannja, Lucjk, s. 208–221. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17885/file.pdf>. (data zvernennja: 1.11.2022).

Patryljak I., 2013. Spivpracija poljsjkogho naseleennja Volyni z nimeckuju okupacijnoju administracijeju jak chynnyk v ukrajinsjko-poljsjkomu konflikti [Cooperation of the Polish population of Volhynia with the German occupation administration as a factor in the Ukrainian-Polish conflict], Volynsjska traghedija: cherez istoriju do porozuminnja, Lucjk, s. 70–78. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1489>. (data zvernennja: 1.11.2022).

Trofymovych V., 2013. Radjanskyj sozj i ukrajinsjko-poljsjska vijna. [The Soviet Union and the Ukrainian-Polish War]. Volynsjska traghedija: cherez istoriju do porozuminnja, Lucjk, s. 59–70. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/1488>. (data zvernennja: 1.11.2022).

Trofymovych V., 1999. Rolj Nimechchyny i SRSR v ukrajinsjko-poljsjkomu konflikti 1939–1945 rr. [The role of Germany and the USSR in the Ukrainian-Polish conflict of 1939–1945], Ukrajina – Poljsjska: vazhki pytannja, Lucjk, s. 181–207. (in Ukrainian). [Online]. Dostupno: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17882/file.pdf>. (data zvernennja: 1.11.2022).

Viktorija Prokopchuk

post-graduated student of Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk

GERMANS AND BOLSHEVIKS IN THE UKRAINIAN-POLISH CONFLICT OF 1939 – 1945 IN THE DOCUMENTS OF THE UKRAINIAN NATIONALIST UNDERGROUND

In this article, with the help of a detailed analysis of the documents of the Ukrainian nationalist underground, which were issued during the Second World War, the topic of the involvement of the "third forces", namely the Third Reich and the Soviet Union, in the Ukrainian-Polish conflict of 1939 – 1945 is raised. Based on the analyzed reports, social and political reviews, etc., the methods used by the Germans and Bolsheviks to incite mutual hatred between Ukrainians and Poles are singled out. It was found out that the Germans created special police departments for their own purposes, where they recruited both Poles and Ukrainians, provided them with weapons, encouraged the Poles to rob the Ukrainian population, and often practiced handing over Ukrainian jobs or farms to Poles, and vice versa. It has been investigated that the Soviets, in turn, contributed to the creation of Polish partisan units, in some places transferred the responsibility for the murders of Poles committed by them to Ukrainians and gave Poles ammunition to fight against Ukrainians. Particular attention is paid to the contemporary phenomenon of informants by Poles against Ukrainians, to which the Ukrainian nationalist underground reacted by distributing warning leaflets addressed to Poles. The article also analyzes those documents in which the Germans and the Soviets are called the enemies of the Ukrainian and Polish peoples and in which the awareness of Ukrainian nationalists that the German and Bolshevik regimes were interested in the Ukrainian-Polish confrontation is traced at the same time. It has been suggested that the strengthening of enmity between Ukrainians and Poles on the part of the Germans and the Soviets could be based in some places on the fear of the deployment of Ukrainian and Polish liberation movements with the aim of creating their own independent states. It was concluded that the documents of the Ukrainian nationalist underground are an informative and noteworthy source in the context of the Ukrainian-Polish struggle during the Second World War. Scientific works related to the specified topic were involved in writing the article. It was found that until now there is no comprehensive scientific work devoted to the issues raised in the article. This requires further research on the impact of the Third Reich on the USSR on the Ukrainian-Polish inter-ethnic conflict of 1939 – 1945.

Keywords: Ukrainian-Polish conflict, World War II, Third Reich, Soviet Union, Volyn, Galicia, Bolsheviks.

ПЕЧАТКИ ТА ГЕРБИ МУКАЧЕВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ОЛЕКСІЯ ФІЛІПОВА

Іван Міськов

кандидат історичних наук, доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін, Закарпатської академії мистецтв, Ужгород
E-mail: miskoviv@gmail.com

Автор у даній статті спробував проаналізувати та оцінити науково-дослідницьку роботу Олексія Філіпова у дослідженнях печатки та герба м. Мукачева, яке стало його другою батьківщиною. З 2002 р. він щотижня відвідував Державний архів Закарпатської області у м. Берегово з метою виявлення документів про печатки та герб Мукачева. Дослідника зацікавила постать Св. Мартіна. Саме перші його статті про міський герб Мукачева були надруковані у місцевій періодичній пресі. Він один з перших опублікував грамоту угорської королеви Єлизавети від 22 травня 1376 р. Цим документом – переселенням вілли Мункач (Мукачево) було надано право про користування печаткою із зображенням Св. Мартіна. У дослідженнях мукачівського герба, О. Філіпов зацікавився наступними питаннями: 1. Коли саме потрібно відзначати День м. Мукачева – з часу надання печатки із зображенням Св. Мартіна?; 2. Яким має бути герб Мукачева?; 3. Кольорове вирішення даного герба? О. Філіпов, працюючи журналістом газети «Старий замок» намагався повернути історичний герб міста – Св. Мартін на коні. Натомість, його пропозиції були проігноровані, і як наслідок на сьогодні м. Мукачево має герб з постаттю священника, але із збереженням легенди Св. Мартіна на коні, поруч якого жебрак (меч і половина плаща у щиті, котрий тримає священник). На думку, О. Філіпова, день міста потрібно було б святкувати 22 травня. У 2012 р., в результаті довготривалої дослідницько-пошукової роботи, ним було видано працю «Під плащем Святого Мартіна (Історія герба міста Мукачева 1376 – 1943)». У цій праці, О. Філіпов описав 24 печатки м. Мукачева: із них 14, періоду Угорського королівства, Австрійської та Австро-Угорської імперії (1376, 1652, 1816, 1844, 1872, 1873, 1902 (6), 1914, 1914 – 1916), 8 – періоду Підкарпатської Русі Чехословацької Республіки (1919, 1920, 1923 (2), 1925, 1928, 1929. 1933), 2 – періоду Угорського королівства (1938, 1943). О. Філіпов планував у подальшому дослідження печаток і герба м. Мукачево, але його передчасна смерть перешкодила цьому.

Ключові слова: дослідник, архів, журналіст, герб, печатка, відбиток печатки.

Постановка проблеми. Олексій Філіпов був відомий як журналіст мукачівської газети, яка тричі змінювала назву «Старий замок» – «Паланок» – «Старий замок-Паланок». На сторінках вищезгаданої газети, він публікував статті про Карпатську Україну, археологічні розкопки Невизького замку, Мукачево у Першій світовій війні, виноробство в Мукачеві та Ужгороді, щодо першості двох вищезгаданих міст, літопис Аноніма «Діяння угрів», графа Дракулу, Федора Корятовича, вільного міста Мукачево тощо. Але чи не найбільше його зацікавила постать Святого Мартіна на гербі міста Мукачева, яке з 1981 р. стало другою батьківщиною О. Філіпова. Ймовірно, що з 1993 р. його зацікавлення геральдикой переросли у самостійні розвідки, а потім і проблематику – дослідити постать Святого Мартіна на печатках та гербах м. Мукачево.

Аналіз останніх публікацій показав, що окремо не написано жодної статті про дослідження О. Філіповим міської печатки та герба Мукачева. Автор даної статті у свій час товаришував з О. Філіповим (Рис. 1), а після його смерті – опублікував про нього біографічну статтю з вибраною бібліографією [Міськов, 2014, с. 287–291]. Пізніше вийшла стаття про його дослідження історичної символіки поселень Мукачівського району [Міськов, 2015, с. 192–194], а також дотична публікація про герби міст Южного, Мукачева, проекту нового герба Ужгородського університету [Міськов, 2019, с. 192–194]. О. Філіпов як член Українського Геральдичного Товариства з 1993 р. (пізніше був виключений)

(Рис. 2) та як член Словацького генеалогічно-геральдичного товариства (Рис. 3) долучився до виставки словацьких гербів у Мукачеві, яка відбулася 12 січня 1995 р. [Герби, 1995, с. 4]. Його публікацію «Антигеральдика Закарпаття» надрукували у фаховому виданні «Спеціальні історичні дисципліни», не дивлячись на те, що Олексій Філіпов не мав навіть вищої історичної освіти.

Метою даної статті, на основі публікацій та видань О. Філіпова проаналізувати та оцінити його внесок у вивчення печатки та герба м. Мукачева. Серед поставлених завдань даної статті наступні: віднайти всі публікації автора, що стосувались символів Мукачева; опрацювати періодичні видання, монографії автора, вияснити проблемні питання, які стосувались сфрагістики та геральдики Мукачева; а також з'ясувати, яких змін зазнав герб Мукачева у період свого «вродження» у незалежній Україні.

Виклад основного матеріалу. О. Філіпов зацікавився сфрагістикою та геральдикою у зв'язку з переїздом у м. Мукачево. Саме в Мукачеві, при радянській владі не були знищені, демонтовані чи прикриті на фасадах міських будівель міста герби Святого Мартіна на коні як римського вершника, поруч з яким – жебруща людина. До постаті Св. Мартіна дослідник звертається у своїх публікаціях на сторінках місцевої періодики. Він вперше звернув увагу на королівську грамоту від 1376 р., в якій задується Св. Мартін, печатку із зображенням якого для укладення юридичних угод купівлі, продажу, перепродажу виноградників почала використовувати окрема категорія міщан Му-

качева [Філіппов, 1994, с. 4]. Не маючи доступу до архівних документів, у своїх публікаціях, він згадував нову велику печатку Мукачева 1844 р., де замість постаті простого священника з'являється фрагмент християнської легенди про Святого Мартіна з Тура, як вершника, який відрізав половину свого плаща і віддав його жебракові [Філіппов, 1994, с. 4]. Через рік, на сторінках «Новини Мукачева», він дав своє бачення постаті і символу Святого Мартіна [Філіппов, 1995, с. 4]. Саме О. Філіппов вважав, що під час розробки сучасного герба будь-якого міста потрібно дуже обережно ставитися до «історичного герба». А відомо, що герби багатьох європейських міст змінювали зміст історичних зображень, або інколи символічна фігура була невідомою, тільки znana по опису в документі. Тому дослідник наголошував, що в кожному конкретному випадку потрібно проводити спеціальне дослідження для виявлення герба [Філіппов, 1995, с. 121].

На сторінках газети «Старий замок» протягом 1998 р. тривала дискусія щодо герба Мукачева: була висловлена думка, що міським гербом має бути герб князя Корятовича [Белей, 1998, с. 4], а також продовжувати роботу над міською символікою [Ревницький, 1998, с. 4]. У свою чергу, О. Філіппов та М. Федак послали на реєстрацію герба Мукачева 1903 р. у Міністерстві внутрішніх справ Угорщини з наступним описом: у синьому полі щита із зеленою основою, зображено Св. Мартіна у лицарському вбранні, на голові шолом, а Св. Мартін на білому коні відтинає мечем половину свого червоного плаща і віддає його жебраку. Наверх щита прикрашає золота корона. На думку, Філіппова та Федака даний герб мав стати офіційним гербом міста (Рис. 4). Після 1998 р., О. Філіппов продовжував працювати у пошуках інших печаток Мукачева, публікуючи свої дослідження у пресі, періодичних та науково-популярних виданнях, роблячи попередні підсумки.

У статті «Антигеральдика Закарпаття», О. Філіппов констатував, що в Мукачеві з подання начальника управління культури В. Цигака герб міста 1902 р. Св. Мартін на коні з жебраком у 1998 р. скасовується, а натомість приймається герб із зображенням старої печатки з постаттю християнського священника [Філіппов, 2007, с. 112] (Рис. 5).

Саме його зацікавило питання про святкування Дня міста Мукачево. Він отримав вичерпну відповідь від проф. Я. Штернберга, котрий досліджував герби і печатки давніх населених пунктів Закарпаття – 22 травня, коли королева Угорщини і Польщі – Єлизавета надала грамоту (1376 р.) на право користуватися власною печаткою із зображенням Святого Мартіна [Філіппов, 2012, с. 4]. Життя Святого Мартіна як римського вершника, а потім як єпископа м. Тур – апостола миру, описано в різних життях Святих. Але як Святого Мартіна найбільш почали вшановувати в Французькому королівстві, далі у Речі Посполитій [Філіппов, 2012, с. 19]. О. Філіппов зазначав: «Печатки із зображенням Святого Мартіна мали окремі громади в деяких середньовічних європейських містах: у Франції – Тур, Ліон, в Італії – Беллуно, Лукка, Сан-Маріно, в Бельгії – Куртаї, Льовен, у Голландії – Утрехт, у Німеччині – Брауншвейг, Емс, Карст, Краненбург, Мюнстермайфельд, Ольпе, Сіндельфінген,

Штольцгайм, у Богемії – Дамнау, Поступіц та інші» [Філіппов, 2012, с. 20]. Саме окрема категорія жителів Мункача (Мукачева) «*hospites*» отримала право (1376 р.) на тривале користування печаткою із зображенням Святого Мартіна [ДАЗО, ф. 1589, Оп.1., Спр.1].

Пізнішу печатку Мукачева (очевидно найперша печатка стерлася з плином часу – *авт.*) виявив О. Філіппов із наступним описом: «3. Печатка 1652 р. виготовлення (з боку напис власника – *Bátui János*): латунна, овальна, 20 x 36 мм, довжина рукоятки 50 мм. У полі печатки – зображення звичайної постаті священника, який лівою рукою тримає єпископський посох, а правіцю підняв для благословення. Легенда по краю печатки завширшки 5 мм латинською «*oppidi Munkach*»// Приватна збірка мукачівського колекціонера» [Філіппов, 2012, с. 37] (Рис. 6). Печаткою 1652 р. користувалися аж до 30-х рр. XIX ст. На документі 1816 р., відома інша овальна печатка Мукачева (20 x 25 мм) з червоного сургучу, опис якої збігається з описом печатки 1652 р. і такою самою латинською легендою [Філіппов, 2012, с. 37] (Рис. 7).

У 1843 р. угорський парламент затвердив угорську мову державною, а також було прийнято рішення про заміну символіки у містах і селах Угорського королівства Австро-Угорської імперії. Відтепер легенди населених пунктів на печатках були змінені на угорську мову. З 1844 р. відома кругла сургучна печатка, опис якої наступний: у полі печатки зображення Святого Мартіна у військовому вбранні, який сидить на коні та відтинає частину свого плаща для сидячого жебрущего чоловіка; легенда по краю печатки угорською «*Szabad Munkács város pecsétje 1844* – Печатка вільного міста Мукачева 1844» [Філіппов, 2012, с. 38], (Рис. 8).

З 1872 та 1873 рр. відомі інші дві круглі міські печатки Мукачева: перша – у полі печатки угорською мовою «*Munkács város rendezett tanácsa 1872*», друга – у полі зображення Св. Мартіна на коні, який дає частину свого плаща бідняку з легендою «*Munkács város rendezett tanácsa 1873*» [Філіппов, 2012, с. 38]. За 1902 р. відомі чотири різні круглі міські печатки на різних документах: одна паперова та три чорнильні. На одній чорнильній печатці у круглому полі надпис «*Bereg vármegye Munkács rendezett tanácsú város 1902*», а на інших зображення герба Св. Мартін, у щиті німецької форми з короною і відповідно три легенди: «*Bereg vármegye Munkács r. t.város 1376 – 1902*», «*Bereg vármegye Munkács r. t.város 1902 – 1902*», «*Bereg vármegye Munkács r. t.város 1902*» [Філіппов, 2012, с. 39], (Рис. 9). Також відомі ще дві круглі печатки 1902 р. без герба Св. Мартін – одна чорнильна у полі кола з легендою «*Bereg vármegye Munkács rendezett tanácsú város rendőkapitányi hivatalo 1902*» та друга – сургучна у полі кола з наступною легендою «*Bereg vármegye Munkács r. t. város 1902*» [Філіппов, 2012, с. 40]. У Державному архіві Закарпатської області, О. Філіппов відшукав на бланковій документа 1916 р. – тиснений герб «Св. Мартін», а під ним угорською тиснений надпис: «*Munkács rend. tanácsú város*» та відбиток круглої чорнильної печатки – навколо герба «Св. Мартін» у щиті німецької форми

по колу легенда «Bereg vármegye Munkács r. t. város 1914 – 1916. Polgármestere» [Філіппов, 2012, с. 40].

За 20-30 рр. О. Філіппов знайшов та опублікував наступні печатки Мукачева: Підкарпатської Русі:

1) відбиток чорнильної круглої печатки без вказування року, на документі 1919 р., у полі печатки посередині – надпис «Мункачово», по колу легенда російською: «Губернатор Русскоѣ Крайны» [Філіппов, 2012, с. 40];

2) чорнильна кругла печатка 1920 р. з класичним гербом м. Ужгорода з легендою по колу чеською мовою: «Magistrát města MUSAČ Beregská župa 1920» [Філіппов, 2012, с. 41];

3) чорнильна кругла печатка без дати на документі 1923 р., у полі якої зображення тинктури гербу «Св. Мартін» у щиті німецької форми та легендою по колу російською та угорською: «Бережска жупа года п.с. Мукачево – Bereg vármegye Munkács r. t. város» [Філіппов, 2012, с. 41];

4) чорнильна кругла печатка без дати на документі 1923 р. у полі малий державний герб Чехословацької республіки – чеський лев у французькому з легендою по колу чеською та російською: «Županský úřad v Mukačevě – Жупанскій урядъ въ Мукачевѣ» [Філіппов, 2012, с. 41];

5) чорнильна кругла печатка без дати на документі 1925 р., у полі якої зображено міський герб «Св. Мартін» у щиті німецької форми з короною та легендою по колу російською, чеською, угорською: «Городъ Мукачево съ установленнымъ магистратомъ – Město Muračevno se zřízeným magistrátem – Munkács r. t. város» [Філіппов, 2012, с. 41];

6) чорнильна кругла печатка без дати на документі 1928 р., у полі якої зображено міський герб «Св. Мартін» у щиті німецької форми без корони та легендою по колу російською, чеською, угорською: «Городъ Мукачево съ установленнымъ магистратомъ – Město Muračevno se zřízeným magistrátem – Munkács r. t. város» [Філіппов, 2012, с. 42];

7) дві чорнильні круглі печатка без дати на документі 1929 р., у полі якої зображено міський герб «Св. Мартін» у щиті німецької форми без корони; перша печатка з легендою по колу російською, чеською, угорською: «Городъ Мукачево съ установленнымъ магистратомъ – Město Muračevno se zřízeným magistrátem - Munkács r. t. város»; друга печатка з легендою по колу російською, чеською, угорською: «МАГИСТРАТЪ ГОРОДА МУКАЧЕВА/. Magistrát města Muračeva. Munkács r. t. város» [Філіппов, 2012, с. 42];

8) чорнильна кругла печатка без дати на документі 1933 р., у полі якої зображено міський герб «Св. Мартін» у щиті німецької форми без корони з легендою по колу чеською і російською: «Magistrát města Muračeva. Magistrátъ города Мукачева» [Філіппов, 2012, с. 42].

Олексій Філіппов описав дві печатки на документах 1939, 1943 рр.: перша – «...чорнильна, кругла, діаметром 36 мм. У полі печатки зображення в тинктурі міського герба «Св. Мартін» у щиті німецької форми без корони. Легенда по краю печатки угорською: «A FELSZABADULT MUNKCÁS R.T. VÁROS pecsétje 1938. Nov. 2», друга: «Відбиток печатки без

вказування року виготовлення на документі 1943 року: чорнильна, кругла, діаметром 36 мм. У полі печатки – зображення в тинктурі міського герба «Св. Мартін» у щиті німецької форми без корони. Легенда по краю печатки угорською «Munkács megyei város» [Філіппов, 2012, с. 42-43].

Щодо семіотики герба «Св. Мартін», О. Філіппов вважав, що за християнською легендою у минулому Св. Мартін був римським вершником і одного разу, зустрівши голодного і змерзлого жебрака, не маючи коштів, відтяв частину свого червоного плаща і віддав його напівоголеному чоловікові. Але виготовлення такої печатки для Мукачева – Святий Мартін на білому коні було дуже складним процесом. Тому мукачівські старости довготривалий час користувались міською печаткою із зображенням звичайної постаті священника. Тільки у XIX ст. в Угорському королівстві ремісники почали використовувати замість металевих гумові печатки. Тоді зображення Св. Мартіна на коні поруч з'явилося на новій печатці Мукачева, яка використовувалася по 1944 р. [Філіппов, 2012, с. 30-31, 42-43].

Висновки. Олексій Філіппов, займаючись питаннями сфрагістики та геральдики, найбільше приділив уваги дослідженню печаток і герба м. Мукачева, яке стало другою батьківщиною дослідника. З 2002 р. він щотижня відвідував Державний архів Закарпатської області у м. Берегове з метою виявлення документів з печатками та гербом м. Мукачево. Дослідника зацікавила постать Св. Мартіна. Саме перші його статті про міський герб Мукачева були надруковані у місцевій періодичній пресі. Він один з перших опублікував грамоту угорської королеви Єлизавети від 22 травня 1376 р. Цим документом – переселенням вільні Мункач (Мукачево) було надано право про користування печаткою із зображенням Св. Мартіна. У дослідженнях мукачівського герба О. Філіппов зацікавився наступними питаннями: 1. Коли саме потрібно відзначати День м. Мукачева – з часу надання печатки із зображенням Св. Мартіна?; 2. Яким має бути герб Мукачева?; 3. Кольорове вирішення даного герба? О. Філіппов, працюючи журналістом газети «Старий замок» намагався повернути історичний герб міста – Св. Мартін на коні. Натомість, його пропозиції були проігноровані, і як наслідок на сьогодні м. Мукачево має герб з постаттю священника, але із збереженням легенди Св. Мартіна на коні, поруч якого жебрак (меч і половина плаща у щиті, котрий тримає священник). На думку, О. Філіппова, день міста потрібно було святкувати 22 травня. У 2012 р., в результаті довготривалої дослідницько-пошукової роботи, ним було видано працю «Під плащем Святого Мартіна (Історія герба міста Мукачева 1376 – 1943)». У цій праці О. Філіппов описав 24 печатки м. Мукачева: із них 14, періоду Угорського королівства, Австрійської та Австро-Угорської імперій (1376, 1652, 1816, 1844, 1872, 1873, 1902 (6), 1914, 1914 – 1916), 8 – періоду Підкарпатської Русі Чехословацької Республіки (1919, 1920, 1923 (2), 1925, 1928, 1929, 1933), 2 – періоду Угорського королівства (1938, 1943). О. Філіппов планував у подальшому дослідження печаток і герба м. Мукачево, але його передчасна смерть перешкодила цьому.

Список використаних джерел

- Белей, В., 1998. Яким має бути герб Мукачева, *Старий Замок*, 13 серпня, с. 12.
 Герби відкривають таємницю, 1995, *Панорама*, 14 січня, с. 4.
 Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 1589. Главный староста гор. Мукачево. Коллекция Владислава Вари (1427 – 1850), оп. 1, спр. 1. Грамота королевы Венгрии и Польши Елисаветы от 22 мая 1376 г. о разрешении жителям города Мукачево пользования печатью с изображением св. Мартина, на 2 арк.
 Миськов, И., 2014. Памяти друга, *Карпатика*, вип. 43, Ужгород, с. 287–291.
 Миськов, І., 2015. Сфрагістика у науковій спадщині Т. Легоцького, Я. Штернберга, О. Філіппова, *Науковий вісник Закарпатського художнього інституту*, вип. 7, Ужгород: Закарпатський художній інститут, с. 186–195.
 Миськов, І., 2019. Створення міських гербів Южного, Мукачева та проекту нового герба Ужгородського університету, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія: Історія*, вип. 1 (40), Ужгород: Говерла, с. 186–210.
 Ревіцький Ю., 1998. Символіка міста – історична ретроспектива, *Старий Замок*, 13 серпня, с. 12.
 Філіппов, О., 1994. Під плащем Святого Мартіна, *Новини Мукачева*, 12, 19 травня, с. 4.
 Філіппов, О., 1995. Святий Мартін у Мукачеві. Чому?, *Новини Мукачева*, 8 червня, с. 4.
 Філіппов, О., 1996. Традиції і сучасність міської геральдики, *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, вип. 2, Ужгород, с. 120–123.
 Філіппов, О., 2007. Антигеральдика Закарпаття, *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Збірник наукових праць*, число 15 / Упоряд.: І. Н. Войцехівська, М. Ф. Дмитрієнко, О. О. Попельницька; відп. ред. г. В. Боряк, Київ: ін-т історії України НАН України, с. 110–113.
 Філіппов, О., 2012. *Під плащем Святого Мартіна (Історія герба м. Мукачево 1376 – 1943 рр.)*, Ужгород: Поліграфцентр, «Ліра», 68 с.: іл.
 Філіппов, О., 2012. *Збірник публікацій по геральдиці*, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 32 с.

References

- Beley, V., 1998. Yakym maie buty herb Mukacheva [What should be Mukachevo's coat of arms], *Staryi Zamok*, August 13, p. 12. (in Ukrainian).
 DAZO, f. 1589. Glavnyj starosta gor. Mukachevo. Kollekcija Vladislava Vari (1427 – 1850), op. 1, spr. 1. Gramota korolevy Vengrii i Pol'shi Elisavety ot 22 maja 1376 g. o razreshenii zhiteljam goroda Mukachevo pol'zovanija pechat'ju s izobrazheniem sv. Martina, 2 ark. [SATR, f 1589. The main headman of the Mukachevo city. Collection of Vladyslav Vari (1427 – 1850), d. 1, c. 1. Charter from the Queen of Hungary and Poland Elizabeth from May 22, 1376, permission to residents of the city of Mukachevo to use the seal with the image of St. Martina, 2 p.]. (in Russian, Latin).
 Filippov, O., 1996. Tradytzii i suchasnist' miskoi heraldyky [Traditions and modernity of city heraldry], *Scientific collection of the Transcarpathian Museum of Local History*, vol. 2, Uzhhorod, pp. 120–123. (in Ukrainian).
 Filippov, O., 2007. Antyheraldyka Zakarpattia [Anti-heraldry of Transcarpathia], *Special historical disciplines: issues of theory and methodology. Collection of scientific papers*, number 15 / Edited by: I. N. Voytsevivska, M. F. Dmitrienko, O. O. Popelnytska; resp. ed. V. Boryak, Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine), pp. 110–113. (in Ukrainian).
 Filippov, O., 2012. *Pid plashhem Svyatogo Martina (Istoriya gerba m. Mukachevo 1376 – 1943 rr.)* [Under the cloak of St. Martin (History of the coat of arms of Mukachevo 1376 – 1943)], Uzhhorod: Polygraph center «Lira», 68 pp.: ill. (in Ukrainian).
 Filippov, O., 2012. *Zbirnyk publikatsii po heraldytsi* [Collection of publications on heraldry], Uzhhorod: Polygraph Center «Lira», 32 pp. (in Ukrainian).
 Filippov, O., 1994. *Pid plashhem Svyatogo Martina* [Under the Cloak of Saint Martin], *Mukachevo News*, May 12, 19, p. 4. (in Ukrainian).
 Filippov, O., 1995. *Sviaty Martin u Mukachevi. Chomu ?* [Saint Martin in Mukachevo. Why?], *Mukachevo News*, June 8, p. 4. (in Ukrainian).
 Herby vidkryvaiut taiemnytsiu, 1995. [Coats of arms reveal a secret], *Panorama*, January 14, p.4. (in Ukrainian).
 Miskov, I., 2015. *Sfragistyka u naukovii spadshchyni T. Legotskoho, Ya. Shternberha, O. Filippova*, [Sphragistics in the scientific heritage of T. Legotsky, Ya. Shternberg, O. Filippov], *Scientific Bulletin of the Transcarpathian Art Institute*, vol. 7, Uzhhorod: Transcarpathian Art Institute, pp. 186–195. (in Ukrainian).
 Miskov, I., 2019. *Stvorennia miskykh herbiv Yuzhnoho, Mukacheva ta proektu novoho herba Uzhhorodskoho universytetu*, [Creation of city's coats of arms of Yuzhnyi, Mukachevo and project of the new coat of arms of the Uzhhorod University], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vol. 1 (40), Uzhhorod: Hoverla, p. 186–210. (in Ukrainian).
 Miskov, I., 2014. *Pamiaty druha* [In the memory of a friend], *Karpatyka*, issue 43, Uzhhorod, pp. 287–291. (in Ukrainian).
 Revytskyi Yu., 1998. *Symvolika mista – istorychna retrospektyva*, (City symbolism – a historical retrospectiv, *Staryi Zamok*, August 13, p. 12. (in Ukrainian).

Ivan Miskov

Candidate of Science, Associate Professor of the Department of Culture and Social and Humanitarian Disciplines, Transcarpathian Academy of Arts, Uzhhorod

SEALS AND COATS OF ARMS OF MUKACHEVO IN THE RESEARCH OF OLEKSIY FILIPPOV

In this article, the author tried to analyze and evaluate Oleksiy Filippov's research on the seal and coat of arms of the city of Mukachevo, which became his second homeland. Since 2002, he has been visiting the State Archives of the Transcarpathian Region in Berehovo weekly to find documents about Mukachevo's seals and coat of arms. The researcher was interested in the figure of St. Martin. He printed his first articles about the city coat of arms of Mukachevo in the local periodical press. He was one of the first to publish the charter of the Hungarian Queen Elizabeth, dated

May 22, 1376. With this document, the settlers of the Munkach villa (Mukachevo) were granted the right to use a seal with the image of St. Martin. In researching the Mukachevo coat of arms, O. Filippov was interested in the following questions: 1. When exactly should the Day of Mukachevo be celebrated - from the time of issuing a seal with the image of St. Martin?; 2. What should Mukachevo's coat of arms be?; 3. What colour solution of this coat of arms? O. Filippov, while working as a journalist for the newspaper «Stariy Zamok,» tried to return the historical coat of arms of the city - St. Martin on a horse. Instead, his proposals were ignored, and as a result, Mukachevo today has a coat of arms with the figure of a priest but with the legend of St. Martin on a horse, next to which is a beggar (a sword and half a cloak in a shield held by a priest). According to O. Filippov, the day of the city should be celebrated on May 22. In 2012, as a result of long-term research, he published the work «Under the Cloak of St. Martin (History of the Coat of Arms of the City of Mukachevo 1376 – 1943)». In this work, O. Filippov described 24 seals of the city of Mukachevo: 14 of them belong to the period of the Kingdom of Hungary, the Austrian and Austro-Hungarian Empires (1376, 1652, 1816, 1844, 1872, 1873, 1902 (6), 1914, 1914 – 1916), 8 to the period of Subcarpathian Rus of the Czechoslovak Republic (1919, 1920, 1923 (2), 1925, 1928, 1929, 1933), 2 to the period of the Hungarian Kingdom (1938, 1943). O. Filippov planned further to study the seals and coat of arms of Mukachevo, but his premature death prevented this.

Keywords: researcher, archive, journalist, coat of arms, seal, seal imprint.

ІЛЮСТРАЦІЇ

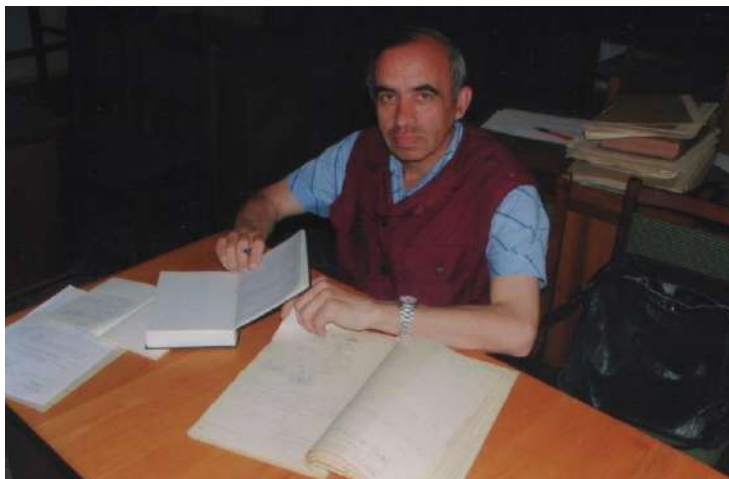

Рис.1. Олексій Філіппов у Державному архіві Закарпатської області, м. Берегово.

Рис. 2. Членський квиток О. Філіппова, члена УГТ.

Рис. 3. Членський квиток О. Філіппова, члена Словацького генеалогічно-геральдичного товариства.

Рис. 4. Тинктура герба Мукачева 1903 р.

Рис. 5. Офіційний герб Мукачева з 1998 р.

Рис. 6. Печатка м. Мукачева з 1652 р. Фото О. Філіппова.

Рис. 7. Печатка м. Мукачева на документі 1816 р. Фото І. Міськова

Рис. 8. Печатка м. Мукачева з 1844 р. Фото О. Філіппова.

Рис. 9. Печатка м. Мукачева з 1902 р. Фото О. Філіппова.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор – Назва статті. doc».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (спів-авторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису** – від **12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows** (версії 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) або сумісного редактора;
- **формат аркуша** – **A4** (210x297), орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: зліва, зверху та знизу по 2,5 см., справа – 2 см. Абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - не використовувати Caps Lock для набору назви статті.
- **ім'я, по-батькові, прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходять до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті.

Приклади оформлення:

- Пап, С., 2003. *Історія Закарпаття*, том III, Івано-Франківськ: Нова Зоря, 648 с.
- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волков, Л., 1913. Русские в Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovannu> (дата звернення: 23.05.2018).
- Соловейчик, В. *Янош Кадар: трагедія комуніста*. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04.2019).
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в **списку** на латинському шрифті, тоді **References** не **потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Pernu, R., 2006. *Krestonoscy* [Crusaders], Moskva, 320 s. (in Russian).
- Riley-Smith, J. 2008. *The Crusades, Christianity and Islam*, New York, 126 p. (in English).
- Rua Zh., Misho Zh., 2007. *Istorija rycarstva* [The History of Chivalry], Moskva, 448 s. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blisk i vbogist' seredn'ovichchja* [Glitter and Wretchedness of the Middle Age], L'viv, 512 s. (in Ukrainian).

Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАН-СЛИТ.СС» (<http://translit.cc>).

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 рр., 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);
- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
- у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);
- у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом *авт.* Наприклад: (авторська примітка. – *авт.*); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється **на платній основі** – 50 грн. за 1 сторінку (анотації і список літератури включаються до загального обсягу статті). Якщо авторові не потрібен друкований варіант, а влаштовує електронний, що розташований у розділі Архів, то редакційний внесок складає 40 грн. за 1 сторінку. Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку. Кожен з авторів отримує один екземпляр видання. У випадку, якщо потрібна більша кількість екземплярів, необхідно заздалегідь попередити редакцію та сплатити вартість додаткових екземплярів.

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material** with a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. **The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of:** a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows (version 97, 2000, XP, 2003, 2007, 2010, 2013) or a compatible editor;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: 2.5 cm left, top and bottom, 2 cm right.

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list.

Examples:

- Пап, С., 2003. Історія Закарпаття, том III, Івано-Франківськ: *Нова Зоря*, 648 с.

- Голобородько, Я., 2011. Подвижник «української ідеї»: до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова, *Вісник Національної академії наук України*, № 10, с. 49–61.
- *Песнь о Нибелунгах*, 1972. Пер. и прим. Ю. Б. Корнеева, Санкт-Петербург: Наука, 344 с.
- *Український Прапор*, 1920, 15 серпня, с. 2.
- Угорська Русь, 1913, *Діло*, 11 грудня, с. 2.
- Волков, Л., 1913. Русские въ Венгрии, *Московскія вѣдомости*, 20 августа (2 сентября), с. 1–2.
- Виховання як цілеспрямована діяльність педагога. [Online]. Доступно: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/pedagogika-ta-psikhologiya/1407-vikhovannu> (дата звернення: 23.05. 2018).
- Соловейчик, В. Янош Кадар: трагедия коммуниста. [Online]. Доступно: <https://www.sensusnovus.ru/ analytics/2012/05/23/13583.html> (дата звернення: 25.04. 2019)
- Державний архів Закарпатської області, ф. 151, оп. 3, спр. 111, арк. 11.
- ДАЗО, ф. 151, оп. 3, спр. 111, на 11 арк.

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian) or (in Russian). Transliteration needs to be made according to the source language: for the Ukrainian language, the official transliteration, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine as of January 27, 2010, No. 55, should be applied; for the Russian language – use transliteration in accordance with the requirements of the order of the Federal Migration Service of Russia of February 3, 2010, No. 26. There are online services for transliteration: for sources in Ukrainian – "Standard Ukrainian transliteration in the passport standard" (<http://translit.kh.ua/?passport>); for sources in Russian – "TRANSLIT.CC" (<http://translit.cc>) Foreign literature and sources stay unchanged.

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОД-
СЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (47)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 2 (47). 226 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 26,27. Зам. № 70. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції –*

Серія 3т № 32